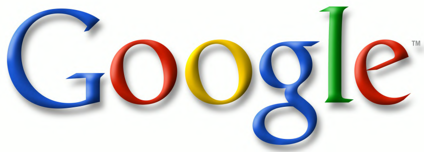
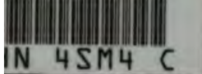

N 4SM4 C

A SZOMBATOSOK

TÖRTÉNETÜK, DOGMATIKÁJUK ÉS IRODALMUK.

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

PÉCHI SIMON FŐKANCZELLÁR

ÉLETÉRE ÉS MUNKÁIRA.

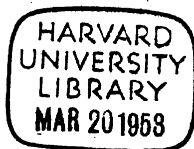
IRTA

Dr KOHN SÁMUEL.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1889.

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
MAR 20 1958

ELŐSZÓ.

A szombatosság történetének 1638-ig terjedő első része jobbára már a *Magyar-Zsidó Szemle* III—V. évfolyamában jelent meg. Néhány terjedelmesebb és több apróbb toldással itt másod ízben teszem közzé, egyúttal pedig tovább vezetem azt egészen a szombatosságnak a zsidósággal való teljes egybeolvadásaig, 1638-tól 1869-ig. Az ezzel befejezett történetet kiegészíti a zsidó hitre tért szombatosok által alapított *Izraelita prozelita hitközség* történetének s jelen állapotának rövid vázlata.

A szombatosságnak nemcsak külső történetét: eredetét, felvirágzását, hanyatlását és harmadfél századon üldöztetését akartam bemutatni, hanem ezzel összefüggésben annak belső történetét is: dogmatikájának fokonkénti fejlődését, vallásos és szellemi életét, kivált pedig irodalmát. Az utóbbit már csak azért óhajtottam tőlem telhetőleg közelebbről ismertetni, minthogy ezen irodalom a szombatosság történetének legbővebb, gyakran egyetlen, minden esetre pedig leginkább megbizható forrása. Csakhogy ezen elejétől végig *magyar* irodalom még kiadatlanul hever Erdély- s Magyarország különféle könyv- és levéltáraiban. Forrásul felhasznált termékeit tehát, a mennyiben még teljesen ismeretlenek voltak, mindenek előtt ismertetni és meghatározni kellett. A többi szombatos kéziratokról eddigelé közzétett adatok pedig rendesen kiegészítésre, vagy helyreigazításra szorultak, leggyakrabban annak kimutatására, hogy az illető kézirat tartalma nem egyéb, mint egy vagy több héberül irott zsidó könyvnek magyar fordítása, vagy átdolgozása.

Mindezeket természetesen megokolni, gyakran a kéziratokból, illetve héber eredetiekből vett mutatványokkal kellett igazolni. Innét erednek az olykor terjedelmes kitérések, melyek, kivált e monographia első részében, nem csekély mértékben akasztják meg a történeti események elbeszélését.

Bogáthi hires *Psalterium*ára nézve, például, eddigelé abban állapodtak meg, hogy a teljes zsoltárkönyvnek ezen első magyar

költői fordítása, tisztán unitárius szellemben irt munka, melynek már tartalmából is kiviláglik, hogy szerzője nem volt szombatos. A *Psalterium* kéziratainak tanulmányozása ennek ép ellenkezőjéről győzött meg. Midőn azonban ennek következtén a szombatosság számára reklamálom Bogáthit, s zsoltáraira, mint a régibb szombatosság vallásos felfogásának egyik fő forrására utalok: ez eltérő nézetet előbb igaznak kellett kimutatnom. S e czélnak szolgál az egész hetedik fejezet (140—155. l.).

Kevésbbé szorul tán mentségre, hogy a szombatosság történetében Péchi Simon életének lehetőleg *teljes* képét iparkodtam bemutatni. Egy rendkivüli, mint államférfi, katona s vallásalapító, mint iró, tudós és hebraista egyaránt kiváló férfiúnak változatos eseményekben gazdag életrajza az. Ennek pedig majdnem minden egyes vonása szoros összefüggésben áll a szombatosság ez apostola vallásos nézeteinek fokonkénti fejlődésével, mely mértékadó volt magának a szombatosságnak fejlődésére, egész történetére nézve.

Ezen háromszázados történet többnyire kényes természetű vallási kérdések körül fordul meg, melyeknek eldöntésén, vagy akár csak tárgyalásán könnyen megütközik az egyik vagy másik vallásos meggyőződés. Azért óvakodtam itéletet hozni az efféle kérdésekben. Arra szorítkoztam, hogy a lehetőleg legnagyobb tárgyilagossággal egymás mellé állítsam a tényeket s kimutassam azok összefüggését és következményeit. S ezt is, kivált hol vallásos fejtegetések s vallásos viták kerülnek szőnyegre, nem annyira a magam, mint az illető kútforrások szavaival iparkodtam elbeszélni.

Különben merem hinni, hogy e történetnek elfogulatlan olvasója magáévá fogja tenni Orbán Balázsnak (A Székelyföld leirása, I. 150. l.) a szombatosokról elmondott e következő szavait: »Bár életök folytonos társadalmi martyrság, ők rendületlenül ragaszkodnak őseiktől öröklött hitökhez, lelki meggyőződésükben semmi megingatni nem tudja, *s ily szilárdság, ily önzetlen hűség, ily rendületlenség még akkor is becsülést érdemel, ha talán tévelygők lennének*«.

Budapesten, 1889. szeptemberben.

A SZERZŐ.

TARTALOM.

Első fejezet.

Biblia, héber nyelv és zsidóság a reformáczió korszakában.

Második fejezet.

A reformáczió Erdélyben s az unitárius hit Dávid Ferencz haláláig.

Kilenczedik fejezet.

A szombatosság történetének második korszaka. (Péchi Simon bukásától a »deési terminus«-ig, 1621—1638.)

Lap

Tizenharmadik fejezet.

Péchi Simon s az e korbeli szombatos prózai irodalom.

I.

II.

Tizennegyedik fejezet.

Péchi Simon mint iró és mint hebraista.

Tizenötödik fejezet.

A szombatosság második korszakának dogmatikája és vallásos élete.

I.

II.

Lap

ELSŐ FEJEZET.

Biblia, héber nyelv és zsidóság a reformáczió korszakában.

I.

A szombatosság története. — Milyen történelmi tények tették lehetővé létrejöttét. — A reformáczió következményei. — A biblia uralkodása. — A ó-szövetség kiváló tekintélye. Nyelve és szelleme leginkább megfelelnek a reformáczió korszakának. Szereplése a hitvitákban, valamint az egyházi életben. — Eredeti szövege új jelentőséget nyer. A héber nyelv tanulmányozása keresztény körökben. — A közszellem megváltozik a zsidók javára. — »Zsidózók« az irodalomban. — Zsidózó felekezetek.

Az erdélyi szombatosok közel háromszázados története oly képet tár elénk, melyhez foghatót nem ismerünk. Nem fényes, nem nagy s ezért a figyelmet ki nem hivja, de leköti, mihelyt közelebbről tekintjük. Kerete szűk és szerény; miniaturkép az egész. De az egyes vonások határozottak és jellemzők, gyakran megkapók. A színeket kereszténység, zsidóság és magyarság szolgáltatják egyaránt, a háttért pedig az emberi szellem szünni nem akaró küzdelmei és örökös vajudásai. S e történetnek jogos helye van hazánk, és bizonyos tekintetben a zsidóság történelmében is; becses adalékot nyújt az utolsó három századnak mivelődési és vallástörténetéhez, kivált az erdélyihez, és nehány új, még csak csekély részben tisztázott lapot igtat a magyar irodalom történetébe.

A szombatosság nem a külföldről szivárgott át Erdélybe s nem idegenek csempészték be oda. Ugy a mint lett, az erdélyi talajnak volt sajátszerü terméke. Magyar kezek hintették el magvait és magyar szellem ápolta és fejlesztette. Megalapitói, terjesztői és hivei egytől-egyig magyarok, vagy helyesebben: székelyek voltak mindvégig; más nemzetiséghez tartozót nem találunk köztük, pedig Erdélyben sokféle nemzetiség élt egymás mellett. Iro-

dalma kizárólag magyar; idegen elemeket szép számmal befogadott ugyan, de azokat csakhamar megmagyarosította.

Az erdélyi szombatosság a magyar reformácziónak legvégső kifolyása, az ez által keltett vallásos mozgalmak utolsó hulláma, csakhogy határozottan helyi jelleget öltött. Erdély bizonyos vidékeihez kötve, tisztán székely volt kezdettől végeig.

A szombatos mozgalom ilyformán szűk határok közt folyt le, de aránylag soká tartott és minden elejébe gördített akadály mellett, szakadatlanul haladt tovább. A kereszténységből eredt, de a zsidóság felé tartott, s az előbbitől mind távolabbra, az utóbbihoz mind közelebbre jutott. Hogy ez iránytól eltérítsék, elárkolták és behányták természetes medrét: ekkor látszólag eltünt, de azért a föld alatt még teljes két századon át folytatta előbbi útját, úgy hogy a figyelmes hallgató csak itt-ott vehette neszét. A mi századunk második felében végre ismét felbukkant, titokzatos hosszú útjának számos tanujelét hozván magával, köztük egy majdnem ismeretlen érdekes kis irodalmat is. S most már egyenesen a zsidóság felé tartott, a melyben, szemünk láttára, csak a minap tünt el végképen.

Az erdélyi szombatosságot azonban, bár közvetetlen sehogy sem függ össze a különféle más országokban megindult hasonló mozgalmakkal, még sem szabad önálló történelmi jelenségnek tekintenünk. Közvetve szüleménye volt a XVI. század hitújitási szellemének, terméke azon forrongásnak, melyet e szellem Erdélyben keltett. Létrejöttének lehetőségét a reformácziónak általában, azt pedig, hogy épen Erdélyben jött létre, az ottani reformáczióval járó küzdelmeknek köszöni.

Mindenek előtt hadd állapítsuk meg azon történelmi tényeket, melyek érthetővé teszik az erdélyi szombatosság természetszerü keletkezését és további fejlődését.

Ide tartozik első sorban *a bibliának egyre fokozódó tekintélye és befolyása a reformáczió századában.*

Nincs korszak, melyben a szent könyv oly széles körökben oly feltétlen hatalmat gyakorolt volna az elmék fölött s annyira meghódította volna az életet, mint az, mely a hitújitás megszületését és a léteért vivott első küzdelmeit látta.

A reformáczió, hogy jogosultságát kimutassa, az anyaegyház tekintélye ellenében, mint legelső s megdönthetetlen vallásos tekintélyre, a bibliára hivatkozott. Ugyancsak reá hivatkoztak a refor-

mácziószülte különféle felekezetek egymás ellenében is, egyrészt hogy igazolják a maguk sajátos felfogását és eltérő gyakorlatát, s másfelől, hogy meggyőződéseiknek igaz voltát bizonyitsák mind a többi ellenében. Az ellenséges táborokban mindenütt ott volt a biblia mint zászló, mint fegyver és mint paizs. Eleddig sekrestyékben és klastromokban volt csak található: most királyi és főúri palotákban, polgári házakban, parasztkunyhókban — mindenütt, még az utczákon és nyilvános helyeken, sőt a csatatéren is. Azelőtt papok és szerzetesek ismerték csak, s ezek is elég hézagosan: most közszájon forgott, s a nép, mely a biblia olvasásától gyakran el volt tiltva, most annak szavát hordotta szájában s annak nyelvén beszélt széltiben. Ez a könyv vezérelte a vallásos mozgalmakat, irányt adott a politikának, átalakitotta a társadalmat, meghóditotta a költészetet s a tudományt, új nyelvet és új dalokat adott a nép ajkára.

A reformáczió korszakában a biblia uralkodott, és pedig nem annyira az *új-* mint az *ó*-szövetség.

Ez a nevezetes, első látszatra meglepő tény már e korszak eseményeiben s az általok szült szellemben találja természetes magyarázatát. A XVI. századnak a vallásos küzdelem adta meg jellegét. Az ilyen küzdelem pedig mindig heves és szenvedélyes és rajongást kelt, mely a pathos legerősebb hangján szokott beszélni, a minő az ó-szövetségből hallatszik ki, melynek java része a zsidó népnek hasonló küzdelmeiről szól, mivel e népben a vallás eszméje összeforrt az államéval, s a zsidó *nemzetnek* hősei egyszersmind a zsidó *hitnek* is voltak bajnokai.

Hasonló viszonyok fejlődtek ki a hitújitással járó küzdelmekben is, melyek, a mennyiben a harczmezőn folytak, vallásos, de egyszersmind politikai háborúk is voltak. A vallás ügye egyuttal hatalmi kérdés volt. Ki mint a hitnek bajnoka, kardját felkötötte, az harczolt állami érdekekért, gyakran tüzhelyeért is, s viszont a harczmezőn dőlt el koronák s nemzetek sorsával együtt valamely vallásos tannak győzelme vagy veresége is. Azért a reformáczió korszaka inkább feltalálta magát az ó-, semmint az új szövetségben, mely utóbbiból az állam s a nemzet eszméje majdnem kiszorult. A maga kemény vitézeire inkább ráismert Józsuéban s a birákban, Dávidban, a Makkabéusokban s a zsidó nép egyéb hőseiben, semmint Jézusban s az apostolokban, akik mint egy új tannak békés hirnökei, fegyver nélkül járnak-kelnek és

1*

megadással tűrnek és szenvednek. A reformáczió korszaka pedig épen tűrni nem tudott, sem pedig szenvedni ellenállás nélkül. Nem csak védekezni szokott, hanem harczra szólitani, és támadólag fellépni, s ahol vassal nem tehette, legalább szóhoz vagy tollhoz fordult. Minden párt harczi dalra szorult és diadalénekre; ha pedig legyőzetett — s a győző fél irgalmatlanúl élt diadalával — éles jajszóra fakadt és átkot szórt az ellenség fejére.

Mindezeket hiába keresték az evangeliumok elbeszéléseiben és tanitásaiban, de megtalálták a zsoltárokban s a prófétàk hatalmas beszédeiben, melyek majd haragosan dörögnek Izraél külső és belső ellenségei ellen, majd feljajdúlnak égető fájdalomban; itt kemény fenyítéssel, ott maró gúnynyal ostorozzák a pogányságot és bálványimádást. Már pedig a reformáczió emberének pogány mindenki, ha hite nem az övé, s bálványimádás a magáén kivül minden egyéb isteni tisztelet. Mindezeknél fogva, mint támadó és támadott, a diadal mámorában és a vereség gyötrelmei közt saját hangulatának megfelelőbb hangokat talált az ó- mint az új-szövetségben.

Ezen általános okhoz még több más is járult.

A reformáczió abban a kemény, szivós küzdelemben, melyet az anyaegyház ellen vívott, leginkább az ó-szövetség álláspontjára szeretett helyezkedni. E könyvtől kölcsönözte leggyakrabban a fegyvert, melylyel jogosultságát védelmezte és lerontván a régit, tért hódított új hitelvei számára. Kivált a küzdelem első hevében már csak azért is előtérbe tolta az ó-szövetséget, mivel a római egyház, nagyon is háttérbe szorította volt.

Sőt az ó-szövetséghez még ott is vissza kellett nyúlni, a hol a vitatkozás szorosan az új-szövetség körül folyt, a melyről egyaránt hitte és hirdette mind a két fél, hogy az ó-szövetségben letett isteni igének kiegészítése, mely mint beteljesülteket mutatja amannak igéreteit. Mihelyt tehát meg volt ingatva a tekintély, a melylyel a római egyház eddigelé az új szövetséget értelmezte: az evangéliumok helyes felfogása és értelmezése végett az ó-szövetséghez kellett folyamodni, mint a melyből amazok kiindulnak s a melylyel bensőleg szorosan összefüggenek.

Végre pedig a reformáczió már dogmatikus tekinteteknél fogva is visszautasította a katholikus egyházi énekeket s vallásos olvasmányokat, a nélkül hogy azokat azonnal másokkal helyettesithette volna. A régieket el nem fogadta, újakat még nem terem-

tett. De a minek így híjával volt, azt, még pedig az isteni ihlet tekintélye által fölmagasztosulva, előtalálta az ó-szövetség könyveiben; tehát átvette és befogadta. Az eddig használatban volt himnusok helyett Dávid zsoltárait énekeltette hiveivel, a szentek legendái helyett a prófétákat olvastatta velök, s az ó-szövetség így behatott a templomokba s a családházakba, a melyekből ezelőtt jóformán ki volt zárva.

Az ó-szövetséggel új jelentőséget nyert eredetijének régi nyelve, a héber is.

A reformáczió el nem ismerhette a bibliának a római egyház által elfogadott latin fordítását, mely sok tekintetben lényegesen eltér a héber eredetitől. Vezérférfiai az akkor napirenden levő hitvitákban és tudományos értekezésekben a szentirás eredeti szövegére mentek vissza. Újabb, a héber eredeti után készült bibliaforditásokat adtak a nép kezébe s azért, mint Luther még férfikorában tette, széltiben kezdték tanulmányozni a héber nyelvet, melynek tudományos feldolgozása csak most s épen a reformáczió embereinél vette kezdetét, de a melylyel, hogy az egyház ellen intézett támadásokat sikeresebben visszautasithassák, a katholikus főpapoknak és theologusoknak is behatóbban kellett foglalkozniok.

Tudományos körökben, valamint az egyetemeken is, hol e czélból új tanszékeket állítottak fel, keresve kerestek tanárokat vagy csak magántanitókat a héber nyelv előadására. Mint hajdanában szent Jeromos, a Vulgata szerzője, hogy a héber nyelvet elsajátítsa, a talmud bölcsei közt kereste tanitó mestereit, úgy fordultak most minden oldalról még érsekek, bibornokok és a szerzetes rendek főnökei is zsidó tudósokhoz, hogy általuk megismerkedjenek az ó-szövetség nyelvével és a biblia utáni héber irodalommal. A keresztény világban mind sürűbben kezdtek foglalkozni a *talmud*dal és *midrás*sal, kivált pedig a zsidó biblia-kommentárokkal, hogy belőlök megtanulják a szentirásnak legrégibb ránk maradt magyarázatait, s előszeretettel tanulmányozták a zsidók titoktanát, a *kabbalát,* hogy sokszor rejtélyes tételeiből kimagyarázzák a kereszténység miszteriumait.

Mindenütt kerestek héber bibliákat s egyéb héber könyveket s ezeknek olyan jó volt keletük, hogy többnyire keresztények állították fel az első nagyobb héber nyomdákat. Bomberg Dániel kivált a keresztények unszolására nyomatta ki óriási költségen a

talmud első tökéletes kiadását, valamint a hires *Biblia rabbinica magnát,* mely a héber szöveget s araméus forditását számos zsidó kommentárral tartalmazza és három tized alatt három kiadást ért.

Mennyire nélkülözhetetlennek tartották akkoriban a tudományos és művelt körökben a héber nyelv ismeretét, érdekesen megvilágitja a tény, hogy gyakran, mint például Krisztina svéd királyné, még hölgyek is foglalkoztak vele, s hogy nők közt nem ritkán héberül folyt a levelezés. [1])

Ilyen körülmények közt *megváltozott az a középkorból átöröklt közszellem is, mely mindaddig oly szükkeblü és irgalmatlan volt a zsidók irányában.*

Igaz, még mindig elnyomták és megvetették őket s a leggonoszabb dolgokat hitték és hiresztelték rólok. De azért bizonyos kegyelettel kezdtek beszélni arról a népről, mely hajdanában vette s egész odáig hűségesen megőrizte a szentirásnak most új érvényre jutott eredetijét, s az annyira becsült szent nyelvnek, legalább vallásos és tudományos életében, még mindig birtokában volt. Kevésbbé elfogultan kezdték tekinteni multját, s ez kedvező hatással volt jelen állapotára is.

Elismerték, hogy a zsidó nép, mint Istennek kiválasztott népe, a kereszténység keletkezéseig az egyedüli volt, mely az igaz Istent hirdette, s hogy a kereszténység tőle indult ki. A vallásos pártok közt folyt heves tollharcz gyakran szült oly termékeket is, melyek, mint például Luthernek »Dasz Jesus ein geborener Jude gewesen« czimü könyve, csak önvédelmi vagy támadási czélból irattak ugyan, de azért közvetve mégis hatalmasan elősegitették a zsidóknak s a zsidóságnak méltányosabb s enyhébb megitélését. A tekintélyes, nem ritkán magas rangu keresztények, kiket héber tanulmányaik zsidókkal, s pedig ezek legjobbjaival hoztak összeköttetésbe, rendesen elismeréssel, gyakran a nagyrabecsülés meleg hangján beszéltek zsidó tanitóikról és levelezőikről, s ezen elismerésüket kisebb-nagyobb mértékben átvitték az összes zsidóságra. És példájuk hatott a nagy tömegre, mely lassanként megszokta egészen más szemekkel nézni a zsidókat, a kikre azelőtt csak megvetéssel vagy gyülölettel szokott volt tekinteni.

---

[1]) A rendkivüli tekintélyre vonatkozólag, melyre a héber nyelv a reformáczió korszakában és annak következtén európaszerte jutott, az itt felhozottakon kivül számos érdekes adat található *Graetz*nél, Gesch. d. Juden, IX. 91—96., 161—2., 192—200., 223—230. l., X. 9. és 93. l.

Az ez ügyben teljesen megváltozott fölfogásra nagyon jellemzők az ugynevezett »fél-zsidók« (Semi-Judaei) vagy »zsidózók« (Judaizantes, Judenczer), kik a reformáczióval járó forrongások következtében különféle helyeken és időkben felmerültek. Sokan csak elméletük vagy theologiai tanulmányaik iránya által érdemelték ki ezen gyunynévnek tekintett elnevezést. Alkalmazták azt mindazokra, kik az evangeliumokat az ó-szövetség nyomán, emezt pedig többé-kevésbbé a zsidó hagyomány vagy zsidó kommentatorok szerint szokták magyarázni, de alkalmazták azokra is, kik tudományos vagy vallásos kérdésekben hivatkoztak a zsidók idevágó irodalmára, ezt tiszteletben tartották, vagy épen védelmezték is támadások ellenében. Ily értelemben »judaizáns«-nak vagy »fél-zsidó«-nak gúnyolták ellenségei Reuchlin Jánost, ki a héber nyelvtudományt a keresztény tanulmányok körébe bevitte és az elégetésre itélt talmudot védelme alá vette, továbbá Grotius Hugót, sőt magát Calvint is [1]; az ágostai hitvallás 17. czikke meg a *Chiliastá*kat, kik újabb megváltót vártak, kárhoztatta »zsidó nézetek terjesztése« miatt.

De voltak olyanok is, a kik az eredeti s igazi kereszténységet az által vélték visszaállithatni, hogy tényleg felkaroltak több olyan zsidó vallásos gyakorlatot, melyet az ó-szövetség előir, a kereszténység eredetileg szintén kötelezőnek tekintett és csak később elvetett.

Az efféle zsidózók majdnem egyidejüleg keletkeztek Angolországban, a Rajnamelléken, Cseh-, Lengyel- s Oroszországban. Mindnyájan szóval s irásban dicsőitették a zsidóságot és többé-kevésbbé nyiltan hirdették, hogy csak a zsidó vallás uralmának visszaállításától várható az üdv. Sőt megtörtént az is, hogy többen, köztük papok és szerzetesek, elmélyedve a szentirás olvasásában és a zsidó vallásos irodalom tanulmányozásában, vagyonukat és szabadságukat, sőt életüket is koczkáztatták és a zsidóságra tértek.[2])

---

[1]) L. a »Calvinus Judaizans« czimü polemiát *Hunnius Aegidius* 1593-ban Wittenbergben megjelent munkáiban II. 635. l. köv.

[2]) Mindezekre nézve l. a részletes adatokat és kútforrásokat *Graetz*nél i. h. IX. 177. köv., 519. l. köv. X. 91. köv., valamint *Schudt*nál, Juedische Merkwürdigkeiten I, V. k. 16. fej. A különféle zsidózó felekezetekről alantabb bővebben szólunk.

II.

A magyar reformáczió és a biblia. — Az ó-szövetség új érvényre jut. — Befolyása a magyar reformáczió költészetére. — A bibliai és héber tudományok ápolása és felvirágzása. — Héber nyelvtudományok protestáns és katholikus iskolákban. — Bibliafordítások. — Oláh Miklós levelezése Campoi Jánossal. — Ujabb adat Élijá Levita életrajzához. — A közvélemény minálunk is megváltozik a zsidók javára.

Hasonló okok hasonló viszonyok közt hasonló eredményeket szoktak szülni. A reformáczió következtén felmerült, fentismertetett általános jelenségekkel találkozunk a magyar reformáczói korszakában is.

Mig azelőtt, mint Szkhárosi énekli [1]),

Az bibliának nem vala híre,
Az breviárnak nagy sok könyere —

a megváltozott idők új jelszava hallatszik ki ugyancsak Szkhárosinak e versszakából:

De vegyük elő az szent bibliát,
Reánk ne várjuk Isten ostorát,
Ottan meglátjuk szent akaratját,
Irgalmasságát, mind haragját.[2])

A kik a reformáczió hívei lettek, az anyaegyházból való kilépésöket azzal igazolták, hogy »a szentirás tudós magyarázói által« meggyőzettek róla, hogy »eddig tévelyegtek s az emberi hagyományok hamis ösvényén jártak.« [3]) A katholikus hitelveket s vallásos gyakorlatokat pedig kivált azzal az okadatolással szokták megtámadni, hogy

Semmi nincsen erről lám a szentirásban. [4])

Viszont a katholikus egyháznak, hacsak a küzdelem elől kitérni nem akart, a reformácziót az általa elfoglalt harcztérre követnie s a maga részéről is utalnia kellett a szentirás azon helyeire, melyek az ő felfogását s gyakorlatát igazolják. S igy minden oldalról hivatkoztak a bibliára, mely most mindinkább a nép könyvévé kezd válni. A reformáczió előtti időkből csak egy vagy két magyar bibliafordításból maradtak ránk kisebb-nagyobb részek.

[1]) *Régi Magy. Költők Tára,* II. 225. l. 121—2. sor.
[2]) *U. o.* 145—8. sor.
[3]) *Jakab Elek*, Dávid Ferencz élete, 11. l.
[4]) *Szkhárosi* u. o. II. 183. l. 185. sor.

Luther fellépése után sűrűn érik egymást a kiadások, melyek az ó- és az új testamentomot, majd egészben, majd egyes részeiben, különféle magyar fordításban adták a nép kezébe. [1]) A bibliának szava mind sürűbben kezdett hangzani; a fentebb felsorolt okoknál fogva, kivált a reformáczió táborában, aránylag legsűrűbben az ó-szövetségé.

Az akkor napirenden levő hitvitákban a legszokásosabb s leghatalmasabb okokat rendesen »a próféták és Mózes törvénykönyvéből« kölcsönözte mind a két fél [2]), s a szószéken tőlök vett szövegekből szoktak kiindulni. A templomokban elénekelték Dávid zsoltárait, melyek már 1548-ban jelentek meg Benczédi Székely István fordításában. A költészet pedig majdnem kizárólag az ó-szövetség befolyása alatt állt. Ennek nyelve és tartalma, mint láttuk, leginkább felelt ugyan meg mindenütt e kor szellémének s tényleges viszonyainak, de sehol annyira mint az akkori Magyarországban és Erdélyben. Itt mindig új hasonlatosságot találtak a mindennapi szomorú események és azok közt, a melyeket az ó-szövetség könyvei elbeszélnek. Az Egyiptomból kivezetett Izraélben, mely hosszú vándorlás után végre hazát lel, hol minden oldalról ellenségek környezik, a maguk népére ismertek; a kegyetlenül földúlt s kifosztott Palesztinában a maguk hazáját látták. A babilóniai fogságba hurczolt zsidók a rabságra jutott önnön véreikre emlékeztették őket, és »Juda leányának jajkiáltásá«-ból saját feleségeik s leányaik keserves sirását vélték kihallani. Vallásossággal eltelt, hitért és nemzetért küzdő kemény férfiakat követelt e kemény kor, olyanokat, a minőket az ó-szövetség mutat: hősöket, a kik szétverik a filiszteusokat, ammonitákat s moabitákat, értsd a törököt, tatárt, de minden egyéb ellenséget is, kivált ha más hiten, tehát »pogány« volt.

Azért kiválóan az ó-szövétségből veszi ihletét a magyar reformáczió költészete, s többnyire abból meríti énekeinek tárgyát. Átdolgozza a zsoltárokat, melyekkel imádkozik, Jeremiás siralmait és Jób kínszenvedéseinek elbeszélését, melyekkel elpanaszolja saját vagy nemzetének fájdalmát. Dicsőiti »az drága és istenfélő vitéz Gedeon«-t, a ki megszabadította »Pogánok markából az

[1]) A magyar bibliafordítások időrendszerinti lajstromát l. *Ballag*inál »Tanulmányok a magy. bibliafordítások körül«, Nyelvtudom. Közlemények, III. 39—42. l.

[2]) Érdekes példát l. *Jakab Elek* u. o. 11. l.

Izrael fiait«[1]), az »erős vitéz Sámsont[2]), Sámuelt, Sault, Dávidot. Egyes patriarkák és prófétàk mellett megénekli a zsidó nép vértanúit, valamint Juditot, az »eszös és bölcs asszon«-t, ki »fejét vevé« Olofernesnek, és versbe szedi az ó-szövetség legkülönfélébb elbeszéléseit, néha egész könyveit, végre pedig számos olyan helyét, a melyet felhasznál az akkoriban mindig csipős, gyakran nyers vallásos polémia czéljaira.[3])

Ily körülmények közt minálunk is virágzásnak indultak a bibliai s ezek kapcsán a héber tanulmányok, kivált a reformáczió hívei közt. Tudnivágyó ifjak, buzditva és támogatva városok, főurak és fejedelmek által, Erdélyországból s a hozzácsatolt vagy szomszédságában levő magyar részekből sűrűen ellátogattak Németországba, Hollandiába és Svájczba[4]), melyeknek főiskolái megannyi góczpontjai voltak az akkori theologiai tudományoknak. Ezek pedig szorosan összefüggtek a szentirás nyelvének s eredeti szövegének, de mint láttuk, még a biblia-utáni héber irodalomnak is tanulmányozásával. Erre nézve igen jellemző a következő, bár valamivel későbbi időkből való tény. Leusden János, az utrechti egyetem héber tanára, a biblia héber szövegének értelmezésére irt »Compendium biblicum«-ának 1685-ben megjelent 3. kiadását »kivált magyar tanitványai kérelmére« eszközölte, magát a könyvet pedig Apafi Mihálynak, Erdély s a hozzácsatolt magyar részek fejedelmének ajánlja, mivel »különösen ennek országából számosan jönnek Utrechtbe, hogy ottan, a fejedelem által bőségesen támogatva, szorgalmasan tanulhassák a görög és a *héber* nyelvet.[5])

A reformáczió első magyar költői, mint Farkas András, Batizi András, Dévai Biró Mátyás és Erdősi Sylvester János, egy-

---

[1]) *U. o.* II. 74. l. köv.

[2]) *U. o.* 289. köv. és 334. l. köv.

[3]) Az itt felhozott, különben köztudomásu tények bebizonyitására bő anyagot nyújt a *Szilády Áron* által kiadott Régi Magyar Költők Tára II—IV. köt.; v. ö. *Kardos Albert*, A XVI. század magy. lyrai költészete (kivált 5—7, 20—34, 52. l. köv.) és *Herzog Manó*, A biblia befolyása a magy. irodalomra a XVI. és XVII. században, Magy.-Zsidó Szemle, II. 417. l. köv.

[4]) L. *Fránkl Vilmos*, A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században 196. l. köv. és *Fraknói*, Melanchthon és magyarországi barátai, Századok, 1874. 149. l. köv.

[5]) L. *Goldziher Ignácz*, Egyetemes Philologiai Közlöny VII. évfolyam 42. l.

től-egyig megfordultak volt a wittenbergi egyetemen. S így nem meglepő, hogy költeményeikben itt-ott hivatkoznak valamely héber szónak eredeti jelentőségére [1]) és a bibliai történeteket nem a szentirás elbeszélése, hanem a későbbi zsidó hagyomány szerint adják elő.[2]) Egyikük, Erdősi, 1544 körül egy ideig a héber nyelv tanára volt a bécsi egyetemen.[3])

A debreczeni, sárospataki, kolozsvári s egyideig a mosóczi protestáns felsőbb iskolákban a latin és görög nyelv mellett a hébert is tanitották. [4]) A beszterczebányai protestáns gimnázium 1574-iki tanrendjében előfordul »zsidó nyelvtan« és »a szentirás zsidó szövegének magyarázása.« [5]) A kolozsvári főiskola e korbeli tanulói közül Tholnai Bálintot, a héber, vagy mint akkoriban mondták: zsidó nyelvben való ritka jártasságáért *zsidó*nak szokták nevezni.[6]) Rustler Mihál mestert, a sopronyi protestáns iskola egyik tanárát (1574—79.), kivált kitünő héber nyelvtudománya miatt szokták magasztalni, Szegedi Istvántól pedig 1591-ben jelentek meg magyarázatok a nagyobb pófétákhoz. [7]) Maguk a lelkészek szivesen megragadták az alkalmat, hogy a szószéken héber tudományukat mutassák be hallgatóiknak [8]) és a bibliafordítók elég fontosnak tartották könyvük czimlapján kitenni, vagy

---

[1]) A *Batizi*nál többször (Régi Magy. Költők Tára II. 109. l., 440—1. s.) előforduló »Maosim«, mint már az összefüggésből kitünik, megfelel a héber *Máuzim*-nak, Dániel 11. 38—9. v. Batizi, a Vulgatával és Lutherrel, tévesen tulajdonnévnek veszi ugyan, de helyes magyarázatából: »Maosim zsidóul, magyarul erősség, — Kővár, kőpalota, kazdagság és bővség« (u. o. 461—2. s.) világosan kítünik a költőnek héber nyelvismerete. *Ilosvai* pedig a *Sokféle neveknek magyarázatja* harmadik részében (*u. o.* IV. 258—63. l.) nagyszámu férfi- és nőnevet, többnyire helyesen, magyaráz a héberből.

[2]) Példát rá l. *Tinódi*nál, *Sokféle részögösről,* 7—24. és 49—69. sorban (Régi magy. költők tára III. 262—3. l.) Az itt előadott mese zsidó forrására már *Szilády* utal (u. o. 453. l.) Más példával találkozunk *Szeremlyéni Mihály,* Egyiptomból kijövéséről Izraelnek 33—40. sorában (u. o. II. 234. l.) Az itt elbeszélt mese forrása: *Midrás-Rábbóth, Semóth* 1. Mind a két költő azonban aligha egyenesen a héber forrásból merítette az általa feldolgozott zsidó mesét, hanem valószinüleg valamely későbbi legenda-gyüjteményből.

[3]) Régi Magy. Költők Tára II. 435. l.

[4]) *Jakab Elek* i. h. 71. l., *Frankl* i. h. 33. l.

[5]) *Frankl* i. h. 178. l.

[6]) *Jakab Elek* i. h. 75. l.

[7]) *Frankl* i. h, 153. és 400. l.

[8]) *Jakab Elek* u. o. 196. l.

az előljáró beszédben kiemelni, hogy »a sidó nyelvből«, »az sidó nyelvnek igazságából«, vagy »a héber eredetinek leghűbb értelme szerint« fordítottak. [1])

A theologiai tudománynak ez új irányát követve, a magyar katholikus egyház is gondot fordított a héber tanulmányokra. A jezsuiták nagyszombati iskolájának 1558. tantervében fel van véve »A szentirás magyarázata s ezzel kapcsolatban a héber nyelv.« Az 1581-ben megnyitott kolozsvári katholikus főiskolán előadott nyelvek közt első helyen áll a héber.[2])

Oláh Miklós, II. Lajosnak és Mária királynénak mint államférfiú és mint a tudományok művelője és pártfogója, egyaránt kiváló titkára, később esztergomi érsek s az ország primása, ó-szövetségi és héber tudományos kérdésekben többször fordult Campoi Jánoshoz, ki kivált azért foglalkozott a biblia eredetijével és héber nyelvtudománynyal, hogy Luthert és Melanchthont megczáfolhassa »ugyanazokból a könyvekből, a melyekkel a maguk állításait igazolják.« Egyebek közt Dániel könyvének hű fordítását és magyarázatát kéri »a héber nyelvben kitünően jártas férfiútól, ki a Prédikátor könyvét a héberből latinra fordította.« Ezen fordítást, mint irja, többször átolvasta s régibb fordítással összehasonlította. Kéri és buzdítja őt, hogy »ezen hasznos és üdvös működését ezentúl is folytassa.«

Mellesleg megjegyezzük, hogy Campoi János válaszoló levelében egyebek közt előfordul egy Élijá Levitára vonatkozó érdekes adat, mely e nagyhirű zsidó tudós életiróinak figyelmét eddigelé kikerülte. Oláh Miklóshoz intézett idevágó sorai a következők: Hogy Dániel könyvének értelmezésére nézve minél biztosabb felvilágosítást nyujthassak, »zsidókhoz fogok fordulni, kik Németországban szép számmal vannak. De van köztük egy, ki az utolsó ezer évben élt zsidók közül a legtudósabb, Éliás, származásra nézve német, ki azonban majdnem egész életén át Olaszországban tartózkodott, *jelenleg pedig* (a levél 1532. február 4-én kelt) *a főtisztelendő aquilejai patriárka házában él Velenczében.* Ha elér-

[1]) Az előbbi olvasható *Melius Péter* 1565-ben megjelent Jób-fordításában, valamint a két Sámuel és Királyok könyvének fordításában, az utóbbi *Bogáthi*nak még kiadatlan Jób-fordításában. L. *Frankl* i. h. 368. l. és *Szilágyi*, Erdélyi országgyülési emlékek, X. 166. l.; v. ö. *Károlyi Gáspár*nak bibliafordításához irt előljáró beszédét.

[2]) *Frankl* i. h. 35. 43. és 111. l.

hetem, hogy nehány hónapot tölthetek nála: fölötte boldognak fogom magamat tartani.« [1])

Már fentebb kiemeltük, hogy a biblia tekintélyének emelkedésével s a biblia nyelvének tudományos ápolásával lassankint eltünt az a mély megvetés, melylyel mindaddig tekintettek a zsidókra s a zsidóságra; ezek most elismerésre, itt-ott dicsőítésre is találtak. Alantabb látni fogjuk, hogy így volt az akkoriban a magyar világban, különösen Erdélyben is, sőt bizonyos külső körülményeknél fogva itt sokkal inkább, mint tán Anglia kivételével, a többi keresztény országban.

[1]) *Ipolyi Arnold,* Oláh Miklós levelezése 192—4. l. Az Élijá Levitára vonatkozó adatot l. u. o. 193 l. Emlitésre méltó, hogy Apafi Mihály magán könyvtárában több más héber könyv közt Elijá Levita héber grammatikája is megvolt; l. *Kemény József*, Notitia historico-diplom. sat. I. 187. l. Eliae *Servitae* helyett *Levitae* olvasandó.

MÁSODIK FEJEZET.

A reformáczió Erdélyben s az unitárius hit Dávid Ferencz haláláig.

I.

A reformáczió Erdélyben. — A négy »recepta religio«. — Erdély a lelkiismereti szabadság hazája. — Idevágó országgyülési határozatok s egyéb adatok. — A különféle vallások küzdelmei egymás ellen. — Az unitárius vallás; Dávid Ferencz. — Az akkori unitárius vallás s a többi kereszténység közti ellentét. — Dávid Ferencz fokozza az ellentétet. — A Krisztus nem-imádásának tana.

A reformáczió meglepő gyorsasággal eljutott Erdélyig, a hová könnyen befért, de a melyen túl már nem igen terjeszkedhehetett. További haladásának utját vágták az országot körülzáró meredek hegylánczolatok. Ezeken a természetalkotta határokon délkeleti irányban mintegy megakadt az egész idáig rohamosan haladott vallásos mozgalom, s a megtorlódott ár annál hatalmasabb hullámokat vetett itten.

Erdélyben ugyanis a mohácsi vész után keletkezett politikai viszonyok, kivált az első erdélyi fejedelmek küzdelmei a katholikus ausztriai dinasztia ellen, kedveztek a reformáczió terjedésének. Különféle tanai és felekezetei gyorsan egymásután vertek gyökeret, és meglehetősen akadálytalanul erősbödtek a bel- és külháboruk által elfoglalt országban.

Luther tana, mely már 1520 körül jutott oda, 1558-ban vétetett be törvényesen; 1564-ben a Kalviné, s már négy évvel később, 1568-ban, az unitárius hitvallás is. Azóta négy törvényesen elismert vallás, vagy mint akkoriban szokták mondani »recepta religio« létezett Erdélyben: a katholikus, a lutheránus, a református és az unitárius.

Az utóbbi háromnak törvényes befogadása János Zsigmond fejedelem uralkodása alatt történt. Erdély a vallásos türelem és

lelkiismereti szabadság hazája, mondhatni egyedüli menedéke volt az akkori Európában. Mindenütt korlátlanul uralkodott az a szűkkeblü, kizáró és kiméletlen szellem, mely gyakran véres háborut viselt a magáétól eltérő minden vallásos nézet ellen: csak Erdélyben élhetett mindenki a maga vallásos meggyőződése szerint. Itt bárki bántatlanul gyakorolhatta a hite által előirt szertartásokat, s a mi több: vallás dolgában itt szabad volt a szabad szó.

Az 1557. tordai országgyülésen alkotott törvénynek 7. czikkelye: »hogy minden azon vallást tartsa, melyet inkább akar, az uj és régi szertartásokkal; megengedvén a hit tárgyában azt tenni, a mi nekik tetszik« [1]; vagy az 1568. országgyülés határozata: »Minden helyökön a prédikátorok az evangeliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és a község, ha venni akarja, jó, ha penig nem, senki kénszeritéssel ne készerítse, az ő lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanitása ő neki tetszik« [2]: a szólásszabadságnak és lelkiismereti szabadságnak akkoriban példátlan elismerése. Hasonló elveket hirdetett maga János Zsigmond is, a ki azt akarta, »hogy országa vallás tekintetében szabad ország legyen« [3]. Az 1569. nagyváradi hitvita folyamában nyilvánosan kijelentette, hogy »a hit Isten ajándéka, és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik« [4], s a hitvitát e szavakkal rekesztette be: »A mi birodalmunkban szabadon, valahol akartak disputálhattak, mindenkoron a mi prédikátorunkat eléállitjuk; szabadon minden bántás nélkül eljöhettek. Sőt azt kivánnók, hogy más országból is főtudós emberek eljőnének . . . , hogy az Istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoztassék« [5]. János Zsigmondnak e nyilatkozatai, melyek korának elfogult nézeteit messze tulszárnyalják, fényes pontok nem csak Erdélynek, hanem az emberiség művelődésének történetében.

De azért a különféle befogadott vallások Erdélyben sem férhettek meg békésen egymás mellett. Lehetetlen dolog volt az akkoriban, kivált egy épen nem nagyterjedelmü országban, hol

[1] *Szilágyi Sándor*, Erdélyi Országgyülési Emlékek II. 78. l.
[2] U. o. II. 343. l.
[3] L. az idézetet *Jakab Elek*nél, i. h. 114. l.
[4] U. o. 142. l.
[5] L. az idézetet *Székely Sándor,* Unitárius vallás történetei Erdélyben, 66. l.

négy felekezet, köztük három uj, még keletkező félben levő, azon volt, hogy a terjeszkedésére szükséges tért egymástól kölcsönösen elhódítsa. Csakhogy a köztük folyt küzdelmekben, kisebb-nagyobb erőszakoskodásokat nem tekintve, nem nyúltak fegyverhez, s a bel- és külháborák által dúlt ország megkimélve maradt a vallásháboru iszonyaitól. A harcz, melyet egymás ellen viseltek, nagyjában szellemi harcz volt, de mint ilyen ritka heves és szenvedélyes; a leghevesebb és legszenvedélyesebb az, melyen a legkésőbb keletkezett egyháznak, az unitáriusnak, kellett keresztülmennie.

A XVI. század közepe felé Olaszországban felmerült unitárizmus ottan valamint a szomszéd Svájczban már csirájában elfojtatott a hóhér keze által. Szerencsésen megmenekült első szóvivői közül többen, s épen a legkiválóbbak Lengyelországba vették utjokat, hol kedvezőbb körülmények közt már 1558-ban alapíthattak unitárius egyházakat. Az uj tan innen átszivárgott a szomszéd Erdélybe, hol János Zsigmond udvarában — kinek anyja, Izabella, a lengyel királyi családból származott — számos előkelő és tudós lengyel megfordult. S itt csakhamar hívőkre, Dávid Ferenczben pedig bajnokára talált.

Dávid Ferencz egyike volt azon erős férfiaknak, a kik meggyőződésüket fentartják s védelmezik egy egész világ támadásai ellen, de elég bátrak azt önként feladni, mihelyt tévedésnek fölismerik s arra a hitre jutnak, hogy másutt rejlik a keresett igazság.

Dávid Ferencz katholikus pap volt az Erdélyben terjeszkedő reformáczió idején. 1540-ben szülővárosának, Kolozsvárnak majdnem összes polgárságával együtt Luther hitére tért, melynek védelmére előbb mint iskolamester, később mint lelkész nem egy izben tusára kelt a reformátusokkal. E viták, kivált tudós ellenfelének, Melius Péternek okoskodásai újra megingatják hitében, és ő 1559-ben elfogadja a református vallást, melynek hitczikkelyeit most erélylyel és buzgalommal védelmezi a lutheránusok ellen. Nehány évvel azután találkozik Blandratával, ki Olaszországban az unitárius vallás bölcsőjénél állott, Lengyelországban az unitáriusok egyik vezérférfia volt, és 1563 óta János Zsigmond udvaránál élt mint Izabella orvosa. S Dávid Ferencz, a református hitre tért királynak akkori udvari papja, felkarolja a vallásos nézeteket, melyeket az udvari orvos vele közölt, s előtte fejtege-

tett. Eleinte azon van, hogy a református vallást unitárius értelemben tovább reformálja; 1566-ban már nyiltan és határozottan hirdeti az uj hitet és megalapítja az erdélyi unitárius egyházat.

Oly időkben, minők a reformáczió korszakának első tizedei voltak, a mikor a különféle uj felekezetek hitvallásukat még nem állapították meg véglegesen, és oly férfiunál, a minő Dávid Ferencz volt, a vallásnak ezen egymásután való változása korántsem tudandó be állhatatlanságnak, vagy épen vallásos könnyelmüségnek. Ellenkezőleg! Következetessége volt az egy nemes hévnek, mely az igazságot áhitozza, küzködése egy mély vallásos érzületnek, mely kielégités után epedez és Dávid Ferenczczel elmondatta azokat az öntudatos szép szavakat, melyek találóan jellemzik életét és törekvését. »Eleitől fogva, ugymond, az igazságnak voltam kedvelője, ennekutána is akarok lennem, és tehetségem szerint az Istennek tiszta igéjét követnem; ha pedig valamiben megcsalatkoztam volna, *a kik az Istennek igéjéből igazabbat mutatnak megköszönöm és követni őket nem szégyenlem«* [1]).

Az erdélyi unitárius egyház, alapitásától fogva Dávid Ferencznek 1579-ben bekövetkezett haláláig, egészen ennek befolyása alatt állott. E rendkivüli férfiunak hatalmas szelleme jelölte ki számára az utat, a melyen ép oly erélyes mint fényes egyénisége magával ragadta a hivőket mindig előre és mindig messzebbre.

A reformáczió e legfiatalabb ivadéka ugyanis a leghatározottabban vitte tovább a reformáczió eszméjét. Ujitásaiban a legmerészebb volt s a legtávolabbra jutott a régibb kereszténységnek vallásos felfogásától, kivált keletkezésének és szervezkedésének idejében, mely számára a fájdalmas vajudások korszaka volt. Hitvallása még ingadozott, s egyes hitczikkelyeinek végleges megállapitása belső és külső küzdelmekkel járt, melyek egyre fokozták a közte s a többi kereszténység közt fennálló, különben is éles ellentétet.

Ezen ellentét kiváltkép abban a kérdésben nyilatkozott, mely körül a reformáczió keletkezése óta a legnagyobb hévvel, mondhatni elkeseredéssel folyt az eltérő nézetek küzdelme: az Isten egységének s ennek kapcsán Jézus igazi természetének felfogásában.

---

[1]) Székely Sándor, i. h. 80. l. L. az idézetet *Dávid Ferencz*, Az szent irasnac külen külen reszeijből vöt predikaciok stb. Gyulafehérvár, 1569, János Zsigmondhoz intézett ajánló levélben.

A római egyház, valamint Luther és Kalvin követői, kiki a maga értelmezése szerint, mindnyájan a szent háromságban találták kifejezve az isteni egységnek eszméjét. Az uj egyház ellenben határozottan elvetette a szent háromságról szóló tant és élesen hangsulyozta Isten egységes voltát. Ebből kifolyólag, abban az akkoriban már majdnem bevégzett theologiai harczban, mely Jézusnak csak emberi vagy csak isteni, vagy emberi és egyszersmind isteni természete fölött folyt, a reformáczió többi egyházai által elvetett azon nézetet vallotta, mely csakis emberi természetet tulajdonított Jézusnak, a kit tüntetőleg »ember Jézus Krisztus«-nak szokott mondani.

Kivált ezen tan adta meg jellegét az uj hitvallásnak, melyet Dávid Ferencz szokott buzgalmával felkarolt, és János Zsigmonddal s tanácsosaival is elfogadtatott. Követőit, ép ezen rá nézve jellemző hitczikkelyénél fogva, *antitrinitáriusok*-nak, később *unitáriusok*-nak, vagy egyik főtanitójok nevéről *sociniánusok*-nak nevezték. Ellenségeik, hogy eretnekeknek bélyegezzék, *arianusok*-nak szokták őket gúnyolni.

Az igazság keresésében lankadatlanul fáradozó s egyéb tekinteteket nem ismerő Dávid Ferencz az unitárius egyházban sem állapodhatott meg ott, a hol azt találta. Nem sokára tovább ment, mint tanitómestere Blandrata. Az általa elfogadott uj hitelvekből ujabb és messzebbmenő következtetéseket vont le, kivált abban a kérdésben, mely körül szintén soká hevesen folyt a vita: Kit kell imádni? illetve: Kihez szabad imádságot intézni?

Dávid Ferencz, midőn az unitárius hitelveket elfogadta, az 1568-iki és 1569-iki zsinatokon még csak annyit állított, hogy »a *szentlélek* nem Isten, imádui azt nem kell, mert a próféták és apostolok ezt nem tanitották« [1]). 1571-ben megjelent egyik munkájában már különbséget tesz Istennek és Jézusnak tisztelete és imádása közt [2]). 1578-ban végre közzétette a *Krisztus nem-imádásáról* szóló hires négy tételét, a melyben már határozottan kimondja, hogy »az Atya Istenen, ég és föld teremtőjén kivül senkit sem kell imádni« és hogy »hamis az imádság, a mi a Jézushoz van intézve« [3])

[1]) *Jakab Elek,* i. h. 121. l.

[2]) *U. o.* 195. l.

[3]) *U. o.* 226. l.

II.

Az unitáriások ellen intézett támadások. — Keletkező félben levő egyházuk a bibliával védekezik. — Az ó-szövetség eredetijére és szószerinti értelmére hivatkozik. — A héber nyelv jelentősége az általa folytatott hitvitákban. — E hitvitákban részt vesz az egész nép. — A sajtó- és vallásszabadság elnyomatik. — Blandrata és Socinus föllépése Dávid Ferencz ellen. — Az utóbbinak elitélése és halála. — Az uj unitárius hitvallás és a zsidózás.

Dávid Ferencz Erdélyben szabadon és bántatlanul hirdethette a tanokat, melyek miatt csak a minap Genfben máglyán égették volt el Servet-et és Velenczében vizbe fulasztották Trevizoi Juliust és De Ruegót. De azért itt is mindenütt a leghevesebb ellenmondásra talált az unitárius hit, és megalapítása csak heves támadások és elkeseredett küzdelmek közt történhetett.

Az unitárius vallás ugyanis, a midőn Erdélyben megfogamzott, három törvényesen elismert vallással találkozott. Híveket csak ezek rovására szerezhetett; s bár egymás ellen szakadatlanul folytatták a küzdelmet, mindnyájan egy értelemmel rátámadtak arra az uj hitfelekezetre, mely magát közéjök ékelte s oly álláspontra helyezkedett, mely lényegesen eltért mindnyájukétól. S e támadások, melyekben a külföld is élénken résztvett, ugyanabban a mértékben fokozódtak, a melyben Dávid Ferencz továbbfejlesztette tanait [1]).

E küzdelemben a főszerep természetesen a bibliának jutott. Csakhogy az unitárius egyház, mivel leginkább előrehaladott volt a reformáczió utján, a legerélyesebben élt a reformáczió e leghatalmasabb fegyverével. Szemben az »emberi szerzeményekkel«, a bibliának megdönthetetlen tekintélyét sokkal következetesebben hangsulyozta mint a reformáczió-szülte többi felekezet, s a legsűrűbben s leghatározottabban hivatkozott az ó-szövetségre, még pedig annak szószerinti értelmére, tehát héber eredetijére.

Azokban a gyakori, nem egyszer több napon át folytatott nagy hitvitákban, a melyeken uj tanainak igaz voltát védelmezte, a maga részéről rendesen csak a szentirás tiszta szavaiból való okadatolást tűzte ki feltételül, mivel mindaz, mit a fenforgó kérdésekről »a próféták, Krisztus és az apostolok irásin kivül más emberek irtak, elvetendő«, mely kikötésre az ellenfél csak részben

[1]) Az unitárius egyház ellen egész Dávid Ferencz haláláig intézett támadásokról l. *Jakab Elek* u. o. 117—8, 128. ff, és 170—1. l.

s feltételesen állott rá [1]). Ennek minden állitására, melylyel a maga tanait védelmezte vagy az unitáriusokét megtámadta, az utóbbiaknak rendesen az volt a feleletök: »Hol van erről szó a szentirásban?« vagy: »Ők azt a szentirásban nem látták« [2]).

Hogy kimutassák az új-szövetség helyes értelmét, egyre Mózes törvénykönyvére vagy a prófétákra utaltak; másrészt pedig tiltakoztak az ellenfél azon eljárása ellen, »hogy az ó-szövetség bizonyságtételeit uj-szövetségbeliekkel magyarázza« [3]). Magukat az ó-szövetségből felhozott idézeteket csak akkor ismerték el helyeseknek, ha az eredetinek megfeleltek, nem pedig ha valamely forditásból voltak véve, »mert az közönséges Biblia forditást... minden böltsek megvetik, miért hogy az Sidó kut-főtől igen eltávozik« [4]). S Dávid Ferencz, mivel ugy tapasztalta, hogy a meglevő forditásokból nem a szószerinti, egyszerü értelemben idézik ellene a szentirást, s mivel az eredetinek helyes forditásától tanainak lényeges megerősitését várta, 1571-ben a héber és görög nyelvet értő tudósokból bizottságot alakított azon czélból, hogy a bibliát »az eredeti szövegekből hibátlanul« lefordítsa [5]).

Az Isten lényege körül folyt viták rendesen Istennek az ó-szövetségben szokásos különféle héber elnevezéseiből indultak ki [6]). A háromság hivei kivált az alakjára nézve többes számu *Elóhim*-ra szoktak utalni, melyet Istennek háromságára magyarázták [7]). Az Isten egységének védői ellenben »érthetetlen kabbalizmus«-nak mondották az efféle magyarázatokat [8]). E viták folyamán gyakran hivatkozás történt még a zsidók hitvallására

[1]) *Jakab Elek*, u. o. 107., 139. l.

[2]) *U. o.* 174. l.

[3]) *U. o.* 110. és 113. l.

[4]) Igy nyilatkozik még *Enyedi György*, a ki vagy tizenhárom évvel Dávid Ferencz halála után (1592—97) az erdélyi *uj* unitárius egyháznak volt szuperintendense, Az ó- és uj-testamentumbeli helyeknek, melyekből az háromságról való tudománt szokták állitani, magyarázattyok, Thoroczkai Máté forditása, Kolozsvár, 1619, 128. l.

[5]) *Jakab Elek*, i. h. 211. l.

[6]) *U. o.* 71. 85. 99. és 174. l. V. ö. a református *Melius Péter* (Horhi Melios, Ihász Péter), Az egész szent irásból való igaz tudomán, Debreczen 1569. l., 2. és 4. fej., és Ugyanannak, Igaz szent Irásból kiszedett ének, U. o. 1570, l., 3. és 4. rész, továbbá az unitárius *Enyedi György* fentidézett munkáját 2—8. l., 13. l. kövv. 124. 212. l. kövv. és egyébütt.

[7]) »Az *El* zsidóul teszi az Atyát, a *Ho* a fiut, a *Va* a Szentlelket» *Jakab Elek*, u. o. 85. l.

[8]) *U. o.* 107., 121. l.

is : »Halld meg Izraél, minekünk *egy* Istenünk van« [1]) és kivált az unitáriusok voltak azon, hogy ellenfeleiknek bibliai és héber tudományát gyarlónak mutassák be [2]). Egészen bibliai nyelven tartott, többnyire polémiai irányu egyházi beszédeik egymás mellé állitván Mózes irását és Jézusnak igéjét, a próféták jövendöléseit s az evangelium szavait; csak ugy hemzsegtek az ó-testamentomi idézésektől s czélzásoktól. Előszeretettel vetettek párhuzamot a maguk s a régi Izraél viszonyai és sorsa közt; az ellenfélben Babilont látták és Edom népét, s annak nézetében és vallásos gyakorlatában pogányságot és bálványimádást [3]).

Hasonló hangon és hasonló tartalommal voltak irva az unitáriusok részéről nagy számmal megjelent röpiratok, melyek az ellenröpiratokkal együtt sűrű záporként hullottak a nép közé. S ez mohón kapott utánuk és szenvedélylyel vitatkozott felettök.

Az unitárius egyháznak ily módon folytatott küzdelmei élénken foglalkoztatták a szellemeket. A támadásban és védelemben, melyeket a vitateremből a templomba, s onnét az utczákra vittek át, részt vett az egész nép, János Zsigmond fejedelemtől kezdve, ki nem ritkán személyesen beleegyedett a nyilvános hitvitákba [4]), egész az utolsó polgárig. Találóan jellemzi e mozgalmas időket *Nagy Szabó Ferencz*, ki 1581-ben, tehát két évvel Dávid Ferencz halála után születvén, oly időben irta följegyzéseit, a mikor az unitárius egyház keletkezésével járó események még eleven emlékezetben voltak. »Akkori napokban — ugymond — hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputátiót és pántolódást : falún, városon, étel-ital között, estve-reggel, éjjel és nappal, praedikatoroktól a praedicáló székből sok káromlásokat és módnélkül való kárpálódásokat a két religio, ugymint a calvinista és ariana (értsd : unitárius) religión valóktól disputálást hallottál volna« [5]).

---

[1]) Igy idézi Melius Péter, *Jakab Elek*nél u. o. 146. l. Dávid Ferencz igy forditja : »Halld meg Izraél a Jehova a mi Istenünk egy Jehova«, u. o. Egyháztört. Emlékek 53. l. *Sommer János* pedig egyszerüen a héber szöveget teszi ki Refutatio Scripti Petri Caroli czimü könyvének czimlapján ; *Keresztény Magvető* XX. évf. 343. l.

[2]) *Jakab Elek* i. h. 204. l. ; hasonló törekvésre mutat *Enyedi György* fentidézett vaskos könyvének majdnem minden lapja.

[3]) *Jakab Elek* i. h. 97., 152—8. l.

[4]) *U. o.* 109. és 185. l.

[5]) *Mikó,* Erdélyi történ. adatok, I. 29. l.

Ekként folytak a dolgok egész János Zsigmondnak 1570. márczius 14-én bekövetkezett haláláig, mely végzetes fordulópontot képez az erdélyi unitárius egyház történetében. Véget ért a föltétlen vallásos türelemnek korszaka, mely alatt Erdélyben biztos menedéket talált mindenki, a kit vallásos nézetei miatt üldöztek, és bátran hirdethettek máshol kárhoztatott uj tanokat. Báthori István elnémította az addigi sajtó- és szólásszabadságot. Lefoglalás és vagyonvesztés büntetése alatt megtiltotta a vallásos kérdéseket tárgyaló könyveknek előleges vizsgálat és jóváhagyás nélküli kinyomatását. Uralkodása első három évében különféle országgyüléseken háromszor hozatott, illetve más-más szavakkal megujíttatott a törvény, »hogy senki, akár külső, akár a fejedelem erdélyi és magyarországi birodalmában levő ember a religióban innovatiót behozni ne merjen« és hogy joga legyen a fejedelemnek az efféle innovatorokat »fogsággal, halállal, vagy káromlásokhoz képest egyéb büntetéssel megbüntetni« [1]). Mind e törvények első sorban az unitáriusok ellen voltak intézve. A katholikus hitü fejedelem ugyis mély ellenérzést táplált irányukban, melyet még fokoztak vetélytársának, az unitárius Békes Gáspárnak zavargásai és végre nyilt lázadása.

Mindez csak előjele volt a közeledő viharnak, mely akkor tört ki valójában, midőn 1576-ban a lengyel királynak megválasztott Báthori István helyett ennek öcscse, Báthori Kristóf lett Erdély fejedelme.

Dávid Ferencz épen akkor kezdte nyilvánosan hirdetni a Krisztus nem-imádását, miben határozott ellenmondásra talált Blandratánál valamint az ez által Erdélybe hivott Socinus Faustusnál, az unitárius egyház egyik elismert tekintélyénél. A papság egy része hozzájok szegődött, s az anyaegyháznak tekintett lengyel unitárius egyház, melyhez az ügyet felterjesztették, szintén elvetette Dávid Ferencz uj tanát. A mindkét fél által felállitott és hévvel védelmezett »theses«-ek az ellentétet egyre fokozták. A vita mindinkább elkeseredett és mint az efféle vallásos belviszonyoknál rendesen szokott történni, kiméletet nem ismerő szenvedélylyel folyt. Blandrata és társai a Krisztus nemimádásáról szóló tant mint Dávid Ferencznek az unitárius hittel

---

[1]) *Jakab* Elek, i. h. 201. l.; *Szilágyi* Sándor, Erdélyi Országgy. Emlékek II. 528., 534., 540. l.

meg nem férő ujítását, magát Dávid Ferenczet pedig mint ujítót feladták a fejedelemnek.

Följelentésük nyilt fülekre talált. Báthori Kristóf, a jezsuiták pártolója és Erdélybe hozója, Dávid Ferencznek és egyházának megsemmisitésére törekedett, mire nézve mihelyt a fejedelmi széket elfoglalta, megtette a szükséges előkészítő lépéseket. Az 1576-iki kolozsvári és tordai országgyüléseken megszorította Dávid Ferencz jogait s hatáskörét s ismételte a hitujítások ellen hozott régibb határozatokat. 1578-ban ujabb szigoru végzést hozatott az országában terjeszkedő »hallatlan és káromló innovatiók« ellen. Ezeknek hirdetői »ha nyilván való innovatoroknak convincáltatnak« kiszolgáltassanak a fejedelemnek, kinek »authoritása legyen érdemek szerint valami büntetéssel akarja megbüntetni őket«. E végzés értelmében teljes szigorral bántak el Dávid Ferenczczel, kit súlyos betegen kemény őrizet alatt Gyulafehérvárra vittek. A testi és lelki fájdalmak által megtört férfiu méltósággal visszautasította az ellene felhozott vádakat s bátran kijelentette »hogy azon isteni tisztelet, a mely az Isten igéjében parancsolva nincs, Isten előtt kedves nem lehet; Krisztus imádása a szentirásban sehol parancsolva nincs, tehát Isten nem kedvelheti«. Holtiglani fogságra itélve, Déva várába vitetett, hol nem sokára meg is halt 1579. november 15-ikén.

A megrettent és ujabb fenyegetések által még inkább megfélemlített unitárius papság Blandrata sürgetésére megkészítette »Jézus Istenségéről, imádásáról, segitségül hivásáról és Krisztus országáról az uj hitvallást«. Dávid Ferencz egyháza nem létezett többé, legalább nem nyilvánosan és nem törvényesen elismerve.

Dávid Ferencz ellen, mihelyt közzétette a Krisztus nemimádásáról szóló tételét, azonnal felhozták: hogy »zsidózó«. Tette azt Socinus, ki azzal vádolta, »hogy a zsidózásra tér s Krisztust megtagadva, Mózest akarja behozni az eklézsiákba«; ismételte Blandrata a gyulafejérvári törvényszék előtt, midőn Dávid Ferenczet kihallgatták [1]); utánok irta az egykori szász krónikás, ki Dávid Ferencz elzárásának okául azt jegyezte fel, hogy »zsidó lett« [2]), s utánok beszélte nem sokára a nép szája is, mely

[1]) Dávid Ferencz bukásának érdekes részletes elbeszélését l. *Jakab Elek*nél, u. o. 223—244. és 226—27. l.

[2]) *Kőváry László,* Erdély történ. IV. 34. l.; v. ö. *Trausch József,* Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, I. 71. l.: »Franciscus Davidis, ex Sacramentario Arianus et ex Ariano *Judaeus* factus«.

a székely zsidózókat »Dávidisták avagy szombatosok«-nak, ezek lelkészeit »Dávidista avagy szombatos papok«-nak szokta nevezni [1]).

Pedig Dávid Ferencz korántsem volt zsidózó. Az isten egysége, az általa hirdetett tanok közül az egyetlen, mely zsidó, az unitárius egyháznak kezdettől fogva volt egyik sarkelve, s még ma is az. A Krisztus nem-imádásáról szóló tétele, melyet az unitárius egyház visszautasitott s a többi kereszténység kárhoztatott, igaz, nem felelt meg a keresztény felfogásnak, de azért nem volt zsidó sem, mivel egészen kivül esik a zsidó hitvallás keretén. A zsidózás mindenütt az ó-szövetséget az uj-szövetség fölé helyezte, az előbbinek a kereszténység által eltörölt törvényeit részben vagy egészben visszaállitani, törekedett és a keresztény vallásgyakorlatok helyébe zsidó ritusokat tett. Mind ennek Dávid Ferencznél sehol semmi nyoma. Ellenkezőleg ő mindvégig meglehetősen megvetőleg nyilatkozott a külsőségekhez »testiekhez és helyhez kötött« zsidó isteni tiszteletről, mely sokkal alantabb áll a Krisztus által tanitottnál, és határozottan kiemelte az uj-szövetségnek az ó-szövetség fölött való elsőbbségét, melyet részletesen fejteget. »A ki — ugymond egyebek közt — a két szövetség közötti különbséget nem tudja, Mózest Krisztussal, a törvényt az evangéliummal összezavarja : felcseréli a leendőt és valót, a betüt és lelket, a földit és égit, a keresztényből zsidót csinál, az örök életet feledi, a szent irásokat nem érti« [2]).

A ki igy beszél, az nem lehetett zsidózó, és bizonyos, hogy Dávid Ferenczet jogtalanul mondották annak. De azért bizonyos az is, hogy a zsidózás keletkezése Erdélyben az ő fellépésének volt következménye s hogy, mint Geleji Katona István irja [3]), Socinus Faustus »igazán prófétált volt«, midőn azt állitotta, hogy, ha Dávid Ferencz tanai elfogadtatnak, »semmiképpen nem lehet, hogy mindenütt a Sidózás erőt ne vegyen«.

---

[1]) *Keresztény Magvető*, XIX. évf. 163. l.

[2]) *Jakab Elek,* u. o. 191—4. l.

[3]) *Titkok Titka*, Gyulafejérv. 1645, 270. l.

HARMADIK FEJEZET.

Az erdélyi szombatosság keletkezése.

I.

Zsidózó felekezetek. — Szombatosok Csehországban. — A »Subbotniki.« Angol szombatosok. Keresztény-zsidók. Ábrahámíták. Uj-izraeliták. — Az erdélyi szombatosokról szóló legrégibb tudósitások. — Miként keletkezett a szombatosság a Dávid Ferencz hitén megmaradt unitáriusok közt.

A keresztény világban a legkülönfélébb időkben s helyeken merültek fel rendesen apróbb felekezetek, melyek vallásos életükben többé-kevésbbé határozottan visszamentek arra az állapotra, a melyen a kereszténység első századaiban találjuk az e b i o n i t á k a t s egyéb z s i d ó - k e r e s z t é n y e k e t. Mindnyájan a szentírásból indultak ki, melyet sajátos felfogásuk szerint értelmezték. Bármennyire különböztek is egymástól, mindnyájukat az jellemzi, hogy a keresztény életben kisebb-nagyobb mértékben vissza akarták helyezni az egyház által eltörölt zsidó vallásos törvényeket és gyakorlatokat. Kivált a reformáczió ölében sürűn tüntek fel az efféle a zsidósághoz hajló felekezetek.

Csehországban már 1530 körül keletkeztek s z o m b a t o s o k, a kik »oly valósággal tartják meg a szombat ünnepet, hogy ha szemükbe találna mi esni, sem vennék ki azon a napon.« Az efféle szombatosok vagy zsidózók *(Subbotniki)* nemsokára fellépnek Sziléziában, Lengyel- s Oroszországban is, mely utóbbi helyen egész a mai napig fennmaradtak s e század második fele óta sűrűn térnek a zsidó hitre. [1]) Hasonló irányú felekezettel talál-

---

[1]) *Lugossy*, Uj Magy. Muzeum 1850—51. évf. II. CVI. l. *Benkő*, Gener. Transilv. II. 241, l. *Philippson*, Allgem. Zeit. d. Judenthums, XXVIII. évf. 398. l. és *Sternberg* Hermann, Gesch. d. Juden in Polen (Lipcse, 1878.) 116—126. l.

kozunk 1545 körül Angolországban az ottani *quakerek* közt.[1]) A biblia szellemétől áthatott *puritánusok*nak több hitszónoka és vezérférfia szintén a vasárnapról a szombatra tette át a nyugalomnapot, sőt még azt is követelte, hogy az ó-szövetség államtörvénynek ismertessék el.[2])

A szintén Angliában felmerült *»keresztény-zsidók«*, kiknek egy része 1661-ben Németországba kivándorolt és Heidelberg közelében letelepedett, Jézust megváltónak elismerték ugyan és mint üdvözitőben hittek benne: de azért megülték a szombatot, szigoruan ragaszkodtak az ó-szövetség étkezési törvényeihez, sőt megtartották a körülmetélést is.[3]) Csehországban valószinüleg az elnyomott husziták közül kikerültek az ábrahámiták vagy izraeliták, a kiknek utolsó maradványait vagy száz év előtt a legkegyetlenebb módon Magyarország déli határvidékeire hurczolták, ahol nem sokára elenyésztek. Ezek hitelveikre és vallásos gyakorlatukra nézve annyira voltak zsidók, hogy joggal állitották róluk, hogy »már a keresztény névre sem érdemesek többé.«[4]) 1750-ben megalapitotta Southcote Johanna az *angol szombatosok* vagy *uj-izraeliták* felekezetét, mely a zsidó vallásos törvények megtartása által készült a várt megváltó jöttére és még 1831-ben is akadt hívőkre. Az angol és amerikai *baptisták* közt pedig még mai napság léteznek, a kik külön kis községeket képezve, a vasárnap mellett megünneplik a zsidók szombatját is.[5])

Az erdélyi szombatosokat eleinte összefüggésbe akarták hozni a fentemlitett velök egykoru vagy náluknál régibb cseh, lengyel vagy orosz szombatosokkal. E hozzávetés nagyon is közelfekvőnek látszott, a míg csak keveset tudtak róluk, irodalmukról pedig épenséggel semmit sem. Mióta azonban Lugossy József az Akadémia nyelvtudományi osztályának 1850. szeptember 2-án tartott gyülésében bővebben ismertette a szombatos-

---

[1]) A forrásokat l. *Schudt*, Jued. Merkwürdigkeiten I. 538. l.

[2]) L. a forrásokat *Graetz*, i. h. X. 95. l.

[3]) *Schudt*, i. h. I. 523 és bővebben IV. I. Continuation 313. l.

[4]) E kevéssé ismert felekezetről, mely hazánkban élte végső napjait, l. Gesch. d. Abrahamiten, Israeliten u. Deisten in Böhmen sat. 1783. (h. n.) a fentebbi idézetet u. o. 55. l.

[5]) *Herzog*, Realencycl., Sabbatharier szó alatt.

énekeket tartalmazó ugynevezett *Jancsó-kódexet* s ennek alapján a szombatosok vallásos felfogásait, a régi nézet tévesnek bizonyult. Terjedelmes s érdekes értekezésében, mely az akkoriban alig kikerülhető számos tévedése daczára még mindig fölötte tanulságos, Lugossy legelőször mondotta ki, hogy »a szombatosság eredetét Erdélyben szintén honosnak, s külső befolyás nélkül is egyedül az emberi lélek gondolkodási menetéből kimagyarázhatónak« hiszi és Dávid Ferencz föllépésének közvetett vagy közvetetlen kifolyásának tartja. [1]) Későbbi kutatások s a szombatosokra vonatkozó közben megjelent apróbb-nagyobb adatok igazat adtak neki.

Külföldi befolyás, ha az ilyen csakugyan bizonyitható volna, első sorban a nem-magyar népfajokra: szászokra, oláhokra, ruszinyákokra s egyéb szlávokra hatott volna. De épen ezek közt sohasem verhetett gyökeret a szombatosság; hivei, a mennyire azokat ismerjük, kivétel nélkül székelyek voltak mindnyáján. Közte s a más országokban élő hasonló irányu felekezetek közt nem létezik, legalább nem észlelhető semminemü összefüggés, de annál nagyobb és szorosabb közte és Dávid Ferencz tanai közt. Ennek bukása előtt Erdélyben sehol semmi nyoma a szombatosságnak, mely csak halála után, de azután majdnem azonnal felmerült. Alapitói, első terjesztői és követői kizárólagosan a Dávid Ferencz nézetén megmaradt unitáriusok közül kerülnek ki, s a szombatosok eredeti dogmatikájában, mint látni fogjuk, egyebek közt egészen ott találjuk azt a hitvallást, a mely miatt őt elitélték.

E tényekkel megegyeznek a szombatosság keletkezéséről ránk maradt legrégibb tudósitások.

Nagy Szabó Ferencz, ki vagy hét éves gyermek lehetett, midőn e felekezet felmerült, melyhez legközelebb rokonai, anyja, bátyja és sógora azonnal csatlakoztak, a szombatosságot egyszerűen mint ujitást tünteti fel, mely Dávid Ferencz halála után az unitárius egyház ölében kifejlődött, úgy hogy »csakhamar két vallás lőn az egyből, ugymint arianus és szombatos vallás.« [2])

Geleji Katona István, a ki vagy fél századdal a szombatosság fellépése után irt, a dolgot úgy adja elő, hogy Blandrata azért támadt Dávid Ferencz hitvallása ellen, mivel látta: »hogy

[1]) *Lugossy József*, Egy szombatos énekes könyvről, Új Magyar Muzeum 1850—51. évf. II. CVI.—CIX. l.

[2]) *Mikó*, Erdélyi Történ. Adatok I. 29. l.

minden istenuélkülvalóság és zsidózás jönne ki belőle, *a mint meg is lön.«* Annak bukása után »őtet az ő követői nagy martyrnak tartván, hamis értelmében annál inkább megkeményedének és mintegy megfeneklének. Sőt nagy sokan közülök a dologban elébb is menvén, zsidózásban füzödözének.« [1]) I. Rákoczy György pedig, midőn a zsidózókat 1638-ban kiméletlenűl üldözte, egyenesen kimondotta: kutassák, »kicsodák azok a szombatosok, kik a recepta unitária religióról exorbitattanak az Judaismusra.« [2])

Az erdélyi szombatosság önálló keletkezése csakugyan könnyen és természetszerüen kimagyarázható a Dávid Ferencz halála előtt és után történtekből.

A merész ujitót börtönbe vetették, de az ő tanait el nem zárhatták; azok túlélték a komor várfalak mögött kimult férfiút. Nagyon is mély gyökeret vertek az ő hitén volt unitáriusok szívében. A nép, mely a hű ragaszkodás megható jeleivel kisérte a szekeret, mely lelkipásztorát a végzetes gyula-fejérvári gyülésre vitte; a polgárság, mely küldöttségek és ajándékok utján mindent elkövetett a vádlottnak megmentésére; a nemesség, mely még az itélethozatal órájában kijelentette, hogy Dávid Ferencz nézetétől nem távozik el s a Krisztus nem-imádása és segitségül nem-hivása mellett kiván megmaradni; az unitárius papság azon, igaz csekély része, mely a fenyegetések által meg nem félemlítve, mindvégig megtagadta, hogy aláirásával járuljon Dávid Ferencz kárhoztatásához és az unitárius egyház által felállitott új rendszer elismeréséhez: mindezek birói itélet következtén nem adhatták fel egyszerre azt a hitvallást, melyet annak megalapitója elragadó ékesszólással és mohón olvasott iratokban a meggyőződés erélyes hangján hirdetett volt előttük s melynek most már martirja is volt, ki az ország színe előtt a börtönbe, onnét a halálba ment érte.

A rab Dávid Ferencz még élt, s az 1579-ki október 21—24-ki országgyülés már szükségesnek látta ujra eltiltani »az országban naponként való innovatiót, a mi már ennekelőtte is sokszor meg volt tiltva, s mely ellen mostan is mind magános mind egyházi személyek a suttogásoktól nem szünnek meg.« [3])

---

[1]) *Geleji Katona István,* Titkok Titka. Ajánló elő beszéd (17. l.)
[2]) *Keresztény Magvető* IX. évf. 155. l.
[3]) Erdélyi Országgy. Emlékek III. 143. l.

Ezeket a Dávid Ferencz nézetén megmaradottakat az unitárius egyház öléből kitagadta; viszont ők nem tekintették többé hitfeleiknek azokat, a kik elfogadták az ujabb unitárius hitvallást. Hisz azok most más, tehát akkori nézet szerint, hamis hiten, tévelygők voltak.

Kereken ki is mondja ezt egy tanköltemény, mely a szombatos irodalomnak egyik legrégibb terméke:

Pápaságot az kik hogy már elhagyták,
Lutherit [1]) vagy Kalvinust változtatták,
Maga melyik jobb másiknál nem tudják:
Ezek mind a háromság Istent vallják.

Ez háromféle vallás ez világban
Sok lelkeket tart igen nagy vakságban,
Tévelyegnek Isten ismeretében,
Legeltetnek hamis biztatásokban.

Negyedrendben az kik *egy* Istent vallnak,
Tiszteletben im ezeknél nem jobbak,
Emberi találmányt ők is követnek,
Az többivel egy hajóban eveznek [2])

Eőssi András, e költemény szerzője, egyike a legelsőknek, kik Erdélyben az unitárius vallást elfogadták volt, [3]) a Blandrata és elvtársai által megállapitott ujabb unitárius hitvallást ilyformán egy sorba helyezi a többi három befogadott vallással. Merő tévedés mind a négy.

Ez négy rendnél nem lehet igaz vallás,
Nincs ezeknek az igaz boldogulás,
Mert konkolyos mindezeknél az vallás,
Haszontalan mind az sok prédikálás. [4])

»De hát melyik az *igaz* vallás.«?

---

[1]) T. i. Luther hitét.

[2]) A kolozsvári unit. főiskola könyvtárában levő *Szombatos Énekeskönyvben* az »Üdvesség utára tanitó ének« czímű költeménynek 6—8 versszaka.

[3]) L. a következő fejezetet.

[4]) A fentemlitett költemény 9. versszaka.

A régi unitáriusok szerint, természetesen a Dávid Ferenczé. Csakhogy ezt a saját egyházuk, valamint a törvény által kárhoztatott hitet nyilvánosan nem vallhatták. Mint a fennidézett országgyülési határozat jellemzően mondja, még csak »suttogások« voltak felőle. Az efféle titokban gyakorolt vallás pedig nem maradhat meg soká előbbi álláspontján. Szilárd szervezkedés és elismert vezetés hijában, egyesek veszik kezökbe ügyét. Ezek aztán egyéni felfogásuk szerint járnak el, a melybe, a nyilvánosság üdvös ellenőrzése nélkül, mindinkább elmélyednek s így rendesen a széles országutról félre fekvő járatlan ösvényre, s ezen mindig messzebb jutnak egész a szélsőségig.

Az utóbbi kivált ott szokott megtörténni, a hol karhatalommal igyekeznek elnyomni valamely vallásos meggyőződést. Mert az ilyen könnyen válik rajongássá, mely egyre fokozódó makacssággal folytatja az utat, a melyről nyers erőszak által el akarják téríteni. Hívei megfogyhatnak, de annál buzgóbbak és lelkesebbek lesznek.

Pedig épen ilyenek voltak a viszonyok a Dávidisták táborában, hol még mindig titokban bár, de annál bensőbb kegyelettel ragaszkodtak az elhunyt mesternek az országból kitiltott tanaihoz. Az egyik vagy másik, ki magányában behatóbban foglalkozott velök, tanulmányozásukba elmélyedve s utbaigazitás s ellenmondás nélkül a maga eszejárása után indulva, könnyen, majdnem szükségképen jutott a szombatosságra.

Dávid Ferencz, mint láttuk, vallás dolgában csak *egy* tekintélyt ismert: a bibliát. Szerinte »emberi szerzemény volt minden, mi a bibliából be nem bizonyitható.« Ezen elvből kiindulva megtámadta »Istennek a patriarkák, próféták és apostolok előtt ismeretlen háromságát« és visszautasitotta a Krisztus imádását, »mely a szentirásban sehol parancsolva nincs.« [1])

Vezetés nélkül maradt hívei nem állapodtak meg azon a határon, mely előtt megállt mesterök, a ki, ha meg nem bukik és nem sokára meg nem hal, tán maga is túl megy azon. Határozottan tovább vezették annak elvét, a melyből levonták mindazokat a következményeket, a melyre jutniok kellett, mihelyt tétovázás nélkül merészen keresték. Éjjel-nappal forgatván a bibliát, ugy győződtek meg, hogy még sok egyébb dolog sem talál-

[1]) *Jakab Elek* i. h. 235 l. és u. o. Egyháztört. Emlékek 47. l

ható benne, melyet a kereszténység szentesített és befogadott, s hogy víszont sok olyan olvasható abban, a minek a kereszténység vallásos gyakorlatában nyoma sem volt többé.

Ide tartoztak első sorban Mózes törvénykönyvének, vagy mint akkoriban röviden szokták mondani, a *törvény*-nek számos parancsolatai s egyéb intézkedései, melyeket az egyház majd másokkal helyettesített, majd egészen mellőzött. Pedig e törvények nem módosíthatók, még kevésbbé eltörölhetők. Hisz az ó-szövetség világosan előirja, s az uj-szövetség helyben hagyja és megerősíti azokat. Azért mindnyájan egyaránt kötelezők. Néhányat közülök megtartani, másokat érvényen kivül helyezni, lehetetlen, tilos dolog. A ki a törvénynek

......csak az nagyját tartja,
Ő magát az ilyen igen megcsalja,
Hogy a törvényt igy *válogatva* tartja.

Ez ilyen nem Krisztusnak tanitványa,
Mert ő törvény pontját is feltámasztja,
Hiány nélkül tartanunk parancsolja,
Betöltenünk tisztán és épen hagyja. [1])

Nem ok nélkül tették egy 1604-ből való szombatos zsoltár- és ének-gyüjteménynek elejére [2]) Máté evangeliumának versét: »Ne véljétek, hogy jöttem az törvénynek és az prófétáknak eltörlésére: nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem hogy betöltsem.« A legrégibb ránk jött szombatos kéziratnak e jeligéjével egyszersmind igazolták és megokolták azt a gyakrabban és mint láttuk, különféle alakban felmerült nézetet, mely a keresztény vallásos életben visszahelyezendőknek vélte az ó-szövetség törvényeit, s viszont eltörlendőknek azon gyakorlatokat, melyek amazokkal ellenkeznek.

S épen ebből a nézetből indult ki a szombatosság s az út, a melyen hozzájutott, mint a következőkből még világosabban kitetszik, épen a fentjelzett észjárás volt. Az erdélyi szombatosság keletkezésekor nem volt egyéb mint Dávid Ferencz tanainak az akkori viszonyoknál fogva könnyen megérthető túlhajtása, vagy helyesebben, szigorú és következetes továbbvitele.

---

[1]) Isten törvényének megtartására tanító ének III. rész 25—6 versszak; l. a köv. fejezetet.

[2]) Ez a kézirat is a kolozsvári unitárius főiskolának tulajdona. L. a köv. fejezetet.

II.

Milyen körülmények szülték Dávid Ferencz tanainak zsidózó irányban való túlhajtását. — A szombatosság gyors terjeszkedésének okai. — A magyar közvélemény a zsidókról a reformáczió előtt és után. — A zsidókra nézve meglepően kedvező változás okai és jelenségei. — A zsidók és vallásuk magyar költőknél és theologusoknál. — Idevágó szombatos nyilatkozatok. — A szombatosok történetének három korszaka.

Dávid Ferencz halála után hívei egy részének annál gyorsabban és biztosabban kellett oda jutniok, hogy mesterök tanait zsidózó irányban tovább fejleszszék illetve tulhajtsák, mivel őket erre mintegy kihivták, sőt egyenesen rávitték.

Dávid Ferenczet zsidónak gúnyolták s azzal vádolták volt, hogy tanai visszavezetnek a zsidósághoz. De ellenségei ezzel nem érték be. Hogy megbuktatását előkészitsék s elitélését igazolják, élükre állitották, sőt elferditették tanait. Olyanokat mondattak vele, a miket az ő tételeiből tán mint következtetéseket le lehetett vonni, de a miket ő maga nem állitott soha; de még olyanokat is, a miket az általa felállitott hitczikkelyekből még ki sem olvashattak. Megrontására koholt tizenhat hittétele közé oda tették a következő kettőt is:

(II.) »Az a názáreti ember Jézus..... bár Isten követe, *a mit szólt, nem minden Isten szava*«.

(III.) »Annak tehát és az apostoloknak szavai a *Mózes törvényei és más prófétai jövendölések mértékére vonandók: a mi azokkal ellenkezik, elvetendő* vagy ugy értelmezendő, *hogy azok tanával egyezzék;* a mi az erkölcsök, az élet és isteni tisztelet *egyedüli* szabályozója.« [1])

Hiába tiltakozott azok ellen, »a miket mások hordoztak körül nevében.« [2]) Ezen körlevelek által a legtágabb körökben ismertetett állitólagos hittételei alapján történt az ő nyilvános elitélése.

Az unitárius polgárság és nemesség nagy része pedig, mint láttuk, azontúl is kegyelettel csüggött a »nagy martir« tanain, kinek nem csak a nagy tömegben, hanem az unitárius egyház vezérférfiai közt is még mindig akadtak lelkes hívei és nagytekintélyü és tudós védői. Kivált a magyarországi unitárius papság,

---

[1]) *Jakab Elek*, i. h. 230. l.

[2]) *U. o.*, 235. l.

mely nem állt a Blandrata s a Báthori Kristóf fejedelem nyomása alatt, erélyesen, mondhatni szenvedélyesen fogta pártját az »elárult« Dávid Ferencznek.

Karádi Pál, a magyarországi unitárius egyházak püspöke, a gyülölet hangján irt kárhoztató és gúnyos levelet intézett a kolozsváriakhoz, melyben a leghevesebben megtámadja mindazokat, a kik Dávid Ferenczet feljelentették s elitélték. Hasonló tartalmu levelet küldött a kolozsváriaknak Óvári Benedek, simándi prédikátor, [1]) de még az Erdélyben élő legkiválóbb unitárius tudósok közt is akadtak kik, mint Palaeolog Jakab és Sommer János, védelmére keltek a nagy hitujító kárhoztatott tanainak. [2])

Ezen tények érthetővé teszik, hogy a szombatosság eszméje akkoriban, hogy testet öltsön, már csak fölkarolóra és hirdetőre szorúlt. Mihelyt ez megtörténik, előre látható, hogy a sok unitárius közt, a ki Dávid Ferencz hive maradt, feles számmal találkoznak olyanok, a kik a szombatossságra térnek. Hisz úgy tudták, vagy helyesebben azt hitették el velök, hogy zsidózó volt eddigi vezetőjük, egyházuk megalapitója és tisztelve tisztelt feje is, s hogy zsidózó tanok voltak azok, melyek miatt martirságot szenvedett. Miért ne lennének tehát zsidózók ők is? Ha igaz — s igaznak kellett lennie, hisz ennek alapján itélték el — hogy Dávid Ferencz azt tanitotta, hogy elvetendő mindaz, a mi Mózes törvényével ellenkezik, s hogy ez »az erkölcsök, az élet és isteni tisztelet egyedüli szabályozója«: miért ne követnék e törvényt ők is? Széltiben hirdették, hogy »Dávid Ferencznek, ha életben maradt volna, az volt szándéka, hogy behozza a zsidóságot s a körülmetélést és elvesse az egész új szövetséget«: [3]) e szándéknak utólagos valósítása csak üdvös dolog lehetett, méltó arra, hogy felkarolják, érdekében fáradozzanak és ha kell áldozzanak és türjenek is érte.

S kivált ezen körülmény magyarázza a szombatosság keletkezését és hamaros terjeszkedését.

A vallásos forrongás e korszakában, a midőn egymás után

[1]) *Székely Sándor,* i. h. 82—3 l. és *Boros György*, Kereszt. Magvető. XX. évf. 341. l.

[2]) Az idevágó védiratokat l. *Kereszt. Magvető* XX. évf. 161. 341. és 343. l. ff.

[3]) *Arator* (Szántó ?) *Stephan* jezsuita paternek 1600-ból való jelentése, Archiv d. Vereins für siebenbürg. Landeskunde XIX. évf. 595. l.

támadtak az uj felekezetek, igaz, könnyen talált követőkre minden uj hit. De a szombatosság egészen más viszonyok közt fejlődött, mint mind a többi vallás.

Nem egyházi tekintélyek vagy tanult theologusok alapították, hanem a nép ölében, mintegy magától keletkezett. Mint kárhoztatott és szigoru büntetés alatt tilos tan látott napvilágot. Rejtekben született s abban nevelkedett; nyiltan és szabadon nem léphetett föl soha. A sajtót, melynek az akkori hitvillongásokban oly fontos szerepe jutott, sohasem használhatta; terjesztésére vagy csak védelmére egy könyvet sem tehetett közzé nyomtatásban. Kézirati ima- és énekes-, vagy egyébb vallásos tartalmú könyveit elkobozták, vagy elégettették a hóhér keze által. Hiveit üldözték, elzárták, kegyetlenül kivégezték. S ez az új vallás, mely azonfölül még a zsidó ritusok elfogadása által annyi szokatlan nélkülözést és terhes kötelességet rótt követőire, rövid idő alatt számos buzgó hivőre talált s az elejébe görditett mindennemü akadályok ellenére majdnem félszázadon át egyre haladt s mind tágabb körökben valóságos rajongással felkaroltatott.

Ez csak úgy történhetett, hogy az első szombatosok közül sokan, tán a legtöbben csak azért vették fel e hitet, mivel a Dávid Ferenczének tartották s azt vélték, hogy elfogadása által voltaképen megdicsőült mesteröket követik, a mint tényleg d á v i d i s t á k-nak nevezték is őket.

Hozzájárult egy más, nem kevésbbé fontos körülmény.

A zsidókat a reformáczió előtt, mint az egész keresztény világban úgy minálunk is, a legmélyebben megvetették és megutálták. Az országos törvényen kivül álló, a társadalomból s a tisztességes kereskedelemből kiszorított, ruházatuk s egyéb megkülönböztető jelek által megbélyegzett emberek voltak, a kikkel egy födél alatt lakni bünnek tekintetett. Vallásukról pedig annyit tudtak csak, hogy a valami istenkáromlás, melynél fogva követői a »barmok, vad állatok és pogányok« mellé állithatók. [1])

Ilyen viszonyok közt egyszerüen a lehetetlenségek közé tartozott volna valamely zsidózó felekezetnek keletkezése. El sem képzelhető, hogy akkoriban valaki elfogadhatott volna olyan tant vagy vallásos gyakorlatot, mely a *zsidó* névvel volt megbélyegezve.

---

[1]) *Kohn Sámuel.* A zsidók története Magyarországon I. 172—5 és 296 l. ff.

Ezen körülmény a reformáczió után és annak következtén lényegesen megváltozott. A magyar világban is méltányosabban és kedvezőbben kezdték megitélni a zsidókat. Csak hogy itten a közvélemény e fordulatának fentebb (2—6. l.) felsorolt általános okaihoz még egy speciális ok is járult.

A magyar reformáczió csak a mohácsi vész után kezdett nagyobb mértékben terjedni, s épen akkor megszünt lenni a régi magyar zsidóság. Egy részét Törökországba hurczolták, a többit, kiki az általa birt országrészekből, számüzte János király valamint Mária özvegy királyné. [1]) Azóta a reformáczió században csak a török hódoltságban és néhány az ausztriai határszéleken fekvő városban találunk zsidókat Magyarországban.

A zsidók eltünésével eltünt az ellenök táplált gyülöletnek főoka: a kenyéririgység. Erdélyben pedig már a reformáczió előtt is csak itt-ott éltek egyes zsidók; letelepedésöket csak Bethlen Gábor engedte meg 1623-ban. [2]) Itten sohasem látták azokat a vörös folttal, csúcsos kalappal és sajátos szabásu köpenynyel járó-kelő zsidókat, kiket kereskedők és czéhek mint versenytársakat, polgárság és nemesség mint pénzkölcsönzőket s gyakran alkalmatlankodó hitelezőket gyülöltek és megvetettek. Csak a szorgalmasan forgatott bibliából s a templomokban énekelt zsoltárokból ismerték őket, tehát mint isten megválasztott népét, mint azokat, kik a pogányság közepette az igaz vallást birták, az igaz istenért küzdöttek és elvéreztek s igy »nagy példát hagyának a kereszténeknek« sőt voltakép maguk is jó keresztyének [3]) voltak.

Az e korszakbeli költészetben egyszerre dicsősítve tünnek fel a zsidók. Mig azelőtt még hivatalos okiratokban és helyi törvényekben is mint *gonosz, cselszövő, hitetlen, istenáruló* zsidók szoktak szerepelni: [4]) most Farkas András és Batizi András egyformán mondják, hogy:

A zsidók valának istennek népei. [5])

---

[1]) *Jászay Pál.* A magy. nemzet napjai a mohácsi vész után I. 24., 33., 90., 145. és 179. l.; *Fraknói,* magy. országgyülési emlékek I. 21. és 29. l.

[2]) *Erdélyi Országgy. Emlékek* VIII. 186. l.

[3]) *Székely Balázs,* Régi Magy. Költők Tára II. 324 l. 222. sor és *Tinódi* u. o. III. 225. l. 56 sor.

[4]) *Kohn Sámuel,* i. h. 173. l. és 316. l. 1. jegyz.

[5]) *Régi Magy. Költők Tára* II. 13. l. 15. sor és u. o. II. 74. l. 3. sor.

Igaz, mind a ketten hozzáteszik, hogy »régen,« még a kereszténység keletkezése előtt volt az igy. De a korukbeli zsidók végre mégis ama régi zsidóknak voltak csak ivadékai és vallásuk még mindig amazoké volt; s azért csak tagadhatatlan igazság maradt, hogy:

A tüz parancsolat istentől adaték,
A zsidó népektől el-kihirdetteték. [1])

A magyar lant most dalt zeng »egy zsidó leányról«, Jónás prófétával nem-zsidókkal szemben büszkén elmondatja:

Vagyok zsidó nemzet,
Félem és röttegem az mennybéli Istent.

és fennen dicséri »a zsidóknak drága könyveit«, melyek az »élő isten törvénye.« [2]) Magyar költők megéneklik a zsidóknak nem csak a biblia által elbeszélt, hanem azon hősies harczait is, melyeket a rómaiak s egyéb pogány népek ellen vívtak fővárosuk- és szentélyükért valamint »a szent törvényért és a szombatnak szentültartásaért.« [3]) Kegyetlen pogányoknak bélyegzik a zsidóknak és vallásuknak üldözőit; a zsidó vértanukat mint szenteket dicsőítik, sőt versenyezve felmagasztalják azt, a miből azelőtt gúnyt üztek volna.

Nem kevesebb mint három XVI. századbeli költő megénekli a jámbor Eleázár főpapot, az anyát és hét gyermekét, »kik megtartották a törvényt s apáik hagyományát és nem akartak enni disznóhúst, s e miatt a kegyetlen Antiochus király által a martirium dicsőségével koronáztattak.« [4]) A »pogán, kegyetlen

---

[1]) U. o. II. 98. l. 83—4. sor.

[2]) U. o. II. 81. és 90. l., IV. 210. l. 63—4. sor.

[3]) Josephi Judaei... de bello Judaico cum Romanis sat. (magy. versekben) Debreczen (1582) és Historia sacra *continens proelia ac pugnas filiorum Israel... pro lege sancta et pro sanctificatione sabbathorum* (szintén magyar versekben Debreczen 1583).

[4]) *Bornemissza Miklós,* Historia miképpen az szent Eleázár pap sat. (h. n.); *Zombori Antal,* ki Szabó Károly szerint (Régi magy. könyvtár I. 104. l. 203. sz.) szerzője az előtteváló jegyzetben idézett *Historia sacra*-nak, melynek folytatólagos czime: continens... et mortem Eleazari ...*ac Machabeorum septem fratrum .. custodientes legem, patris traditionem, non manducantes carnem porcinam, ob hoc ab Antiocho rege saevissimo... martirii gloria coronati sunt,* és végre egy *Névtelen,* Az istenfélő Eleázár papról és az kegyetlen Antiochus királyról való historia. Régi Magy. Költők Tára II. 317—24 l.

király« hiába inti, fenyegeti őket, hogy »mind disznó-húst ennének« : ők kijelentik:

Ez undok állatot nemhogy én megenném
Sem akarom illetnem.

Miként lehetett volna nevetséges, vagy épen istentelen dolog, ha ezen zsidó ritust elfogadják? Hisz ezzel csak példáját követik azon szenteknek, a kiket a legkegyetlenebb kinok sem birhattak rá, hogy megszegjék istennek Mózes által adott törvényét. Azok sem nyúltak a tilos eledelhez; inkább meghaltak és mint dicső vértanúk

Az nagy Úristen országában menének. [1])

Most már nem átallották egymás mellé állitani a *zsidó* és a *magyar* szót. A nyelvtudomány, az akkor divó felfogásnak hódolva, bizonyosnak állitja, hogy a magyar nyelvnek »semmi egyéb nyelvekkel, az egy Sidón kivül, rokonsága nincsen;« [2]) ezen zsidó nyelv pedig még az akkori zsidóknak is volt zsinagógai nyelve. A magyar költő most párhuzamot vet a még nem rég annyira megutált és szidalmazott zsidók és saját népe közt és, három különféle szövegben ránk maradt, terjedelmes éneket ir »A zsídó és magyar nemzetről.« [3]) A zsidók őstörténetével összehasonlítja a magyarokét, a kiket

. . . ah nagy isten itt mind megszállitá,
Mint ah zsidó népet Kánaánnak földében.

Azután dicsőiti a zsidók hőseit és szent és bölcs királyait és melléjök állítja a magyar vitézeket, Szent-István, Szent-László és Mátyás királyt. Nabugdonozornak megfelel »az hitetlen török császár«, Jeruzsálemnek Buda vára;

Ah zsidó népeket isten foglylyá adá
Régen babyloniai királnak,
Magyarokat adá törökök markába;

a zsidók isten igazi igéjének, az evangeliumok el nem ismerése által fejökre zúditották istennek haragját: ugyanezért, értsd a reformáczió visszautasítása és üldözése miatt, kezdenek a magyarok is

---

[1]) Régi Magy. Költők Tára II. 318. l. 24. sor, 319. l. 71—2. sor és 324 l. 221. sor.

[2]) *Magyar Grammatikatska* sat. (Geleji Katonának *Titkok Titka* czímű fent idézett munkája mellett) elöljáró beszéd.

[3]) Régi Magy. Költők tára II. 18. l. v. ö. u. o. 375. l.

. . . ugyan járni
Mint ah zsidó népek régen Jeruzsálemben.

Hasonló irányt követnek az e korbeli feddő és siralmas költemények (Jeremiádok). A »Szent Moizes ötödik könyvében« irt »rettenetes veszedelmes átkok« egytől-egyig érték vagy még fenyegetik a magyarokat is; büneik és büntetésök hasonlók a zsidókéhoz [1]). Jeremiás siralmai, melyek a zsidó nép szenvedéseit elpanaszolják, majdnem szóról szóra átvétetnek mint »Siralma az magyar nemzetnek.« [2])

Sőt egy régibb unitárius egyházi ének himezés nélkül ki-

[1]) *Szkárosi*, Az átokról, u. o. II., 207. l. ff.

[2]) *Toldy*, A magyar költészet kézikönyve (1855. kiadás) I. 58—9. l. Toldy megjegyzése (u. o. 55. l.), hogy »a hangulaton s némely képeken kivül, alig van egyéb közösség a magyar dalnok s a zsidó próféta énekeiben«, arra mutat, hogy Toldy, bár kiemeli, hogy maga a költő Jeremiásra hivatkozik, még sem ismert a voltaképi zsidó forrásra. A szóban forgó ének ugyanis Jeremiás siralmai 5. fejezetének bár költői, de azért lehetőleg hű forditása és huszonkét versszaka pontosan megfelel e fejezet huszonkét versének. Toldy, régibb protestáns énekgyüjteménynek nyomán, csak tizenkilencz versszakot közöl belőle, közte néhányat protestáns szellemben átdolgozva; nála az ének elején hiányzik két versszak, a végén pedig egy. Az *egész* költemény *eredeti* alakjában található a régi szombatos énekeskönyvben; l. a köv. fejezet tartalomjegyzékében a 85. szám alatti éneket. A Toldynál hiányzó első két versszak a következő:

Ezek hivek az szent ige, kit követnünk kell,
Hogy ez világ népeivel mi ne veszszünk el,
Az Izrael népeivel ne tévedjünk el,
És ne éljünk pogányokkal hamis kenyérrel.

Jeremiás Izraelnek romlását látta,
Nagy keserves siralommal azt megsiratta,
Számtalan sok rabságokat szána és bána,
Többi között a próféta ezeket ira.

Az utolsó versszak így hangzik:

Az siralmas Jeremiás az ő könyvében
Ezt ira be mindeneknek üdvességében,
Mind jókat követhessünk mi életünkben,
Atyafiúi szeretetet tartsunk lelkünkben.

Az utolsóelőtti versszak pedig, mely Toldynál így végződik:

»Kegyelmes uristen! tarts meg az mi hazánkat,
Dicsérhessünk mind örökké, *te szent háromság*«

a szombatos énekeskönyvben, mely még számos egyéb érdekes eltérő olvasatot mutat, mint már a rimelés bizonyitja, helyesen ekkép hangzik:

Kegyelmes Istenünk, tarts meg az mi hazánkat,
Adj földünkben, mert ideje, jámbor urakat.

mondja, hogy isten előtt kedvesebb a zsidó, mint a magyar nép: amaz »isteni kézzel plántált szőlőgyümölcs, »a Jáfet pogány maradékiből kikerült magyar nép »csak vadfa oltott ága.« [1])

Ilyen felfogások mellett a zsidókat többé nem nézhették le úgy mint azelőtt, kivált vallás dolgában nem. Maga Geleji Katona ugyanabban az unitáriusok ellen irt könyvében, a melyben azoknak szemére lobbantja, hogy tanaik a zsidósághoz vezetnek és vérfagyasztó kegyetlenséggel nyilatkozik a zsidózók ellen, nemcsak egyre utal a biblia héber eredetijére s a »zsidó szók« igazi jelentőségére [2]), hanem még idézi »a Barachiás-t, a Rabbi Lévi-t, a Jonathan Chaldaeust« és sürün hivatkozik »Rabbi Moses Nachmanides«-re, »Aben-Ezra Sidó«-ra, a talmud bölcseire, sőt a kabbalisztikus Zohár-ra, [3]) mely zsidó tekintélyeket persze csak Buxtorf és mások forditásaiból ismeri. S Enyedi György, az unitáriusok szuperintendense, még a szombatosság virágzása idejében is állitja: hogy az »Christus és az Apostolok nem ellenkednek Mosessel.« Az ellen pedig, »hogy az Elohim három személt jegyezzen« a bibliában, egyebek közt felhozza: »Czuda dolog az, hogy a Sidó nyelvnek tulajdonságát az Deákok értik jobban a Sidóknál. Az Sidók, noha mindenkor olvasták ezt az Moses irását, de mégis soha azt nem vélték, hogy itt az Istenbe sokaságot értsen: amazok penig az idegen nyelvben mint jövevények fel találták azt, a mit a természet szerint való Sidók nem tudtanak.« [4]) Más szavakkal: a biblia olyatén magyarázata, melyet a régi zsidók nem ismertek és mely csak a kereszténység keletkezése után jött forgalomba, helyes nem lehet.

Mindezekből kiviláglik, hogy a *zsidó* szó kivált Erdélyben, s ottan kivált az unitáriusok közt, most már korántsem gyakorolta azt a visszataszitó, megvetést keltő hatást, a melylyel azelőtt járt. *Zsidó* és *hitetlen* megszüntek azonos fogalmak lenni. Valamely vallásos felfogás vagy gyakorlat helyes, sőt »jó keresztyén« lehetett, noha zsidó volt, vagy tán épen azért, mivel az volt.

A Dávid Ferencz állitólagos zsidózásáról terjesztett hirek

---

[1]) L. az idézetet *Kardos Albert*, A XVI. század magy. lyrai költészete 43. l., 2. jegyz.

[2]) Titkok Titka 22., 24., 308., 807. l. sat.

[3]) U. o. 23., 28., 499. l.

[4]) *Enyedi György*, Az ó- és uj testamentombeli helyeknek .... magyarázattyok sat. 6. és 13. l

mellett kivált ezen megváltozott új nézetek megértetik velünk, hogy annyian találkoztak, kik a zsidó ritusok tényleges elfogadásától nem riadtak vissza. Csak most történhetett, hogy a szombatosok emelkedett öntudattal elmondották a feddő szavakat:

Halld meg vak világ ezt, nyisd rá elmédet,
Értsed nagy tévelygésedet, mely állja szivedet:
Zsidó név nagy rútság nálad s utálod,
Zsidó hitet rágalmazod, untig szidalmazod; [1])

csak most vált lehetővé, hogy a *szombatos* vagy *zsidózó* elnevezést nem gúnynévnek, hanem a többi világ által félremagyarázott tiszteletnévnek tekintették, melyet büszkén viselték s a melyről a vértanúk megadásával és lelkesedésével elénekelték:

Örülünk mi ezen, noha ők nem tudják,
Hogy mely törvényedet jegyül fiaidnak,
Adtad zsidóságnak,
Ők szidalom helyén minket avval hinak.

Rólunk nem rázzuk le szent szombatod nevét
Szombatosok leszünk, mert Sátán erejét
Elálljuk nagy mérgét,
Türéssel meggyőzzük sok kegyetlenségét.

Vigasság az nekünk, hogy szent törvényednek
Bélyegét viseljük, nagyságos jegyednek,[2])
Szombat ünnepének,
Népei igy vagyunk Uri Felségednek.[3])

* * *

Az eddigiekben ismertettük a szombatosság előtörténetét, illetve azon tényezőket, melyek megmagyarázzák keletkezését és érthetővé teszik későbbi történetét.

Maga e történet három pályaszakon megyen keresztül. Világosan megkülömböztetjük benne a fejlődést, a virágzást s végre a hanyatlást.

E szerint három, időtartamra nézve nagyon egyenlőtlen korszakra oszlik a szombatosság története.

---

[1]) L. a következő fejezetben a régi szombatos énekeskönyv tartalomjegyzékében a 109. szám alatti éneknek »Az apostoli igaz hütről« czímű III. részét, 1. verssz.

[2]) A szombat *jegy*-nek neveztetik Mózes II. k. 31.. 13. és 17 szerint.

[3]) A következő fejezet tartalomjegyzéke 43. szám alatti énekének 11—13 verssz.

Az *első korszak*, mely még *határozottan keresztény álláspontonmutatja a szombatosságot*, 1588-tól 1621-ig terjed, azaz az uj felekezet keletkezésétől Péchi Simon főkanczellár bukásáig.

A *második korszak*, melyben *mindinkább zsidó álláspontra helyezkedik a szombatosság*, tart 1621-től 1638-ig, azaz Péchi bukásától az ugynevezett »dézsi complanatio«-ig.

A *harmadik korszak*, melyben *tényleg a zsidóhitet felkarolták a szombatosok*, magában foglalja azt a két századnál hosszabb időszakot, mely lefolyt 1638-ból 1869-ig, azaz a »dézsi complanatio«-tól egész a szombatosoknak a zsidó hitre való nyilvános áttéréseig.

E korszakok tartalma és jelentősége megforditott viszonyban áll tartamukhoz.

Az első kettőben, mely mindössze csak ötven évet számit, a szombatosság életerős, terjeszkedik és irodalmi tevékenységet fejt ki; a kerek számmal kétszázharmincz évre terjedő harmadik korszakban ellenben egyre hanyatlik, úgy szólva csak tengődik.

A szombatosok történetének első korszaka. 1588—1621.

(Eőssi András és a régi szombatos énekes könyv.)

I.

A szombatosság keletkezésének ideje. — Eőssi András, a szombatosság megalapitója. — Élete és vallása ügyében kifejtett tevékenysége. — Műveltsége és irói modora. — Munkatársai. — A régi szombatos énekes könyv keletkezése.

Nagy Szabó Ferencz tudósitása szerint *Eőssi András* volt a szombatos felekezet megalapítója. »De végtére osztán — azt irja Borsos Sebestyénnek általa folytatott krónikájában — egy oly korban, ugymint a mint emlékezem 1588-iki esztendő tájat esmét megújula és kétfelé szakada az arianus vallás; mert Szent-Erzsébeten lakik vala egy főember, kinek Eőssi András vala neve, ez — mondom — addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitalálá belőlle a szombatos vallást, és nagy sokakat elhitetett vala, a szentírásnak világos locusait mutogatván a nagy együgyü községnek.« [1])

Mivel a szombatosság keletkezésének idejére nézve ez az egyetlen határozott adatunk, az 1588-iki évet veszszük fel e felekezet történetének kiinduló pontjául. Ezt pedig annál inkább tehetjük, mivel 1588 előtt a szombatosoknak még semmi nyoma [2]) és mivel a különben is hitelt érdemlő egykoru krónikásnak

---

[1]) *Mikó,* Erdélyi Történ. Adatok. I. 29. l.

[2]) A Kriza által ismertetett szombatos énekes könyvben előforduló ének, mely iratott »Az ezer ötszázban és az nyolczvanegyben« (Uj Magy Muz. 1851—2. II. 166. l.) határozottan *unitárius* ének; előfordul a Jancsó-kódexben is, de a Kriza által idézett utolsó versszak nélkül.

fennebbi tudósitását megerősitik az aránylag gyér adatok, melyek a szombatosság megalapitójára vonatkozólag ránk maradtak.

Szent-Erzsébeti Eőssi András dúsgazdag székely főnemes, három egész faluval s azonkivül számos portióval s egyéb jószágokkal birt Udvarhelyszékben Küküllő- és Fejérvármegyében. [1]) Mint Dávid Ferencz legrégibb hiveinek egyike, az elsők közé tartozott, kik János Zsigmonddal, ennek tanácsosaival s egyéb főnemesekkel együtt 1567-ben fölvették az unitárius hitet. [2]) Gyöngélkedő, ugy látszik bénult, hivatalos okiratban foglalt saját vallomása szerint »sok esztendőktől fogva nyavalyás ember volt, magával is tehetetlen.« [3]) Még egyéb kemény megpróbáltatásokon is keresztül ment; a halál előbb feleségét, azután minden gyermekét: három fiát ragadta el tőle. [4])

A magtalanul visszamaradt beteg ember a vallásban keresett vigasztalást. Elmélyedve a szentirásnak olvasásában, ennek mértékével mérte Dávid Ferencz kárhoztatott tanait, melyeknek ezentul is hive maradt. Ugy találta, hogy azok az egyedül igazak, csakhogy még nem *egészen igazak;* s falusi magányában, többnyire betegágyán »szépen kitalálá« azt a vallásos rendszert, mely által azokat tovább fejleszteni és tökélyesbitni vélte.

Azon szombatos tankölteményt, a melyből fentebb (29. l.) közöltünk néhány, mind a négy befogadott vallást egyaránt elitélő versszakot:

Eőssi András beteg ágyában monda
Sok áldásokkal az Istent álda,
Teljes életében felmagasztala,
Kiért véghetetlen jókat talála. [5])

---

[1]) Azoknak részletes felsorolását l. a *Köváry László* által közzétett okiratokban, Keresztény Magvető VI. évf. 37. és 39. l.

[2]) *Borsos Sebestyén* krónikája. *Mikó*, i. h. I. 28. l.

[3]) *Kövváry* u. o.

[4]) *Kövváry* i. h. 35. és 37. l.

[5]) A tanköltemény, melynek czime: Az üdvességnek utára tanitó ének, meg van a *Kriza János* által ismertetett kolozsvári szombatos énekes könyvben, l. Uj Magy. Muzeum 1551. 2. évf. II. 168. l., de az itt idézett versszak nélkül; ez található a kolozsvári unit. főiskola könyvtárának egy másik szombatos kódexében, mint a tanköltemények utólagosan irt berekesztése. *Boros György*, ki e kódexet ismertette, e versszakot nem magára a költeményre, hanem az előtte való rövid imára akarja vonatkoztatni, mivel »az ének 28 négysoros vers, a mit beteg ember alig mondhatott

Az efféle magára hagyatott, beteg ember módjára, Eőssi mindinkább elmerült vizsgálódásaiba és elmélkedéseibe, melyeknek eredménye csakhamar legbensőbb meggyőződéssé vált nála. Szentül hitte, hogy a keresett igazságot megtalálta és hitvallását ismertető fentidézett énekét azzal zárja be, hogy

Dicsértessék az Isten magasságban,
Ki meg adta érnünk ezt az életben;
Igaz vallást megtaláltuk rejtekben
Kövessük azt híven teljes életünkben!

S ezen igaz vallásán rajongással csüggött; ezentúl neki szentelte egész életét.

A bibliával kezében fáradozott környezetének az ő hitére való megtéritésén. Ennek érdekében és terjesztésére irt, vagy iratott különféle könyveket, szerzett imákat és kisebb-nagyobb értekezéseket és másoltatott olyan régibb iratokat, melyek az ő tanaival megegyezni vagy azokat megerősiteni látszottak, s az efféle könyveket leirás végett mindenhová kölcsön adta, s még a vidékre is elküldte. [1]) Azonfelül szerzett vallásos énekeket is. Az emlitett tankölteményen kivül irt még több másokat is, közte ugy látszik, azt a tizenöt énekből állót, mely »Az hamis vallásoknak

---

el« (Kereszt. Magvető XXI. évf. 8. l.). De láttuk, hogy Eőssi nem valamely rövid ideig tartó, de sulyos betegségen ment keresztül, hanem hogy ő »sok esztendőtől fogva nyavalyás ember volt, magával is tehetetlen«, s igy, valószinüleg megbénulva, de lelki erejének teljes birtokában, nem csak azt a tankölteményt, hanem mint látni fogjuk, több mást is »beteg ágyában monda«, honnét az egész általa keltett szombatos mozgalmat vezette. Ez a versszak metrumra és rimelésre nézve tökéletesen megfelel a tankölteménynek, melynek végén áll, s igy bizonyos, hogy erre s nem a megelőző prózában irt imára vonatkozik. Megjegyzendő, hogy a szóban forgó kódexben még egy másik ima után, *Koncz* József tanár urnak velem közölt másolata szerint, szintén áll:

Eőssi András étel előtt mondotta,
Másnak is meghatta,
Hogyha ugy akarunk, hogy az Isten megáldjon:
Im . . . . . (hihetőleg imádkozzunk).

Boros-nál (u. o. 11. l.), a 2-ik sorban hiányzik az »is« szó, a 3-ik sor kezdetén »Im« helyett »Műis« áll. Az Eőssire vonatkozó e két megjegyzés 1617-ben, tehát alig 20 évvel Eőssi halála után iratott és minden esetre feltétlenül hiteles.

[1]) *Mikó*, Erdélyi Tört. Adatok. I. 30. *Szilágyi*, Erdélyi Országgy. Emlékek X. 166. l.

rontására és az igaz vallásnak minden részeinek megmutatására irattatott«, s nem egyéb, mint a szombatos vallásnak versbe szedett részletes kátéja. [1])

Gyermekeinek halála után örökbe fogadta Péchi Simont, de csak azért, hogy majdnem azonnal messze földre küldje őt. Mi czélból és minő utasitásokkal? Sejthetjük, ha bámulattal látjuk azt az alapos héber nyelvtudományt és a rabbinikus irodalomnak széles ismeretét, melyet a visszatérő Péchi magával hoz. Közben továbbra is magányosan maradt a testileg megtört aggastyán. Péchit nem azért fogadta fiának, hogy veszteségét pótolja s ne töltse elhagyottan életének alkonyát, hanem azért, hogy a nagytehetségü ifjuban apostolt szerezzen a maga vallásának, a ki azt majd tudományos alapokra fekteti, szervezi és terjeszteni fogja. Csak halálos ágyán látta ismét fogadott gyermekét. [2]) Utolsó földi öröme az a megelégedés lehetett, hogy Péchiben vetett reményeiben nem csalatkozott. Meghalt 1598 vagy 1602 körül. [3]) Hivei, kik mint fő-tekintélyre hivatkoznak rá, nem sokára holta után azt jegyezték fel róla: »Eőssi András jámbor ember volt, mig élt ez földön, s az Isten megáldotta érette. Jámbornak jámbor emlékezeti vagyon holta után is.« [4])

Eőssi András nem volt iskolázott theologus, sőt az akkori humanisztikus műveltségnek sem állt szinvonalán. Tankölteményei, hol pedig nem egyizben nyilt rá alkalom, csak ritkán mutatnak klaszikus, soha sem héber nyelvtudományra. [5]) Nyiltan bevallja,

---

[1]) L. alantabb a szombatos énekek lajstromában a 109. szám alatti éneket, valamint az e korszak irodalmát tárgyaló fejezetet.

[2]) Hogy Péchi csak örökbefogadtatása után utra kelt és közvetetlen Eőssi halála előtt tért vissza, következik a *Kőváry* által i. h. 35 és 37. l. közölt két okirat egybevetéséből. E körülményre alantabb, Péchi életrajzában, még visszatérünk.

[3]) Épen akkor, midőn Báthori Zsigmond a fejedelemségről lemondott s az országból elutazni készült, *Kőváry* i. h. 36. l. Az évszám tüzetes meghatározása attól függ, vajjon az ott közölt forrásban Zsigmondnak első vagy második lemondásáról van-e szó.

[4]) Keresztény Magvető XXI. évf. 8. l.

[5]) A görögnek ismeretére csupán egy megjegyzése utal, melyet nyelvpuristáink kedveért közlök:

Sőt az Irást is hamisan hiják *Evangeliom*nak
Mert az *Izenet* jegyzése szerint minden jól érthető.

L. a fentidézett Énekes könyv az hamis vallásoknak rontására sat. II. ének, 18. verssz.

hogy az efféle tanulmányokkal nem foglalkozott és hogy vallás dolgában fölöslegeseknek, haszontalanoknak tartja azokat. Hiába — úgy mond — kérdezik tőle:

. . . . . hol értettük és tanulhattuk volna
Az üdvességnek minden igaz utát, ha nem laktunk Paduában sem Párisban?
Mint ha abban állana az üdvesség, hogy valaki sok pogán irást tudjon
És sok pogán nyelveket magyarázzon, rhetorikát pöngessen és musikát.

Annál jártasabb az egyháztörténetben és egész terjedelmében ismeri az ó- s az új-szövetséget, a melyekből hitvallását meritette, és kijelenti, hogy

Elég minékünk a Te bölcseségöd, nem kell nekünk ő bolond bölcseségök. [1])

Költői tehetséggel épenséggel nem birt. Verselésében, rimelésében és nyelvezetében megvet minden külső csint, mely iránt tán nem is volt érzéke. De meglátszik versein, hogy tudja, mit akar, s azt józanul, világosan és határozottan, gyakran az egyszerü észjárás erős logikájával és mindig a szentirásra hivatkozva, öntudatosan és a meggyőződés megkapó hangján tudja kifejezni.

Elképzelhető, hogy ezen irói modora nem csekély hatással lehetett azokra, a kik a fennebb ismertetett vallásos mozgalmak által kellően előkészitve, fogékony kebellel olvasták iratait, kivált egyszerü paraszt emberekre.

S éppen »a nagy együgyü község«-hez, melynek megtéritésén, a krónikás szerint, különösen fáradozott, szokott fordulni költeményeiben is. Az általa hirdetett tanokat ugy adja elő, hogy

Nem kell erre sok disputatió, hánykodás, kiáltás,
Könnyü dolog ezt csak parasztnak elméjében fogni; [2])

megérti azokat, a ki elfogulatlanul figyel rájok. Azért kéri az olvasót:

---

[1]) U. o. XII. ének 74—5. és 80. versszak.

[2]) U. o. I. ének. 2. rész, 2—3. versszak; v. ö. u. o. XIII. ének 79. versszak:

. . . . . paraszt nyelven megtanulhatjuk
Az szent nyelvnek értelmét, igaz hasznát,
Üdvösségünknek az ő igaz utát.

Adnád füleidet az hallgatásra
És vönnéd magadat az jó sziligy csöndességre:
Akkor jól meglátnád, hogy így találnád,
Valamint mondom, így tapasztalnád és érteněd. [1])

Szentül hiszi, hogy a ki az ő uj hitvallása fölött elhamarkodva nem itél, végre meggyőződik annak igazságáról, s számtalanszor a legkülönfélébb fordulatokban ismétli az intést:

Csak ne mondd meg hirtelen, mikor hallod ....
Tartsd függőben egy ideig elmédet
Míg nem látod és míg jól megismeröd
Hogy Istentől vagyon mind az mit mondok. [2])

Eőssinek nem sokára akadtak munkatársai, köztük olyanok is, kik tudományra és költői tehetségre nézve messze felülmulták. Ő állitotta fel a szombatosság alapelveit és ő teremtette annak dogmatikáját: de vallásos rendszerének részletes kidolgozása és gyakorlati kivitele jobbára elvtársainak és tanitványainak volt műve. A szent-erzsébeti vallásalapitó ezen apostolai buzgalommal fáradoztak a szombatosság életbeléptetésén.

Nem épen nagy, de elég tekintélyes, mondhatni diszes sereg volt, mely Eőssi zászlajához szegődött. Számos névtelen, vagy csupán névről ismert iró mellett, ott találjuk Bogáthi Fazakas Miklóst, a koszorus költőt és Péchi Simont, a hirneves tudóst és államférfiut és korának a keresztények közt tán legelső hebraistáját. Ezek hihetetlen rövid idő alatt megteremtették az e korszakbeli szombatos irodalmat, melynek az uj felekezet köszönte szervezetét, valamint vallásos gyakorlatának egyöntetüségét.

Egyebek közt a maguk felfogása szerint átdolgozták a zsoltárokat; majd egyszerüen átvettek, majd módosítottak vallásos nézeteiknek megfelelő unitárius énekeket; versbe szedték a zsidó imakönyvnek néhány darabját s az ó-szövetség több más költői részét: de irtak szép számmal uj himnusokat, valamint az összes vallási életet felkaroló eredeti énekeket is és nem sokára öntudattal elmondhatták:

»Im vallásunknak minden részéről éneköket irtunk,
Külön magának minden dologról rend szerint egy végbe.« [3])

---

[1]) U. u. III. ének 23—4. versszak.
[2]) U. o. XII. ének 69—70. versszak.
[3]) U. o. I. ének, I. rész, 40. versszak.

Ezen bőséges költészeti készletet nem sokára összeállitotta egy rendező kéz, valószinüleg Eőssié, és a szombatosságnak már 1600 körül volt önálló, teljes énekes könyve, melyet későbben megtoldottak a már emlitett tanköltemény ekkel, valamint egyéb énekekkel, melyeket a szombatos költészet egész e korszak végeig szült.

Igy jött létre az *eredeti* szombatos énekeskönyv, mely tartalomra és vallásos irányra nézve merőben eltér a szombatosok *későbbi* énekes könyveitől. Hogy ezektől megkülönböztessük, ezentul a *régi*nek fogjuk nevezni; értjük alatta azokat a különféle, de nagyjában megegyező szombatos énekgyüjteményeket, melyek az itt tárgyalt első korszakból, azaz az 1621-ig terjedő időkből valók.

Ezen énekes könyv a szombatos vallásnak eredeti alakjára nézve leggazdagabb és feltétlenül megbizható forrásunk. Berendezéséről, használatának módjáról annak helyén szólunk. Egyelőre arra szoritkozunk, hogy kivált a benne foglalt bő adatok nyomán ismertessük a szombatosság legrégibb dogmatikáját, hitczikkelyeit és vallásos nézeteit. Csak azután fogjuk eldönthetni azt a kérdést, mely néhány kiválóbb egyénre nézve még mindig vita alatt van: Kit számithatunk a szombatosokhoz, kit nem? Csak azután fogjuk megérteni ezen felekezet vallásos gyakorlatát és későbbi történelmi fejlődését, s méltányolhatni a hitet, melyért követői annyit türtek és elviseltek.

II.

A régi szombatos énekes könyv kéziratai. — A Jancsó-kódex. — A kolozsvári unitárius főiskola énekes könyve. — Egy második kolozsvári kódexnek az Akadémia által eszközölt másolata. — Egyéb kéziratok. — A régi szombatos énekes könyvnek tartalma. — Tárgymutató.

A régi szombatos énekes könyv, mint az összes többi szombatos irodalom, még kiadatlanul hever a különféle könyvtárakban, de szerencsésebb volt mint ezen irodalom többi terméke. Az idők viszontagságai, tán az emberi kéz is, mely máglyát gyujtott a szombatos könyvek számára, inkább megkimélték a vallásos költészetnek, mint a theologiai tudománynak vagy polemiának

szüleményeit. Az utóbbiak részben, ugy látszik, örökre elvesztek, részben a későbbi imakönyvnek kivételével, csak megrongált vagy csonka, gyakran hibás és ügyetlen kéz által másolt ujabb példányokban maradtak meg; a régi énekes könyv nagy gonddal készült, többnyire teljes és aránylag ép, egykoru kéziratban jutott ránk.

Ezen kéziratok közül hármat használtam; ezek a következők:

I. Az ugynevezett Jancsó-kódex, mely az Akadémia kézirattárában őriztetik. Kezdetén és végén hiányzik néhány lap. Első része 105 ivrétü levélen (210 oldalon) tartalmazza Bogáthinak versbeszedett zsoltárforditását, azután következnek 55 levélen (110 oldalon) »Az Istentől rendeltetett szent, igaz ünnepeknek megszentelésére csináltatott énekek az igaz valláson való tudós és istenfélő férfiaktól.« Ezek teszik a sajátképi énekes könyvet. A kódex iratott 1615-től 1618-ig öt különféle kéz által. [1]) Behatóan ismertette Lugossy fent (27. l.) emlitett jeles értekezésében, csakhogy az egyes énekeket fel nem sorolja és azokat, melyekből gyakran terjedelmes idézeteket közöl, közelebbről meg nem jelöli.

II. A kolozsvári unitárius főiskola könyvtárában meglevő kézirat: »Az Izrael Istenétől rendeltetött szent és igaz innepeknek megszentelésére csináltatott énekek, az igaz valláson való tudós és istenfélő férfiaktól, az Isten seregének épületiért.« A 169 negyedrétü levélre terjedő kódex iratott 1617-ben, többrendbeli egész 1626-ig terjedő későbbi hozzáadásokkal. Tartalmát ismertette Kriza János, [2]) első részét a kódex elején levő nem mindig helyes index szerint; a második részben előforduló énekeket ugyanabban a sorrendben, mint ott, az illető feliratokkal és első sorokkal, néha versszakokkal közli.

III. Egy szintén a kolozsvári unitárius főiskola könyvtárában őrzött nagy negyedrétü kézirat, melyet Jakab Elek, a nélkül hogy az egyes énekeket felsorolta volna, röviden ismertetett. [3]) Czimlapján az 1604-iki évszám áll. Első részében Bogáthi zsoltárforditása foglaltatik 274 lapoldalon; második része, melyet legalább kilenczféle kéz egymásután irt, illetve megtoldott, czimlap és

[1]) Lugossy i. h. CIII. l. négy másolót emlit, de az utolsónak, Zák Péter kis-solymosi rectornak irása után, van még hat levél, melyet más kéz irt.

[2]) Uj Magy. Muzeum 1851—2. évf. II. 160—171. l.

[3]) Keresztény Magvető XV. évf. 1870—5. l.

minden külön felirás nélkül a szombatos énekeket tartalmazza. Ezen teljes, a meglevők közt ugy látszik legrégibb szombatos kódexet az Akadémia lemásoltatta. A betüről betüre hű másolat, melynek minden egyes lapja megfelel az eredeti illető lapjának, az *Akadémia kézirattárában* őriztetik.

Ezen három kézirat közül az elsőt eredetiben, a harmadikat az Akadémia által eszközölt másolatban használtam. A másodikból 124 lapot, azaz azokat az énekeket másoltattam, melyek az előbbi kettőben csak hiányosan vannak meg, vagy egyáltalán elő nem fordulnak. Az e korból való egyéb szombatos kéziratokból[1]) csak egyes érdekes jegyzeteket és tanulságos hozzáadásokat használtam, melyeknek közlését jobbára szakértő férfiak szivességének köszönöm.[2]) A bennök előforduló énekek mind találhatók a fentemlitett kódexek egyikében vagy másikában. E három kézirat, mely egymást kiegésziti, tartalmazza a régi szombatos énekeskönyvnek, vagy helyesebben: az e korszakbeli szombatos vallásos költészetnek *összes* énekkészletét.

Ezen énekek java része, kivált a szombatra s az ünnepekre valók, meg van mind a három kódexben, de mindenütt más-más sorrendben és gyakran más-más czimmel, illetve felirással is. Számos más ének csak az egyik vagy másik kéziratban található, s igy bajos dolog az egyes énekeket közelebbről megjelölni és utalni az illető kézirat vagy kéziratok azon helyére, a hol azok találhatók.

Ezen oknál fogva összeállitottam a következő jegyzéket, mely a betürendet követve, tárgy szerinti csoportositásban, folyó szám alatt mutatja az emlitett kéziratokban előforduló összes énekeket. Száraz, de nélkülözhetetlen adathalmaz az, mely azonban tájékozó áttekintést nyujt a régi szombatos énekes könyv változatos gazdag tartalmáról. Ezentul az illető éneket mindig ezen tárgymutató megfelelő száma alatt fogom idézni.

---

[1]) Ide tartozik a *Boros György* által csak a minap ismertetett ugynevezett »Szombatosok régi könyve« (l. Kereszt. Magvető XXI. évf. 6. l. s köv.), melyben egynéhány ének is előfordul, és bizonyos tekintetben az Erdélyi Muzeumban levő *Bogáthi-kódex* is, melyet Jakab Elek ismertetett, Kereszt. Magvető XV. évf. 175—184. l.

[2]) Közülök *Koncz József* tanár urnak Marosvásárhelytt és *Boros György* tanár urnak, a kolozsvári unitárius főiskola könyvtárnokának e helyütt is őszinte hálát mondok azon szives előzékenységért, melylyel e munkámban támogattak.

I. Szombatra való énekek.

1. Áldás tőlünk neked, szent atyánk Uristen. *(I. Szombat reggeli tanitásra ; III. Pénteki időre.)* [1]) I. 8. (113 [a]) ; II. 7 ; III. 34, (322). [2])

Az szent népnek Ur Isten ujulása. *(Szombaton reggeli tanitás előtt).* II. 21 ; III. 13 (292).

Boldogságunk szent Uristen benned vagyon. *(I. [Ad] diem Sabati sive manc et prandie, sive ante contionem et finita C[ontione]).* I. 68 (149 [b]); II. 101.

Dicséretet az mi Istenünknek. *(I. Szombat végére való ; III. Az szombat végében tanitás után)* I. 16 (124 [a]); II. 26 ; III. 26 (296).

5. Egész hét már tölt szépen el. *(Szombat végére való)* I. 24 (123 [a]); II. 24; III. 25 (313).

Egy lélekkel mostan. *(Tanitás utánra akár mikorra)* II. 29.

Egy szívvel most minden Urat dicsérje. *(Szombaton tanitás utánra való)* I. 18 (119 [b]); II. 17; III. 17 (298).

Eltöltöttük az szent szombatot. *(Szombat végére való)* I. 23 (122 [b]); II. 23 ; III. 24 (312).

Emlékezzél meg te gyarló ember a te Istenedről. *(I. Die Sabbati finita Contione)* I. 66 (148 [b]); II. 78.

10. Felséges Isten mennynek földnek Ura. *(I. Szombaton délesti tanitás előtt ; III. Szombaton estveli tanitás előtt)* I. 21 (121 [b]); II. 20; III. 15. (295).

Felséges Uristen hozzád kiáltunk. *(I. Szombaton estveli tanitás előtt ; III. Szombaton reggeli tanitás utánra)* I. 16 (117 [b]); II. 15; III. 23 (310).

---

[1]) A szombat megünneplése a zsidóknál tudvalevőleg péntek estén veszi kezdetét.

[2]) A *római* számok a *kódexeket* jelölik ugyanabban a sorrendben, a melyben fennebb ismertettek : I. a Jancsó-kódex ; II. a Kriza által ismertetett kolozsvári kódex ; III. az Akadémia által másoltatott kolozsvári kódex. A zárjelek közt *dült* betükkel kitett szavak az illető énekeknek a különféle kódexekben gyakran eltérő *felirása* vagy *czime.* Az *arab* számjegyek azt jelölik, a szóban forgó ének a *hányadik* az illető kódexben. A *zárjelek közt kitett arab* számok pedig vonatkoznak a kódexek illető lapjaira, melyeket I-ben *levelek,* III-ban *lapoldalok* szerint utólagosan megszámoztak. I. 8 (113 [a]) például annyit jelent, hogy az illető ének a Jancsó-kódexben a nyolczadik s ottan a 113. levél első oldalán található.

Felséges Uristen mennynek földnek Ura. *(Szombat estveli tanitás elött)* I. 17 (118^{b}); II. 16; III. 22 (305).

Hálát adunk Uri Istenünknek. II. 27.

Hálát adunk Uristen, te felségednek. *(III. Szombat végére való)* II. 28; III. 66 (369).

15. Jer dicsirjük az hatalmas kegyelmes Uristent. *(Szombaton estveli tanitás elött)* I. 15 (117^{a}); II. 14; III. 21 (304).

Jer dicsírjük ez mai napon az nagy Uristent. *(Szombat reggeli tanitás elött)* I. 11 (115^{a}); II. 10; III. 27 (301).

Jer nézz reánk nagy Ur Isten. III. 3 (278).

Irgalmas Uristen szent nevedért hallgass meg most minket. *(I. Minden szombatra jó; III. Precatio ad Deum viventem)* I. 67 (148^{b}); III. 73 (379).

Istennek szent népe most intlek. *(Szombat reggeli tanitás elött; III. Pénteken)*I. 14 (116^{b}); II. 13; III. 27 (315).

20. Kegyességnek szent atyját, ezeknek nagy Urát. *(I. Tanitás utánra való dél elött; III. Pénteken)* I. 10 (114^{b}); II. 9; III. 28 (315).

Könyörögjünk az Istennek, kegyelmezzen ő népének. *(I. Szombatra; III. Oratia pia ad Deum)* I. 69 (150^{a}) II. 102; III. 7 (284).

Környörögjünk Istennek, kegyes teremtőnknek. III. 1 (275).

Látod Uram mi szándékunkat és jóra vágyódásunkat. *(I. Die Sabbati; III. Cancio nova, die Sabbati canent[i]y!)* I. 65 (147^{b}); II. 77; III. 65 (368).

Már beállott az szent szombat. *(I. Szombat kezdetire tanitás elött; III. Pénteken)* I. 4 (109^{b}); II. 4; III. 31 (319).

25. Mi kegyes atyánk édes Istenünk. *(Tanitás után és mindenkorra; II. Pénteki idöre)* I. 13 (116^{a}); II. 12; III. 35 (324).

Midőn Istennek az ő szemei. *I. Szombatra; III. Cantio pulcra)* I. 72 (151^{b}); II. 105; II. 77. (384).

Mindenható Ur felséges Ur Isten. *(Ez akármely ünnep végére is jó)* I. 25 (123^{b}); II. 25; III. 26 (314).

Most kezdetik az szent szombat. *(I. Szombat kezdetin reggel; III. Pénteken)* I. 5 (110^{a}); II. 5; III. 30 (317).

Oh nagyságos felséges Atya Uristen. *(I. Szombaton délesti tanitás előtt; III. Reggeli tanitás után)* I. 20 (121 [a]); II. 19; III. 14 (294).

30. Örök atya Isten az mig élek. *(Minden szombatra jó nóta)* II. 100.

Öszvegyültünk nagy örömmel. *(Szombaton reggeli tanitás előtt; III. Szent gyülekezetre való szent ének)* I. 1 (107 [a]); II. 1; III. 9 (286).

Seregeknek Istene, szenteknek vezére. I. 28 (124 [b]); II. 31.

Serkenj fel ember, ha már ide jöttél. *(I. Szombat délesti tanitás előtt; III. Reggeli tanitás előtt)* I. 12 (122 [a]); II. 22; III. 10 (288). [1]).

Serkenjünk fel mindnyájan ez dücsőséges napon. *(Szombat reggeli tanitás előtt)* I. 6 (111 [a]); III. 18 (299).

35. Szent atyánk, Uristen, menny föld erős Istene. *(I. Tanitás utánra és mindenkorra; III. Pénteken)* I. 12 (115 [b]) II. 29 (316).

Szent törvény könyvében gyakor helyen Isten kivánja. *(Szombati tanitás előtt utolsó időre)* I. 2 (107 [b]); II. 2; III. 23 (308).

Szentséges nagy napját az Urnak. *(I. Szombat reggeli tanitásra; III. Pénteki üdőre)* II. 8; III. 32 (320).

Szombatnak napja, kit szent Ur hagya. *(Szombaton tanitás utánra)* I. 17 (124 [b]); II. 30.

Szombatnak napját nagy parancsolva. *(III. Cantio pia die Sabbati canenda)* II. 32; III. 8 (285).

40. Tekintsük meg Isten jó voltát. *(Szombati ének)* I. 19 (125 [a]); II. 35.

Teremtő Ur szombatja. *(Szombat reggeli tanitás utánra)* I. 7 (112 [a]); II. 6; III. 20 (302).

Ur mi Istenünk, édes lakó helyünk. *(Szombatra)* I. 70 (150 [b]); II. 103; III. 2 (276).

Választott szenteknek kegyes őrizője. *(Szombatra, mindenkorra)* I. 19 (120 [a]); II. 18; III. 12 (290).

Várván, szent Ur, te innepedet. *(I. Szombat reggeli tanitás előtt; III. Pénteki időre)* I. 3 (109 [a]); II. 3; III. 33 (321).

---

[1]) Azonos az »Énekes könyv az hamis vallásoknak rontására sat.« czimü tanköltemény VIII. énekével; l. alant. 109. sz.

II. Uj hold napjára való énekek.

45. Dicsiretes és szent nap. I. 33 (127 [b]); II. 39.
Semmi nincs ez földi állatok közül.[1]) I. 34 (128 [a]); II. 40; III. 81 (393).
Tiszteld ember az te teremtődet. I. 36 (129 [a]); II. 42.
Utát minden teremtett állat. I. 32 (126 [b]); II. 38.
Világbiró szent isten, seregek királya. I. 35 (128 [b]); II. 41.

III. Pesah [2]) (Pogácsás hét) ünnepére való énekek.

50. Az Uristent jóvoltáról magasztaljuk hatalmáról. I. 44 (133 [b]); II. 50; III. 61 (361).
Csudálatos az nagy Istennek dolga. *(Pesah innepére tanitás után)* I. 42 (132 [b]); II. 48; III. 59 (358).
Czion hegyéről szabaditódat. *(I. Pesahra; 14. die inter duas vesperas)* I. 47 (135 [a]); II. 53; III. 57 (355).
Emlékezzünk az nagy Isten dolgáról. *(I. Historiája az egyptombeli szabaditásnak)* I. 43 (133 [a]); II. 49; 60 (359).
Istennek innepi(t) szentelő hű, kegyes áldott hivek. *(I. Pesah napja hetére)* [3]) I. 39 (130 [b]); II. 45.
55. Jóllehet nagy sokat szóltunk zsidókról. I. 46 (134 [b]); II. 52; III. 62 (362).
Jövendő boldog életnek. *(Tanitás utánra)* I. 38 (130 [b]); II. 44; III. 54 (353).
Mennyei felségnek mi kik javát várjuk. *(Tanitás utánra való).?*
Pusztáin Óreb hegynek. *(I. Tanitás elött)* I. 37 (129 b) II. 43; III. 53 (351).
Romlott világnak megépülését. I. 45 (134 [a]); II. 51 III. 58 (357).
60. Sok csudái közt Isten ilyen csudát. *(I. Pogácsás hét utolsó napjára)* I. 40 (131 [b]); II. 46; III. 55 (353).

---

[1]) Közölte *Jakab Elek*, Keresztény Magvető XV. évf. 174. l.
[2]) I. mindig igy irja a héber פסח-t, II. *Phesa*-nak, III. majd *Pesah*- majd *Pesa-* vagy *Phesa-*, majd *Phase*-nek irja.
[3]) A héber חול המועד forditása.

IV. **Heteknek, avagy ötvenedik napnak ünnepére való énekek.** [1])

Ily parancsolat Isten törvényében. I. 53 (138[b]); II. 59; III. (334).

Isten törvénye szerint mai napunk szentelt. I. 54 (139[a]); II. 60; III. 44 (335).

Jákob magvának rendelt törvényi kiadását. I. 49 (136[b]); II. 55; III. 46 (339).

Nincs ég alatt ember nép sem nemzetség. *(Históriája az törvénykiadásnak)* I. 52 (138[a]); II. 58; III. 48 (340).

65. Sok drága javait az felséges Isten. *(I. Zsengés innep* [2]*)* I. 50 (137[a]); II. 56; III. 47 (340).

Teremtő atyát, egek szent Urát. I. 48 (136[a]); II. 54; III. 45 (338).

V. **Sátoros ünnepre való énekek.**

Gyarló embernek földön élete. *(Az összegyüjtés ünnepére* [3]*) való)* I. 60 (143[b]); II. 65; III. 40 (329).

Ötszegyüjtés innepe, minden eszébe vegye. I. 59 (142[b]); III. 41 (331 l.).

Összegyüjtés ünnepe vagyon. I. 58 (142[a]); II. 64; III. 41 (331. l.).

70. Szűnek és szemnek világos vezére. *(I. Szedő-vedőre* [4]*)* I. 62 (145[a]); II. 67.

Urunk Istenünknek örvendetes napja most. *(I. Ur sátorosára)* I. 61 (144[a]); II. 66.

Zsidó szentek ünnepit hivek szentül kik tartjuk [5]) I. 57 (141[a]); II. 63; III. 49 (442).

VI. **Uj esztendőre való énekek.**

Jött be uj esztendő. I. 51 (137[b]); II. 57; III. 63 (364).

Uj esztendő napján vigadjunk. I. 56 (141[a]); II. 62; III. 64 (364).

---

[1]) Igy a felirat I-ben; II-ben hiányzik az első két szó. Heteknek ünnepe a héber שבועות-nak, ötvenedik nap a pünkösd (a görög-latin pentecoste) szónak forditása.

[2]) A héber חג הבכורים szószerinti forditása.

[3]) Az חג האסיף-nak, a sátoros ünnep egy másik héber elnevezésének szószerinti forditása.

[4]) Ebből: szedni, venni, a héber חג האסיף egy másik forditása.

[5]) Több versszak kihagyásával közölte Kardos Albert, Magy.

75. Uj esztendőt az nagy Urnak ki szentel igazán. [1]) I. 55 (140 [a]); II. 61; III. 40 (374).

VII. **Sanyargatásra valók.** [2])

Seregid Uristen állnak te előtted. II. 70.

VIII. **Közönséges énekek.**

Adjunk hálát az nagy Ur Istennek. *(Reggelre és estvére való könyörgés és hálaadás)* II. 94; III. 4 (280).

Adjunk hálát mindnyájan az Atya Uristennek. *(Invocatio)* III. 72 (378).

Az jó hitü ember sziligy ez világban. *(Igen szép ének)* II. 115.

80. Az rettenetes kerek világnak nagy erős Istene. *(Cantio pia)* III. 68 (372).

Bánatos szivem tekints az égre. *(II. Cantia elegins; III Cantio pulcra)* II. 108; III. 80 (390. l.).

Dicsiretet ekleméssel montunk Uram neked. *(I. Szombati ének; III. Hálaadás)* I. 30 (125 [b]); II. 36; III. 37 (326).

El bemegyünk nagy örömmel. *(Introitus[3])* III. 75 (383).

Emlékezzél szent Ur, szabadits meg. *(I. Cantio oratio Pia; III. Istenhez könyörgés).* I. 71 (151 [a]); II. 104; III. 67 (371).

85. Ezek hivek az szent ige. *(Cantio pulcra)* III. 82 (394).

Ezt ládd nyughatatlan felséges Uristen. *(Cantio viatica és mindenkorra jó)* I. 64 (146 [b]); II. 76 és 90.

Hálákat mostan kegyelmes Atyánk. *(Hálaadás)* II. 33; III. 39 (327).

Hálát adunk neked Mindenható. *(Gratiarum actio).* III. 71 (376).

Zsidó Szemle II. 452. l. Felirása I-ben és III-ban: Sátoros innep-re, II-ben hibásan: Uj esztendőre való, mi balutra vezette Krizát, ki ezen éneket az uj esztendőre valók közé sorozta, i. h. 164. l.

[1]) Közölte Kardos u. o. 451. l. több, egyebek közt az 1. és 2. versszak kihagyásával s ennek következtén több apróbb önkényes módositással.

[2]) Igy II., hol a kódex első részének ezen énekkel vége szakad. A sanyargatási napra való többi énekek, melyek itt nyilvánvalóan kimaradtak, legalább részben azok lehetnek, melyek az *ujabb* énekes könyvekben mint Kippur napjára valók előfordulnak.

[3]) Azaz, a templomba való belépéskor.

Hálát adunk Uram te néked. *(Hálaadás)* II. 34; III. 38 (326).

90. Hatalmas gazdag, bőkezü. *(I. Ha őt elhálálja minden ünnepen mondhatni; III. Hálaadás)* I. 31 (126 [a]); II. 37; III. 36 (325).

Isten, ki vagy nap és világ. *(Oratio a vesperis)* II. 106; III. 6 (282).

Járuljunk mi az ég örök Ur Istenéhez. *Invocatio ante contionem)* III. 69 (374).

Jertek elé szent Istennek minden hivei. II. 95.

Megadja meg Isten. *(Consolataria in afflictionibus)* III. 87 (385).

95. Mennybeli Uristen hallgass meg engemet. *(Precatio ad Deum viventem)* III. 74 (381).

Nagy hálát adjunk az Atya Istennek. *(Gratiarum actio pro exhibito Messia)* III. 52 (348).

Ne utálj meg Uram én sok bűneimért. III. 76 (383).

Oh mennyei nagy boldogság. *(Istenes szép dicsiret)* III. 5 (281).

Oh nagy jó szent Isten. III. 74 (388).

100. Szent kegyelmes Szent Ur. *(III. Akármikorra)* II. 68; III. 11 (289).

Tekintsük meg Isten jóvoltát. *(Étel utánra való)* II. 35.

Uristen ki az napot estvén. [1]) *(Cantio pulchra elegantissima quoque)* II. 109.

IX. Halottas énekek.

Az testi halál, mely Adám miatt. *(Cantio funebralis)* II. 110.

Isten világ kősziklája. *(Igaz az Ur)* II. 112.

105. Nyugodjék már az ő lelke békességbe. (II. 111).

X. Tanköltemények.

Az nagy Ur Istennek, kik fogadást töttünk. II. 96.

Az üdvességnek utjára tanitó ének. *(Ó emberi állat vedd jól eszedbe)* II. 47. [2])

---

[1]) Közölte *Kriza*, Uj Magy. Muzeum, 1851—2. évf. II. 169. l.

[2]) Előfordul a *Szombatosok régi könyvé*ben is; l. *Boros*, Keresztény Magvető XXI. évf. 14. l.

Christus Urunk mondja, minden meghallgassa. *(Cantio pia et observatu digna ex multorum dictis Profetarum, Christi et Apostolorum concripta pro monenda Dei ecclesia)* I. 74 (153 b); II. 85.

Énekes könyv (I. énekek) az hamis vallásoknak rontására (I. romlására) és az igaz vallásnak minden részeinek megmutatására. I. 75. (355 b); II. 93 [1])

Ez énekök renddel igy következnek:

I. Hogy az Krisztus az Apostolokkal egyetemben az pharizeusokkal egy valláson volt, és egyaránt magyarázták az szent Irást, az Istennek egy volta felől is egyet értöttenek. (Áll két részből.[2]*)*

II. Az uj szövetségről s több dolgokról. [3])

III. Az sidó hütről. [4])

IV. Az örök választásról, és hogy törvénynek cselekedetiben egy bünös ember sem üdvezülhet. [5])

V. Az megigazulásnak módjáról. [6])

VI. Az igaz poenitentiáról es annak minden nemeiről. [7])

VII. Az igaz isteni tiszteletről.

VIII. Az isten igéjének igazán való hallgatásáról. [8])

IX. Az könyörgésről, éneklésről és böjtről.

---

[1]) Ezen terjedelmes költemény kivételesen nem kezdő sor, hanem czime szerint van felvéve, mivel a benne előforduló egyes énekek rövidebben és világosabban az illető számok szerint idézhetők. I-ben csak az első ének két része, a második, negyedik ének, és az ötödik éneknek eleje áll, hol a kéziratnak a 21. versszakkal vége szakad; II. teljesen közli mind az énekeket. Itt következő tartalomjegyzékük szintén II-ből van véve.

[2]) II-ben mind a két rész kétszer áll, itt valamint e kódex 70. és 80. énekében.

[3]) II-ben még külön a 81. énekben is.

[4]) II-ben még a 82. és bizonyos eltérésekkel a 64. énekben is, az utolsó helyen Az apostoli igaz hitről felirással; azonkivül található még a *Szombatosok régi könyvé*ben, l. *Boros* i. h., u. o.

[5]) II-ben még külön a 83. énekben.

[6]) II-ben még külön a 84. énekben.

[7]) II-ben még a 75. énekben is mint külön ének található, ép ugy I. 68 (145 b) Az ki magát bünösnek ismerné felirattal és III. 51 (345) Az üdvezülésnek módjáról való ének czím alatt. Kezdődik: Üdvözülendő embernek poenitentiát kell tartani.

[8]) Mint szombatra való éneket l. fent, 33. sz. a.

X. Az igaz alamizsnállkodásról. [1])

XI. Az lelküismeretről.

XII. Az Krisztus haláláról bőségesen annak minden módjairól; sidóknak mostani állapotjokról, mivel hogy az Jezus Krisztust nem ismerik; mostani üdőnek és az szent irásnak folyásáról. Az igaz tanitót miről ismerik meg.

XIII. Az Ur vacsorájáról és az mosódásról.

XIV. Az ünnepekről, vérről, fojtottról és fertelmes eledelről.

XV. Az gyülekőző helyről, a temetkezésről, a kalandáriomról, álomról, jövendölésről.

110. Isten törvényének megtartására tanitó ének. II. 98.

Ez éneknek első része ez:

I. Tudjad ember és jól eszedben vegyed.

Második része ez Éneknek:

II. Csak egyedül az egy Istent imádjad.

Harmadik része:

III. Ha megadod minden tartozásodat.

Negyedik része:

IV. Halljátok meg tü birák és tiszttartók.

III.

A szombatosság eredeti dogmatikájának alkotó részei. — Kátéja. — Az egy Isten tana. Polémia szentháromság ellen. — Jézus és Mózes. Az evangeliom és az ó-szövetség. — A zsidóság és a kereszténység közti ellentét kiegyenlitése — A chiliazmus. — A szombatosság messiási hite.

A sokat rágalmazott, egész a legujabb időkig vagy nem ismert vagy pedig félreismert szombatos vallás eredeti alakjában úgy tűnik fel, hogy a *kereszténységben* gyökerezik, mellette fel karolja a *zsidóságot* és befogadja még a *chiliazmust* is, azaz azon hitet, mely a jövendőben ezeréves isteni birodalmat vár a földön.[2])

Ezen három különféle alkotó rész, mesterségesen kigondolt

---

[1]) II-ben még a 72. énekben is; I. 72 (152 a) mint külön ének a l a m i z s n á r ó l czim alatt.

[2]) A régibb irók, kik többnyire csak mellékesen nyilatkoznak felőle, beérik azzal, hogy néhány külsőségek felemlítése által jellemezzék, vagy egyszerűen j u d a i z m u s-nak, a t h e i z m u s-nak, t é v e d é s-nek, f e n é nek, á t k o z o t t-nak, u t á l a t o s p o k l o s s á g-nak mondják. L. *Geleji Katona István* i. h. Ajánló előbeszéd és u. o. 271—5. l.; *Otrokocsi*, Origines Hung. II. 133. l.; *Benkö* Transilvania, II. 241—3.; *Seivert* Nachrichten stb. 55—6. Az első, a ki tüzetesen és többnyire helyes en ismer

sajátságos rendszer szerint, szorosan összefüggő szerves egészszé van egyesítve.

Lényegét röviden és világosan összefoglalják azon hittételek, melyeket az 1617-ben írt úgynevezett »Szombatosok régi könyve«, mint »ez vallás summáját« ad elő [1]) s nehány érdekes értekezésben bővebben fejteget. Az ezekben letett elveknek néha szórólszora hű költői átdolgozását tartalmazzák az előbbi fejezetben felsorolt szombatos énekek, kivált a tanköltemények, melyek összefüggő előadásban részletesen és tűzetesen ismertetik a régi szombatos hitvallást. Kátéja ily formán kétféle alakban jutott ránk: prózában és versbe szedve. Ez a kettő egymást kiegészítvén, világosan és szabatosan körülirja a szombatosság eredeti dogmatikáját.

Induló pontja a zsidó, illetve unitárius hittétel: Isten egy, és egységes.

---

tette a szombatos vallást, *Lugossy József* volt; csakhogy többször említett értekezése, mivel akkoriban csupán az egy Jancsó-kódexről volt tudomása, a szombatosságnak csak legrégibb, eredeti alakját tünteti föl, s ezt is meglehetős hézagosan, mivel ebben a kéziratban a fontos tanköltemények java része hiányzik. A Lugossy óta megjelent idevágó kisebb-nagyobb értekezések a következők: *Orbán Balázs:* A székelyföld leirása (1868.) I. 146—150. l. — *Kőváry László:* A szombatosok Erdélyben, Keresztény Magvető IV. (1869. évf.) 244—261. l. — *Ugyanaz,* Péchy Simon, kanczellár. U. o. VI. (1871. évf.) 34—48. l.— Az erdélyi székely szombatosok, Vasárnapi Ujság XX. (1873. évf.) 167, 175, 190, 202 ll. — *Győry Lajos,* Az erdélyi székely szombatosok, i. h. XXX. évf. 598, 614 és 630 l.; — *Ferencz József,* Dávid Ferencz és a szombatosság i. h. u. o. 746. l. — *Deák Farkas:* A szombatosok szertartáskönyvéről. Századok 1875. évf. 412—4. l. — *Löw Lipót:* A szombatos felekezet szertartáskönyvéről, Zsidó évkönyv (Szerkeszti *Kiss József*) I. (1875—6. évf.) 99—106. l. — *Dux Adolf:* Aus Ungarn (1880.) 270—293. l. — *Jakab Elek:* Bogáthi Fazakas Miklós, Keresztény Magvető XV. (1880. évf.) 168—175. l. — *Kardos Albert*: A XVI. század magy. lyrai költészete (1883.) 34—47. l. — *Nagy Sándor:* Szombatos kódexek (1884.) — *Beck Móricz:* Kirándulás a bözöd-újfalvi szombatosokhoz. Magyar-Zsidó Szemle I. (1885. évf.) 654—660. l. — *Kardos Albert:* Szombatos énekek U. o. II. 506—511. l. A Keresztény Magvető eddig megjelent huszonegy évfolyamában ezen a maga nemében jeles folyóiratnak több munkatársa, kivált *Koncz József* s ujabban *Boros György* közölt a szombatosokra vonatkozó számos nagybecsű adatot és kútfőt, melyekre, úgy mint a fentidézett értekezések egyikére és másikára, alkalom adtán visszatérünk. — *Ürmösi Sándornak* a székely-keresztúri unit. főgymnas. könyvtárában levő kéziratát: Az erdélyi székely szombatosok, melyre a fentemlitett czikkirók közül néhányan hivatkoznak, nem láttam.

[1]) *Boros György* Keresztény Magvető XXI. évf. 6—20.; a hittételeket l. u. o. 9—10. l.

Első és főbb része az igaz vallásban:
Az igaz istent valljad csak *egy számban,* [1])

mely hitczikket a fenntemlített hitvallás első tétele tüzetesebben és polemiai éllel így fejez ki: »Az Isten felől azt valljuk, hogy *valóságban* is és *szám* szerint is *egy.*«

A szombatosok az akkori hitvitákban szokásos nyers hangon, hevesen, szenvedélyesen és durván kikelnek a szentháromság tana ellen. Ez szerintük a sokistenségnek egy neme, melyet csak az alexandriai és nicaeai zsinatok találtak fel és kivált Athanasius terjesztett, »ki ördöngős volt.« [2])

Ők visszatértek a régi, tiszta igaz hithez és istent dicsőítvén, öntudattal elmondják:

Megtanultuk azt mi, hogy csak *egyedül* vagy;
Társ nélkül, mindennek hogy te birója vagy;
Mennyen földön tied *osztatlan* uraság,
Véghetetlen gazdag minden hatalmasság, [3])

és mindig más-más fordulatokban eléneklik:

. . . . . . csak Őtet Istennek valljuk.
Egyedül Ő teremtő, megváltó, szabadító,
És csak Ő maga üdvezitő;
Egyebek csak *eszközök* Ő kivüle mindenek,
Akármint hogy neveztessenek. [4])

Az ilyen eszköznek, és még pedig isten főeszközének Jézust ismerik. Nagyobbnak tartják őt Mózesnél, a prófétáknál, és Isten minden egyéb szentjeinél:

Utánad nagyobbá [5]) szerelmes fiadat
Ember Jézus Krisztust tötted és hagytad azt,
Hívek őt fejökül tartanák, mint királyt
És tévelygés nélkül őrzenék az vallást. [6])

»Krisztus urunk«-nak nevezik, »Ur Jézus«-nak, »Szent Jézus«-nak, »király«-nak és »Isten fiá«-nak, az utóbbinak csak abban az értelemben, hogy »Isten fiai azok, kik az bűnt nem cselekedik« vagy, kik »egy időben is nem tévelygettenek.« [7])

---

[1]) 110. I. rész, 2.

[2]) 109. az I. ének 2. része, Athanasiusról l. u. o. 4. versz.

[3]) 1. 10.

[4]) 109. I. 3—5.

[5]) I.: nagyobban.

[6]) 1, 11. v. ö. 109. XII. 7.

[7]) 109, IX. 7 és 16; v. ö. az erős polemiát azok ellen, kik az evangelium azon helyeit, hol Jézus Isten fiának mondatik, »emberi gondolat sze-

Leggyakrabban, mint »Messiás«-t dicsőítik. Ő az igért megváltó, a kiről a próféták jövendöltek, és

Nem volt elötte, sem más nem lészen utána Messiás,
Ő ez világnak örökös ura, mint tanit szentirás. [7])

De azért erősen hangsulyozzák tisztán emberi természetét Egyik hitczikkelyük szerint isten rendelte őt »az szent király nemből, az Dávid magvából«, mint »szabaditó királyt, mindennél szentségesb *embert.*« Rendesen Dávid Ferenczczel »Ember Jézus Krisztus«-nak mondják, a minek az evangeliumok is állítják:

Sőt szent fiad is soha nem mondta ő magát Istennek.
Vegyék eszökben és hagyják hátra ezt az nagy káromlást,
Ne költsék azt, hogy az Isten ember és az ember Isten [1])

Erősen kiemelik Dávid Ferencznek Krisztus nem-imádásáról szóló tanát. »Az imádás csak az atyához való, a mint ezt Jézus is tanítja.« [2])

Valamint Jézust nagyobbra teszik Mózesnél, úgy az evangeliumokat az ó-szövetségnél. Majdnem Dávid Ferencz szavaival állitják, hogy:

Az uj-szövetség nem papiroson, söt szüben iratott
És nem tentával, hanem lélekkel, mint szentirás mondja

s azért

Az uj-szövetség nagyobb az ó-nál, sokkal drágalátosb

a mint maga Jézus

Megmutatja újnak nagy dicsőségét, ó-nak pedig
sokkal is kisebb voltát [3])

A kettő közt a viszony a következő:

---

rint magyarázták . . . s úgy mint pogányok és világnak fiai, azt végezték: hogy Istennek Isten fia van, és embernek ember fia.« Keresztény Magvető XXI. évf. 19. l.

[7]) 59, 4; v. ö. 109. XII. 2—4.

[1]) Keresztény Magvető XXI. évf. 10, 17, 20. l., 109. I., 2. rész, 7.

[2]) Keresztény Magvető u. o. 10. l; e tétel bővebb fejtegetését l. 108. 5—13; v. ö. 110., II. 1.

[3]) 109, I. 2. rész, 1. és 4. és u. o. XII. 29. V. ö. a szombatos hitvallás 5. czikkelyét »Drágalátosb és dicsőségesb az új szövetség az ó-nál (minden) képpen s evvel is, hogy az ó-szövetség tentával iratott táblákra és könyvbe, az új pedig az szübe szent lélek által.« Keresztény Magvető, u. o. Megjegyzendő, hogy »szent lélek« itt nem a szokásos dogmatikus értelemben veendő, hanem szombatos felfogás szerint azon szent lélek, melyet Jézustól vett az *emberiség*; l. alant. Ezen tételekkel v. ö. Dávid Ferencz fent (24. l.) idézett idevágó nyilatkozatait.

Az ó-szövetségben »az isten az embernek mindenről törvént és rendtartásokat adott oly kötés alatt, hogy ahhoz semmit ne legyen szabad tenni, se abban ne legyen szabad elvenni.« [1]) Ezen törvény »Isten szava és nem a Mózes irása; a szövetséget nem Mózes kötötte, hanem általa kötötte Isten; a hegyen nem Mózes szólott, hanem Isten általa.« Az ó-szövetségben letett törvény« elváltozhatatlan és örökké maradandó ;« [2])

Szándéka istennek arra sem akaratja,
Soha nem volt, hogy változtassa vagy megmásolja,
Egyszer kiadott törvényét más rendben hagyja. [3])

Az evangelium tehát nem uj törvény s a régit legcsekélyebb részében sem módosítja, hanem ujból megerősíti és azoknak, a kik tőle elpártoltak, vagy azt félremagyarázták, megmutatja »a megtérésnek, üdvezűlésnek utait, módjait« [4]) Jézus nem az ó-szövetség eltörlésére, hanem azért jött, »hogy ő minden rontást és fogyatkozást megépítsen, és helyére állasson« [5]) sőt

Ő azt mondja, hogy inkább meg kell az törvént tartani,
Hogy nem azelőtt Mózes népének az ó szövetségben,
Mert azért jött ő, hogy betöltesse mind heány nélkül [6])

s épen ez által bizonyitotta isteni küldetését:

Erről tetszett meg Krisztus igazsága
Mikor magát ez jel által hirdeti:
Hogy nem rontja az törvényt egy pontban is
Sem bötűben, sőt épen betölteti. [7])

Ha az apostolok itt-ott mindazáltal az ó szövetségtől eltérőleg tanitottak, csak azért tették, mivel

Kedveztek akkor az szokatlan és gyenge pogányságnak
És hogy mindenbe mindjárt egyszerre nem kényszerítették. [8])

Maga Jézus

. . . zsidó volt nemzetében,
Mind vallás rendiben.

Ő a zsidó törvényt predikállotta,
Mózesre és prófétákra
Embert igazitta.

---

[1]) Mózes V. k. 4. 2. és 13.

[2]) Keresztény Magvető i. h. 9—12. l.; v. ö. 109. VII. 2—5; 110. IV. 19.

[3]) 37. 15.

[4]) 109. II. 19.

[5]) 109. XII. 2.

[6]) 109. I. első rész, 16; u. o. III. 17—18.

[7]) 109. XII. 62; v. ö. u. o. I. első rész, 13; 110. III. 34—5.

[8]) 109. I. első rész, 17. v. ö. u. o. III. 14—17; XIV. 9—10 és 23—4.

Apostoli is mind zsidók voltanak
Zsidó hitet tanitottak,
Magok is tartottak [1])

A kik Jézushoz csatlakoztak, ha zsidók voltak, megmaradtak vallásukban, ha pogányok voltak, »zsidó hitet vötték.« Első tanítványai és követői, zsidók pogányokkal egyaránt, semmit »zsidó hitben nem különböztek.« [2]) Ő maga meghagyta nekik, hogy

Valamit mondnak Mózes székiben ülő irástudók
Mind azok szerint cselekedjetek, az mit ők tanitnak,

Csak képmutatását és álnokságát dorgálta és gyűlölte a farizeusoknak,

De az vallásban egy volt velök az magyarázatban,
Sőt az szent irást Krisztus felől is egyaránt értötték,
Csak hogy ő legyen *személye szerint* az Krisztus, nem hitték [3])

A ki tehát Jézusnak s apostolainak igaz híve akar lenni, annak mindenben Mózes törvényét kell követnie, úgy a mint a zsidók tették és még most is teszik, annak az egyetlen egy pontnak kivételével, hogy a zsidók »gonoszságukban és vakmerőségükben« tagadták és tagadják, hogy Jézus a próféták által jövendölt messiás. [4])

De ez tényleg nem történt és nem történik így. Nem sokára Jézus halála után elferdítették és meghamisították tanát; megmásították Mózes törvényét és eltörölték Izraél egyedüli igaz hitét. »Apostoloknak az ő holtok után hamar mindjárt visszatért az pogányság.« [5])

Zsinatokat tartottak és azokon »tudatlan tévelygő sok pap megkonfirmálta« a háromság tanát és

. . . . ez ő találmányok
Maradékokra szokásból szállott mind az a mai napig,
Kik nem kérdezik, sem tudakozzák, jól vagyon-e vagy nem. [6])

Hasonló hamis tanokat hirdetett a pápaság, melynek »hiába való nagy sok találmányit pogány módra vakságban követik:« [7])

---

[1]) 109. III. 2—3. és 6. (II. 69. szövege szerint; l. fent 109. III. ének.)
[2]) u. o. 8—13.
[3]) 109. I. első rész, 6—12; v. ö. u. o. XII. 63—65, III. 4—5.
[4]) 109. I. első rész, 26—29; u. o. második rész 18; III. 17—19; XII. 44. ff. és 64—66.
[5]) 109. XII. 71.
[6]) 109. I. második rész, 16.
[7]) 109. I. második rész, 17.

Az *szombat* helyén *vasárnapot* tartják,
Az *pésah* helyén *húsvétet* rendölték,
Az *ötvenedik nap* helyén *pünköstöt*
Vakmerőképen.

Az új esztendőt őszről télre vitték,
Az innepet is arra változtatták.
Több innepidben nem tartnak egyet is
Ugy mint pogányok. [1])

A »fertelmes eledelt« nem kerülik; »az undokságot tisztára fordítják«; a templomokban temetnek s tisztátlan tetemek és tilos képek, vagy mint ők nevezik: *bálványok* közt hirdetik isten igéjét. A főpap ruháján volt apró csengetyűből, vagy tán a zsoltárban említett czimbalomból »harangot formáltak«, mely »nincs szentirásban sehol«; az isteni tiszteletet »elváltoztatták, csak pap és mester és tanuló« által végeztetik. Isten világos törvénye ellenére uj kalendáriumot »vetettek a világnak nyakára,« mely nem számit új hold szerint s így az ünnepeket »mind forditották«, [2]) szóval: vallás dolgában

Az ő sarkából mind kitekertek és visszaforgattak. [3])

Tehát még nincsen felállítva isten birodalma! Még mindig uralkodik a hamis vallás, a régi pogányság és Jézus megváltói küldetésének ilyformán nem volt eredménye. A jövendölések, melyeket a próféták a messiás megjelenéséhez fűztek, nem teljesültek, mi már abból kitünik, hogy a zsidók még mindig vannak »számkivetésben, hosszú fogságnak sok sanyaruságában« és Jákob magvának még nincsen »igért birodalma.« [4])

Ezen tény mikép magyarázható?

A szombatosok úgy oldották meg a kérdést, hogy hitvallásukba belevonták a reformáczió táborában élénken vitatott *chiliazmust*, melyről állítólag Dávid Ferencz is írt egy könyvet. [5]) Csakhogy ezen tant sajátos felfogásuk szerint kivált abban az irányban módositották, hogy általa kiegyenlítsék a zsidóság és kereszténység közt fennálló ellentétet.

---

[1]) 109. XIII. 2—3.
[2]) 109. XIV. 9, 2, 20; XV. 1—6, 10—12, 20, 23. ff.
[3]) 109. I. második rész 30; v. ö. u. o. XIII. 23—4.
[4]) 52. 7; v. ö. 109. II. 9—11.
[5]) *Jakab Elek i. h.* 178. l.

Szerintük »csak rész szerint lött meg az uj szövetség.« Jézus ugyanis akkoriban nem teljesíthette isteni küldetését. A zsidók makacssága és vakmerősége, valamint a megtért pogányok gyengesége s állhatatlansága megakasztották megváltói művét. Ez csakis az »akkori sok bünösöknek« vált javukra, de be nem fejeztetett, hanem »elhalasztották az ő halála miatt.« Csak Jézus kortársai üdvezültek, ha elismerték őt és hittek benne, »és azok váltattak meg halálával, nem maradékok, sem az utána valók.« Csak »azokra nézett akkori szövetség,« de

Nem hatott az utánok valókra,
Sokkal inkább nem az mostaniakra;
Eltért, megszünt mind zsidóról, pogányról.

Az apostolok is »irtak csak az jelen valóknak«, de »nem irtak semmit maradékoknak és utánok való nemzetségeknek.« Holtuk után *az új szövetség felfüggesztetett.* és »*mind ez világ maradt az ó-kötésben.*« [1])

De az Úr, ha majd jónak látja, ujra elbocsátja Jézust,

Hogy az istennek minden igéretit
Betöltse, és ő mindent megújítson,
Mind bántást és nehézséget elvegyen
Egy summában: uj világot teremtsen. [2])

A zsidóság felszabadul, Jeruzsálem felépül, e földön az emberek mindnyájan úgy élnek isten akarata szerint, mint a mennyben az angyalok és Jézus

Akkoron bírja az Dávid székit az Jákób házában
És uralkodik minden hívekkel az uj szövetségben,
Lélekből álló nagy, dicsőséges mennyei országban. [3])

A szombatosok messiási hitét és annak közvetitő szerepét a zsidóság és kereszténység közt érdekesen megvilágítja a zsidók »*pésah* ünnepére« irt következő költemény. Egész terjedelmében közöljük, nem annyira költői szépségénél, mint dogmatikai jelentőségénél valamint azon körülménynél fogva, hogy a versfők szerint szerzője *Péchi Simon*, akkoriban Erdély főkanczellárja volt.

[1]) Mindezekre nézve l. 109. II. és bővebben u. o. XII.
[2]) 109. XII. 36—7.
[3]) 109. II. 14. v. ö. 15, 5; 43, 16—19; 38, 5.

Pesahra való [1])

Nótája: *Kérlek és intlek mostan tégedet stb.*

Sion hegyéről szabaditódat
Mennyei szent úr várjuk örömmel szent Messiásodat,
Melyet világnak újitására fogadásod mutat,
Bocsásd el szent Úr Messiásodat, add néped váltságát.

Izrael magva nagy reménységgel
Ez igéretet óhajtván várja sok időtől fogva,
Csak hogy szent Jézust, Mária fiát velünk nem tudhatja,
Jöjj el Messia Úr hagyásából néped váltságára.

Mindenkor szent úr ezt emlegetjük,
Szívből ezekről ájtatosan egymással beszélünk,
Hogy mikor lészen öröme napja fiadnak mivelünk
Bocsásd el szent Úr Messiásodat, had örüljön lelkünk.

Oh drágalátos örömre méltó
Szentséges nagy nap, melyen Christusunk országát foglalja,
Mikor szentekkel minden gonoszon leszen birodalma.
Jöj el Messia Úr hagyásából néped váltságára.

Noha gyakorta ezt mi forgatjuk,
De kiváltképen mikor Sidóknak váltságát számláljuk,
Hadnagy Mózestől mint Aegyptusból lett szabadulásuk,
Bocsásd el szent Úr Messiásodat, hogy szabadulhassunk.

Pesah ünnepet evvel szenteljük
Hogy hatalmadat Aegyptusbeli váltságról hirdetjük.
Erről jövendő drágább váltságra gerjed reménységünk,
Jöj el Messia Úr hagyásából, veled had örüljünk.

Elégeljed meg szent úr immáron
Számkivetésben hosszú fogságát, sok sanyarúságát,
Jákob magvának add meg valaha igért birodalmát,
Bocsásd el szent Úr Messiásodat, add néped váltságát.

Csak tőled várunk édes Istenünk
Messiásodról tőled hallgatunk, őt örömmel várjuk,
Idő eltelve mikor meghadod, neki fejet hajtunk,
Jöj el Messia Úr hagyásából, tégedet uralunk.

Igéretednek megtökéllését
Örökös hittel valljuk szent Isten, kiből felségednek,
Életünk napit hiven szenteljük, szolgálunk nevednek,
Bocsásd el szent Úr Messiásodat, váltságát híveknek.

[1]) 52.

Boldogok az, kik ez reménységben [1])
Szent innepiden minden időben nevednek szolgálnak,
Pesáhn Messiast bizonyos hittel váltságokra hívájk,
Jöj el Messia Úr hagyásából, hozd néped váltságát.

Ördög birtokát te ronthatod el,
Kegyetleneknek minden hatalmát rólunk forditod el,
Söt boszút állasz megölt szenteknek vérökért eröddel,
Jöj el Messia Úr hagyásából s ördög házát rontsd el.

Érdemök szerint fizetsz híveknek,
Mert minden gonoszt talpok alá vetsz örökös szenteknek.
Kiből fejenként igéretekről bizonyossá lesznek,
Bocsásd el szent Úr Messiásodat, váltságra népednek.

Mi téged várunk igaz hitünkből
Boldogságunkra, minden gonosztól szabadulásunkra.
Jöj el sietvén birodalmodban iktass országlásra;
Jöj el Messia Úr hagyásából néped váltságára.

IV.

A szombatosság elnyomására hozott törvények hiábavalóknak bizonyulnak. — A fehérvári országgyűlés végzése 1595-ben. — Mihály vajda és Rákóczy Zsigmond rendeletei. — A beszterczei országgyűlés végzése 1610-ben. — Bethlen Gábor és az 1618-iki országgyűlés határozatai. — A szombatosok üldözése s e miatti panaszaik. — Idevágó mutatványok vallásos énekeikből. — Az ellenök hozott törvényeknek miért nem volt foganatja. — Miként viselkedtek az üldözésekkel szemben. — A marosvásárhelyi szombatosok levele a budai vezérhez. — Borsos Tamás.

A közel multban történtek kellően előkészítették és megtermékenyítették a talajt az Eőssí által hintett vetések számára. A székely főnemes uj vallásának a Székelyföldön hamar és sürüen akadtak hivei. Hiába fáradoztak elnyomásán; eredménytelen maradt minden törvényes intézkedés, melylyel további terjedését gátolni akarták.

Már az 1595-iki április 16-ikára hirdetett fehérvári ország gyűlés törvényt hozott a szombatosság ellen.[2]) Ezen végzés következtén Mindszenti Benedek, udvarhelyszéki főkapitány egy ideig hevesen üldözte a szombatosokat, míg fontosabb országos ügyek

[1]) Az eredetiben e sor így hangzik: »Boldogok az, kik ez reménységben *élnek vagy halnak.*« De a végig egyező versmérték tanusága szerint e három utolsó szó nyilván későbbi toldás.

[2]) *Erdélyi Országgy. Emlékek* III. 348. l.

figyelmét tőlük elfordította.[1]) Az ellenök kimondott tilalmat megerősítette az Erdélyt bítorló Mihály vajda, ki 1600-ban ujra elrendelte a szombatosok megbüntetését, egyebek közt jószágaik lefoglalását.[2]) Hasonló rendeletet bocsátott ki Rákóczy Zsigmond 1607-ben.[3]) A Báthory Gábor alatt 1610-ben Beszterczén tartott országgyűlés határozatai közt már ismét ott találjuk a következő végzést: »Vagynak *sokan* az országban, kik . . . *sidó hitet és sidó ritusokat követvén,* isten ellen való káromlásokat szólnak. Tetszett azért országul, hogy efféle religión valókat az jövendő gyűlésre czitáltassa Felséged, holott, ha ad meliorem mentem nem redealnak, törvény szerint büntettessenek. Interim az papok, kik káromlásokat szólottanak, tisztességes custodia alatt tartassanak.[4])

Mindazáltal már 1618-ban szükségesnek látta Bethlen Gábor az akkor Kolozsvárra egybehivott rendeknek előterjesztést tenni »a szombatosok avagy zsidósok ellen.« Felszólítja az országgyűlést, »keresse ki efféle sectáknak autorit, promotorit, fautorival együtt és büntetetlen ne szenvedjük,. . . kik publice avagy privatim, akar tanítók s akar egyéb rendek az recepta religiókon kivül sectákban találtatnak most és ennekutána is minden kedvezés nélkül büntetődjenek mind személyekben s mind javakban.« Az országgyűlés a fejedelmi előterjesztés értelmében »örök, soha el nem törölhető végzésként« határozta, hogy a szombatosokat, kik a jövendő karácson napjáig valamely befogadott vallásra nem térnek, perbe fogják s pártfogóikkal egyetemben a törvény egész szigorával sujtsák.[5])

Az uj vallás követőire szabott kiméletlen büntetéseket elég gyakran véghezvitték. Könyveiket s egyéb irataikat elkobozták és mint például 1600-ban Marosvásárhelytt, a pelengéren czigányokkal elégették.[6]) Vagyonukat lefoglalták, és legalább időközönkint »öléssel, veréssel« vérig üldözték őket, ugy hogy sokan tüzhelyöket elhagyva, bujdosni, meg mások az országból elmenekűlni kényszerültek.

---

[1]) *Kemény* József és *Nagyajtai Kovács* István, Erdélyország történeteinek tára II. 3. l.

[2]) *Mikó* i. h. I. 29. l.

[3]) *Erdélyi Országgy. Emlékek* V. 401. l.

[4]) U. o. VI. 170. l.

[5]) U. o. VII. 488. l.

[6]) *Mikó, i. h.* I. 30. l.

Ezen legrégibb üldözésekre nézve csak kevés részletes tudósítás maradt ránk. De elég kegyetlenek lehettek, ha hallgatjuk a szombatosok keserves panaszait, melyek mint az égető fájdalom megannyi jajkiáltásai sürün hangzanak e korszakbeli énekeikből. Hadd iktassunk ide néhányat ezen majdnem ismeretlen költészetből, melyből alkalomadtán szándékosan közlünk terjedelmesb idézeteket.

Egy szombati himnus például így kezdődik:

Választott szenteknek kegyes őrizője,
Egeknek, tengernek, földnek nagy istene,
Hatalmas vezére,
Méltó panaszunkat fogadd füleidbe.

Dühös sátán mit győz, forgódik csak azon,
Mint hűséged mellől minket elszakaszszon,
Örömtől megfoszszon,
De mi felségednek esedezünk azon:

Gyermekded plántádat ne hadd kiszaggatni,
Kit pogányok között kezdettél fundálni,
Jó talpra állatni,
Örökös frigyeddel magadnak foglalni.

Ily szép móddal indult kis örökségedet
Ne hadd elpusztulni jó épületedet,
Drága szép mívedet;
Vad fától folylódni ne hadd örködet!

Noha kereszténység nagy fenn tartja tollát,
Ördög is ellenünk igen feni fogát,
Ártalmas haragját;
Ha nem őriz szent Úr: megállja boszúját.

Talpa alatt tartja szegény zsidó népet,
Szombatért üldözi törvénykövetőket,
Kergeti híveket;
Ha nem őriz szent Úr: megemészti őket.[1])

Megkapó a következő keserves panaszuk:

El kel vallásunkért atyánkat, anyánkat
Hagynunk, édes földünket,
Feleségünk, fiunk, házunk, örökségünk
És minden életünket.

---

[1]) 43. 1—4. és 8—9.

Sok nyomoruságot búdossal[1]) kell tennünk,
Türnünk sok gyalázatot:
De kicsinynek véljük, csak engedd érhetnünk
Az utolsó szombatot.[2])

Mi dolog légyen az, hogy az igazságért
Igy háborgatnak minket?
A kegyetlen sárkány maró kölykeivel
Csaknem eszen bennünket!
Ha jámborok vagyunk és szófogadó fiak:
Üldözik életünket,
Törvényed utáról öléssel, veréssel
Akarnak vonni minket.

A törvény szigorához járult környezetük gyülölete és megvetése. Az egymás ellen küzdő négy befogadott vallás egyformán üldözte az »átkozott, istentelen, fene judaizmus«-t, melynek hiveit uton utfélen maró gunynyal és szidalmakkal fogadták és kísérték.[3])

De a törvény és a társadalom üldözésének nem volt semminemü foganatja. A szombatosok elnyomására hozott szigoru törvények, mint ezeknek gyakori és mindig hiábavaló ismétlése bizonyítja, többnyire hatástalanok maradtak. A belvillongások és külháboruk e korszakában a fejedelmek figyelmét komolyabb és sürgősebb ügyek kötötték le, mint a szombatosok erélyes üldözése, a hatóságok pedig nem alkalmazták ellenök a törvény szigorát. Vagy nem vették észre a külsőleg valamely más felekezethez tartozó zsidózókat, vagy nem akarták őket észrevenni, mivel gyakran sógorsági vagy baráti viszonyban voltak velük.[4]) A magasrangu tisztviselők és államhivatalnokok, kik mint látni fogjuk, szép számmal felkarolták az uj vallást, bár nem gátolhatták az ellene hozott törvények alkotását, minden esetre akadályozták és enyhítették azoknak keresztülvitelét.

Az időközönkénti elnyomás és megfenyítés, mint minden vallásos üldözés, csak azzal az eredménynyel járt, hogy az üldözöttek vallásos buzgalmát egész a rajongásig fokozta. Készek voltak mindent tűrni s elviselni hitükért. A gúnyneveket, a melyekkel

[1]) Búdossal=bujdosva; l. *Lugossy*, i. h. C I. 1.

[2]) 86. 2,5.; v. ö. 4., 2.; 52. 11—12.

[3]) L. fent. 40. l., 1. jegyz.; v. ö. 43, 10—11.

[4]) Az elnézésre nézve, melylyel fejedelmek és hatóságok a fent felsorolt okoknál fogva a szombatosok iránt voltak, alantabb felhozandó érdekes adatokat közöl *Mikó* i. h. 29. l. ff.

őket illették, tiszteletneveknek vették; ha szidalmazták, örültek neki és szánalommal tekintettek azokra a »vakokra és bolondokra,« kik, midőn őket szidják, voltaképen istent és törvényét káromolják[1]). Ha vallásuk miatt sanyargatták, üldözték őket, segítségért kiáltottak istenhez:

Ne legyen mi rajtunk többé az siralom,
Áradjon fel rajtunk az örök jutalom!
Istentelen népnek ő erős igájok
Ne vonja nyakunkat többé ő ostorok.

Szabadítsd meg Uram a te szolgáidat,
Mutasd meg immáron te nagy hatalmadat.
Szállítsd le minekünk az te oltalmadat,
Hozza elő nekünk mi régi koronkat![2])

Az üldözés közepette a hitrajongás szavával bátorították egymást:

Hogy életünk holtunk átkozott ne legyen,
Menjünk vigan mi erre
Jelen való kinra, búra s nyavalyára,
Ideig való csak e![3])

és erőért és kitartásért imádkoztak:

Ábrahámnak ura, Izsák- és Jákobnak
Kegyelmes szent istene!
Ne hagyj elszakadnunk, tőled eltávoznunk
Az mostani ügyünkbe;
Tarts végig hitünkbe és reménységünkbe
Az mostani időbe![4])

Bátorították és serkentették egymást, hogy ne engedjenek sem csábításnak, sem erőszaknak:

Helyt ne adjunk világi konkolynak!
Ellenségnek hitető szavának
Álljunk ellent ugy mint hamisságnak
És istentől bocsáttatott kisértő próbának.

Az vallásban nádszálak ne legyünk,
Abból jobbra se balra ne térjünk,
Azt csak egy pontban is meg ne sértsük,
Fegyverében felöltözvén, szüntelen vigyázzunk![5])

---

[1]) 43, 10—11; v. ö. fent. 40. l.

[2]) 108., 8—9.; v. ö. 43., 3—4. A fennti idézés utolsó sorával v. ö. Jerem. siralm. 5., 21,

[3]) 106., 18.

[4]) U. o. 20.

[5]) 4., 7—8.; v. ö. 1., 12.

Azzal vigasztalódtak, hogy

Az ötvös aranyát s cziistét az tüzben
Szokta megpróbálni:
Minket is az isten az gonoszok által,

s hogy üldözőik csak muló bajokat okozhatnak nekik, de az igazi, tartós boldogságot, a földöntuli jobb életet nem vehetik el tőlük; ők az igazak jutalmát, ellenségeik a gonoszok büntetését fogják ott venni:

Ha itt ránk dühödnek ez muló világon:
Az máson nem bánthatnak,
Ott veszik jutalmok, ott adatik zsoldjok
Az hamis csalárdoknak.
Jer, engedjünk nekik az igazság mellett
A hamis vérontóknak.

Hadd ontsák ki vérünk! Hadd hizzanak vele!
Semmit attól ne féljünk!
Idővel még mi is látjuk ő kénjokat,
Kit megmondani tudunk,
Bizonyságot teszünk az isten könyvéből,
Melyet nyilván remélünk.[1])

Olykor, ha nagyon is kegyetlenül bántak velük, isten átkát kérték le üldözőikre:

Könyörögjünk az istennek,
Kegyelmezzen ő népének
Törje fejét ellenségnek,
Kik tőrt vetnek életünknek.

Örülnek, de keserítsd meg,
Kik mi reánk indultak meg,
Ő napjokat rövidítsd meg,
Tanácsokat bolondítsd meg!

Erejét ellenségünknek
Verd meg [2]) mi gyülölőinknek;
Nyilván legyen minden népnek
Te vagy istene szentidnek! [3])

De rendesen szánalommal tekintettek azokra a tévelygőkre, a kik őket üldözték és imádkoztak értök, hogy belátván tévedé-

[1]) 106., 19—20.: v. ö. 29., 8—9.
[2]) III. itt »vedd el«-t olvas.
[3]) 21., 1,, 3. és 5.

süket megtérjenek, az igaz hitet, értsd: a szombatosságot, felkarolják és így szintén üdvezüljenek.

Neked úristen azon könyörgünk, kegyelmes atyánknak,
Lágyítsd meg őket és adj ő nekik hús szivet az végre,
Érthessék ők is mi velünk együtt szent igazságodat.

Akkoron látják, mely távol voltak ők az üdvösségtől,
Az mint mi voltunk, mig velük együtt hamisan értettünk.
Terjeszd ki uram nagy bőségesen te szent kegyelmedet![1])

vagy, mint egy szombati énekük mondja:

Ellenségnek távoztasd gonosz szándékát,
Szent igédnek szabadítsd meg már igaz utát,
És annak igazgasd kicsiny táborát;
Öregbítsed és terjesszed mindenütt ő határát!

Hogy sok népek te hozzád megtérhessenek
És mi velünk egyetemben dicsírhessenek,
Mindvégig békeségben maradhassanak
És az örök bódogságban részesek lehessenek.[2])

Erős és tántoríthatatlan volt hitük, hogy végre diadalmaskodik az igazság és vele vallásuk és felekezetük. Bizvást várták, mintegy látni vélték, hogy a jövő előbb-utóbb üdvöt, felmagasztalást hoz számukra, és romlást és veszedelmet hitetlen üldözőikre. *Tudjuk,* így énekeltek:

Tudjuk, még nekünk is eljő örömnapunk
Mikor bátorsággal te néked szombatlunk
Senkitől nem tartunk,
Mert szent messiásod uralkodik nálunk.

Akkor nyugatod meg mi fáradt lelkünket,
Sok keserűségből kiveszed fejünket,
Adod örömünket,
Jákob seregével megáldasz bennünket.

Romlás száll akkoron idegen népekre,
Kik törvényed átkát kereték fejökre
Nem éltek kedvedre,
Kik kegyetlen sziből törtek hiveidre.[3])

Ez pedig, ugy voltak meggyőződve, mind megtörténik, mikor másod izben eljő Jézus és hozza a megváltás boldog idejét, melyet

[1]) 109. I. ének, 1. rész 41—2.; v. ö. u. o. XI. ének 26—7.
[2]) 29. 7—8.
[3]) 43. 16—18.

»jövő szombat«-nak, »végső szombat-nak, »örökkévaló végső szombat«-nak neveztek, mivel soha meg nem szünő zavartalan békét és nyugalmat, lefoglalt jószágaikért kárpótlást Jeruzsálem kincseiben és örök jutalmat vártak tőle:

Akkor békeségünk, nemes szabadságunk
Előkerül — elhittük;
Ott fizetsz minekünk, ott elégítsz meg,
Semmit nem kételkedünk,
Ott a gazdag várost minden kárainkért
Készen adod minekünk,
Akkor a dulótól s fene kapitánytól
Nem ijedünk, rejtezünk.[1])

Ezen énekekből és himnusokból elég hangosan beszél hozzánk az első szombatosok rendületlen hite, mely oly kiválóan alkalmas volt arra, hogy őket bátorítsa és szenvedésre s kitartásra buzdítsa. A következő esemény érdekes világot vet arra a sajátszerü világra, melyet a maguk számára alkottak. Az ó-szövetség volt az, melybe tökéletesen beleélték magukat, melynek szelleme föltétlenül uralkodott gondolkodásuk s érzületük fölött.

Midőn Báthori Zsigmond 1595-en háboruba indult Szinán basa ellen, a marosvásárhelyi szombatosok bizonyosnak tekintették az utóbbinak győzelmét s a török diadalmas bevonulásának veszedelmét. Ezt így »általlátták«, nem politikai, még kevésbbé sztrátégiai okoknál fogva, hanem egyszerüen azért, mivel »három isten«-ben hisznek országukban, a mi pedig »nem halad már továbbra.« Az *egy* isten az őt imádó törököt választotta eszközül, hogy Erdély hitetlenségét megbüntesse. Ugyanabban a helyzetben látták magukat Marosvásárhelytt, mint hajdanta, Jósua könyvének 2. fejezete szerint, Rahab Jerikóban, ki, pogányok közt élvén, előrelátta, hogy az igaz istenben hivő zsidóké lesz a győzelem. Tanácsot tartottak, melyben elhatározták, hogy Ráháb példájára jókor kegyelmet kérnek a közeledő ellenségtől és házaikat bizonyos jelek által ismertetik föl vele, hogy őket azokban megkimélhesse. Fogalmazták s aláirták a következő levelet:

»Hatalmas bassa!

»Az egy Isten minden jóval megáldja hatalmasságodat és az hatalmas győzhetetlen császárt és az egész muzulmán nemzet-

[1]) 86. 3.; v. ö. 7. 11; 8. 9.; 36. 25. stb.

séget. Továbbá mi M. Vásárhelyt, Erdélyben lakó szegény emberek, kik mi is a disznóhust meg nem eszszük, sem egyéb fertelmes állatot, és *egy* Istent vallunk lenni, nem *hármat*, általláttuk azt, hogy nem halad már továbbra, hanem az egy Isten elveszi a birodalmat tőllök és adja az hatalmas császárnak a magyarokat és a török nemzetségnek.

»Könyörgünk azért mi szegény emberek azon a hatalmas bassának, hogy tegyen irgalmatosságot azon a napon mi velünk mely napon ezt a mi városunkat elrabolják és elfoglalják a hatalmas császár vitézi. Hogy pedig a mi házainkat akkor megismerjék, oly jelt teszünk házainkra, hogy a hatalmas császár vitézei azt nagy könnyen megismerhetik; és a hatalmas császár hadai akkor minket ne bántsanak, melyért a hatalmas Isten megáldja a hatalmas és győzhetetlen császárt és az egész muzulmán nemzetséget minden jó szerencsével.

»Költ Erdélyben M. Vásárhelyt 1595-ben 15. july.

»Mi szegény nyomorult rabjai, de igen jóakarói a hatalmas bassának és mind az egész török nemzetségnek.

Borsos Tamás m. p.
Szabó Gáspár m. p.
Szabó Menyhárt m. p.
Eötvös Miklós m. p.
Eötvös Péter m. p.

»Kik egy Istent vallunk és disznóhust nem eszünk, a több atyafiakkal együtt a hatalmas bassának szegény rabjai.«

A jámbor szombatosok, mint az e korbeli krónikás mondja, »ki szűcs, ki szabó, ki ötves, ki pedig egyébféle míves emberek«, együgyüségükben bizonyára nem is gondoltak rá, hogy voltaképen árulást követnek el ezzel. Ráháb bibliai alak, az isten népének a zsidó hagyomány által dicsőített frigyese és segítője, ki ugy mint ők maguk a pogányságból az igaz hitre tért: példáját követni, azt hitték, csak isten előtt kedves, jó cselekedet lehet. A bibliai nyelvezeten, itt-ott Ráháb szavaival irott levelet [1]) Makóra küldték egy ottani szombatos atyafinak, hogy »bévigye az bassának Tömösvárra és onnét aztán küldjék el azt a budai vezérnek.«

De a levél valahogy Báthori Zsigmond kezébe került, ki kemény szitkok közt elrendelte a marosvásárhelyi szombatosok

[1]) A levél szövegével v. ö. Józsua 2. 9—10., 12. és 18. v.

elfogását. Néhányan közülük elmenekültek, a többit Görgény várába vitték, hol kutat vágattak velök. A fejedelem azonban, ki őszkor diadalmasan hazatért, a szombatosokkal többé nem törődött, mintha egészen megfeledkezett volna róluk. A kik közülök bujdostak, »karácsontájba házokhoz haza orsózának, pironkodának és senki semmit nem szóll vala nékik és nem lőn semmi bántások. A görgényieket, a kik ott fogva valának, a jövendő nyáron haza bocsátták és semmivel egyébbel meg nem büntették őket.« [1])

S mindez az 1595-iki év második felében történt, alig három hónappal azon határozat után, melyet a fejérvári országgyűlés a szombatosok ellen hozott. Oly keveset törődtek a szombatosok a vallásuk ellen hozott tilalmakkal s oly elnézően bántak velük a hatóságok, melyek szemet hunyva, ha csak szerét ejthették, még látni sem akarták őket. Borsos Tamás, Borsos Sebestyénnek, a krónikásnak és Maros-Vásárhely birájának fia, ki az ottani szombatosok feje s a budai vezérhez intézett levélnek első sorban aláirója volt, nem sokára az itt elbeszélt események után, mint Maros-Vásárhely képviselője és megbizottja, tisztelgett Bocskainál és később több izben Konstantinápolyban járt, mint a fejedelem követe.[2])

V.

A szombatosság terjedése. Idevágó tudósítások. — A szombatosság faluvidéken és városokban. Az udvarban s a fejedelem környezetében. — Lengyelfalvi Orbán Ferencz. — Véczkei idősb Balássy Ferencz. — Szombatosok, mint Bocskay végrendeletének végrehajtói. — Mint Bethlen Gábor teljhatalommal felruházott követei. — Mikép magyarázza a székely népmonda a szombatosság meglepő hódításait. — Mit beszél Balássy Ferenczről. — Regény Pécsi Simonról s a szép Eszterről. — Szombatos zsinatok. — Ujholdszámítás és naptár. — A hitvallás ingadozása. — Hidvégi Mikó Ferencz. — Az erdő-szentgyörgyi egyházi gyülés a szombatosokat kitagadja.

A szombatosok erős meggyőződése hitük igazságáról s majdani diadalmáról, a rajongásig fokozott mély vallásosságuk, valamint a fentebb ismertetett országos állapotok s egyéb külső körülmények érthetővé teszik, hogy az idegenszerü és üldözött új vallás gyökeret verhetett s oly hamar felvirult. Hívekre, igaz, ki-

---

[1]) A budai vezérhez irt levelet s a vele összefüggő eseményeket l. *Mikó, i. h.* I. 30—33. l. és *Kemény* József és *Nagyajtai Kovács* István, Erdélyország történeteinek tára II. 3. l.

[2]) *I. h.* u. o. és *Mikó*, i. h. 95. l.; v. ö. Tört Tár. 1381. évf. 630. l.

zárólag csak a székelység közt talált, melynek ölében keletkezett, de ezek már nem sokára elénekelhették:

Mi kis sergünket köszönjük Néked
Napról-napra szaporítván, hogy *igen neveled* [1])

Már 1600-ban, mint külön hitfelekezetet ismerték a szombatosságot, melyet egy ez évben kelt tudósítás második helyen említ az Erdélyben létező felekezetek sorában. [2]) Náprágy Demeter, erdélyi püspök 1602-ban azt beszéli az aranyszékiekről, hogy »vallásra nézve különfélék: katholikusok, kalvinisták, *szombatosok* és ariánusok«, [3]) Básta pedig, az erdélyi ügyekről irt jelentésében, ugyanakkor javasolta Rudolf császárnak, hogy »Mindenek előtt kiirtandó az ariánus, *szombatos avagy zsidó hit.*« [4])

A szombatosok túlnyomó része természetszerüen az unitáriusok közül került ki [5]), de csatlakozott hozzájok számos református is, igy például Betfalun és Rugonfalván [6]) valamint Marosvásárhelytt, hol majdnem mind a reformátusok a szombatosságra tértek. [7])

Faluvidéken és kisebb helységekben legnagyobb sikerrel hódított a zsidózás, hisz, eredetileg kiválóan a paraszt néphez fordult (fent 46. l.). Leginkább el volt terjedve Udvarhelyszékben, a honnét kiindult, valamint a szomszéd Marosszékben, kivált a vallásalapitó Eössi Andrásnak s rokonságának jószágain vagy azok közelében. Szent-Erzsébet, hol Eössi udvarháza állt, Nagy- és Kis-Solymos, mely utóbbiban a nemes Mátéfi család nagy buzgalommal másoltatott szombatos könyveket [8]), Bözöd és Bözöd-

---

[1]) 11. 22.

[2]) Bericht d. Jesuitenpater *Arator Stephan* v. J. 1600, Archiv d. Vereins für siebenbürg. Landeskunde XIX. évf. 594. l.

[3]) *Erdélyi országgy. Emlékek* V. 165. l.

[4]) U. o. 145. l.

[5]) Ezen fentebb fejtegett nézetet megerősíti a *Szombatosok Régi Könyve,* melyből közben egy idevágó kivonatot közölt *Boros György,* Keresztt. Magvető, XXI. évf. 143—6. l.

[6]) *Keresztény Magvető* XIX. évf. 92. és 163. l.

[7]) *Mikó,* i. h. I. 29. l.

[8]) A Jancsó-kódex, iratott Kis-Solymoson, Mátéfi Pál házában, a II. számu régi szombatos énekeskönyv u. o. Mátéfi Bazil számára. Pécsinek »A szent atyákból kiszedegetett Tanulságok. sat. czimű könyvét másolták« kis-solymosi birtokos nemes M. (Mátéfi) János számára.« Az utóbbira nézve l. Keresztény Magvető X. 45. l.

ujfalu, Andrásfalva, Boldogasszonyfalva és Ikland, hol Eössinek, illetve Péchinek mindenütt voltak birtokrészei, az ezek szomszédságában fekvő Nagy- és Kis-Ernye, Szent-Demeter, Erdő-Szent-György, Udvarhely, Csöb, Székelyszállás, Véczke, Bordos, Csekefalva, Szent-Ábrahám, Rava, Kelementelke, Kaba, Szent-Márton, Buzaháza, Szereda, Gálfalva, Nyomád, Jedd, Gagy és több más falu, melyek számát harminczkettőre teszi a hagyomány [1]), voltak a szombatosság ősi fészkei, melyekből azt soká, itt-ott egész a legujabb időkig tűzzel-vassal sem irthatták ki.

A városok magyarajku polgársága közt szintén számos buzgó követőre akadt a zsidózás. Marosvásárhelytt, mint fenntebb láttuk, mér 1595-ben létezett szombatos község. Többnyire mesteremberek képezték, köztük Borsos Sebestyénnek a krónikásnak és városbirónak gyermekei és sógorsága, valamint a város előkelőbb családjainak egyéb tagjai. [2]) Kolozsvártt is szép számmal voltak a szombatosok, [3]) köztük Thoroczkai Máté püspöknek János nevü fia, ki később a zsidózásnak martirja lett [4]), ép úgy Tordán, Kőröspatakon és Székely-Kereszturon. [5]) Egyesek Erdélyen kivül, mint például Makón is találtattak. [6])

Volt köztük sok tanult ember, mit a »deák« vagy a »literatus« melléknév bizonyít, melyet számosan közülök viseltek; sőt volt köztük néhány kiváló tudós és költő is. [7]) A lófő-székelyek, valamint az egyéb köznemesség közül szintén sokan csatlakoztak hozzájok [8]), de a főnemesség is szép számmal volt képviselve soraikban, s épen ő közüle, kivált Eössi András és Péchi Simon rokonságából kerültek ki a szombatosság leglelkesebb hívei és legbuzgóbb, minden áldozatra kész hirdetői és terjesztői. Első sorban említendő Lengyelfalvi Orbán Ferencz, Eössinek sógora,

---

[1]) *Orbán Balázs,* A székelyföld leirása I. 147. l.; az itt névszerint emlitett helységek szombatos lakosairól annak helyén szólunk.

[2]) *Mikó* i. h. I. 29. és 31—2. l., *Erdélyi országgy. Eml.* X. 191—2. l.

[3]) *Erdélyi országgy. Emlékek* X. 27. és 192. l.

[4]) L. róla alant. a következő korszak történetében.

[5]) Az utóbbi két városra nézve csak 1638-ból vannak idevágó tudósitásaink, de ezekből kiviláglik, hogy már azelőtt voltak ott szombatosok. L. *Kereszt. Magvető* III. 261. l.; IX. 247. és 257. l. ff. és XVII. 222. l.

[6]) *Mikó* i. h. 31. l.

[7]) Ezekről alantabb szólunk.

[8]) L. a szombatossággal vádlottak névsorát *Erdélyi országgy. Eml* X. 27., 192—9. l.; *Kereszt. Magvető* IX. 247—259. l. és XVIII. 43—9. l.

ki akkoriban Udvarhelyszék jegyzője volt, továbbá Véczkei idősb Balássy Ferencz, a székelyek tábornoka és Bethlen Gábornak több izben követe.[1]) Az utóbbi oly korán s annyi hévvel karolta fel a szombatosságot, hogy a székely népmonda a zsidózást ő általa találtatja fel s e miatt az ördöggel elviteti őt.[2]) Kivált a Péchi Simonhoz sógorsági viszonyba jutott családokban — s ezek száma nem csekély volt — mindenütt mély gyökeret vert a zsidózás. S e családok, mint látni fogjuk, a legelsők és legfényesebbek voltak és neveik közt vannak olyanok is, melyek Erdélyben még mai napság a legtekintélyesebbek közül valók. E családok révén a szombatosság hivekre talált a legmagasb állami hivatalnokok közt s igy beférkőzött a fejedelem palotájába és meghitt környezetébe is.

Bocskai István fejedelem, 1606-ban irt végrendeletében három végrehajtót nevezett ki, közte két szombatost: első helyen udvari papját, Alvinczi Pétert, kivel, mint szombatos költővel fogunk találkozni, és mellette Péchi Simont, akkorában belső titoknokát.[3])

Még jellemzőbb a következő tény. A Bethlen Gáber és II. Mátyás közt 1615-ben Nagyszombatban kötött szerződést az előbbinek nevében, Kövesdi Sarmasági Zsigmond mellett, aláirták: Péchi Simon, akkor már országos főkanczellár, Véczkei idősb Balássy Ferencz, a fentemlitett buzgó szombatos és Borsos Tamás, a marosvásárhelyi szombatosok fennebb közölt levelének első helyen aláirója. A Bethlen Gábor részéről kiküldött négy teljhatalmu követ tehát, *egynek* kivételével, mind szombatos volt.[4])

A szombatosság ilyformán lábra kapott a székelység minden rétegében, a jobbágyság s a közkatonaság[5]) közt ép úgy, mint a polgárság s a nemesség körében. Parasztkunyhókban és műhelyekben, iskolákban és palotákban egyaránt felkarolták.

E diadalmas haladása oly feltünőnek látszott, hogy a ké-

---

[1]) Az előbbire nézve l. *Erdélyi országgy. Eml.* X. 28. l.; *Szalárdi János*, Siralmas magy. krónika (Pest 1853) 135. l.; v. ö. *Keresztény Magvető* III. 260. l.; az utóbbira nézve l. *Kővány László,* Erdélyi történelme IV. 220. l. és *Orbán Balázs,* i. h. I. 157. l.

[2]) L. *Orbán Balázs,* i. h. I. 157.

[3]) *Rumy,* Monumenta II. 315. l.

[4]) *Kőváry*, i. h. IV. 221. l.

[5]) A szombatossággal vádoltak közt feltünő sok a »darabont« és »veres darabont«, *Kereszt. Magvető* IX. 247—259. l.

sőbbi nemzedékek minden áron magyarázatot kerestek számára. A régibb viszonyokban rejlő valódi okokat nem ismervén, abból indultak ki, hogy a zsidózás csak zsidók révén keletkezhetett és csak rendkivüli befolyások következtén terjedhetett.

A népmonda, mely az ördöggel elvitt Véczkei Balássy Ferenczet mondja a szombatosság alapítójának, azt is tudja felőle, hogy egy ideig Lengyelországban élt egy dúsgazdag zsidó szolgálatában. Ott megismerkedett a zsidó ritusokkal és végre a zsidóságra tért, mire a zsidó őt fiának fogadta és roppant kincseinek örökösévé tette. E kincsekkel hazatért Erdélybe, nemességet szerzett és épitette, vagy megvásárolta a balázsfalvi és szent-demeteri kastélyokat, hol előbb titokban gyakorolta, utóbb nyiltan hirdette a szombatosságot, melyet tekintélyes állása és kincsei csakhamar felvirágoztattak. [1])

Hogy az egykori hatalmas főkanczellár szombatosságát s az ennek érdekében kifejtett tevékenységét magyarázza, a népmonda abból indul ki, hogy »cherchez la femme!« Péchi Simon, azt beszéli, első nejének halála után gyakran rándult Marosvásárhelyre, hol egy nagyváradi zsidónak Eszter nevü bájos leányába szeretett, ki érzelmeit viszonozta. A zsidó apa, hogy e viszonynak véget vessen, leányát több rabbi kiséretében Nagyváradra visszaküldte. Péchi erről értesülvén, utközben megrohanta a leány kisérőit, a szép Esztert elragadta s szent-erzsébeti udvarházába vitte, hol vele összeesküdött. Eredetileg azon fáradozott, hogy zsidó feleségét a kereszténységnek megnyerje, de Eszter bájai és rábeszélései nem sokára oda vitték a dolgot, hogy Péchi a zsidó hitre tért és gazdag ajándékok által jobbágyait is rábirta a zsidóság elfogadására. [2])

Egy másik hagyomány úgy tudja, hogy Bözödujfalut, hol egész a mai napig mindig a legrajongóbb szombatosok voltak,

[1]) *Orbán Balázs* i. h. I. 158. l. Ezen mondát Vinkler Pál, bözödujfalvi plébános, 1764-ben egy minorita szerzetes után, mint történeti tényt feljegyezte az ottani plébánia könyvébe. Ennek hiteles másolatát, mely a szombatosok 1868-iki perében a periratok közt szerepelt, l. az *Orsz. ltárban,* Erdélyi főkormányszéki ltár, 28479/1868. sz. a.

[2]) *Orbán Balázs* i. h. I. 146. l. A monda hozzáadja, hogy Eszter két fiat szült Péchinek és ennek elitélése után gyermekeivel s több szombatossal Nagyváradra menekült.

Péchi ugy hóditotta meg a zsidózásnak, hogy éhség idején gabonát osztogatott az elszegényült népségnek. [1])

A szombatosok azonban, bár számra és tekintélyre nézve egyre szaporodtak, ebben az egész korszakban még nem alkottak formaszarü községeket és nem voltak még külön papjaik. Csak egyes szombatos főnemesek kastélyaiban találkozunk úgynevezett »udvari papok«-kal, kik, mint Bogáthi, Balássy Ferencz szentdemeteri kastélyában és Szentmiklósi Mihály, Péchinek szenterzsébeti udvarházában, a szombatos ügyet szolgálták. [2]) Rendesen egyes tanultabb, vagy buzgóbb szombatosok végezték a tanitó kántor és prédikátor teendőit. [3])

Annál inkább érezték szükségét annak, hogy valahogy szervezkedjenek. Már 1606 körül »a sabbatáriusok Udvarhelytt kezdettenek *gyülést és törvényt tartani,* mely annak előtte nem volt.« Ennek következtében Rákóczy Zsigmond, ki akkoriban Bocskai nevében Erdélyt kormányozta, szigoruan meghagyta Udvarhelyszék hatóságainak, hogy »az régi szokás ellen, afféle valláson levő papoknak se gyülést a megnevezett helytt s egyébütt is ne engedjenek lenni, se törvényt tenni. [4])

De a szombatosok vezetői, kiket Rákóczy tiltó rendelete a szokásos, de itt helyén nem levő elnevezéssel »papok«-nak mond, mind a mellett gyakrabban tartottak titkos gyüléseket, hogy vallásos gyakorlatukat szabályozzák s egyöntetüvé tegyék a szétszórt hívek számára.

Egy ilyen szombatos zsinatnak végzései részben, de, úgy látszik, az eredeti szövegezésben ránk jutottak. A szombatosok ugyanis Mózes törvénykönyve szerint megülték a zsidó ünnepeket. Ezek idejét azonban egyszer mindenkorra nem lehetett meghatározni a szokásos időszámitás szerint, mivel a zsidó naptár, tudvalevőleg, holdév után számít. Zsidók, kiknek példája után indulhattak volna, nem laktak köztük, zsidó kalendárium pedig épenséggel nem volt található Erdélyben és másutt is annyira ritkaság volt akkoriban, hogy Péchi 1620-ban két aranyon vásárolta-

[1]) U. o. 147. l.

[2]) Bogáthira nézve l. alant, hol tüzetesebben foglalkozunk vele Szentmiklósira nézve l. *Benkő,* Transsylvania II. 243. l.

[3]) Többnyire igy volt az még a szombatosok történetének második vagy virágzási korszakában.

[4]) *Erdélyi Országgy. Emlékek* V. 401. l.

tott egyet Konstantinápolyban.[1]) Azért nagyfontosságú dolog volt számukra, pontosan meghatározni a mindenkori újhold kezdetét s ennek alapján a napot, melyen valamely ünnep megülendő Felállitottak és elfogadtak bizonyos szabályt, mely szerint a hivek mindenütt egyformán megállapithatták az újhold, vagy mint egy héber műszó szószerinti forditásával szokták mondani, az »ujság« [2]) kezdetét.

»Az óra felől, ujság felől is[3]) — igy hangzik az idevágó határozat — igy végeztünk. Mivelhogy egy egész nap 24 órából áll, egy éjből és egy napból: *tetszett ez is,* hogy nem úgy, mint *eddig, az keresztények órája szerint,* mikor az napnak nagyobb része eltelt, akkor tartsuk az ujságot, hanem mikor az éj eltelik, reggelre kelve hat óráig az napnak fele eltelik.

»Azért, ha az ujság az reggeli hat óra *előtt* vagyon: ugyanakkor leszen az ujság ünnepe is. Ha pedig az reggeli hat órát *csak minutával elhaladja* is: az ujság ünnepe is más napra halad.« [4])

E szabályt, mint az erdélyi országgyülési határozatoknál akkoriban szokásos »végeztünk« és »tetszett ez is« bizonyitják, valamely gyülésen fogadták el. Alkotó részét látjuk benne valamely nagyobb teljes szabályzatnak, mely mint »kalendárium« [5]) közkézen forgott a szombatosok közt.

Mélyen voltak meggyőződve ezen naptáruk, illetve a zsidó időszámitás helyes voltáról. A keresztény naptárt ellenben, melyet »a pápa szerzett, világnak régönten nyakára vetett«, olyannak mondották, mely »isten ellen vagyon és természet ellen.«

---

[1]) Borsos Tamásnak, a már többször emlitett marosvásárhelyi szombatosnak, akkoriban fejedelmi követnek Konstantínápolyban egyebek közt ezeket irja: »Egy *zsidó kalendárium* nélkül se hagyjon Kgd., *mentül hamarább maga jöveteli előtt* juttasa kezemben. Józsefnek (hihetőleg valamely török zsidó, aki által héber könyveit szokta vásároltatni) az vásárlásiért *két aranyat* küldtem.« *Történ. Tár* 1881. évf. 630. l.

[2]) Megfelel a héber »chiddus«- vagy »chiddus ha-chódes«-nek.

[3]) Ezen »is« valamint a következő »tetszett ez is« bizonyitják, hogy az illető gyülésen még egyéb határozatokat is hoztak.

[4]) *Régi Szomb. Énekesk.* II. 389. l. E lap, mely a voltaképi énekes könyv után megnyitja a különféle későbbi toldalékok sorát, tartalmaz több egymással összefüggésben nem álló adatot a zsidó időszámitásra nézve. Kezdődik Münster Sebestyén és Éber Pál idevágó könyveiből vett *latin* idézetekkel, melyek után a fennebb közölt magyar sorok állnak.

[5]) L. róla alant. az e korszak irodalmát tárgyaló fejezetben.

A hétnek napjait »régi pogányok az ő isteninek nevére nevezi,« az ünnepeket hamisan megjelöli s igy »sok fertelmességgel mind csordultig vagyon« oly annyira, hogy ezen kalendáriumot

Az istenfél[illegible]ll távoztatni,
Nem kell kézbe fogni, sem szemmel azt látni
Ugy mint istentelen és pogány találmányt.[1])

Gyüléseik s egyéb szervez[illegible]kisérleteik daczára azonban még mindig elég ingadozó[illegible] a szombatosok hitvallása. Mindnyájan egyetértettek az ó-szövetség feltétlen elismerésére, Jézus isteni természetének és mindannak visszautasitására nézve, mit az uj-szövetség közzététele *után* teremtett az egyház. De a részletekre nézve, kivált vallásos gyakorlat tekintetében, még nem történt általános megállapodás.

Mint látni fogjuk, maga Péchi még e korszak vége felé sem volt egészen tisztában azzal az uj vallással, melynek akkor már vagy két tizedig szentelte volt tehetségét és erejét. Hidvégi Mikó Ferenczről, a maga, valamint Bethlen Gábor rokonáról Kemény János azt beszéli, hogy »religiójában névvel unitárius, de valósággal semmi religióju ember vala. Az pápistaságban az purgatoriumot és ceremóniákat javallotta, zsidóságból az szombatot, kiből egyet, kiből mást, és az millenárium időket hitte.«[2]) A szombat ünneplése, valamint a millenáriumban való hit elárulják, hogy ez a »semmi religióju ember« voltaképen szombatos, csakhogy vallásával még nem egészen volt tisztában. Nem hiába épen neki ajánlotta Péchi Simon irodalmi tevékenységének zsengéjét, a talmud egy részének jegyzetekkel kisért magyar forditását.[3])

Annyit azonban világosan átláttak mind a szombatosok, hogy főbb hitelveikkel s azon hittel, melyet maguknak Jézusról formáltak, éles ellentétbe jutottak az akkor létező összes keresztény felekezetekkel, sőt végkép szakitottak magával a kereszténységgel is.

Ezen, mint a következőkből kiviláglik, erősen kifejlődött tudatra végre jutniok kellett még azoknak is, a kik tán még mindig hitték, hogy Dávid Ferencz nyomdokaiban járnak. Nem zár-

---

[1]) 109. XV. 27—81.

[2]) *Kemény János* erdélyi fejedelem önéletirása, kiadta Szalay László Pest, 1856. 65. l.

[3]) L. alant. Péchinek *A szent atyákból kiszedegetett tanuságok*, sat. czimű munkájáról.

kózhattak el azon tény elől, hogy vallásos elméletük, még inkább pedig az általuk elfogadott vallásos gyakorlat nagyjában azonos a zsidókéval. Másrészt pedig maga a kereszténység kirekesztette őket öléből.

Bethlen Gábor, az 1618-iki kolozsvári országgyülésben a szombatosok ellen hozott törvénynek végrehajtására, Dajka Keserü János, református pöspököt nevezte ki teljhatalommal felruházott személyesének. Feladatát megnehezitette s annak megoldását majdnem lehetetlenné tette az a körülmény, hogy a szombatosok külsőleg többnyire unitáriusoknak vallották magukat. Azért ezek számára püspökük, Radeczky Bálint által ugyanazon év november 11-ikére egyházi gyülést hivatott egybe Erdő-Szent-Györgyre, hova egyidejüleg megidézte a szombatosokat is.

E gyülésen könnyen elérte, hogy az unitáriusok a szombatosokat kebelökből kizárták. Hisz csak így szabadulhattak attól a szemrehányástól, hogy nevök oltalma és vallásuk palástja alatt tenyészik és terjed a zsidózás. De a református főpap, hogy a kezébe fektetett hatalmat saját vallásának javára is fordítsa, egyúttal kivitte azt is, hogy épen a református papokra bízzák a szombatosok visszatérítését. [1]) Elképzelhető, mennyi zaklatást és üldözést hozott a törvény nevében folyt ezen erőszakos hittérítés a szegény szombatosokra, de bizonyára az unitáriusokra is.[2])

A szombatosokat így nyilvánosan és ünnepélyesen kirekesztette kebeléből még az a keresztény felekezet is, a melyből keletkeztek, a melylyel a legtöbb érintkezési pontjuk volt s melyhez egész odáig részben jóhiszeműleg, részben a kényszernek engedve, külsőleg tartoztak is.

Nem csoda, hogy a kereszténység által kitagadott szombatosok, daczára Jézusban való hitüknek, már e korszakban, vallásra nézve, zsidóknak ismerték magukat.

Tekintsük közelebbről a zsidókhoz és zsidósághoz való viszonyukat s ennek kapcsán vallásos gyakorlatukat és irodalmukat!

---

[1]) *Geleji Katona István,* Titkok titka, Ajánló előbeszéd (22. l.); *Székely Sándor* i. h. 133. l.

[2]) L. *Katona,* i. h., u. o.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A szombatosság első korszakának vallásos gyakorlata, erkölcstana és eschatologiája.

I.

A szombatosok nézetei zsidókról és zsidóságról. — A zsidókat isten népének tekintik, hitüket az egyedül igaznak. — Vallásos gyakorlatuk a zsidókét követi. — Önnönmagukat megtért pogányoknak tekintik. — A zsidó törvény alatt még csak Mózes öt könyvét értik; ennek törvényeit azonban a zsidó hagyomány szerint teljesítik. Étkezési törvények. — A szombat jelentősége és ünneplése. — Isteni tisztelet. — Az újhold ünnepe. — A három zsidó főünnep. — Újév és engesztelő nap. — A zsidó ünnepeket Jézus meghagyásából tartják. Halottas rituale. Temetési szertartások. — Urvacsora és keresztelés.

A fennebb (59. l. ff.) ismertetett dogmatika teremtette és szabályozta az első szombatosok felekezeti életét. Vallásos gyakorlatuk vallásos elméletükből folyt, kivált abból a felfogásból, melyet zsidókról és zsidóságról alkottak maguknak.

Egyedüli zsinórmértéknek, mint láttuk, istennek az ó-szövetségben letett törvényét ismerték, azt »éjjel nappal tanulják, keresik és erősen tudakozzák,« hogy teljesíthessék minden hiány s minden hozzáadás nélkül valójában s egész terjedelmében. [1]) Úgy tudták, hogy:

Krisztus urunk is arra igazít, hogy Mózest hallgassuk.
Hamis hit mind az és utálatos, mely ez kivül vagyon
És dögleletes lelkiismeret, ki ez ellen vagyon. [2])

Pedig épen e hamis hit, úgy találták, uralkodik mindenütt. Széles e világon csak egyetlen egy nép él Mózes törvénye s így igazán Jézus tanítása szerint:

Csak zsidó nemzet tégedet, Uram, ez világban ismer! [3])

Mind a többi, a mint az akkor szokásos nyers türelmetlenséggel

[1]) 110., IV. 18—19.

[2]) 109., XI. 11—12.; v. ö. fent. 377. l.

[3]) U. o. I., 2. rész, 18.

kereken kimondták, hitetlen és vak, ostoba és bolond; minden egyéb vallás merő pogányság és bálványimádás: [1])

Sohul zsidók kivül [2]) nem látunk igazat,
Sem törvényed kivül üdvösségnek utat,
Annak igaz módját
Csak *nálok* találjuk örökös jutalmát. [3])

Igaz, a zsidók Jézust nem ismerték el, mint megváltót, s ez hibájok és károkra is volt: de azért nem szabad »hamisan hitetlennek szidalmazni isten népét, kit az isten szeme fényének nevez.« Hisz megmaradt nála a régi igaz törvény, melylyel, »ha Jézusról irás nem volna is, az üdvösségnek módja mind megvolna.« Hogy pedig Jézust megölették, csak az akkorbeli zsidók bűne volt, mert »nem viselik az fiak az atyjok álnokságát, nem hogy utánok valók.«[4])

Azért még a számüzetésben sem vetette meg isten a zsidókat. Bizonyítja azt isten szaván és igéretén kivül egyebek közt az a nevezetes körülmény, hogy a zsidók annyira segítik és támogatják egymást, hogy sanyarú állapotuk daczára »csak egy is köztük nem lesi más ajtaját,« míg a keresztény népek — mint a szegény erdélyiek elég fájdalmasan tapasztalták — egymás ellen áskálódnak és háborút viselnek és egymást kölcsönösen károsítják. Tehát azt mondja egy szombat napjára való szombatos ének:

Térjen magában csak itélettel pogány, zsidót közel sem éri.
Egyiket másikkal az szent úr rontatja, vesznek pogány országi
Szörnyű romlás után mint zsidó talpokra nem állnak földnek népi;
Mentől inkább tehát jövendő életet nem tudom mint reménli. [5])

A szombatosok a korukbeli zsidókban is látták isten választott népét. Föltétlenül elismerték:

Nincs ég alatt ember, nép, sem nemzetség,
Kit Úr mint zsidókat látott volna meg. [6])

Nekik adta szent tanát és rájok bizta annak magyarázatát, és ők, megbizható hagyományok alapján, helyesen értelmezték azt:

---

[1]) 37., 8., 9., 11.; 41., 4.; 43., 5.; számos példát l. még a következő idézetekben.

[2]) I-ben: *sohol* (= sehol) és hibásan: zsidó *közül.*

[3]) 43., 6.

[4]) 103., XII. 45—56.; v. ö. u. o. I., 2. rész 18—19.

[5]) 36., 10.

[6]) 64., 1.

Mózestől fogva egész szent irást mind megmagyarázták,
Az szent prófétâk és zsidó bölcsek azt mind megfejtették,[1])

és magyarázatuk helyes voltát elismerte maga Jézus, ki »a Mózes székében ülő irástudók minden tanításokat javallotta.« [2])

Ezen helyesen magyarázott törvényt pedig megóvták és még mai napság tartják a zsidók, a kiknél »megmarad örökké isten kötése, Abrahámmal megkötött frigye.« [3]) Azért »üdvösség zsidóktól vagyon és ők vakoknak vezéri;« [4]) vallás dolgában, a Jézusban való hiten kívül, mindent tőlök kell tanulni:

Az ki üdvözülni akar és élni,
Annak zsidó hitet kell tartani, nem egyebet.
Mostani zsidóktól külömbözni kell
Ez czikkelyben, hogy az Jézust Krisztusnak ismerjük,
De az üdvösségnek az ö utában
Ez *egy* czikkely kivül, mondom, most is egyesség kell.
Jó pogánynak úgy kell mint jó zsidónak
Hinni, élni és érteni üdvössége felöl.[5])

Ilyen felfogások mellett a régi szombatosok kiadták a jelszót: »Zsidókkal együtt féljük istenünket![6]) Nyiltan kimondották, hogy Izraél zászlajához szegődtek és zsidóknak érzik magukat, s egy szombatnapi himnusban ezeket énekelték:

Törvényed tartását azért választottuk,
Izrael táborát kedveltük, javaltuk,
Magunk ahhoz adtuk,
Nyomorult sorsával semmit nem gondoltunk.

Ezen szabadságban hagytál mindeneket:
Valaki őkéjen [7]) felveszi frigyedet,
Igaz kötésedet,
Egyaránt zsidóval örököt az vehet. [8])

Az utóbbi versszakban oly gondolatot látunk kifejezve, melyre a szombatosok minden alkalommal szeretnek visszatérni. Számtalanszor nyomatékosan ismétlik, hogy isten a zsidóknak

---

[1]) 109., XII. 64.; v. ö. 110., IV. 16.

[2]) 109., XII. 64.; v. ö. u. o. I., 2. rész 31—4., továbbá 110., IV. 16. v. ö. fent. 63. l.

[3]) 2., 2.

[4]) 60., 17.

[5]) 109., III. 17—20.; v. ö. u. o. XII. 57—8. és fent. 64. l.

[6]) 60., 17.

[7]) III-ban: *ön*kéjen (= önként).

[8]) 43., 7—8.

adta ugyan a törvényt, de »ennek tartására, mint zsidót úgy pogányt nagy szeretettel híja« [1]) és hogy:

Kedveli isten azt a megtért pogányt
Az ki felveszi, megtartja kötését
És ki megüli az ő szent ünnepét,
Szereti őket. [2])

Vallásos énekeikben a legkülönfélébb fordulatokban erősen kiemelik, hogy ők az ilyen megtértek, kik »válva pogányból« elfogadták a zsidók törvényét, s így szent néppé lettek. Isten ő bennök »pogányból magának szerzett *lelki* zsidókat.« [3])

Mi — nem Ábrahám volt nekünk atyánk,
Sem maradéki vagyunk ő magvának,
De nemzetségi Jáfet [4]) házának
Vagyunk, fiai tudatlan pogánynak.

Ennek vakságát, nagy bolondságát
Már megösmertük nemzetünk mivoltát,
Kiknek ezentúl ostobaságát
Nem részeltetjük velünk gonosz utát.

De csak te benned kegyelmes atyánk
Vigad, örvendez szivünk, elménk és szánk;
Pogány voltunkra tértél mihozzánk
Tettél fiaivá az nagy Ábrahámnak. [5])

Áradozó hálával elismerik isten előtt:

Te hoztál ki minket e világi vakságból,
Kiszabadítottál tévelygések poklából,
Az veszedelemből, bűnből, az halálból,
Tüzes pokol kénjából, [6])

és himnusaikat sűrűen azzal végzik, hogy más-más szavakkal felkiáltanak:

Adjunk hálát ezen szent istenünknek,

---

[1]) 36. 1.; v. ö. u. o. 5. és 22.; 2., 1.; 23., 17.; 41., 3—4.; 58., 7.; 110., III. 24. stb.

[2]) 51., 3.

[3]) 72, 14.

[4]) A régi hagyomány tudvalevőleg a bibliai Jáfet fiaitól származtatja a magyarokat.

[5]) 27., 8—10.; v. ö. 36., 4.; 37., 8.; 41., 3.; 54., 24.; 56., 3—4.; 60., 10.; 62., 28.; 71., 4—5.; 93., 6. stb

[6]) 35., 4.; v. ö. 23., 13. és 21—24.; 29., 1.; 44., 3.; 51., 7.; 62., 26—27.; 93., 6. stb.

Hogy törvényét adta zsidó híveknek,
Tőlök minekünk is szegény népeknek,
Kit [1]) éltig háláljunk drága nevének! [2])

Az általuk elfogadott zsidó törvény alatt akkoriban még *csak Mózes öt könyvét értették.* A benne foglalt parancsokat, legalább elvben, mind kötelezőknek ismerték és a zsidó hagyomány szerint teljesítették, köztük olyanokat is, melyeket mai napság már érvényen kívül helyezett a zsidó vallásos gyakorlat. Így például hitelezőknek tekintették Mózes örökösödési törvényét. [3]) Azt tanították, hogy:

A hamis vádlónak úgy legyen dolga,
Az mint ő gondolt volt atyja fiára,
Visszatérjen ő reá, mint gonoszra. [4])

Végre pedig azt tartották, hogy »ki holt embert vagy koporsót illet, avagy embercsontot, vagy halottas házban a ki bemegyen, hét nap fertelmes leszen«, azután pedig »megmosódjék az törvény szerint.« S kivált ezen oknál fogva tilosnak tekintették, keresztény templomba menni, melyet külömben is kerültek, mint »isten ellen csinált bálványoknak házát.« Holtakat temetnek és isten igéjét tetemek között hirdetik ott; már pedig »A ki isten népe, jól eszében vegye, hogy magát evvel is meg ne fertőztesse.«[5])

A zsidók azon vallásos intézkedéseit vagy szokásait ellenben, melyek Mózes könyvében elő nem fordulnak, egyáltalán nem fogadták el. Egyebek közt csak a Mózes által parancsolt ünnepeket ülték, de elvetették a zsidók többi bőjt- és ünnepnapjait. Ebben az egész korszakban még nem ismerték a templom felszentelési ünnepet *(Chanukká),* de még a sorsvetési ünnepet [6]) s az azt megelőző bőjtnapot sem, bár Eszter könyvében mind a kettő világosan meg van parancsolva.

---

[1]) I-ben tévesen: *kik.*

[2]) 64., 13.; v. ö. 11., 11—16.; 19., 13.; 23., 23—7.; 29., 11.; 100., 13. stb.

[3]) 110., III. 16.

[4]) 110., IV. 7.; v. ö. Móz. V. k. 19., 19.

[5]) 109., XV. 1—8.; 110., III. 5—6.

[6]) Így nevezi a fent (83. l.) emlitett szombatos »Kalendárium« a *púrim* ünnepét. A naptárnak azon része, mely ez ünnepről beszél, a Münster könyvéből vett idézetben fordul elő, tehát a *púrim* tényleges megtartása mellett semmit sem bizonyít. A *púrim*ra vonatkozó valamely éneknek, vagy imának, vagy csak utalásnak is e korszakban sehol semmi nyoma.

Mindazáltal azon törvényt, melynek elfogadása miatt »Ábrahám fiai«-nak és »zsidó nép«-nek mondták magukat, bizonyára még nem teljesítették egész terjedelmében, még kevésbbé szorosan a zsidó hagyomány szerint. Maguk beismerték, hogy nem élhetnek mindenben a törvény szerint és himnusaikban gyakran ilyképen fordultak istenhez:

Ha mi részéből szent törvényedet
Nem követhettük te rendelésidet:
Bocsásd meg, kérünk, ily bűneinket,
Fogyatkozási nagy félszegséginket.

Nem gonoszságból cselekszik, hanem mint »tudatlan pogányok fiai,« kikben még »pogány kovász« van.[1]) A körülmetélést például még nem gyakorolták.[2]) A zsidó étkezési törvényeket, a mennyiben Mózes könyvében előirvák, megtartották és tartózkodtak az abban tisztátalanoknak mondott állatoknak, a döglött, beteg és valószinűleg a késsel le nem vágott állatok élvezetétől is. De bár kiemelik, hogy ők »disznóhúst nem esznek«, és egyik tankölteményök arra int:

Megóvd magadat fertelmes eledeltől,
Irtózzál annak minden mocsokjától.
Isten törvényében tiltott ételtől
Eltávozzál, mondom, mint undokságtól;[3])

mégis feltehető, hogy az idetartozó törvényeket, legalább a nyilvánosság előtt, nem tarthatták mindig egész terjedelmökben, legkevésbbé azok, kik a fejedelem udvarán éltek, vagy sűrűbben megfordultak. Azonnal látni fogjuk, hogy így volt áz a szombat szentültartásával is.

Bizonyosnak tekintendő, hogy ebben az első korszakban beérték néhány fontosabb zsidó szertartás gyakorlatával, első sorban a bibliában előirt ünnepnapok megülésével.

Kivált a *szombat*nak jutott nagy szerepe vallásos életükben. Nem tulajdonítottak neki valami szokatlan jelentőséget vagy szentséget, hanem maguk kiemelték, hogy Jákob nemzetével tart-

---

[1]) 27., 7—12.

[2]) Az e korszakból való szombatos és nem-szombatos források sehol sem említik még. E hallgatásnál tán többet bizonyít a szombatosoknak a budai vezérhez intézett levele, melyben kiemelik a maguk, meg a törökök vallása közös szokásait, de hallgatnak a körülmetélésről; l. fent. 76. l.

[3]) 110., IV. 3.; v. ö. 109., IV. 14. és fent. 76. l.

ják az Ur törvényét »*többi között* szombatját.« [1]) De ezen hetenkint ismétlődő ünnepnap természetesen leggyakrabban foglalkoztatta vallásos érzületüket és gyakorlatukat, azonkivül pedig mindig újra és szembeszökően feltüntette a köztük s a kereszténység közt fennálló ellentétet.

Innét van, hogy vallásos költészetük oly kiválóan foglalkozik e nappal, s hogy régi énekeskönyvük nem kevesebb, mint *negyvennégy* szombatra való éneket tartalmaz. S innét van az is, hogy épen *szombatos*oknak szokták őket mondani, s ez idővel majdnem kiszorította a helyesebb és jellemzőbb *zsidózók* elnevezést, mely régebben a szokásosabb volt.

»Isten nagyságos napjá«-t, a szombatot, a biblia értelmében megülték, mint »a világteremtésnek említő szent napjá«-t, [2]) továbbá, mint ünnepet, melyet »népe — értsd: Izraél — közt és önközte *jegyül* isten adott,« [3]) végre mint nyugalomnapot, melyet »az szegény szolgákért, rabokért, barmokért« már »Ádámnak és Éva asszonynak törvényül szerze,« isten, hogy

Mind pereputiostól azt neki szentelné
Őt azon emlegetné. [4])

Miként tartották a szombati nyugalmat? Milyen munkától tartózkodtak és milyent végeztek? Erre nézve e korszakból nincsenek tudósításaink. A körülmények természetszerűen úgy hozták magukkal, hogy a szombati nyugalmat, mely egyszer hetenként egészen felforgatta volna eddigi életmódukat, nem tarthatták meg szigorúan, már csak azért sem, mivel mind az idevágó számos törvényt és szokást akkor még nem ismerhették. Hozzájárult még az, hogy könnyen elárulhatták magukat, ha szombat napján szembeötlően tartózkodtak volna a szokásos munkáktól. Ezen önárulást pedig minden áron kerülniök kellett, kivált azon időközönkénti hevesebb üldözések napjaiban, a mikor szigorúbban végrehajtották az ellenök hozott végzéseket. S így maguk is jól tudták, hogy a nyugalomnapot nem ülik meg kellően, mit himnusaikban gyakran beismernek, például, ha éneklik: »Eltöltöttük az szent szombatot:«

---

[1]) 36., 12.
[2]) 36., 24.; 28., 1. L. Móz. I. k. 2., 3. és II. k. 31., 17.
[3]) 18., 2.; l. Mózes II. k. 31., 17.
[4]) 36., 13—14.

Kit ha valahogy te kedved szerint,
Mint tartja törvényed, minden czikkelyét
Nem teljesítettük te kivánatodkint;
Bocsánatot abból kérünk fejenkint. [1])

A szombatra »víg énekszóval, imádsággal és tisztasággal« készültek; mosakodtak, vagy épen megfürödtek és »menyegzői ruhában« készültek a napra, melynek megünneplését, ismeretes zsidó felfogás szerint, »lelki menyegző«-nek mondották. [2])

Szombatonként, zsidók módjára, négyszer tartottak isteni tiszteletet, melyben részt vett a nép apraja-nagyja:

Férfiai, asszony népi és szép szüzei,
Ifjú sereg és kisebb rend, szenteknek magvai. [3])

Imát végeztek a szombat bejövetelekor, vagy mint énekeskönyvük mondja: péntek idején; azután reggel, valószinűleg ide értvén a sajátképi reggeli, valamint az úgynevezett »muszáf«-imádságot, továbbá délután (délesti ima) és végre este (szombat végére való ima). [4])

Minden egyes isteni tisztelet alkalmával volt »tanitás«, azaz prédikáczió, melyet ének megelőzött és bezárt. [5]) A sajátképi imát a zsidók imakönyvéből vették, a melyből már nagyon korán forditottak kiválóbb darabokat. [6]) Azonkívül, úgy látszik, mondtak vagy énekeltek még egyes zsoltárokat is, hihetőleg a Bogáthi fordításában. [7]) Vajjon a délelőtti és délesti íma alkalmával, zsidó szokás szerint, már akkor felolvastak-e egyes szakaszokat Mózes könyvéből, az bizonytalan. [8])

De nem csak isteni tisztelettel és pihenéssel ülték meg a szombatot. Nagyjában a zsidókéval egyező felfogásuk szerint még

[1]) 8., 1—2.; v. ö. 4., 4.

[2]) 44., 2.; 28., 7.; 15., 23—4.; v. ö. a zsidók péntekesti énekét, melynek refrainje: *(lecho dódi)* »Jer, barátom, az *ara* elejébe, fogadjuk a szombatot!«

[3]) 93., 1.

[4]) Ezen négyféle isteni tiszteletre nézve l. a szombatra való énekek felirásait fent. 51. l. ff.

[5]) I. h., u. o.

[6]) L. alant az e korszak irodalmáról szóló fejezetet.

[7]) L. alant. u. o.

[8]) »A szent törvény tanulása«, mely szombaton kötelesség (20., 6.) ép úgy vonatkozhatik a magán ájtatosságra, mint a nyilvános isteni tiszteletre.

sok egyéb dolgot követel a nyugalomnap szentsége. Hallgassuk szombati himnusaik néhány idevágó nyilatkozatát!

A szombatot illeti:

Szent törvény tanulása, szegény táplálása,
Életnek józansága, elme vidámsága.

Tiszta, igaz és csendes elme kell ez naphoz,
Szeretet és igazság vonjon kit-kit ahhoz!
Víg elme, józan lakás illik az szombathoz,
De fő czélja nyugovás, kit szent ige hordoz. [1])

Az ember »szentelje először magát, annak utána az Úr szombatját.« [2]) E napon:

Felfuvalkodott elme, belső negédség szennyje,
Igazság erejével menjen te tőled messze;
Az dicsőséget Istennek adjad mindenbe; [3])

az ember magába térjen, nemesbüljön, javuljon:

Elmélkedjél te büneidről,
Hat napi sok esetidről,
Azokon fogyatkozásidról,
Gyarlóság miatt tettekről. [4])

A szombatosok, mint énekeskönyvük bizonyítja, nagy buzgalommal megülték az *újhold* ünnepét is, a melyből, mint fennebb (82. l. ff.) láttuk, az időszámításban kiindultak. Hisz:

Isten elrendelte az idő folyását;
Igy hagyta, hogy az hold hasítson hónapot,
Hetet és napokat az ő változásával,
És hogy az hold által számláljuk azokat. [5])

Megtartották továbbá a Mózes törvényében előirt három főünnepet: a »*pesáh*«-t, a *hetek ünnepét* és végre a *sátoros ünnepet.*

Kivált a *pesáht* tartották nagy tiszteletben, és kovásztalan kenyeret ettek azon, »noha ők nem jöttek ki Miczrájimból a zsidókkal együtt.« A *pogácsás hét*-nek első és hetedik napját, mint nagy ünnepet, a közbeeső napokat, vagy, mint a megfelelő héber elnevezést szószerint fordították: *pesah napja hetét,* mint félünnepet. A zsidóknál szokásos nyolczadik napot, mint a szentirás

---

[1]) 20., 7—8.
[2]) 10., 4.
[3]) 41., 12.
[4]) 19., 4.
[5]) 109., XV. 24.

által nem parancsoltat, nem ünnepelték. [1]) Ezen ünnep, bibliai jelentőségén kívül, számukra még megemlékezésül szolgált a »jövendő váltásra«, az általuk várt felszabadításra«, melyet Jézus hozand, ha újra eljő, hogy felállítsa ezer éves birodalmát, [2])

Az *újévet*, mint a zsidók, őszkor, a zsidó naptár *tisri* havának elsején, úgy látszik, csak *egy* napon ünnepelték. A szentirás, mely *megemlékezés* vagy *harsogás napjának* nevezi e napot, ugyan még nem mondja azt *újév* napjának, de a szombatosok azért csak elénekelték:

Uj esztendőt az nagy Urnak ki szentel igazán,
Tisri hónak, törvény szerint, tartsa első napján,
Hátra vetvén kis-karácsonyt, mert pápa-találmány. [3])

Hogy ez az újév csakugyan az igazi, azzal a zsidó hagyománynyal bizonyítják, hogy:

Ez nagy világ teremtése mert ez időkor lett,
Teremtőtől minden állat életet akkor vett, [4])

azután pedig a következő megokolással:

Szép bizonyság erre nekünk természet folyása,
Mert épségét mindeneknek ez időre adja,
Küljebb, beljebb soha nem jár, mint Úr elbocsátja.

Tavasz idő az [5]) mit kihoz szép gyenge szelekkel,
Azt meleg nyár fölneveli csuda hőségével,
Az hűvös ősz, ha érkezik, megérnek szép renddel. [6])

Végre pedig megülték az *engesztelő* vagy *sanyargatási* napot, [7]) a melyen, sajátszerű állapotukra utalva, a legmélyebb valásosság megható hangján esedeztek bűnbocsánatért:

---

[1]) 60., 5—18.; 109., XIII. 1—8.; l. még az 54. ének felirásáról fent. 54. l. A »*Praesterian* (vagy mint III. írja: Pressian) nemzet«, melyről egy ének (60., 16.) kiemeli, hogy most is tartja a pesáht a »*Priester Johannes*« (János pap) népe, tehát az abessiniai *falasák;* v. ö. *Lugossy,* i. h. CXXXVI. l.

[2]) 52. és 59. ének; v. ö. 54., 25. és fent. 66 l. ff.

[3]) 75., 1.

[4]) 75., 3.; tudvalevőleg hasonlót állít a zsidók ujévi imája: *hájjóm haráth 'ólám.*

[5]) III-ban: *la* = lám.

[6]) 75., 4—5.

[7]) *Kardos,* i. h. 38. l., mivel csupán a Jancsó-kódexet használta, tévesen azt állítja, hogy ezen ünnepnek a szombatosoknál »nem találjuk nyomát.« A 76. számú éneken kivül a *későbbi* énekeskönyv több *Kippur napjára* való éneket tartalmaz, mely részben még ebből a korszakból való, így pél-

Légy kegyelmes, kérünk, lelkünk hadd örüljön.
Ne ölj meg büneinkben, neved könyörüljön,
Megtérő pogányra kegyelmed térüljön!
Nem fogy bő kegyelmed — reánk is kerüljön!

Lelkünk esedezik keserves bánattal,
Te szent széked előtt óhajtván sirással.
Bűnökért könyörög néped zokogással,
Meghallgasd kérését szomorúsággal.

Kirekesztetted-e pogányt mind kedvedből,
Kik hozzád térnek is, te nagy kegyelmedből?
Ha nem velök kötéd frigyed, szerelmedből
De igérted: helyt adsz javának házadból. [1])

Ezeknek is, Uram, mutasd jóvoltodat!
Hozzád, kik megtérnek, ne nézd kik atyok;
Nemzetök rútságát ne nézze nagy voltod,
Mert Te teremtetted — jók lesznek, ha vonzod. [2])

Ezen különféle zsidó ünnepeket pedig, mint minden alkalommal erősen kiemelik, már azért is, vagy tán helyesebben: kivált azért tartották meg, hogy ezzel Jézus példáját és tanítását kövessék. Megszentelték a szombatot, mivel, a ki azt nem teszi, »Krisztussal együtt nem leszen örökös;« [3]) megünnepelték »Izraél pesáhját Krisztusunknak ő hagyása szerint,» [4]) s a sátoros ünnepet, mivel, a ki megüli, »Krisztust hallgatja.« [5])

Ezen zsidó-keresztény szellem nyilatkozik abban a három énekben is, melyben elmondja »az istennek kedves emberei, milyen szertartással és milyen siralmakkal siratták és temették a halottakat.«

A halottas ritualét megnyitó ének:

Az testi halál, mely Ádám miatt mi reánk szállott,
Keserget bennünket;
Atyánk fiait, jó embereinket, szerelmesinket
Ő megfosztja tőlünk

dául a »Szent Mózes próféta« kezdetű, mely világosan szól olyanok nevében, a kik csak *a minap* tértek a szombatosságra. Külömben egy a Jancsó-kódexben is felvett ének (73., 22.) világosan szól a *sanyargatási ünnep*ről.

[1]) L. *Ézsajás* 56., 6.

[2]) 76., 11—14.

[3]) 25., 9.; v. ö. 15., 3.

[4]) 54., 26.

[5]) 68., 11.

sokat utal Jézusra s az apostolokra, és általában határozottan keresztény szinezetű; ellenben a többi kettő a zsidó halottas imáknak szabad, költői átdolgozása.[1] Ezen énekeket, temetés alkalmával, az egész gyülekezet szokta énekelni,[2]

Hullákat kiásni és másokat temetni helyökre, vagy csak fontos ok nélkül exhumálni és más sírba elhelyezni, vagy pedig »csontokat szélylyel rútúl hajigálni,« súlyos bűnnek, »pogány szerzés«-nek tekintették. A zsidó törvényre hivatkozván, minden hullát külön sírba temettek »renddel egyenként egy helyre, kicsiny tetemet is soha ki nem ástak.«[3]

A keresztény vallásos gyakorlatból egyáltalán semmit sem fogadtak el. A keresztény ünnepeket, mivel szerintök nem a szentirás parancsolja, hanem csak a pápák költötték azokat, egytől-egyig nem tartották, s ugyanezen oknál fogva, tiltakoztak még a harangozás ellen is.[4] Az úrvacsorát nem tekintették Jézus új szerzésének, hanem régi zsidó szokásnak, mely szerint a *pesáh* ünnepén a messiásért imádkoznak. Azért nem vették azt a kereszténység által befogadott értelemben és módon, hanem a pesáh ünnepe estén a zsidóknál szokásos kovásztalan pogácsában, a »messiás kenyerében« Jézusnak, a már megjött és még egyszer jövendő megváltónak emlékezetére.[5]

Határozottan visszautasították a keresztelést. Szenvedélyesen vitatták, hogy a »mosódással való készületet, tisztulást«, már az ó-szövetség ismeri ugyan, és »mosogató János« óta számos

[1]) A második ének megfelel a »*Menúchá nekhóná*« kezdetű zsidó imának; első versszaka ekkép hangzik:

Nyugodjék már az ő lelke — Békeségbe, mennybe.
Alvása az föld kebelébe — Legyen csendességbe.
Feküdjék békeségbe — Aludjék csendességbe —
Urnak kegyelmébe.

A harmadik, a »*Hacczúr támim*«-imának megfelelő ének így kezdődik:

Isten, világ kősziklája, — Kinek igaz minden dolga,
Tökéletes munkája — Itélet s hűség útja,
Nincsen csalárdság azokba — Mert ő igazságnak atyja.

Mind a három éneket l. fent. 324. l. 103—105. sz. a.

[2]) 109., XI. 18—20.

[3]) U. o. XV. 13—15.

[4]) L. fent. 65. l.

[5]) 109., XIII. 1—14.

bünből megtért embert ily módon kereszteltek is: de ezen szertartást csak az apostolok végezhették, a kikben volt a szent lélek, ellenben »a köz. tanitót, ki nem apostol volt, akkor sem illette.« Mai napság nincsen sem értelme, sem foganatja, »hanem esztelenül majmozzák.« Leghevesebben kikeltek a gyermekek keresztelése ellen, melyet már Dávid Ferencz elvetett, de utána újra elismert az unitárius egyház: [1])

Gyermek mosogatást az szent apostolok
Soha nem míveltek, sőt még sem gondoltak,
Meg is vagyon írva, mely pápa találta:
Victor annak neve, a ki tudni akarja. [2])

II.

A szombatosok erkölcstana. — Isten iránti kötelességek. — Az ember rendeltetése. — Aszketikus nézetek. Bűnbánás. — Emberek iránti kötelességek. — Felebaráti szeretet. Szerénység. Alamizsnálkodás. — Az állatkínzás és részegség kemény elitélése. — Polgári kötelességek. — Szombatos eschatologia. — A lélek halhatatlansága. — Pokol és paradicsom. — A halottak első és második feltámadása. Utolsó itélet.

A szombatosok erkölcstana a legtisztább és legnemesebb, mondhatni: fenséges. Igaz, nagyjában nem indul ki új szempontokból. Főbb elvei olyanok, melyek már régóta a zsidóságnak és kereszténységnek közös tulajdona, és csak kevés benne az önálló és eredeti elem. De azért tisztelettel meghajlunk azok előtt, kik ezt az erkölcstant felállították, még inkább azok előtt, kik a XVI. század vége felé azt elfogadták és szerinte éltek, vagy csak élni *akartak.*

Isten iránt »fő parancsolat«-nak ismerték:

Az istent teljes lélekből szeretni,
Csak azt, a mit hagyott, mind megtartani,
Szeretettel, víg kedvvel betölteni. [3])

Erélyesen elitélték azt az álszenteskedést, mely beéri imádkozással s egyéb külsőségekkel. Az isteni tiszteleten mindenkinek

---

[1]) *Jakab Elek* i. h. 241. l.
[2]) 109., XIII. 25.; v. ö. u. o. 15—25.
[3]) 110., III. 44.; v. ö. Móz. V. k. 6., 5. és 10., 12.

»szűből legyen jelenléte«; az ott hallott isteni igének »cselekedettel mutassák bizonyságát és szeretettel,« mert:

Nem kell Istennek rest és szines szolga,
Sem késedelmes, sem kedvetlen szolga.
Buzgó és serény, figyelmes fiakat
Kedvez az Isten.

A ki bűnben imádkozik, ő imádsága bűnül leszen neki. [1]) Isten szent nevét

. . . . . . nemcsak az esküvésben,
Hanem minden szólásban, említésben
Hiába ne vegyük egyszer is szánkban,
Méltó igaz okból csak igazságban. [2])

Az embernek rendeltetését abban látták, hogy igazán szent életet folytasson, azaz mindig és mindenben járjon isten útján még pedig:

Vigasságban kell abban forgolódni,
Félve, rettegve kell járni,
Mindholtig abban öregbülni
És napról napra növekedni. [3])

Mivel azonban az ember »igen gyarló sáredény, az gonoszságra hajlandó«, [4]) tanuljon uralkodni szenvedélyein. Kerülje a bujaság utálatos bűnét, legyen szemérmetes még hitvestársával szemben is [5]) és óvakodjék a földi gyönyörök túlságos élvezetétől. Örüljön isten adományainak és

Étel-italtól legyen jó kedve,
Csakhogy ne éljen gonoszul vele. [6])

Azon komoly, több tekintetben aszketikus nézet szerint, melyet a szombatosok az élet felől maguknak alkottak, az igazán jámbor, »ez világot megutálja, nála mint semmi.« [7]) Az ember tudjon nélkülözni, tűrni és elviselni, és kivált a vallásért szenvedni is, mert »bódog az az ember, ki az igazságért nyavalyát, háborút

[1]) 109., VIII. 1—4. és u. o. IX. 9.
[2]) 110, I. 4. és u. o. II., 14—16.
[3]) 2., 8.; v. ö. a *Szombatosok régi könyvét*, Kereszt. Magv. XXI. évf. 9. l.
[4]) 10., 5.
[5]) 110., I. 8. és 25—6.
[6]) 67., 13.
[7]) 41., 9.

vall.[1]) A földi élet múló árnyék; az igazi életre a túlvilágon ébredünk, annak boldogsága pedig csak lemondással és szenvedéssel szerezhető:

Tűrj és szenvedj isten fia,
Hogy juthass nagy bódogságba,
Lehess részes drága jóba,
Isten országába.

Azt kell sok háborúsággal
Venned, vagy nyavalyák által,
De meglásd, ne zúgolódjál
Se ne sápolódjál!

Mit gondolsz testi inséggel,
Mely úgy múlik mint árnyék el,
Bánjál csak híven lelkeddel,
Igaz örökséggel.[2])

Hogy szabadulhasson minden földi salaktól és bűntől, az ember:

Testének is ő megenyhítésével
Lelkét szentelje gyakran bőjtöléssel.[3])

Még biztosabb és üdvösebb eszköz erre nézve a bűnbánás és megtérés.

A ki az igazság útjára térni s azon haladni akar, annak »poenitentián kell azt elkezdeni.« A szombatosok a zsidó hagyománynyal azt tanították, hogy isten, látván az emberek gyarlóságát, kik természeti hajlamaiknál fogva a bűnben elmerülnének, »orvosságul az poenitentiát teremtette.« Ennek pedig igaz módja:

Minden bűnnek elhagyása,
Egyszersmind megutálása,
Holtig való megbánása.

Csak az üdvezülhet, a ki így megbánja bűneit és azokat sohasem ismétli.[4])

A felebaráti szeretetet, egészen zsidó felfogás szerint, oda magyarázták: »Mi neked jó, azt mással is kell mívelni« és:

---

[1]) 106., 6.

[2]) 5., 8—9. és 11.

[3]) 110., III. 22.

[4]) I. 109., IV. 4—8. valamint a megtérésről szóló éneket u. o. VI.; v. ö. Babil. talm., *Peszáhim* 54*a*.

Mit én mástól magamnak nem kévánok
Másnak is olyannal adós nem vagyok.

Azt a keresztyén tant ellenben, mely a biblia parancsát: »Szeresd *felebarátodat* mint tenmagadat« az *ellenségre* is kiterjeszti, határozottan visszautasították, még pedig a zsidók által is felhozott azon oknál fogva, hogy e parancsnak ily messzemenő értelmezése lehetetlent, mivel olyasmit követel, mit gyarló ember nem teljesíthet. Már pedig »*törvény fölött való képtelen dolgot* nem hagy isten senkinek.« [1])

Azért az ellenségre nézve csak annyit véltek jogosan követelhetni, hogy az ember ne gyűlöljön, ne legyen haragtartó, boszúálló, hogy inkább kárt valljon és szenvedjen, semmint pörlekedjék, vagy rosszat roszszal megtoroljon, [2]) és hogy tudja elmondani:

Könyörögjünk azért tiszta, buzgó szűből
Azokért, kik üldöznek. [3])

Az ember óvakodjék, hogy valamiképen okot ne adjon felebarátja megkárosítására, »sőt mindennek igazán jót kivánjon« és »minden jó segítségre gyors legyen.« [4]) Szerényen és igénytelenűl lépjen fel, s nyájas és előzékeny legyen bárki irányában:

Felfuvalkodott elme, belső negédség szennyje
Igazság erejével menjen te tőled messze;
Az dicsőséget istennek adjad mindenbe.

Szilígy, alázatos légy, ha szintén bölcs volnál is,
Együgyű emberekhez, kik térendők bűnből is,
Emberséggel szabd magadat, adj példát úgy is. [5])

Azon erény azonban, melyet a legnagyobbra becsül a régi szombatosok erkölcstana: az emberszeret, mely tettekben nyilvánul. A jótékonyságot nem győzi eléggé magasztalni. Ráutal minden alkalommal, még a hol legkevésbbé várjuk is; mindig ujból ajálja és dicsőiti és mint a legfontosabb és legszentebb köteles-

---

[1]) 110., III. 46—48.

[2]) U. o. I. 6. és III. 42.; v. ö. Mózes III. k. 19., 17—18., Babil. talmud, *Bábá-Kammá* 93*a*, *Sábbát* 88*b*, *Jómá* 23*a* stb.

[3]) 86. 9.

[4]) 110., II. 22—23.

[5]) 41., 12—13. Szilígy-szelíd.

ségek egyikét mutatja be híveinek. Szerinte súlyos bűnt követ el »az ki jól tehetne és elmulatja«, [1]) a ki pedig szűkkeblűségből, fösvénységből nem segít az ügyefogyottakon, az tolvaj, ki istentől és embertől »ellopja azt, az mivel tartozik.« [2]) Azt tanítja, hogy minden ünnepnek egyebek közt az is a rendeltetése, hogy jótékonyságra emlékeztessen, hogy nincsen ünnep, melyet kellően megülhet az ember, ha egyúttal nem végez jótékony tetteket is. A szombatot »illeti szegények táplálása« (fent. 94. l.). A három főünnepen a zsidó hagyomány szavával mindenkitől követeli:

Örvendjen ő is, mást is örültessen,
Minden javiból szegényt részeltessen! [3])

Vagy, mint a sátoros ünnepen énekelték:

Most az sátor mellett zsidókkal egy úton
Járván, szegényt segéljünk;
Ruhátalan, rongyos, hideg télre kelve,
Ne láttassék közöttünk! [4])

Hasonló hathatós intéseket olvasunk mind a többi ünnepekre való himnusaikban. [5])

Versbe szedett kátéjok külön énekben szól »az alamizsnálkodásról, annak igaz módjáról, rendiről.« [6]) Isten előtt legkedvesebb áldozat az alamizsna, melyet kész elméből és víg orczával adnak, és melyet kell adni mindenkinek, a ki rászorult, jónak és gonosznak, »csakhogy inkább az istenfélőnek.« A bűnös csak akkor várhat bocsánatot, ha vétkeit megbánva, tiszta szívből bőségesen osztogat alamizsnát, s ennek olyan nagy az ereje, hogy elhárítja a rossz végzetet. [7]) Tanköltményök ilyképen foglalja össze az ebbeli kötelességeket:

Tiszteld istent minden jószágodból, [8])
Annak javát, zsengéjét, kövérit

---

[1]) 110. II. 27.

[2]) U. o. 29.; v. ö. 109., X. 10.

[3]) 70., 8.; v. ö. Misná *Máaszér-séni* V, 12. és *Szifré*, Móz. V. k. 26., 14. verséhez.

[4]) 71., 13.

[5]) 67., 12.; 65., 8.; 73., 17. stb.

[6]) 109., X.

[7]) Egy szombatos újévi ének (73., 17—19.) felhozza a zsidó újévi ima e tételét: »Megtérés, ima és jótékonyság elhárítják a rossz végzetet.«

[8]) *Salamon Példab.* 3., 9.

Osztogassad gyakran szegényeknek;
Gyüjts kincset magadnak mennybe vele.

El ne fordítsd szegényről orczádat!
Az sántákat és erőtleneket,
Vakokat és minden félszegeket,
Segíts árvákat és özvegyeket

Mind beszéddel és cselekedettel,
Jó tartással és mind ruházattal,
Tanácsoddal, gondviseléseddel,
Fáradsággal és szabaditással. [1])

Az emberszeretettel kapcsolatosan tanították az állatokkal való szelid, jó bánást. Az irgalom terjedjen ki isten minden teremtményére, az oktalan állatra is. Vallásos irodalmuk oly gyakran ismétli e követelést; annyiszor s oly hathatósan inti az embert, ne legyen irgalmatlan barmokhoz és madarakhoz, hanem »mindenféle állatokhoz könyörülő szivű legyen«: [2]) hogy e feltűnően sűrű ismétlésben alig csupán elméleti, hanem inkább gyakorlati erkölcstanra kell ismernünk. Környezetükben, úgy látszik gonoszúl szoktak bánni a barommal s az állatkínzás napirenden volt.

Valószinűleg szintén helyi viszonyokból magyarázható ki az az előbbihez hasonló jelenség, hogy a szombatos énekeskönyv ismételve, erősen kikel az étel- s italban való mértéktelenség ellen, nyomatékosan ajálja a józanságot és mint halálos bűnt keményen elitéli a tobzódást és részegséget. Híveivel elmondatja:

Mérték tartja asztalunk javát,
Józan, szent emberség éli te jódat,
Részegség, tobzódás távol jár onnat,
Mint oly utálat. [3])

Más helyen pedig elénekelteti velök, hogy ünnepnapján

Nem testi módra vigadunk,
Sem hiúságokban nem gyönyörködünk,

---

[1]) 109., X. 20—22.

[2]) 109., VI. 15.; v. ö. u. o. X. 11.; 110., II. 23.; 36., 12—15. 82., 4. stb.

[3]) 32., 4.

Ajándékiddal józanúl és szentül élünk,
Távol tobzódás részegség tőlünk,
Lelki módra inkább mi örvendezünk. [1])

A vallás nevében követelték a polgári kötelességek teljesítését, a fejedelem és a hatóságok iránti tiszteletet s az általok kibocsátott törvények és rendeletek iránti engedelmességet. Ezen kötelességnek azonban, épen mivel a vallás parancsolja, ezzel nem szabad összeütköznie; megszünik, hol a lelkiismeretbe, isten akaratába vág. A szentirás parancsát ugyanis, hogy a szülőket tiszteljük, a *tanítók* tiszteletére is magyarázzák, valamint arra, hogy:

Fejedelmünket féljük és tiszteljük,
Az birákat és nevöket tiszteljük,
Isten szerént szavokat megfogadjuk,
De *isten ellen* őket ne tiszteljük. [2])

Világos, hogy ezen megszorítással saját álláspontjukat akarták megvédeni és igazolni azt, hogy oly vallást követnek, melytől fejedelmi rendeletek és országos törvények ismételve eltiltották őket.

Lugossy megjegyzése, hogy az általa ismertetett Jancsókódexben nem talált »semmi kifejezett vonatkozást nemzeti öntudatra, önérzetre s haza iránti rokonszenvre«, [3]) nem éri magát a szombatosságot, hanem azon *egy*, hozzá még csonka szombatos énekgyűjteményt, a melyből merített. A szombatosok keblében is égett a nemzeti tudatnak és a hazaszeretetnek szent lángja; nem is képzelhetni okot, mely azt elfojtotta volna. Láttuk, milyen keservesen elpanaszolják:

El kell vallásunkért atyánkat, anyánkat
Hagynunk, *édes földünket* — [4])

s hogy énekeskönyvükbe fölvették és abban eredeti alakjában megóvták azt a hatalmas, megkapó éneket, mely Jeremiás siralmait költői átdolgozásban bemutatja, mint a magyar nemzet siralmát. [5]) A szombatosok voltaképi *imakönyvének* ismertetése alkal-

---

[1]) 40., 4.; v. ö. 28., 7.; 67., 13.; 110. III. 23. stb.
[2]) 110. I. 18—19.
[3]) *Lugossy*, i. h. CXXXVII. l.
[4]) L. fent. 70. l.
[5]) Fent. 38. l.; v. ö. *Kardos*, i. h. 47. l.

mával kimutatjuk majd, milyen buzgón tudtak ők imádkozni hazáért és fejedelemért.

Végül még néhány szót a szombatosok eschatologiájáról.

Már Lugossy erélyesen visszautasította Geleji Katona állítását, hogy a szombatosok között »még olyak is találtattak, a kik sem feltámadást, sem mennyországot, sem poklot s talán még istent sem hittek.« [1]) E vád csakugyan nem más, mint a »felekezetiesség méltánytalan megrohanása.«

Ördög, sátán, pokol (Gehenna) és mennyország, az utóbbi néha a zsidóknál szokásos héber nevén *gán-éden* [2]) (paradicsom kertje) nagy szerepet játszanak, mint az e korbeli összes vallásos irodalomban, úgy a szombatosokéban is. [3])

A szombatosok ugyanis teljes meggyőződésből hittek a lélek halhatatlanságában s ennek kapcsán a túlvilágban:

Ott adatik meg mindennek zsoldja,
Az híveknek szentséges jutalma,
Gonoszoknak romlott kárhozatja.
Boldog az, mely szolgát az úr vigyázva találja! [4])

Miben áll a kárhozottak földöntúli büntetése, arról közelebbről nem nyilatkoznak. Annál többet foglalkoznak a jámborok jutalmával, melyet azonban mint tisztán szellemi gyönyört szoktak feltüntetni, mint »oly életet, kit emberi elme soha nem gondolhatna« : [5])

Rettegés, búbánat, fáradság, félelem,
Gond embert ott nem bántja;
Élete végetlen, fényes, dicsőséges,
Csaknem mint úr angyala. [6])

S azért azt tanítják a zsidó hagyománynyal, a »jó halottakon nem kell felettebb sírni, rajtok keseregni.» [7])

---

[1]) *Geleji Katona István*, Titkok Titka, ajánló elő-beszéd; hogy a feltámadást tagadják u. o. 271. l.

[2]) Így például 105., 4.

[3]) 17., 9.; 37., 4.; 43., 3. és számos más helyen; v. ö. *Szombatosok régi könyve,* i. h. 12. l.

[4]) 4., 12.

[5]) 36., 5.; v. ö. Jezsajás 64., 3.

[6]) 36., 6.; v. ö. 2., 21.; 41., 7. és 16.; 109., V. 11—13.

[7]) 103., 21.; v. ö. Babil. talm., *Móéd-Káton* 27*b*.

Sajátszerű az első szombatosok tana a holtak feltámadásáról, a mint a chiliazmus befolyása alatt keletkezett. Hittek ugyanis *két különféle* feltámadásban.

Midőn másodizben eljő Jézus, hogy felállítsa ezeréves birodalmát: a halottak feltámadnak, de nem mindnyájan, hanem csak az isten szentjei, az igaz törvénynek hűséges őrzői, kik »Ábrahámmal és Izsákkal való társaságban« új életre ébrednek. S ez az *első* feltámadás, mely együtt jár Jeruzsálem dicsőséges felépítésével és Izraél felszabadulásával. Róla azt hitték a szombatosok, hogy abban ők is fognak részesülni. Az ezer év lefolyta után beáll a *második* feltámadás, mely általános és meghozza a nagy világitéletet. Akkoron feltámadnak mind az elhúnytak, jók is, gonoszak is, hivők úgy, mint hitetlenek; az előbbiek örök jutalomra, az utóbbiak örök kárhozatra. [1])

---

[1]) 15., 3—5.: 41. 15.; 36., 6.; 67., 19—19.

HATODIK FEJEZET.

A szombatosság első korszakának irodalma.

I.

A szombatos irodalom jelentősége. — A régibb szombatos irodalom jellemzése. Első termékei. — Prózai irodalom. — A »szombatosok régi könyve.« — Hitczikkelyek. Káté. Eredeti magyar imák és zsidó imáknak fordításai. — A bibliai törvények összeállításai és magyarázatai. — Theologiai értekezések. Vitairatok. Prédikácziók. Kalendárium.

A szombatos irodalom csak hiányosan jutott ránk. Java része a lángok martaléka lett vagy az idők viszontagságainak esett áldozatúl, s a mi belőle fennmaradt, szúrágta, gyakran csonka kéziratokban kiadatlanúl s alig ismerve hever Erdélyország különféle könyv- és levéltáraiban. Mindazáltal mi sem jellemzőbb a szombatosság jelentőségére nézve, mint épen ezen irodalma.

A szombatos iró súlyos büntetés által fenyegetve, titokban irt egy tilos s üldözött vallás szolgálatában, elég gyakran olyan sanyarú viszonyok közt, a minőkről beszél az, a ki följegyezte: »nem irhatok az szegénység miatt talám szinte olyan bővön az mint kivántatnék, mert egynehány napja vagyon, hogy nekem egy pénzem sem volt.«[1]) Nem tarthatott számot dicsőségre, jutalomra, elismerésre, de még arra sem, hogy szélesebb körökben fog találni olvasókat. Szigorú censura elzárta előle a sajtót. Munkájának ügygyel-bajjal készült másolatait csak a szombatosok lapozgatták s ezek is csak rejtekben, hisz az ilyen lefoglalás és vagyonvesztés terhe alatt tiltott kézirat veszedelmet hozhatott tulajdonosára.

S ez a törvény nevében tervszerűen és rendszeresen üldözött maroknyi felekezet sötét éjjel, mondhatni lopva, irodalmat terem-

---

[1]) Kereszt. Magvető XXI. évf. 17. l.

tett, mely még abban a csonka alakjában is, melyben ránk jutott, kiváló helyt érdemel irodalmunkban. Virágzása idejéből való *tudományos* része bizonyos tekintetben páratlan a maga nemében, magyar irodalmunkban pedig épenséggel hézagot pótol, mely nélküle még mai napság is betöltetlen volna.

Valóban nagy erőnek kellett rejlenie ebben a vallásos mozgalomban, mely aránylag rövid idő alatt, a legmostohább viszonyok közt, ilyen minden tekintetben jelentékeny irodalmat képes volt létrehozni.

A szombatosság legrégibb irodalma, mely történetének eddig tárgyalt első korszakában [1588—1621], tehát vagy három évtized alatt jött létre, mindenben magán hordja jellegét azon viszonyoknak, a melyek közt, s azon időnek a melyben született.

Kezdettől végeig zsidó-keresztény. Iránya kiválóan gyakorlati: oda törekszik, hogy szilárd alapot teremtsen a keletkező félben levő felekezet számára. És mivel kemény küzdelmek közt szülemlett és fejlődött a vallás, melynek szolgálatában állt: erősen kihallatszik belőle a védekező és a támadó hitvitának száraz, gyakran rikító és akkoriban rendesen nyers és sértő szava.

Ezen tisztán magyar irodalom nagyon korán, majdnem egyidejűleg keletkezett és fejlődött magával a szombatossággal. Java része minden esetre még a XVI. század végső éveiből való. Hisz láttuk, hogy már 1600-ban nyilvánosan elégették a szombatos könyveket, melyeket már a megelőző években szorgalmasan másoltak.[1])

A szombatos irodalom legrégibb termékei mindenesetre azok melyekben az uj felekezet alapítói és vezetői a legelső vallásos szükséglet kielégítését, úgy szólva a mindennapi vallásos kenyeret akarták nyujtani a híveknek. Ide értendők azon kisebb-nagyobb *prózai* iratok, melyek megállapítják a szombatos hitvallást, az egyes hitczikkelyeket fejtegetik, megokolják és igazaknak bizonyítják, valamint imákat tartalmaznak a vallásos életben előforduló leggyakoribb, vagy legfontosabb alkalmakra.

A dolog természetében fekszik, hogy az efféle tárgyaknak költői kidolgozása csak későbbi időknek lehetett feladata. De azért bizonyos, hogy a szombatosságban a költészet majdnem nyomon követte a prózai irodalmat, részben tán vele egyidejűleg keletkezett.

---

[1]) L. fent III. köt., 44—5. és 69. l.

A régibb prózai irodalmat csak nagyon hézagosan ismerjük. Lehetséges, sőt valószinü, hogy Erdély különféle könyv- és levéltáraiból idővel még sok idevágó becses anyag kikerül; a miről eddigelé van tudomásunk, a »kalendárium« kivételével, egyetlen egy kéziratra szorítkozik, melyet Székely Sándor »A szombatosok régi könyvé«-nek nevezett el.

Ezen, csak a minap ismertetett kézirat [1]) voltaképen meglehetős tarka gyüjteménye a legkülönfélébb szombatos érdekű feljegyzéseknek, melyek körülbelül 1600-tól egész 1628-ig irattak [2]), de tartalomra nézve jobbára még korábbi időkből valók. Ugy keletkezett, hogy többen egymásután, az utolsók már a könyvtáblákra s egyéb üresen talált helyekre irtak apróbb-nagyobb jegyzeteket, valamint különféle értekezéseket, melyek azonban többnyire régibb munkáknak másolatai vagy kivonatai. Egyebek közt van benne több darab, mely az 1598—1600 körül elhalt Eőssi András tollából folyt, s az egyik iró világosan megjegyzi, hogy az általa tárgyalt kérdések »más könyvben« bővebben vannak fejtegetve.[3])

A hatvan ívrétű lapra terjedő huszonegy különféle darabot tartalmazó gyüjtemény tájékozó áttekintést nyujt a szombatosok legrégibb prózai irodalmáról.

Alkotó részei a következők:

1. *Hitczikkelyek,* bizonyára a szombatos irodalom legelső termékei. A »Szombatosok régi könyve« nyolczat tartalmaz, mely szerinte »az vallásnak summája« vagy »fundamentuma.«[4]) Az egyes hitczikkelyek rövidek, velősek és világosak; tartalmuk min-

---

[1]) Ismertette és itt-ott kivonatolta *Boros* György, Kereszt. Magvető XXI. évf. 6—20., 76—88 és 142—152. l. A kéziratban előforduló iratokat csak e terjedelmes dolgozatból ismerem, melynek nyomán, ha nem is mindig pontosan, de elég világosan meghatározható az egyes daraboknak Boros által itt-ott félreismert lényege. Magához a nagybecsű kódexhez, mely a kolozsvári unit. főiskola tulajdona, sajnálatomra nem férhettem.

[2]) A kódex számos zsoltárt vett át Bogáthinak, mint alantabb látni fogjuk, 1600 körül készült zsoltárfordításából. Ezen zsoltárokat, valamint a hozzájuk fűzött vagy tőlök kiinduló magyarázatokat és fejtegetéseket tehát csak 1600 *után* irhatták oda, 1628. pedig a legkésőbbi évszám, mely a kódexben előfordul. (Boros i. h. 147. l.), azonkivül még csak az 1617. évet találjuk följegyezve, melyből egy-két darab való (u. o. 150. l.), valamint az 1626. évet (u. o. 149. l.)

[3]) *Boros* u. o. 17. l.

[4]) *U o.* 91. ff.

denben megegyezik a szombatosok fentismertetett dogmatikájával. Szerzőjük, mint alantabb látni fogjuk, nyilván Eőssi András volt.

2. Egy *Káté*, melynek néhány töredéke ugyanezen kódexnek tábláján olvasható.[1]) Valószinüleg ezt is Eőssi irta.

3. *Eredeti magyar imák,* melyek közül a »Szombatosok régi könyve« kettőt tartott fenn számunkra.[2]) Mind a kettő feltünően rövid s Ezsajásból (6, 3) vett e szavakkal végződik: »Szent, szent, szent a seregeknek Ura.« Az egyik általános tartalmu, úgy hogy ráillenék a szombatos énekeskönyv szokásos megjegyzése: »mindenkorra jó«; a másik az a hálaadás, melyet Eőssi András étel előtt szokott mondani. Bizonyos, hogy az előbbinek is Eőssi volt a szerzője.

4. *Zsidó imák fordításai.* Ilyen harmadfél levélre (hét oldalra) terjedő fordítással találkozunk a »Szombatosok régi könyvé«-ben. Az imadarab magában foglalja a 145. és 150. zsoltárt, azután a 135. zsoltár 21 versét, következik »a biblia szavaiból összeállított magasztalása az Isten hatalmának és dicsőségének«, közte a Krónika I. könyvének 29, 11. verse »Tied Uram az hatalom, az erősség, az tisztesség, az örökkévalóság, s az dicsíret« végre Izraél átvonulása a vörös tengeren és Fáraó veszedelme Mózes énekével együtt, Mózes II. könyve 15. fejezete szerint. Az egész a zsidó imakönyvből és pedig a reggeli imából van véve.[3]) Megjegyzendő, hogy ezen fordítás egészen eltér attól, mely a zsidó imakönyvnek a *későbbi* szombatosok által használt *teljes* fordításában található. A szombatosok régi könyvében előforduló, egytől-egyig a Bogáthi fordításából átvett többi zsoltárok is[4]), egynek kivételével, mind találhatók a zsidók szombati imádságában. Erről az egy [113.] zsoltárról pedig, mely a zsidó imakönyvben megnyitja az ujhold

[1]) *U. o.* 7. l.

[2]) *U. o.* 8. és 10.

[3]) Ezen zsoltárok és bibliai mondatok, valamint Izraél megmentése és Mózes éneke *ebben a sorrendben csak a zsidó imakönyvben található*, csakhogy abban a 145. és 150. zsoltár közti zsoltárok is fel vannak véve. Boros, kinek figyelmét ez kikerülte, az egészet *elmélkedés*nek tartja, mely a két zsoltár magyarázatául iratott; l. *u. o.* 14. l. ff. Megjegyzendö, hogy Borosnál Psalm. 130 helyett 150 olvasandó, mint u. o. 150. l., a 13. pontból kiviláglik.

[4]) A 19., 29., 90. és 97.

napjára elmondandó zsoltárokat (»Hállel«), maga a kézirat világosan mondja, hogy ujhold ünnepére való.[1])

Hogy a szombatosok az első vallásos szükséglet fedezésére már nagyon korán fordítgattak a zsidók imakönyvéből, abból is kiviláglik, hogy az 1638-ban elkobzott szombatos könyvek között a hivatalos lajstromban ez is szerepel: »Sidó irásból magyarra fordíttatott szentséges isteni imádságok, *anno* 1689.« [2])

5. *A bibliai törvények összeállításai és magyarázatai.* A szombatosokra nézve, mivel kizárólag a bibliai törvényekre alapították vallásukat, különös fontossággal járt, hogy e törvényeket különválaszszák a biblia történeti elbeszéléseitől és költői darabjaitól. Azért már korán és aránylag gyakran megkisérlették, hogy eleinte önállóan, később régibb zsidó irók nyomán, kikeressék és összeállítsák, illetve magyarázzák a szent könyvben foglalt parancsolatokat és tilalmakat.

A »Szombatosok régi könyve« két ilyen értekezést tartalmaz. Az egyik »*A vér ételről, a faggyu ételről, a magától meghołt állat evéséről sat.*«, a tiltott ételekre vonatkozó biblia törvényeknek magyarázata.[3]) A másik: »*Az Isten törvényéből kiiratott parancsolatok, melyeket minden nemzettől való embernek meg kell tartaniok, akik idvezülni akarnak.*« A hét levélre terjedő értekezés, mely legvégül toldalékképen hozzá van fűzve a kódexhez, úgy látszik, csonka, mível Mózes III. könyvének 22. fejezetével megszakad.[4]) Figyelemre méltó, hogy csak »Mózes II. könyve 12. részével *kezdődik*«, ami megegyezik a zsidó hagyományos tétellel, hogy a szentirás voltaképen ezzel a fejezettel kezdődhetett volna, mivel csak itt kezdődik a törvények sora, a megelőző része pedig puszta elbeszélés.[5]) Több más hasonló irányú, részben versekben irt munkával alantabb fogunk találkozni.

6. *Theologiai értekezések,* minők a »Szombatosok régi könyvé«-ben előfordulnak »*az Istenről*«, »*a Jézusról*«, »*a szent lélekről*«, »*az Isten imádásáról*«.[6]) A szombatosok idevágó szokásos nézeteit fejtegetik a nélkül, hogy mellettök ujabb okokat hoznának fel.

[1]) *U. o.* 19. l.

[2]) Erdélyi országgy. Emlékek X. 167. l.

[3]) *Boros i. h.* 14. és 150. l.

[4]) *U. o.* 149. l.

[5]) E régi zsidó tétel forrásairól l. *Berliner,* Raschii in Pentat. Commentarius, Berlin 1866, 364. l.

[6]) U. o. 17—19. l.

Irójuk, a fentemlített névtelen, ki nyomorult sorsát elpanaszolván, megjegyzi, hogy szegénysége miatt nem irhat »olyan bővön az mint kivántatnék«, azzal vigasztalódik, hogy a szombatos hitczikkelyek bővebb fejtegetése »más könyvben meg vagyon irva«; ő csak a legszükségesebbekről, »két vagy három dolgokról ír, az mi lehet.« Azon »más könyv«, melyből mint régibb és bővebb forrásból merített, valószinüleg szintén Eőssi müve volt.[1])

7. *Vitairatok,* melyek ugy terjedelemre, mint tartalomra nézve a régibb szombatos irodalomnak minden esetre legjelentékenyebb részét alkotják. Bennök az önvédelem rendesen összefoly a támadással, csakhogy itt az egyik, amott pedig a másik talál erősebb kifejezést. Mind a kettő az akkori hitvitáknak kiméletet nem ismerő, meglehetős nyers hangján beszél, de rendesen következetes logikával és gyakran tudományos kritikai éllel, a minővel a XVII. század kezdetén másvalahol alig találkozunk.

Ide tartozik első sorban »*Az Szent Irás panaszolkodása* azok ellen, kik vakmerőségből, avagy világ szereteti miatt, vagy az emberi gonoszságnak valami egyéb okai miatt őtet megutálták.«[2]) A terjedelmes értekezés megszólaltatja magát a szentirást, mely megczáfolja az ellenvetéseket, melyeket különféle oldalról felhoznak isteni volta, betűszerinti értelmezése és örökre kötelező ereje ellen. Bővebb tudományos készlet és részletes adatok mellőzésével, de elég ügyesen bizonyít és czáfol. Azt akarja kimutatni, hogy a szombatosság az egyedül helyes felfogásból indul ki és az igaz vallás utján jár.[3])

A vitairatokhoz tartozik továbbá azon czímnélküli hosszabb értekezés, mely azokat czáfolgatja, kik Jézus istenségében hisznek

---

[1]) L. alant, hol Eőssi tankölteményeiről lesz szó. Boros u. o. 18. l. úgy sejti, hogy ezen értekezéseket Péchi Simon irta hosszas fogságában. De a börtönében vasra vert Péchi alig beszélt volna épen szegénységről és arról, hogy »egynéhány napja vagyon, hogy nekem egy pénzem sem volt.« A ki így ír, az *szegény* ember, de nem *rab.* Alantabb látni fogjuk, hogy Péchi a börtönben egyáltalán nem írt, illetve nem írhatott.

[2]) *U. o.* 11 l. ffl.; a czímnek utolsó előtti szava itt »őket«, valószinüleg sajtóhiba a fent elfogadott »őtet« helyett.

[3]) *Boros* azon nézete(u. o. 14. l.), hogy »*Az üdvesség utára tanító ének*« úgy tekinthető, mint a »Szent irás panaszolkodása főfoglalatja«, meg nem állhat, ha az utóbbinak maga Boros által ismertetett tartalmát összevetjük ezen énekkel, melyről fent 43. l. 5. jegyz. szóltunk s a melyre a következőkben még visszatérünk.

és őt imádják. Kimutatja, hogy az uj szövetség azon versei, melyekre e tekintetben hivatkozni szoktak, egészen más értelműek és hogy a szentirás számos más helye ennek ép ellenkezőjét bizonyítja. Azután azok ellen fordul, a kik »csak az Jézus Krisztus halálának érdemiben vetették az ő üdvességeknek reményét.« Jézus halála nem az *emberiségnek* volt váltsága, hanem csak azoknak hozott üdvöt, kik az apostolok idejében benne hittek volt.[1]) A polémia éle kivált Luther ellen fordul. Mint alantabb látni fogjuk, valószinűleg szintén Eőssi műve.

Ezeknél fontosabb és theologiai tekintetben igazán jelentékeny az a nevezetes vitairat, melynek czélja kimutatni, hogy *istennek Mózes által adott törvénye változatlanul megtartandó és hogy Jézus küldetése azon mit sem másított.*[2])

A szombatos felfogás ellen, ugymond, egyebek közt felhozzák azt, hogy az evangeliumok tanubizonysága szerint Jézus és az apostolok, kivált mi a szombatnak szentültartását illeti, többször megszegték Mózes törvényeit. De néha hasonlókat cselekedtek már a próféták is. Midőn nem hallgattak rájok, isten megengedte nekik, hogy a hitetlenek megtérítése czéljából a törvény ellen cselekedjenek, s így volt az Jézussal is. Az efféle külső körülményekhez alkalmazkodó kivételes esetek pedig semmit sem bizonyítanak.[3])

Annak megokolására, hogy Mózes törvénye változatlanul megtartandó, egyebek közt a következőket hozza fel.

A szentirás tanusága szerint Mózes a próféták legnagyobbika, kivel szemtől szembe szólott isten és a kihez hasonló többé nem támadt.[4]) Azért az ő törvénye soha más törvény által fel nem

---

[1]) *U. o.* 20 és 78. l. ff.

[2]) *U. o.* 80. l. ff. Ennek bizonyítására olyan tételeket állít s olyan okokat hoz fel, a melyeknek java részével Eőssi tankölteményeiben is találkozunk. A tizenöt ívrétű lapra terjedő iratból csak néhány részletet ismertetünk, melyben a szerző eredeti új eszméket fejteget.

[3]) Ugyanezt állítja a zsidó hagyomány a prófétákra, valamint a régibb talmudi tekintélyekre nézve, s erre nézve ép azt a példát szokta felhozni, melyre a szombatos iró is hivatkozik, t. i. Illés prófétát, ki Kármel hegyén mutatott be áldozatot, holott a szentirás szerint csak Jeruzsálemben lett volna szabad ilyent bemutatni. A szombatos iró, úgy látszik, valahogy megismerkedett a talmudnak Illés próféta eljárásából kiinduló idevágó nézetével (הוראת שעה l. Babil. talmud, *Jebámót* 90*b*). Eőssi egyszerübb magyarázatát l. fent. 63 l.

[4]) A szentírás szavai; l. Móz. V. k. 34, 10.

bontható; »a kisebb a nagyobbat nem corrigálhatja.« Mózes egész Izraél szeme láttára beszélt Istennel, Jézus pedig »nem vett parancsolatot istentől az egész nép előtt arra, hogy a Mózes törvényét elrontaná.« Ő úgy mint apostolai világosan e törvénynek fentartását és betöltését mondották küldetésök végczéljának. Tévednek, kik azt mondják, hogy Jézus halála óta a régi törvény megtartása hasztalán vagy elégtelen az üdvösségre; »pápa, Calvin, Luther, mind a három vallása szörnyű utálatosság.«

A vitairat utolsó tétele a következő:

»*Az evangeliumok és apostolok irásiban nincs uj törvény*, mint a tudatlan és istentelen barátoknak és papoknak serege ez ideig álmodozta«.[1])

A névtelen iró, hogy e tételt bizonyítsa, a szombatosok által felhozatni szokott okokon kivül, csak nála található nézeteket fejteget, melyek szinte meglepően hatnak, ha meggondoljuk, hogy a XVII. század elejéből valók.

Az evangeliumok, azt vitatja egyebek közt, nem tartalmaznak uj törvényt, mert nincs bennök semmi, a mi meg ne volna Mózes és a próféták könyveiben és mert nem általánosságban irattak *mindenek* számára, hanem gyakran *bizonyos* gyülekezeteknek és *egyes* embereknek, és némelyek felől azt sem tudják, kiknek irták. Maga Jézus és az apostolok soha sem tanítottak az evangéliumokból, azokat nem magyarázták, s az embereket nem azoknak olvasására intették, hanem csak arra, hogy Mózest és a prófétákat olvassák. Java részök vagy Jézus életével, vagy az apostolokkal foglalkozik, ez pedig nem *törvény*. Az ó-szövetség irói nem saját gondolatuk és itéletük szerint, hanem isteni ihletésből és parancsolatból írtak, tehát nem többet, sem kevesebbet, mint a mit a szent lélek iratott velök. Ellenben az uj-szövetség könyvei jobbára valamely fennforgó szükségért vagy haszonért, gyakran olykor irattak, mikor valami tusakodás, vétek vagy vitás kérdés támadt bizonyos gyülekezetekben. Tehát, a *Jelenések könyve* kivételével, külső körülmények folytán jöttek létre; akkor irták, a mikor jónak látták.

De a szombatos iró ezzel be nem éri. Arra is utal, hogy az evangeliumokat nem Jézus életében irták és nem Jézus *maga* irta, mint Mózes az ő törvényét. Nem *egy* irta, hanem *sokan*. Nem *egy*

---

[1]) U. o. 82. l. ff.

időben irattak, s még a helyet sem tudjuk, a hol irták s a hova eredetileg küldötték. S ezek alapján kételyt támaszt az evangeliumok, vagy legalább az előttünk fekvő szövegüknek hitelessége ellen.

Csodálkozva kérdezzük: hogyan helyezkedhetett a több mint harmadfél század előtt iró szombatos a legujabb theologiai kritika jelenkori álláspontjára? Úgy látszik, hogy az akkori idők szellemével és tudományos irányával homlokegyenest ellenkező nézetek, melyeket fejteget, nem az öntudatos kritikai kutatásnak, hanem inkább a vallásos meggyőződésnek és önvédelemnek mintegy ösztönszerű nyilatkozatai.[1])

Ezen vitairattal szemben különös érdekkel bír egy másik »*Azok ellen, kik azt kiáltják, vagy mondják felölünk, hogy mi megtagadtuk az Apostolok szentséges irásit.*«[2])

Az uj szövetségben szintén csak a *Jelenések* könyvét tartja isten parancsából írt könyvnek, de mindazáltal azt mondja az evangeliumokról: »átkozott legyen, a ki igaznak nem hiszi«; sőt a szombatos dogmatika fenn (III. 376. l.) ismertetett felfogása szerint, nagyobbra teszi azokat az ó-szövetségnél. Nélkülök a pogányok sohasem kezdették volna megismerni az igaz istent, »mert a próféták irásához ők nem indultak volna, mert azt csak zsidóknak tartották, és ahhoz semmi közöket nem tartották.« Az apostolok irásai épen olyan szolgálatot tettek a keresztényeknek, mint a talmud a zsidóknak, mind a kettő magyarázat lévén. Ha az evangeliumok nem volnának, a pokolról, örök életről, angyalokról stb. nem tudnánk eleget, mert Mózes csak »implicite« írt rólok. Az evangeliumokból továbbá olyan dolgokat tud meg az ember, a miket különben meg nem tudhatna, *ha csak nem lenne zsidóvá és a talmudból tanulná meg azt*, »minek követése aztán Isten szava és szentté teszi az embert.« Végre pedig »az apostolok irásit tanulva, az emberek jobbakká és bölcsebbekké lehetnek, sőt sok zsidót is felül haladhatnak .... mert a miben a zsidók vakok, mi abban szemesebbek vagyunk.« S mivel a szombatosok mindezeket

---

[1]) Lehetséges azonban, sőt valószínű, hogy a névtelen iró merített abból a régibb zsidó vitairodalomból, mely a zsidó vallást a kereszténység ellen védelmezvén, nem ritkán hoz fel hasonló okokat. *Milyen* zsidó iratból merítétt esetleg. az Boros ismertetése nyomán meg nem határozható; tán még kiderül, ha majd az eredeti szöveghez férhetünk.

[2]) *U. o.* 85. ff.

elismerik, azért »szünjenek meg a káromlások *és ne hirdessék azt felölünk, hogy tagadjuk, vagy megvetettük az apostolok irásait.«*

A benne foglalt történelmi adatoknál fogva, kiválóan érdekes a két részből álló vitairat, melynek czíme *»Mózes prófétának Istentöl származott bölcseségéröl és Aristotelesnek világi bölcseségéröl és az embereknek külömb-külömb okoskodásokról való irás, melyet most az világi förendek, nemesek igaz tudománynak mondanak Mózes próféta ellen és az régi szenteknek tudományok és értelmek ellen.«*[1])

Első része nem szorosan szombatos nézeteket vitat, hanem egész általánosságban megczáfolja az ellenvetéseket és vádakat, melyeket Aristoteles és egyéb világi bölcsek nyomán felhoznak Mózes törvénykönyve ellen. Kivált azon főrendek és nemesek ellen fordul, kik az iró idejében, mint az efféle álbölcselkedés hívei, túltesznek Mózesen és még azt is merik mondani, »hogy sem isten, sem ördög, föltámadás nincsen, hanem a mint Aristoteles mondja, így volt és igy leszen.« Elveti az *eredendö bün* és a *praedestinátió* tanát és fejtegeti azt a zsidókéval megegyező nézetet, hogy »kiki ő maga választja magát a veszedelemre és nem isten.«[2]) Hozzáadja azonban, hogy az emberek csak a vizözön utáni idők óta birnak szabad választással, s hogy a jámborok csak azokból kerülhetnek ki, kik Jézus nyomdokát követik.

Második része *»A papok háromféle sectájáról«,* birálat alá veszi a pápisták, lutheránusok és unitáriusok vallását. Leghevesebb támadásait az utóbbiak ellen intézi, még unitáriusoknak sem mondja őket, mivel voltaképen többé nem azok. Gúnyosan *Demetriadusok*-nak nevezi őket, Hunyadi Demeter püspökről, Dávid Ferencz utódjáról, ki felállította az uj unitárius confessiót, mely »noha erősíti, hogy csak egy az isten és hogy nincs is parancsolatunk róla, hogy a Krisztust imádjuk, mindazonáltal azt mondja, hogy meglehet.«[3])

Elbeszéli, hogyan »elárúlták a jámbor és istenfélő Dávid Ferenczet« és kik voltak azok, kik nem vettek részt »ez nagy árultatásban.« A Demetriadusoknak erőszak és csalás által létrejött uj hite nagy tévedés; igazság az, a mit a próféták és Mózes

---

[1]) U. o. 78. l. ff. és 142. l. ff.

[2]) V. ö. Midrás *Tanchumá* és *Rabbóth* a Reéh szakasz kezdetén.

[3]) L. fent. 23. l.

tanítottak régen. Minden sorból világosan kiolvasható, hogy a szerző magát és elvtársait az igazi, — *régi* unitáriusoknak tekinti.

8. *Prédikácziók*, vagy mint akkoriban mondták: *Contiók*, vagy magyarosan: *tanítások*. Az ilyenek minden esetre szép számmal voltak, hisz láttuk (fent 93. l.), hogy a szombatosok isteni tisztelete rendesen prédikáczióval volt összekötve. Eddigelé csak *egyet* ismerünk, melyet Árkosi János másolt, a »Szombatosok régi könyve« java részének különben ismeretlen irója.[1]) Tartalmát elég világosan jelzik a bevezetés következő szavai: »Először lássuk meg, *mi legyen a szombat*, és hány kiváltképen való *okért* parancsolta vala az egyedül uralkodó Szent Isten a szombatot megőrizni és megszentelni az ő szent népeinek; *hányféle szombatot* találunk ez Istennek igéiben, s *miképen cselekedtenek* az Istennek szent népei s miképen viselték magokat a szombatnak megszentelésében, s a kik meg nem szentelték, *minémü büntetéssel* büntettetnek meg.« Kiemeljük, hogy a szónok szerint *kétféle* szombat van: *külső*, mely a testnek, és *belső*, mely a léleknek nyugalmában áll.

9. *Kalendárium*, mely azonban nem szól valamely bizonyos évre, hanem a zsidó időszámítást általában ismerteti és összeveti a keresztyénynyel s utmutatást ad a hiveknek, mikor ünnepeljék a mindenkori zsidó ünnepeket. Tökéletes példányban nem jutott ránk, de a különféle kéziratokban található kisebb-nagyobb töredékek, illetve kéziratok eléggé megismertetnek tartalmával.

Bevezetésként Münster, valamint Éber Pál nyomán ismerteti a zsidó időszámítás alapvonalait, valamint a módot, mely szerint megállapítható az ujhold kezdete.[2]) Azután következnek »*Az egész esztendő által forgó hónapoknak nevei*:

1. *Niszán*, Aprilis—Szent-György hava;

2. *Ijjár*, Május—Pünköšd hava« s így tovább egész az utolsó, csak szökő évben előforduló s akkor *tizenharmadik* hónapig, melyről, mivel neki megfelelő a keresztény naptárban már nem található, csak annyi van megjegyezve: »*Ve-ádár* — nevetlen holnap.« [3]) Ezen egyszerű névjegyzéket később azzal bővítették ki,

---

[1]) Boros, *i. h.* 136. l. ff.; Árkosira nézve l. u. o. 149. l.

[2]) Régi Szomb. Énekesk. II. 389. l. Az itt felhozott idézet található: *Münster* Kalend. Hebraicum, 170. és 43. l., az Éber Pál nevében közölt idézet forrására mindeddig nem akadhathattam; v. ö. fent 83. és 90. l. ff.

[3]) Igy egy birtokomban levő, elején és végén csonka szombatos ima- és énekeskönyvben, 18*b* l. ff.

hogy minden hónaphoz hozzátették a benne előforduló zsidó ünnepeket s az ezekkel kapcsolatos vallásos szertartásokat.[1])

Példaképen közöljük a következőket:

»1. Első holnap az egyiptomi szabadításért, mikor az veres tengeren által mentek az Izrael fiai. Ennek a holnapnak neve *Niszán*, magyarúl Szt. György hava. Ennek jegye [2]). Ebben a holnapban van 30 nap, ujhold ünnepe *egy* nap. Ebben az holnapon nem szabad böjtölni, semmi keserves imádságot is mondani nem kell, csak az elsőszülötteknek kell böjtölni 14-ik napján 15-ik napján esik a *pésa.*

»2. Második holnap *Jeris* (olv. *Ijjár*), magyarul: Pünkösd hava. Jegye[3]). Ez tart 29 nap, ebben van *két* nap ujhold ünnepe. Ebben az holnapban van 3 bőjt, nem főböjt, hanem az áldozat helyett való böjt, melyet rendeltek az bölcsek, az ki az ünnepen vétkezett valamit, azért kell bőjtölni; úgy mint az asszony népek *pésa* első napján vagy az utolsó napján valamit készítvén, csontot vagy (fát?) eltörvén vagy elvágván feledékenységből, vagy az ember valamit jó kedvéből talált vétni, mivel most az áldozat megszünt, azért rendeltettek csak a bőjtök. Ezeket pedig kell bőjtölni hétfőn és csütörtökön és más hétfőn.«[4])

A zsidó hónapok ilyetén felsorolása után következik a zsidó időszámításra vonatkozó tizenhárom szabály, melyet a Kalendárium, néhány magyarázó hozzáadással, szintén Münster könyvéből vett át.[5]) Az első öt majdnem szószerinti fordítása azon köztudomásu szabályoknak, melyek meghatározzák, hogy az egyes zsidó

---

[1]) Igy a budapesti országos rabbiképző-intézet könyvtárában levő I. számú szombatos imakönyv elején.

[2]) Itt valamely régibb példányban nyilván a *kos*nak képe volt, melyet a másoló kihagyott; a következő hónapoknál is csak e szó áll *jegye*, de hiányzik a megfelelő *bika*, *ikrek sat.*

[3]) Tedd hozzá: *bika*; l. az előtteváló jegyzetet.

[4]) תענית שני וחמישי שני Az itt felhozott zsidó vallásos szokások könnyen felismerhetők. Ezen az 1779. előtti időkből való imakönyv másolója már olyan ügyetlenűl irja a héber szavakat (l. fent *Jeris* e helyett: *Ijjár*, továbbá *Kislos* e helyett *Kislev*), hogy akkor bizonyára már rég elszoktak azoknak használatától.

[5]) E résznek bevezetése, fentemlített saját szombatos kéziratomban ekkép hangzik: »Ezt a zsidó kalendáriumból Sebastinus Munstiius (így!) bölcs ember, az ünnepeknek megtartását irta ki az ő könyvének 128. levelén ilyenformán: »Az az nagy rabbi Eliezer idejében« stb. A következők csakugyan így találhatók Münster könyvének itt idézett lapján.

ünnepek a hétnek milyen napjaira eshetnek, illetve milyen napjaira nem eshetnek.

Közülök példaként ide tesszük az első két szabályt:

»1. Az *sorsvetésnek innepe*, az kit *púrim*-nak is hínak (azaz Eszter asszony bőjtinek[1]) mely meg vagyon irva ugyanezen Eszter könyvének 9-ik részében, azt tartják, hogy nem lehet az hétnek 2-ik napján, hétfőn, sem szeredán, sem szombaton.

»Az *pésah* ünnepe napja is nem lehet hétfőn, sem szeredán, sem pénteken.«

A többi nyolcz szabály meghatározza a »*tisri* ujságának«, azaz a zsidó ujév pontos asztronomiai meghatározásának befolyását az egész évnek időszámítására, végre pedig beszél a közönséges és a' szökő évről.[2])

Ez a Kalendárium, mint a fentebbiekből kiviláglik, Müuster Sebestyénnek 1527-ben, Baselben megjelent *Kalendarium hebraicum*-ából meríti a lényeges adatokat, s eredetileg ennek tán csak fordítása, vagy átdolgozása volt. Valószinüleg Péchi Simon műve.[3])

II.

A szombatos költészet viszonya a szombatos prózai irodalomhoz. — A régibb szombatos költészet alkotó részei. — Himnusok és egyéb vallásos énekek. — Az unitáriusoktól átvett, illetve átdolgozott énekek. — Egyéb kölcsönzések. — A zsidó vallásos költészetből átvett darabok. — Eredeti szombatos énekek. Nyelvészeti jelentőségük és költészeti becsük. Polémiai irányuk. — Az énekekben előforduló adatok a *talmud*- és *midrás*ból. — Az Eössi András meg a Péchi Simon iskolájából való énekek. — Énekköltők. Alvinczi Énok. Bökényi János. Pankotai Tamás. Péchi Simon. — Versfők. Dallamok.

Egészen más alakot, mint régibb prózai irodalma, mutat a szombatosság régibb *költészete*. Az előbbit csak hézagosan ismer-

---

[1]) A fordítónak a kéziratban is zárjel közé tett e hozzáadásában itt vagy tévedés forog fenn, vagy pedig hiányzik valami. Világosan azt akarja mondani, hogy a *purim* az Eszter asszony böjtire következő ünnepnap.

[2]) A rabbiképző intézet kézirata ezen utóbbi nyolcz szabályt számozás nélkül és csak hiányosan közli, az előbbi öt pedig egészen hiányzik benne. Ezen, valamint a birtokomban levő kézirat és végre a II. számu Régi szomb. énekeskönyv tehát majd ugyanazokat a részleteket tartalmazzák, majd más-más dararokat közölnek, melyek, csekély kivétellel, mind Münster könyvéből, illetve az ennek nyomán készült *Kalendárium*-ból vannak véve.

[3]) L. alant. Péchi Simon munkáit.

jük, ugy a mint majd kivonatokban, majd csonkán fenmaradt: az utóbbinak főbb munkái szerencsésen teljes példányokban jutottak ránk. S mig az előbbi mindenben magán hordja a kezdetnek jellegét s csak a következő korszakban fejlődik és válik igazán jelentékenynyé: az utóbbi magával az uj vallással és azonnal erejének és szépségének teljességében tünik fel s épen az első korszakban éli virágzásának idejét, a következőben pedig már hanyatlik. Az erős vallásos meggyőződés és a lángoló hitrajongás, melyek a legkeményebb küzdelmek közt megalapították a szombatosságot, hatalmasan pengették az akkori magyar líra legzengzetesebb húrjait és költészetet szültek, mely megíhletve a fris lelkesedés s a küzdelem első heve által, kivált egyházi költészetünket maradandó becscsel biró termékekkel gazdagította.

Ezen régibb költészet az összes szombatos irodalomnak egyetlen része, mely eddigelé közelebbről, bár korántsem elég hiven és pontosan ismertetve van. [1]) Alkotó részei a következők: 1. *Himnusok* s egyéb vallásos énekek, 2. *Tanköltemények* és 3. Bogáthi Fazakas Miklós *zsoltárfordítása.*

Mint a reformáczióban általában, úgy a tőle kiindult szombatosságban is nagy jelentősége volt az egyházi éneknek. Minden szombatos istentisztelethez tartozott legalább egy vagy két ének, [2]) s az ilyeneknek előteremtése az uj vallásalapítóknak mindenesetre egyik legfontosabb és legsürgősebb teendője volt.

Köztük meg a Dávid Ferencz unitárizmusa közt annyi volt az érintkezési pont, hogy az első szükséglet fedezésére bátran folyamodhattak az akkori unitárius énekeskönyvhez. [3]) Könnyen találtak abban énekeket, melyeknek iránya és felfogása megegye-

---

[1]) Legelőször *Lugossy* és *Kriza* többször idézett értekezéseiben. A későbbiek közül l. *Toldy*, A magyar költészet története (1884. kiadás) 205—6. l. *Jakab Elek,* a Bogáthi Fazakas Miklósról irt czikkének II. folytatásában, Kereszt. Magvető 1880. évf. 159. l. ff., *Kardos* i. h. 34. l. ff., *Nagy Sándor*, Szombatos codexek. Az utóbbi, nagy szorgalommal összeállított értekezés azonban nem tesz különbséget a régibb és újabb, valamint az eredeti szombatos költemények és a fordítások közt.

[2]) Következik abból, hogy a *Régi Szombatos Énekeskönyvben* ugyanarra az egy alkalomra rendesen előfordulnak *tanítás elötti* és *tanítás utánra* való énekek. L. fent III. 118. l. ff.

[3]) L. róla *Székely Sándor* i. h. 70. l. ff., valamint Várfalvi *Nagy János* »Az unitáriusok énekeskönyveiről« czímű tanulságos értekezését, Kereszt. Magvető 1871. évf. 93. l. ff.

zett a magukéval, köztük néhány olyant is, melyet maguk az unitáriusok a reformátusoktól elfogadtak volt. Ezek közül többet apróbb-nagyobb változásokkal átvettek, másokat átdolgoztak, illetve szombatos szellemben módosítottak, mig másoktól majd csak a kezdősorokat, majd a refrainet, majd egyéb részleteket kölcsönöztek.

A régi szombatos himnáriumban ilyformán elég gyakran előfordulnak énekek, melyek egészben vagy részben megvannak az unitáriusok, illetve kálvinisták régibb, itt-ott még mai napság használatban levő énekeskönyveiben is. [1]) Csak elvétve találunk benne olyant is, melyet a magukéval megegyező hangulatánál s irányánál fogva, valamely más énekgyüjteményből vettek át a szombatosok.

Az ilyen azonban nem mint isteni tiszteletre való egyházi ének, hanem mint épületes olvasmány, a voltaképi énekeskönyv után talált helyet és világosan nem egyéb, mint az egyik vagy másik kézirat irójának vagy tulajdonosának önkényes hozzáadása. A II. számu énekeskönyvben például a kódex vége felé némi eltérésekkel található az 1607-ig az erdélyi fejedelmek udvarán élő *Rimay János*nak »A jó hitü ember szelid e világon« kezdetü költeménye. A feliratban hiányzik a szokásos megjegyzés, milyen ünnepnapra vagy isteni tiszteletre való, hanem általában az mondatik, hogy »*Igen szép ének.*« [2])

Az efféle kölcsönzések csak általános tartalmu költeményekre, például hálaadásokra, reggeli s esti imákra szorítkoz-

---

[1]) A tényállást helyesen így adja elő *Nagy Sándor* i. h. 30. l. és 34. l. ff., csakhogy téved, midőn (i. h. 36. l.) azt állítja, hogy »mindezen kölcsönzések a szombatos felekezet életének *későbbi* éveire, az elnyomatás napjaira esnek; *legelső* hinnusaik kivétel nélkül *eredetiek.*« Mint alantabb látni fogjuk, ép megfordítva áll a dolog. A régibb unitárius, illetve református énekek, melyeket a *Régi Szombatos Énekeskönyv* átvett, illetve átdolgozott, a következők: a 10. (csak a kezdősor), 11., 16—18., 21—22., 26., 29., 31., 33., 77. (néhány eltéréssel megvan a *mai* unitárius énekeskönyvben is), 78. (u. o. megvan a 2 első versszak), 83., 88., 91. (néhány eltéréssel megvan a *mai* kalvinista énekeskönyvben), 95. és 98. sz. alatti énekek. V. ö. Várfalvi *Nagy János* i. h. 96. ff., *Jakab Elek* i. h. 173—5. l. és *Nagy Sándor* i. h. 34. l. ff.

[2]) *Régi Szombatos Énekeskönyv*, 80. — A nyelvezet itt ódonabb és általában eredetibb, mint a kiadásokban; v. ö. az első két versszakot: *Krizá*nál i. h. 169. l. és *Toldy*nál, A magyar költészet kézikönyve I. 193. l. Hasonló kölcsönzés III.-nak utolsó, »Ezek hivek az szent ige«, kezdetü éneke, (85.) melynek felirata szintén csak »Cantio pulca«; l. fent. 38. l.

hattak, s ezekben is hiányzott a határozottan szombatos szellem. A szombatosok által befogadott *zsidó* ünnepeknek megfelelő *magyar* énekek pedig egyáltalán nem léteztek. Az unitárius énekkészletben alig találtak néhány darabot, melyből ügygyelbajjal csinálhattak szombatra való éneket; mind a többi zsidóünnepre nézve, nem akadtak ott egyetlen egyre sem, mely bár csak az átdolgozásra alkalmas volt volna. Különben is csak vonakodva folyamodtak az unitárius énekeskönyvhez, melyen túladtak, mihelyt csak szerit ejthették. Énekeskönyvük *legrégibb* ránk jutott példánya vagy *husz* ilyen átvett, illetve átdolgozott unitárius éneket tartalmaz. A körülbelül tiz évvel *később* irt példányokban már csak *tiz* található, [1]) a következő korszakban alig félannyi s ezt a keveset is, mint látni fogjuk, még egyszer gyökeresen átdolgozták.

A zsidó vallásos költészethez pedig, melyből később oly bőségesen merítettek, kezdetben csak ritkán szoktak folyamodni. Még nem jutottak elég közel a zsidósághoz, melynek irodalmát akkor valószinüleg nem is ismerték még közelebbről. Mindössze csak két halottas éneket, s ezt a kettőt is csak későn, ugy látszik, e korszak vége felé vették át. [2])

Annál égetőbb szüksége volt az uj felekezetnek olyan énekekre, melyek áthatva a maga szellemétől, tüzetesen megfelelnek vallásos életének. Nem szenved kétséget, hogy a szombatra való negyvennégy ének, a régi szombatos himnariumnak jó harmad része, valamint a különféle zsidó ünnepekre irt énekek nem sokára az uj vallás megalapítása után, kis részben tán azzal egyidejüleg, keletkeztek. Szerzőik csakugyan még nem ismerik azokat a hangzatos uj versalakokat, melyeket Szenczi Molnár Albert, 1607-ben megjelent zsoltáraiban, franczia minták után legelőször behozott a magyar költészetbe.

---

[1]) A fentebb (132. l. 4. jegyz.) felsorolt husz unitárius ének közül tiz (a 17., 22., 78., 83., 88. 95—98.) *csak* III-ban, a Régi Szombatos Énekeskönyvnek 1604 körül irt példányában található. Az 1615—1626-ig irt I. és II-ben mindössze már csak tiz van belőle.

[2]) L. fent III. 594. l. 1. jegyz. Ez a két (104. és 105.) ének csak a legkésőbben irt II. számu kódexben, s ott is a végén, még pedig a többinél ifjabb keltű irással található. L. *Kriza*, Uj Magyar Muzeum, 1851—2. évf. II. 170—1. l. Az előtte álló *eredeti* halottas ének után az 1620-ban iró másoló oda tette: »*Finis adest operis*, mercedem posco laboris« ; csak azután következik a héberből fordított e két ének, melylyel a kézirat véget ér.

Ezen énekek, melyek rendeltetésével, tartalmával és szellemével a fentebbiekben elég alkalmunk volt megismerkedni, leginkább kihívták a kutatók figyelmét. Külső alakukat már többen ismertették és összevetették a XVI. és XVII. századbeli költészetünk egyéb termékeivel, melyekkel verselésre, rímelésre és strófaalkotásra nézve mindenben megegyeznek.[1]) Kiemelték tiszta, zamatos magyarságukat, »mely mai nap az ódonság bájával és erejével hat«; figyelmeztettek nyelvészeti fontosságukra és bővebben kimutatták, hogy a szombatos énekeskönyv »majd minden lapján részint nemökben páratlan, részint régiségbuvárainknál már egyes példákban ismeretes, őskifejezéseket és szólásmódokat tüntet fel.«[2]) Költői szépségök és erejök felől az elismerés legmelegebb hangján, mondhatni: lelkesedéssel nyilatkoztak mindazok, a kik eddigelé közelebbről megismerkedtek velök. Lugossy »XVII-dik századi irodalmi virágzásunk nyiló kelyhét« látja bennök. Ugy találja, hogy »ugyanazon ünnepélyesség úgyszólvan *sábeszi* fényöltöny lebeg mindegyikén, s mintha a sátoros ünnepre (?) meggyujtott hétágu arany gyertyatartó fénye kápráztatná mindegyikében szemeinket!«[3]) Kardos Albert szerint »a szombatos énekek a XVI. század lyrájának kiválóbb termékei; az egyházi czélra szolgáló költészet pedig bennök tetézik.«[4]) Nagy Sándor végre azt állítja, hogy a szombatosok vallásos lelkesedése »ajkaikra oly szép hymnusokat adott, minők összes egyházi költészetünk termékei közt vajmi csekély számmal találhatók.«[5])

Költészeti szépségöket azonban nem csekély mértékben csökkenti az a polemiai irány, mely bár nem oly kirivóan és sértőleg, mint az alantabb megbeszélendő tankölteményekben, de azért elég élesen nyilatkozik ezekben az énekekben is. A minden oldalról megtámadott, vérig üldözött szombatosságnak költői könnyen elragadtatták magukat dogmatikai fejtegetésekre, theo-

---

[1]) *Lugossy* i. h. CIII. l. ff.; *Nagy Sándor* i. h. 37. l.

[2]) *Nagy Sándor* i. h. 37—8. l. és bővebben *Lugossy* i. h. CXVIII—CXXV. l. Arról a sajátszerű terminologiáról, melyet a szombatosok a héber, illetve zsidó műszók magyar fordítása által teremtettek, alantabb még szólni fogunk.

[3]) I. h. CV. és CXVI. l.

[4]) I. h. 46. l. Hasonló értelemben nyilatkozik *Beöthy Zsolt,* A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, II. kiadás I. 49. l.

[5]) I. h. 33. l.

logiai vitatkozásokra s ezek révén kemény, gyakran epés kifakadásokra, a mi különben tökéletesen megfelelt az akkori idők szellemének s izlésének.

Egy szombatra való ének például így kezdődik:

Keğyességnek szent atyját, ezeknek nagy urát,
Ki engedte megérnünk ez mostani órát,
Kedves, drága zaj szóval [1]) kiki nyitván száját
Jer, magasztaljuk hívek, hirdessük szombatját!

de már a rákövetkező második versszak nagyban megzavarja a különben szép éneknek költői hatását:

Szemérem és gyalázat! emberi szerzésért
Az istenét megvetni, költött vasárnapért,
Kit isten bán és utál törvényszegéseért
Nagy dicsőséges neve megtékozlásaért. [2])

Még tanulságosabb e tekintetben egy *pésah*-ra való ének, melynek közepe felé előfordulnak a következő jellemző versszakok:

Ki nem látja azt, hogy biblia kivül
　Holmi ünnep áll, jött ki olasz közül,
　Maga [3]) Romában isten törvényéről
　Pápázás között szép bizonyság fen ül.

Kérdjék rá pápát, nagy szépen megvallja,
　Hogy az ő ünnepét, nem az nagy Ur hagyta,
　Hanem római pápák alkotmánya;
　De zsidó törvényt Istenének [4]) mondja.

Isten szerzésit bibliában tartja,
　De ő ünnepit ott lenni nem mondja,
　Rómából költnek bizonynyal megvallja,
　Ember-Istenről [5]) mint czéhek csinálta.

Tagadás nélkül [6]) ezt is ő megvallja:
　Pésah ünnepet, úgy mint Isten hagyta,

---

[1]) III-ban: *száj* szóval.

[2]) 20., 1 és 3.; a szombatra való énekek közül v. ö. még 36., 22. (a szombatot »csak im az minap, hogy Nagy Constantinus vala császár Rómába — letétetvén néppel az Sylveszter pápa tüntette vasárnapba«) és a 37. éneket. Egy ujhold napjára való ének elpanaszolja (49., 7.), hogy a világ ezen napot már nem ünnepli, »inkább akar bolondul pápa után futni — hogy nem szent törvényeinek hagyásában járni.«

[3]) Maga = noha.

[4]) T. i. isten törvényének.

[5]) Azaz: Jézusról.

[6]) I-ben: Tagadatlanul.

Ő is tartotta:[1]) de azt Victor pápa,
Zsidót megunván, más nyélbe[2]) csaptatta.

Ez rút változás lőn akkor Rómába
Hogy Commodus lőn olaszok urává,
Esztendő számot, Christusról számozva,
Irtak hetvenben száz fölött akkorba.[3])

Világos, hogy az efféle kitérések, az által, hogy a lírai ömlengést, valamint az áhitatos emelkedést megakasztják, az illető költeményeknek nem csekély hátrányára válnak.

Lehetetlen volt fel nem ismerni a zsidó szellemet, mely ezen énekeket áthatja. Csakhogy ezen szellem egyebek közt és tán a leghatározottabban olyan körülményben nyilatkozik, mely kevésbbé szembeszökő s azért eddigelé kikerülte a kutatóknak figyelmét.

Hogy ezen énekek a zsidókat, mint istennek kiválasztott szent népét magasztalják és vallásukat, kivált ünnepeiket, mint az egyedül igazakat dicsőitik: az az ó-szövetségre vezethető vissza, melynek befolyása alatt a szombatosság létre jött. Ha azonban ezen énekekben találkozunk a biblia utáni zsidó irodalomból, a *talmud*ból és *midrás*ból, szóval a zsidó hagyományból átvett nézetekkel és adatokkal: ugy azon befolyással állunk szemben, melyet maga a zsidóság, vagy tüzetesebben: a rabbinikai zsidóság már akkoriban gyakorolt az uj felekezetre. Az ilyen nézetek és adatok pedig már a *Régi Szombatos Énekeskönyvben* elég sűrűn fordulnak elő.

Láttuk, hogy a zsidókkal *tisri* hó elsejére teszi az újévet, melyet Mózes könyvei még nem ismernek; hogy a későbbi zsidó hagyománynyal azt állítja róla, hogy »ez nagy világ teremtése ez időkor lett«, s hogy e napon a zsidó imakönyvvel elmondatja híveivel, hogy »megtérés, ima és jótékonyság elhárítják a rossz végzetet.«[4])

---

[1]) T. i. Jézus is.

[2]) I-ben: nyelübe.

[3]) 60., 11—15. Egy szintén *pésáh*ra való ének előadja ezen ünnepnek eredetét, s hogy kovásztalan kenyérrel kell azon élni, azután pedig így folytatja:

Hallja pogány ez dolgot, de semminek tartja
Mert istennek ünnepét háta mögé rakta;
Jnje, hasa kedveért inkább néz Rómára
Hogynem mennyei urnak parancsolatjára. (58., 5.)

[4]) Fent III. 95. és 102. l.

A 73. éneknek kezdete:

»Jött be uj esztendő,
Ma napja elsö,
Ki *állott uj holddal elő*,
Igy *innep kettőző*.«

megegyezik a talmud egy tételével.[1]) Azon ének, mely mindeniktől követeli, hogy a három főünnepen »Örvendjen ő is, mást is örültessen« csak egy régi zsidó hagyománynak szavait ismétli.[2])

A *pésáh*ra írt énekek a talmud azon állításából indulnak, hogy ezen ünnepen, mely Izráelnek hajdanában megváltást hozott az egyiptomi rabszolgaságból, egykor történni fog a jövendő megváltás is, melyet majd a Messiás hoz.[3]) Az egyiptomi rabszolgaság tartamát, melyet a biblia (Móz. II. k. 12, 40) 430 évre tesz, a zsidó hagyomány által felállított számítás szerint, 210 esztendőre teszik.[4])

Egy sátoros ünnepre való ének egészen a *haggadát* követve, s majdnem annak szavaival dicsőíti istent:

Oszlopot mert *Áronért*,
Mannát adta *Mózesért*,
Szép *forrást Máriáért*,
Csak *holtokig* kedvökért.[5])

Két más, szintén sátoros ünnepre való ének elbeszéli, hogy

Ur sátora körül az egész nemzetség
Tizenkét karban állott,
Annyi számú folyam erös kősziklából
Böséggel szolgáltatott,
Mint szent irás mondja, *velök járt mindenütt*.
Szükségük nem juthatott;[6])

---

[1]) *Ros hasáná* 8-a: בכסה ליום חגינו, אי זהו חג שהחודש מתכסה בו הוי אומר זה ר״ה.

[2]) שמחתי ושמחתי בו; l. fent 102. l.

[3]) 59. és 52. ének; l. fent III. 381—2. l.; v. ö. Babil. Talmud *Ros hasáná* 11-a: בניסן נגאלו בניסן עתידין ליגאל.

[4]) 60, 2; v. ö. a 210 évnek (רד״ו שנה) kiszámítását *Pirké di-rabbi Eliezer* 48. fej., valamint az úgynevezett *Tárgum Jónáthán* fordítását Móz. II. k. 12, 40.

[5]) 72, 6.; v. ö. *Midrás Tánchumá* Móz. II. k. 1. fejezetének kezdetéhez: המן בזכות משה ··· הענן בזכות אהרן ··· והבאר בזכות מרים; hogy ezen isteni adományok az illetők halálával megszüntek, l. u. o.

[6]) 71, 3. és 72, 3.; v. ö. *Tánchumá,* u. o. és *Midrás-Rábbóth* Móz. V. k., 19. fejezet.

csakhogy ezt nem a »szent irás mondja«, hanem egy régi zsidó hagyomány.

Miképen jutottak a rabbinikai irodalomból merített ez adatok a *Régi Szombatos Énekeskönyvbe?* Világosan úgy, hogy az illető énekek szerzői, úgy mint a fentemlített zsidó imadaraboknak fordítói, megfordultak külföldi egyetemeken, hol ezen irodalommal megismerkedtek. [1])

Hogy pedig az ilyenek már az első szombatos énekszerzők közt voltak, azt, ha köztük nem is találkoznánk Péchi Simon nevével, már magukból az énekekből is megtudhatnók.

Vannak énekek, melyeknek pórias, gyakran bárdolatlan nyelvezete, hanyag verselése és silány rimelése, valamint nyers polemiája s a rabbinikai irodalomnak tekintetbe nem-vétele azonnal elárulják, hogy szerzőik Eössi András *népies* iskolájából valók, földbirtokosok, tán jámbor föld-, vagy kézmívesek voltak. Egy szombatra való énekben (36. sz.) például előfordulnak a következő versszakok:

Mi kell egyéb annál, mint mikor embernek kedve szerint ő dolga!
De jó szerencsében meghizott zsidóság mégis mind farba ruga, [2])
Holott benne vala minden földi jóba, kiből isten kihányá,
Törvényi szegéseért mindenszer áldásit rajtok tevé átokká.

Oka tehát áldás elfordulásának szent törvény elhagyása,
Kit mihelyt ki megvet, törvény szent árát [3]) is ottan az farba rugja,
De jó megvetésért, ha tekinti, esett véletlen nyavalyába;
Embernek törvényi, igaz, elég példák, istennek ő dolgába.

Gaz természet végre szállana emberbe, Ur azt eszében vevé,
Tegnapi Ádámnak és Éva asszonynak ottan törvényül szerzé,
Hogy az ő hat napi munka után való heted napját őrzené,
Mind pereputyostól azt neki szentelné, őt azon emlegetné.

Egészen más, mívelt és *iskolázott* szellemre ismerünk, ha ezen pórias nyelvezettel és silány verseléssel összevetjük Péchi fent (67. l.) közölt költeményét vagy az elviselt üldözések miatti megkapó panaszokat (fent. 70—75. l.), vagy pedig a Lugossy által közzétett mutatványokat. S épen ezekben az énekekben találjuk a rabbinikai irodalomból vett adatokat.

---

[1]) Eőssi tankölteményeiben, a hol pedig leginkább nyilik rá alkalom, sehol semmi nyoma a rabbinikai irodalom ismeretének; az ó- meg az ujszövetség az egyedüli tekintély, melyre hivatkoznak.

[2]) Czélzás Móz. V. k. 32, 15-re.

[3]) I-ben: *Urát.*

A *Régi Szombatos Énekeskönyvben* előforduló száztiz különféle ének közűl, ha a tanköltemények et nem tekintjük, mindössze csak *nyolcznak* ismerjük szerzőjét.

A versfőkből ugyanis kiolvashatjuk, hogy *Énok*, egész nevén: *Alvinczi Énok,* két szombatra való éneknek volt szerzője (6. és 7.); *Bökényi János,* illetve *Johannes* három szintén szombatra valónak (18., 3. és 17.), *Pankotai Tamás* egy ujhold napjára valónak (48.), és végre *Péchi Simon* egy ugyanezen alkalomra, valamint egy *pésáh*ra való éneknek. [1]) Ha Péchi Simont kivesszük, vajmi keveset tudunk ezekről is.

Bökényi János valószinűleg azonos azzal a Bökényi Fülöp Jánossal, ki angol egyetemeken tanult s kiadott egy angolból fordított *Mennyei Lámpás* czimű művet. [2]) *Pankotai* Tamás unitárius pap volt, kit a szombatosok mint a régi unitárius hitnek bajnokát dicsőitenek. Egyike volt ő azoknak, kik Dávid Ferencz tanait még annak bukása után is hirdették, »kiért rájok megdühödvén, prédikálásoktól ugyanazon előbbi egy hiten levő atyafiak őket megtilták.« [3]) A külömben ismeretlen *Alvinczi* Énokról csak annyit jegyezhetünk meg, hogy bizonyára nem volt »szombatospártoló *hölgy*«; a kik annak mondották, az *Énok* névben nem ismertek a megfelelő bibliai névre. [4])

Gyakrabban mint a költő nevét, az ének tartalmát vagy rendeltetését jelző szót vagy rövid mondatot olvashatunk ki a versfőkből. Ezen szót vagy mondatot a kéziratok az énekek elején rendesen mint azok »argumentum«-át szokták feltüntetni.

---

[1]) 46. és 52. Feltünő, hogy az előbbinek versfői a nevet így mutatják: Simon Peptsi; a második P.-vel kezdődő versszak (»Pusztán semmit« sat.), úgy látszik, későbbi hozzáadás.

[2]) *Nagy* Sándor föltevése i. h. 19. l. Az általa felhozott ellenvetés, hogy Bökényi szombatos énekei és »e határozott calvinista szellemü könyv közt létező merev ellentét a feltevés helyességét nagyon megingatja« — keveset nyom a latban. Az akkori ingadozó vallásos állapotok közt, mint Dávid Ferencz példáján láttuk és látni fogjuk alantabb Bogáthin is, mindennapi dolog volt, hogy az egyik hitről a másikra tértek, s egymásután irtak e különféle hitek szolgálatában. Megjegyzendő, hogy a Bökényi nevét feltüntető három ének közül kettő (a 17. és 18.) csak régibb unitárius énekek átdolgozása; l. fent 122. l.

[3]) *Keresztény Magvető* XXI. évf. 145. l.

[4]) Énok (= חנוך)-ban, Toldy nyomán még Jakab Elek is *hölgyet* lát; l. *Keresztény Magvető* XV. 164. l.

Az ilyen *argumentum*ok például a következők: »Szombat méltóságára való ének« (36.), »Szombatra való készület« vagy csak »Készületi« (37. és 20.), »Ujhold ünnepére való ének jámbor« (48.), »Pésah ünnepére« (58.), »Szedő-vedőre« (70.), »Uj esztendőre, hóra« (75.), vagy pedig: »Védj isten törvénytartókat« (43.), »Ha őt elhálálja« (90.), »Törvényt tarts, élsz« (66.), »Úr isten, szabadíts« (42.).

Eféle versfők azonban csak vagy minden ötödik énekben találhatók;[1]) az alantabb megbeszélendő tankölteményekben pedig sehol sem fordulnak elő.

A rendszer, mely szerint ezen énekeket összeállították, a gyakran változó sorrendet nem tekintve, a különféle kéziratokban nagyjában ugyanaz. Első helyre tették a szombatra való énekeket, azután az ujhold napjára és végül sorban az egyes zsidó főünnepekre valókat. Ezek, valamint az itt-ott közbeszúrt általános tartalmú énekek, számszerint vagy hetvenöten, alkotják a *Régi Szombatos Énekeskönyvnek*, valószinüleg már Eössi által öszeállitott tartalmát, melyet mind a kéziratok mint *önálló bevégzett egészet* bemutatnak.[2]) Ezen énekkészletet az egyes énekeskönyvek tulajdonosai, illetve leirói később tetszésök szerint megtoldották különféle régibb-ujabb darabokkal, melyek azért nem találhatók minden kéziratban egyaránt. Az I. és II. számuak ezen későbbi darabok után felvették a tanköltemények, II. azonkívűl még a halottas énekeket is, melyek, mint a feliratból kiviláglik,[3]) szintén külön gyüjteménynek tekintendők.

Gyakorlati használat szempontjából minden egyes ének elé czím gyanánt, ki van téve az ünnep vagy az alkalom, a melyre

[1]) A felhozottakon kivül még a következők találhatók: »Könyörögj« (21.), »Legyen kedves előtted Úr« (23.), »Mert te vagy egyedül« (26.), »Szombat« (38.), »Jó út« (63.), »Zsengés innep« (65.), »Úr sátorosára« (71.), »Sátoros innepre« (72.), »Az igaz isten« (80.), »Én istenem« (84.), és »Igaz ember bizzál igen« (93.).

[2]) Ezen, I-ben a 145 b) lapig terjedő és 1615-ben befejezett, II-ben az első hetven éneket magában foglaló és 1617-ben bevégzett, III-ban a 350. lapig terjedő eredeti első rész rendesen *egy* másolónak műve, ki annak végén odateszi a »finis« szót és utána kisebb-nagyobb epigraphot szokott irni. Az azután következő későbbi hozzáadások más-más kezek által vannak irva, melyek az egyes darabok végén néha a másoló nevét és a másolás évět szokták kitenni, gyakrabban pedig csak a »finis« szót, mely így többször, II-ben például *tizenhháromszor* olvasható.

[3]) L. azt *Krízá*nál, i. h. 168. l.

iratott, azután a *Nóta, Nótája* vagy *Dudja* [1]) szóval megjelölve, a dallam, melylyel éneklendő, gyakran még a versfőkből kiolvasható »argumentum« is.

A dallamokat onnét vették, a hol a szöveghez illőket találták. Legszivesebben éltek a különféle egyházi, kivált unitárius énekek dallamaival, de azért elég gyakran használtak e czélra közszájon forgó világi énekeket is. Találunk szombatra, vagy egyéb zsidó ünnepekre irt énekeket, melyeknek *nótája* például Luthernek, Dávid Ferencz által forditott éneke »Erős város nékünk az isten«, vagy »Krisztus feltámada, igazságunkra útat szerze«, vagy »Jer, emlékezzünk keresztény népek«, vagy pedig »Viri venerabiles sacerdotes dei.« [2]) De találunk ezek mellett ilyeneket is: »Nektek emlékezem, ha meghallgatnátok. Jó Hunyadi«, vagy »Szerencsének forgásáról«, vagy pedig: »Régen vala az nemes Perzsiában.« [3])

Eredeti szombatos dallamok, úgy látszik, még nem léteztek. Hogy az ugy szólva, rögtönzött énekeskönyvük számára ilyeneket irjanak, arra nem volt elég idejök, tán szakértő emberök sem.

III.

Az »Énekes könyv az hamis vallásoknak rontására« czimű tankölteménysorozat. — Az »Énekes könyv« tartalma és czélzata. Polemiai modora. — Szerzője Eőssi András volt. — Eőssinek egyéb tankölteményei és halottas éneke. — Tankölteményei feltűnően megegyeznek a »Szombatosok régi könyvé«-ben előforduló prózai darabokkal. — Egyéb tanköltemények.

A szombatos költészetnek alakra nézve leggyöngébb, de tartalomra nézve legfontosabb termékei: a *tanköltemények.*

Köztük, ugy terjedelem mint jelentőség tekintetében, első helyen áll az »*Énekes könyv az hamis vallásoknak rontására és az igaz vallásnak minden részeinek megmutatására.*« [4]) Hatvanöt

---

[1]) Ezen érdekes szóról l. *Lugossy* i. h. CXX. l., előfordul az nemcsak a Jancsó-kódexben, hanem III-ban is, hol például a 366. lapon egy újévre való ének előtt áll: »*Dudgia*: erős várunk nekünk az Isten«; u. o. 364. l hibásan igy van irva: »*tudgia*: Christus feltámada.«

[2]) L. 44., 11., 38. és 58-nak nótáját.

[3]) L. 36., 82. és 53-nak nótáját. A sok tekintetben érdekes szombatos dallamokról alantabb tüzetesebben szólunk.

[4]) 109. sz. Ezen *Énekes könyv* jól megkülömböztetendő az általános *Szombatos énekes könyv*-től, melyet ezen első korszakban mindig a *régi*-nek

meglehetős tömötten irt negyedrétű lapon magában foglal tizenöt tankölteményt, mely mind *egy* iró tollából folyt és összefüggő egészet alkot. [1])

Ezen *Énekes könyv* nem egyéb, mint versbe szedett kàté, melynek nyomán fennebb (59—68. l. és 68. l. ff.) ismertettük a szombatosság eredeti dogmatikáját és nagyrészt vallásos gyakorlatát is. Csakhogy ez a káté nem éri be »az igaz vallásnak minden részeinek *megmutatásá*«-val, hanem, amint első sorban mondja czíme, még inkább törekedik »az hamis vallásoknak *rontására.*« Szerzője, úgy látszik, követte az elvet: a legjobb védelem, a támadás. Abból indult, hogy csak úgy okolhatja meg új vallásának szükséges voltát, ha mind a régiebbeket mint hamisakat tünteti föl; hogy a maga vallásos felfogását és gyakorlatát legjobban úgy bizonyítja helyesnek, ha mind a többinek megczáfolására fordítja fő-figyelmét. Innét az aránylag nagyon terjedelmes polémia, mely a fejtegetéseket mindenütt kiséri, valamint a kiméletlen támadásnak éles, durva hangja, mely e tankölteményekből mindenütt kihallatszik.

Ezen polémia modorának és hangjának és egyúttal az *Énekes könyv* nyelvezetének és verselésének ismertetésére, az alkalom adtán már fennebb felhozott apróbb, nagyobb idézeteken kivűl, [2]) idetesszük még az I. énekből vett következő versszakokat:

Az régi szentek az Krisztus előtt, kik tégedet ismertek,
  Azokban egy is háromság nevét csak ingyen sem hallott,
  Nem ismertek-e hát azok, Uram, tégedet jól addig?

Mikor végezték és azt költötték Alexandriában,
  Az Alexander több püspökökkel agyarkodásokban
  Téged háromnak és nem csak egynek neveztek gyülésben:

---

nevezünk, a következő korszakban mint *Ujabb szombatos énekes könyvet* fogunk bemutatni.

[1]) A szerző gyakran utal arra, mit »oda fel«, vagy valamely közelebbről megjelölt énekben már elmondott, vagy »megmutatott«. Például: »Mint megmutattuk első énekben« (I. 2. rész, 29), »Erről szóltunk második énekben is« (XII. 42). »Irtunk erről bőségesben oda fel« (XII. 67.). L. még II. 9; X. 15; XII. 10, 57, 59 és XV. 25. Az utolsó tankölteményt pedig igy rekeszti be: Ezen *végezem* be az énekes könyvet — Kit utmutatásért *szerzettem* és *irtam.*«

[2]) L. fent. 46. l. ff., 61. l. ff., 72. l. ff., 86 l. ff., 98. l. ff. sat.

Akkor Martius és Nestorius az többivel együtt
Eléggé mondták és kiáltották Te ellenségidnek:
Megmondtad volna megteremtéskor, ha több lettél volna.

De hogy egyaránt voltál mindenkor, most és ezután is
Te egyvoltodban változhatatlan valóság vagy és lész;
Kezdet nélkül vagy és végnélkül mind örökön örökké.

Sőt szent fiad is soha nem mondta ő magát istennek;
Vegyék eszökben és hagyják hátra ezt az nagy káromlást,
Ne költsék azt, hogy az isten ember, és az ember — isten.
— — — — — — — — — — — — — — — —

Ugy, mint kik mind fát, követ, ezüstöt, aranyat imádtak,
Alábbvalókat istenök gyanánt magoknál tiszteltek,
Természet ellen egy bolondságból másba keveredtek.

Nem hagyták arra, mint ők először kezdetben végezték;
Bálványimádó nagy Constantinus császárt arra vették,
Ujólag gyülést hirdetettenek Nicaea városban.

Athanasius, ki ördöngős volt, Ariust megölte,
Ördöngösséggel szörnyü halállal akkor elvesztette,
Hogy szentiráshoz semmit nem értett, avval elkerülte,

Ne terjedhessen világosságra az ő bolondsága.
Akkor tudatlan, tévelygő sok pap azt megkonfirmálta:
Istennek neve Háromság legyen, és ne csak Egy legyen.

Igy elhatotta világnak részét az ő találmányok,
Maradékokra szokásból szállott mind ez mai napig,
Kik nem kérdezik, sem tudakozzák: jól vagyon-e vagy nem.

Ősök nyomdokait pogány módra vakságban követik,
Olasz nemzetnek bolond szerzését az mellett követik,
Az pápaságnak héábavaló nagy sok találmányit.[1])

Ez a határozott és erélyes, de minden költői lendület nélküli, bárdolatlan, pórias nyelv az *Énekes könyv* mind a tizenöt tankölteményéből beszél hozzánk, s mindig a hitrajongás türelmetlen, heves, durva kifakadásaival. A kezdetleges verselés a szótagokat csak számlája, de sehol sem méri, elhanyagolja a metszeteket és nem bir érzékkel a ritmus iránt, a rimelést pedig,

[1]) 109, I., 2. rész 3—7 és 12—17. A hasonló hangú terjedelmesebb polémiát l. *v. o.* XIII. 6—25; XV. 1—13 sat.

mely gyakran egészen hiányzik, ugyanazon ragok vagy képzők ismétlésében keresi.

Ki irta ezen *Énekes könyvet?*

A szerző sehol sem tette ki nevét. A versfőkből, melyek sehol sem nyujtanak összefüggő szót, semmit sem olvashatunk ki; a másolók mélyen hallgatnak. De a tanköltemények iránya és tartalma elég világosan elárulják a névtelen irót.

A szerző ismételve elbeszéli, hogy ő és elvtársai *azelőtt* szintén távol voltak az üdvösségtől és a többi világgal »együtt hamisan értettek«, de őket »Uristen nagy tévelygésből értelemre hozta« és megszabadította »az veszedelemből, az törvénynek átkából.« *Most* megtalálták az igazságot és megismerték az üdvösség utát; őket »*immáron* nem csalhatják meg.« [1]) Vallásuk *uj:* azért ne hirtelenkedjék, »a ki *először* hall róla«, és ne mondjon felőle itéletet, míg józanul »versengés nélkül és harag nélkül csöndesen« meg nem vizsgálta. [2])

Az *Énekes könyv* tehát *a szombatosság első éveiből való.*

A benne foglalt tanköltemények közös czélzata: *a térités.*

Nem csak tanitani, hanem hivőket akarnak nyerni. Azért nem csak szombatosokhoz fordulnak, hanem még inkább a hitetlenekhez. Rendesen azzal kezdődnek vagy végződnek, hogy megszólitják a »világ«-ot, a »vak világ«-ot, vagy a »vakmerő embert« ismerjék el az épen tárgyalt tételnek igaz voltát. [3])

Nekik mondja a szerző:

Adnád füleidet az hallgatásra:
Akkor jól meglátnád, hogy igy találnád,
Valamint mondom, ugy tapasztalnád; [4])

s ugyancsak őket biztositja: ha jól megismerkednek az ő tanaival, látni fogják,

Hogy Istentől vagyon mindaz, mit mondok,
Es mindenben Krisztussal egyet értek
És *régi, igaz* Krisztiánusokkal. [5])

---

[1]) *U. o.* I., 1. rész 23—4 és 42; IV. 9—10; VII. 1 és 9; XI. 20; XII. 52. sat.

[2]) II. 21—2; v. ö. I. 1. rész, 40. III. 24; XII. 68 sat.

[3]) I. 1. rész, 37.; III. 1.; XV. 28.; v. ö. I. 2. rész 35.; II. 12.; V. 16.; VI. 18.; VIII. 1.; IX. 19.; XI. 1.; XII. 1., 54., 69.; XIII. 1., 26. stb.

[4]) III. 24.

[5]) XII. 70.

E versekből már nem csak a tanitó vagy hittéritő beszél hozzánk, ki a szombatos vallást ismerteti, hanem a maga isteni küldetésétől áthatott *vallásalapitó*, ki az általa hirdetett vallást, saját kifejezése szerint, megtalálta.« [1]) S ilyenül elég világosan bemutatja magát, midőn az *Énekes könyvet* azzal rekeszti be, hogy irta »az igaz vallásnak *nyilatkozásaért*,« vagy pedig midőn a következőket mondja:

Eltemetve volt az Krisztus vallása.
. . . .
Elrejtetted az világi bölcsektől,
Megjelentetted azt a kicsinyeknek,
Ez világnak legalábbvalóinak,
Nekünk, szegény, utálatos férgeknek.

Nem volt ő ugyan, igy folytatja, sem Páduában, sem Párizsban és nem tanult sok nyelvet, vagy retorikát: de azért hiába kérdezik, »*hol érthettük és tanulhattuk volna* az üdvösségnek minden igaz utát?« Azt feleli rá: hogy »paraszt nyelven« megtanulta a szentirásból, Jézustól és, Jézus tanitása szerint, a zsidóktól. [2])

Ez a külföldi egyetemeken meg nem fordult s egyátalán nem iskolázott ember, kinek isten »megjelentette« az igaz vallást, alig lehet más, mint a szombatosság megalapitója. »Az hamis vallásoknak rontására és az igaz vallásnak minden részeinek megmutatására« irt *Énekes könyv*nek szerzője *maga Eössi András,* ki benne bemutatja az általa »megtalált« uj vallást s ennek számára hivőket akar szerezni. [3])

Ezen föltevést megerősiti a következő körülmény.

A névtelen szerző feltünően gyakran használja a szólásmódot: »üdvösségnek uta.« Majdnem minden énekben ismételve találkozunk e kedvelt kifejezésével, mellyel leginkább ugy szeret

---

[1]) L fent. 58. l.

[2]) XII. 73—77; v. ö. fent. 46. l.

[3]) Az egyes tanköltemények, Eőssi tekintélyénél fogva, kisebb-nagyob eltérésekkel mint önálló énekek is felvétettek a *Régi szombatos énekes könyvbe.* Ennek azon példányaiban tehát, melyekhez utólagosan ezen *egész* tankölteménysorozatot csatolták, nehány ének *kétszer* előfordul: a különféle himnusok közt szétszórva, és még egyszer magában az *Énekes könyv*ben. L. fent. 58. l.

élni, hogy az üdvösségnek utát meg kell *tanulni.* [1]) Már pedig a többi szombatos tanköltemények közt van egy, melynek czime »*Az üdvösségnek utára tanitó* ének« (107. sz.); ezt pedig a *Szombatosok régi könyve* szerint »Eőssi András beteg ágyában mondá« (fent. 43. l.).

Ebben a tankölteményben, melyről szerzője, tehát Eőssi, azt mondja, »benne *üdvösségnek utát* kifejezem«, megtaláljuk a névtelen *Énekes könyvé*nek nem csak ezen, hanem egyéb kedvelt kifejezéseit is. [2]) Itt is a »mondom«, vagy »a mint mondom« szavakkal hirdeti tételeit, melyekkel itt is kivált a hitetlenekhez fordul, kiket, úgy mint ott, felszólit, hogy »fáradozzanak tanulásban«, mivel az uj igazság fel nem ismerésének fő oka az, hogy

Csak *szokás* hordozza ez világot;
Vallása mindenkinek csak, mit megszokott. [3])

Itt is annak bemutatja magát, ki »az igaz vallást megtalálta rejtekben«; [4]) itt is durva hangon polemizál a *vakok* és *bolondok,* a *hazugok* ellen,

Kik akarnak szolgálni az ördögnek;
Pokol helyök! — Krisztus mondja azoknak. [5])

Itt is találkozunk azzal a »paraszt nyelvvel«, a melyen az *Énekes könyv* szerzője, saját vallomása szerint, szokott beszélni, s a verselés és rimelés itt is ugyan oly kezdetleges és silány, a minővel ott találkozunk.

Hasonló megegyezést találunk ezen két tanköltemény és még egy harmadik közt, melynek czíme »*Isten törvényének megtartására tanitó ének*« (110. sz.). Ezen megegyezés szembeszökő. E helyütt beérjük a következőknek egymás mellé állitásával:

Nincs most igaz álomlátás világban,
Jövendölés ajándéka senkiben;
Pogányok gyönyörködnek hazugságban,
Judiciumban és prognosticonban.
A ki ezeknek hiszen, *bálványozó*. . . .

---

[1]) I. 1. rész 24; 2. rész 36; II. 19—20; IV. 8; V. 24; VI. 18; XII. 57 és 74 sat.

[2]) Ilyenek például: igaz vallás, poenitentia, emberi találmány, fertelem, undokság, bolondság, hamis biztatás, tévelygés, vak sat.

[3]) 3—5 versszak; v. ö. 109. I., 2. rész 16. és fent. 46. l.

[4]) 29. versszak.

[5]) 16. versszak.

E versszaknak, mely a tanköltemény II. részének ötödike, megfelel az *Énekes könyv* XV. éneke 37—38. versszakának, mely a következőket mondja az álomról és jövendölésről:

> *Megszüntek* mindezek az nagy *ajándékok* . . . .
> *Bálványozó* mind, ki most *annak hiszen,*
> A mit jövendölnek, a mit álmodoznak.
>
> *Az sok judicium és sok prognosticon*
> Henyélő bolondoknak és istenteleneknek,
> *Bálványimádónak* való és *pogánynak.* [1])

Mindezeknél fogva bizonyosra vehetjük, hogy Eőssi nem csak *az Üdvösség utára tanitó éneknek* szerzője, hanem irta az *Énekes kövyv*be foglalt tizenöt tankölteményt, valamint az *Isten törvényének megtartására tanitó éneket* is.

Mellékesen megjegyezzük, hogy ezekkel a tankölteményekkel ugyancsak nyelvezetre, verselésre, rímelésre s száraz modorra nézve, megegyezik még a *szombatos halottas rituálé*nek *első* éneke. [2]) Bizonyitja azt az a latin felirat is, mely szerint ezen ének csak »*a minap* a dallammal együtt egy tudós, *nemes családból való,* jámbor erényekkel mintaszerüen ékesitett, a szent hitet s a Mindenható parancsait a legpontosabban megtartó férfiu által iratott s a nyilvánosságnak átadatott 1602-ben.« [3]) Az 1602. év *előtti* idő, [4]) valamint a »*nemes* családból való« szerzőnek fenti jellemzése elég határozottan utalnak Eőssire, kinek azonkivül

[1]) L. például még a bálványról szóló összevágó tételeket 109, XV. 5. meg 110, II. 12, továbbá a hamis és igaz tanitókról mondottakat 109. I. 1. rész 13—5 meg 110. 2. rész 28; 109, XII 60 ff. meg 110. III. 34. ff.

[2]) 103. sz. Ezen ének után megjegyezte a másoló: *Finis* adest operis, mercedem posco laboris;« a rákövetkező, zsidó imák után készült, két halottas ének (l. fent. 97. l.) nyelvre és verselésre nézve sokkal kiválóbb.

[3]) »Cantio funebralis... *nuper* una cum melodia a viro doctissimo *nobilissimoque* genere nato, ac piarum virtutum specimine ornatissimo sacraeque religionis accurate profitentissimo, nec non mandatorum *Tonantis* observantissimo in cantionem redacta, ac publice promulgata A. D. 1602. 1620.« A felirat természetesen nem magától a szerzőtől, hanem valamelyik 1602-ben iró másolótól való. A feliratot az 1602. évszámmal együtt a II. számu kódexnek irója 1620-ban hiven lemásolta. Maga az ének tehát az 1602. év *előtti* időkből való. Megjegyzendő, hogy egy e kódex 4. lapján levő distichon szintén *Tonans*-nak nevezi az istent (»jussa *Tonantis*«); l. *Kriza i. h.* 161. l.

[4]) L. az előtteváló jegyzetet.

bátran tulajdonithatunk még több himnust azok közül, melyeket nyelvezetüknél, kezdetleges verselésüknél s egész modoruknál fogva (fent. 128. l.) népies iskolából valóknak mondottunk. Hogy vallása érdekében csakugyan nagy buzgalommal irt költeményeket, kitünik abból is, hogy *Énekes könyv*ét a következőkkel rekeszti be:

Ezzel végezem az énekes könyvet,
Kit utmutatásért szerzettem és irtam
Az igaz vallásnak nyilatkozásaért.
Most kell immár egyet irni ezen kivül.

Az Eőssi tollából folyt három tankölteménynyel feltünően megegyeznek a *Szombatosok régi könyvében* található prózai iratok.

Az üdvösségnek utára tanitó ének, melyet a *Szombatosok régi könyve* egész terjedelmében felvett, főtartalmára nézve azonos a fent (16. l.) ismertetett vitairatnak *A papok háromféle sectájáról* czimü második részével. Elég kiemelnünk, hogy ezen ének is birálat alá veszi a »pápisták«, azután azok vallását, »kik Lutherét vagy Kalvinust választották«, végre pedig azokét, »az kik *egy istent vallnak*«, de azért »tiszteletben imezeknél nem jobbak.« Látjuk, hogy az unitáriusoknak szintén nem akarja adni e nevet, mely őket, szombatos felfogás szerint, valósággal nem illeti. [1])

Szembeszökő az *Énekes könyv* meg a fentismertetett *Hitczikkelyek* [2]) gyakran szószerinti megegyezése. Példa gyanánt felhozzuk az 5. hitczikkelyt: »Drágalátosb és dicsőségesb az ujszövetség az ó-nál mindenképen és evvel is, hogy az ó-szövetség tentával iratott táblákra és könyvbe, az uj penig szűbe a szent lélek által.« Majdnem ugyanezekkel a szavakkal mondja az *Énekes könyv:*

Az uj-szövetség *nem papirosra,* söt *szüben iratott,*
És *nem tentával,* hanem lélekkel, mint szentirás mondja,

s egy versszakkal azután:

Mert uj-szövetség nagyobb az ó-nál, sokkal *drágalátosb,*
Amaz betüvel, emez *lélekkel iratott* külömben. [3])

---

[1]) 107, 6—9; v. ö. fent. 116. l.

[2]) Közölte *Boros i. h.* 9, ff.; v. ö. fent. 109. l.

[3]) 109, II. 2 és 4. V. ö. továbbá az 1. és 2. hitczikkelylyel u. o. V. 3—4; a 4-ikkel u. o. IV. 4—6; a 6-ikkal u. o. I. 1. rész, 13—15 és 2. rész 28, a 7-ikkel u. o. XIII. 17—21; a 8-ikkal u. o. XIII. 1—4 és 13—15.

Hasonló megegyezést találunk a szombatos *kátén*ak ránk maradt töredékei, valamint a Jézus istensége s imádása ellen forduló vitairat, meg az *Énekes könyv* megfelelő énekei közt.[1])

Az isten törvényének megtartására tanitó ének, mely négy részből áll, mindenek előtt egymásután közli a tiz parancsolatot a zsidók hagyományos felosztása szerint,[2]) azután pedig még egyszer ugy, hogy minden egyes ige mellé odateszi azon bibliai parancsolatokat, melyek, a szerző nézete szerint, ezen igéből folynak, vagy vele összefüggnek. Ezen éneknek pedig, legalább tartalomra és czélzatra nézve, megfelel az *Isten törvényéből kiiratott parancsolatok* czimü értekezés.[3])

Ezen megegyezés aligha úgy magyarázható, hogy maga Eőssi irta mind a tanköltemények mind pedig a szóban forgó prózai munkákat. Mivel az utóbbiak, legalább részben, csupa kivonatok és világosan hivatkoznak *más, bővebb* könyvre (l. fent. 109 és 112. l.): sokkal valószinübb, hogy Eőssi a szombatosságról különféle alapvető prózai munkákat irt, melyek tartalmát később ő maga versbe szedte, míg mások egyszerüen kivonatolták. Ezek lehettek a tőle kölcsönvett »nebelő irogatásai«, melyeket 1600-ban elégettek.[4])

A többi két tanköltemény (106. és 108. szám) nyelvezetre és verselésre nézve jóval fölülmulják Eőssi énekeit. Az elsőnek czélzata: vigasztalás, bátoritás. Ismételve keservesen elpanaszolja, hogy hitükért vérig üldözik a hiveket. Más-más szavakkal felszólitja őket:

---

[1]) A *kátér*a nézve v. ö. fent. 110. l. és 109, V—VII. ének; a *vitairat*ra nézve fent. 112. l. ff. és u. o. XII. 24—végeig.

[2]) Móz. II. k. 20, 2 az első, 3—7 a második ige stb.

[3]) L. fent. 111. l. A régibb zsidó irodalomb antöbb hasonló munka van prózában és versben, de a bibliai parancsolatokat egyikükben sem találtam ugy csoportositva, mint Eőssi e tankölteményében. Megjegyzendő, hogy *A vér ételről* sat. czimű értekezés (fent 111. l.), melyet Boros közelebbről nem ismertet, tartalomra nézve megegyezik az *Énekes könyv* XIV. énekének második felével.

[4]) *Mikó*, Erdélyi Tört. Adatok I. 30. l. — A mondottak után Eőssinek a szombatosság érdekében kifejtett irodalmi tevékenységét, a mennyire még kimutatható, a következőkben foglalhatjuk össze: irt rövid *imákat* prózában (fent. 110. l.), egy vagy több *könyvet*, mely a szombatosságot ismertette és védelmezte, közte valószinüleg a *hitczikkelyeket* és a *kátét*; szerzette az eddig tárgyalt *három nagy tanköltemény*t, az *első* (eredeti) *halottas éneket* és végre többet a fentebb (128. l.) jellemzett *himnusok* közül.

Szenvedjünk mi, inkább letegyük életünk
Az szent igazság mellett,
Hogy nem megtagadjuk!

Biztatja őket, hogy

Boldog az az ember, ki az igazságért
Nyavalyát, háborút vall; [1])

utal a földi élet mulékonyságára és a tulvilági jutalomra, végre pedig könyörög istennek, ne hagyja őket tőle elszakadni »az *mostani* ügyükben« és tartsa meg bennök a hitet és a reményt »az *mostani* időben.«

Ezen tanköltemény bizonyára kemény üldözés idejében keletkezett.

A másik *Krisztus urunk mondja* kezdetű tanköltemény az ó- s még inkább az uj-szövetségből, kivált magának Jézusnak szavaiból igazaknak akarja bizonyitani a szombatosság hit- és erkölcstanának főbb tételeit.

Ezen utóbbi két tanköltemény szerzőjére nézve még hozzávetést sem koczkáztathatunk.

---

[1]) L. az ezen énekből vett idézeteket fent. 72. l. ff.

HETEDIK FEJEZET.

Bogáthi Fazakas Miklós és zsoltárai.

I.

Bogáthi Fazakas Miklós »psalterium«-a. — A Bogáthiról és zsoltárairól felállított ellentétes nézetek. — Bogáthi szombatosságát bizonyítják saját feljegyzései és theologiai munkái. — Zsoltárfordítása határozottan szombatos munka. — A zsidó hagyomány és zsidó bibliamagyarázók nyomán meghatározza az egyes zsoltárok tartalmát. — Zsidó felfogás szerint magyarázza még azokat a zsoltárokat is, melyeket Krisztusra vonatkoztat az egyház.

»Habent sua fata libelli!« *Bogáthi Fazakas Miklós* »psalterium«-a a magyar irodalomban a zsoltároknak első teljes költői fordítása. Sokat magasztalták, de azért még mindig kiadatlanul hever; sokan ismertették, de azért még korántsem ismerjük kellően, s egész a mai napig a félreértések és tévedések hosszú lánczolata füződik úgy magához a fordításhoz, mint szerzőjének személyéhez.

Régibb iróink e zsoltárfordításnak csak czimét ismerik és rendesen mint nyomtatásban megjelent könyvről beszélnek róla; szerzőjét unitáriusnak mondják, de más-más valakiben keresik a XVI. század vége felé élő különféle Bogáthiak közül. Lugossy, ki a Jancsó-kódexben, czímlap nélkül és elején csonkán, a szombatos énekeskönyv előtt találta e zsoltárokat, minden további megokolás nélkül szombatos munkának vallotta. Mivel pedig a versfőkben héber mondatokat, illetve jelszókat vélt látni, a szombatos énekek közt pedig talált kettőt, melynek versfőiből kiolvasható a Péchi Simon neve: ezen kiváló hebráistának ismert államférfiút vette a zsoltárok fordítójának is és teli marokkal szórta neki a tömjént, mint »hazai nyelvünk egyik derék bajnokának, a zsoltárok magyar rímes versekbeni első fordítójának.« E tévedést helyreigazította Toldy, czímlappal ellátott, teljes példányok alap-

ján kimutatván, hogy ez a zsoltárfordítás a Bogáthié és még mindig kiadatlan. Ezt a Bogáthit pedig, hogy a hasonnevü költőtől megkülönböztesse, *ifjabb* Bogáthi Fazakas Miklósnak s egyuttal, szintén tüzetesebb bizonyítás nélkül, határozottan szombatosnak mondja.

Jakab Elek egy terjedelmes és tanulságos értekezésben[1]) tisztába hozta a Bogáthi *személyére* vonatkozó kérdést. Kimutatta, hogy egy *ifjabb* Bogáthi nem létezik, s hogy Bogáthi, a költő s énekszerző azonos Bogáthival, a zsoltárfordítóval és theologussal. A fősúlyt azonban arra vetette, hogy Bogáthit bemutatta mint az erdélyi unitárius egyháznak és theologiának egyik bajnokát és diszét, zsoltárait pedig mint tisztán unitárius szellemben irottakat, mint olyan munkát, melynek semmi köze a szombatossághoz.

Kardos Albert, ki utoljára foglalkozott e kérdéssel,[2]) feltétlenül elfogadja Jakab Elek állításait, sőt még azt vitatja, hogy »ha mindezt Jakab Elek nem is bizonyítja, magukból a zsoltárokból nyilvánvaló, hogy azok *nem szombatos ember* szerzeményei.«

Ezzel röviden vázoltuk a Bogáthi-kérdés eddigi lefolyását és jelenlegi állását.

E helyütt csupán Bogáthi zsoltárai és magának Bogáthinak a szombatossághoz való viszonya jöhetnek szóba. S épen e tekintetben még mindig nem sikerült kimutatni a valódi tényállást, melynek megállapítását a következőkben megkisértjük.

A mit Bogáthiról eddigelé tudunk, nem épen sok és ugy látszik nem mindig megbizható; feltétlenül hiteles tán csak az, a mit egy kéziratu munkájához irt ajánló levélben ő maga közöl életéről és theologiai munkálkodásáról.[3]) Ezen saját adatai pedig arra mutatnak, hogy *irójuk szombatos volt.*

Bogáthi, mint e levelének kezdetén maga elbeszéli, egyike volt azon kevés unitárius papoknak, kik Dávid Ferencz elitéltetése után sem adták a »consensus«-t a Demeter püspök által felállított ujabb unitárius hitvalláshoz, mely a Krisztus imádását elfogadta volt.[4]) E miatt, az akkor kiadott törvények értelmében

[1]) Bogáthi Fazakas Miklós, XVI. századi magyar theologus és költő, *Kereszt. Magvető* XV. 1—14., 159—186. és 239—251. l.

[2]) *I. h.* 29. l. ff.

[3]) Az ajánló levelet, Fosztó Uzoni István feljegyzései szerint, közölte *Jakab Elek* fentemlített értekezésében, *i. h.* 6. l.

[4]) *Fosztó Uzoni* (Jakab Eleknél i. h. 5. l.) azt állítja, hogy Bogáthi eleinte megadta a consensust, »de csakhamar kitünt, hogy az kényszerítve

nyomozást indítottak ellene, mire Gerendről, hol tanító, azaz prédikátor volt, a Baranyaságba menekült. Ottan ugyanis joggal várhatott biztonságot, sőt támogatást, mivel Karádi Pál, e megyének unitárius püspöke, mindvégig határozottan fentartotta Dávid Ferencz nézeteit s annak üldözőit árulóknak bélyegezte (fent. 33 l.).

Már ezen körülmény gyaníttatja, hogy Bogáthi szombatossá lett. Hisz az első szombatosok mind az elitélt Dávid Ferencz hivei közül kerültek ki.

S igy volt ez Bogáthival is. Bizonyitja azt az a heves tollharcz, mely nemsokára kitört közte meg Karádi püspök közt, melynek úgy *szinhelye*, mint *tárgya* világosan mutatják, hogy Bogáthi nem érte be Dávid Ferencz tanaival, hanem annyira túlment rajtok, hogy még az öreg Karádit, Dávid Ferencz e bátor elvbarátját is felzúdította maga ellen.

Midőn t. i. 1581 körül Erdélybe visszatért, Balássi Ferenczhez került és ötödfél évet töltött az akkor keletkező félben levő szombatosság e buzgó pártfogójának szent-demeteri kastélyában.[1]) Ott tartózkodása alatt Balássi előtt »végig magyarázá a *mennyei jelenésekről* irt könyvet;« e magyarázata azonban olyan értelmü volt, hogy Karádi, midőn hirét vette, őt keményen megdorgálta. Ebből keletkezett aztán az a hosszadalmas vita, melyet kivált Karádi szenvedélylyel folytatott. Jellemző, hogy a vita tárgya épen a *Jelenések* könyve volt, az uj-szövetség *egyetlen* könyve, melyet a szombatosok isteni ihletésből irottnak tekintettek (fent. 114—5. l.), nyilván azért, mivel rejtélyes jövendölései

volt«, s e miatt 1582-ben a Baranyaságba kellett menekülnie. Maga Bogáthi ezeket irja az említett ajánló levelében (*i. h.* 6. l.): »*Hét* esztendeje mulék ez nyáron *(1585)*, hogy az tanítok czirkálása és hamis vád és patvar miá ... Gerendről én Baranyába szaladék« ; ez tehát már 1578-ban történt. Alantabb pedig (u. o. 7. l.) elbeszéli, hogy Karádi Pál őt szidalmazta »amaz *harmad nyárbeli* kételen consensus miatt.« A consensust tehát csak 1582-ben adta, valószinüleg Erdélybe visszatérése előtt vagy után. Hogy csakugyan már eleinte megtagadta a consensust, bizonyítja a *Szombatosok régi könyve,* mely őt dicsőíti mint egyikét azon unitárius papoknak, kik Demeter püspöknek és Dávid Ferencz üldözőinek »ellenek szolván, ez nagy árultatásban nekik sem *semmit sem engedvén, ellenek állának.*« (Kereszt. Magvető XXI. 145. l.) Tanulságos, hogy Bogáthi, mint fentidézett szavaiból kiviláglik, 1585-ben már »*kételen*«-nek mondja három évvel azelőtt adott consensusát s ezzel kijelenti, hogy mint rákényszerítettet el nem ismeri.

[1]) V. ö. fent. 80—81. l.

kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy belőlök kimagyarázzák a Jézus jövendőbeli ezeréves birodalmáról szóló tant, mely a szombatosságnak egyik alaptana volt.

Most már megértjük azt is, miért irt Bogáthi épen a *Jelenések* könyvéről annyi és annyiféle kisebb, s nagyobb munkát, közte egyet »oly magyarsággal, hogy *csak biblia olvasás kellene hozzá,* ha ki *prédikácziókra osztani* s *újitani* (azaz, uj értelemben magyarázni) akarná e könyvet.« Szemmel tartotta a szombatosokat, kiknek minden isteni tisztelete prédikáczióval volt összekötve, de a kiknek többnyire nem voltak iskolázott papjaik.

Ezen szempontból tekintve, különös jelentőséget nyer az is, hogy Bogáthi ezenkivül még szükségesnek látta, »hogy — mint irja — egy munkával s egy időben a községnek a Krisztus jövendőléseit magyaráznám *prédikálva* honomban, az Apocalypsist magyaráznám *irásommal* az istenes szenteknek s tanulóknak hasznára.« Bogáthi nem csak maga prédikált a *Jelenések* könyvéről, hanem irt róla egy munkát is azok számára, a kik őt nem hallgathatták, és pedig az »*istenes szentek*nek hasznára.« a kik alatt alig érthetett másokat, mint szombatosokat, kik himnusaikban egyre »Isten szentjei«-nek nevezik magukat s a kiknek énekes könyve »*isten seregi*nek épületiért« iratott.[1])

Bogáthi szombatosságát elég világosan elárulják a következő szavai is: »Egy esztendeig pedig munkálkodtam a Jézus Krisztus *historiájában,* kit Uj-frigy könyvének *hivnak*«. Ő maga tehát csak *historiát* lát az evangeliumokban, melyeknek nem adja a szokásos Uj-frigy nevet, a melyen *hivják.* Ez pedig határozottan szombatos nézet. A *Szombatosok régi könyve* valamint Eössi egyik tankölteménye egyaránt vitatják, hogy az evangeliumok egyáltalán nem tekinthetők törvénynek, mivel többnyire csak Jézus s az apostolok *életével* foglalkoznak; hogy a *szövetség* (frigy) elnevezés »csak a Mózes és a próféták könyveit illeti,« s hogy »a titulosok: *ó-* és *uj-testamentum* a római papoktól találtattak.«[2])

Végre pedig magát a fentemlített ajánló levelet, melyből

---

[1]) L. a II. számu kódex czímlapját *Kryzá*nál, *i. h.* 161. l.; Bogáthinak a *Jelenések*ről irt, valamint egyéb theologiai munkáiról, l. *Ajánló levél* i. h., u. o.

[2]) *Kereszt. Magvető* XXI. 82—3. l. és 109. ének, II. 3,: *Uj-testamentum*nak pápa nevezte (az evangeliumokat t. i.) szent irás ellen, sőt az isten ellen«; v. ö. fent. 45., 62—3. és 114. l.

az eddig közölt adatokat merítettük, következőképen kezdi: »Nemes Vitézlő Balássi Ferencz, Udvarhelyszék főkirálybirájának az *Uj Jeruzsálembeli nemes örökséget s részt* kivánja istentől N. P. B.«[1]) Ez a szokatlan üdvkivánat szorosan szombatos; folyománya az a chiliasmusnak, mely szerint Jézus második jövetelekor Jeruzsálem ujra felépül s »a gazdag város készen adatik« a híveknek.[2])

Mindezeknél világosabban, mondhatni: félreérthetetlenül tanuskodik Bogáthinak szombatossága mellett épen — zsoltárfordítása. Bogáthi minden egyes zsoltár végén, ritkábban kezdetén, elmondja, hogy ki irta, milyen alkalomból s milyen czélzattal iratott. Midőn a zsoltár értelmezésére nézve ezen döntő körülményeket meghatározza, *mindig zsidó szempontokból indul* és *a zsidó hagyományt követi*, leggyakrabban a *régibb zsidó bibliamagyarázókat*, kiknek nézeteit, a mennyire csak magyar versekben lehetséges, *néha szószerint ismétli.*

Sürüen állít olyanokat, a mikre, ha nem merít az idevágó zsidó fordításokból, egyáltalán nem juthatott volna, mivel magában az eredetiben, vagy a régibb fordításokban, mint például a Vulgatában vagy Septuagintában, szó sincs rólok.

A 9. zsoltárt például igy kezdi:

Erős, ellenséges Góliátot Dávid hogy megveré,
Zsidók egész földét reménytelen pogántól megmenté:
Ilyen hálaadást az istennek víg énekkel kezde;

ezen állítást pedig, melynek egyedüli alapja egy héber szónak zsidó hagyományos felfogása, csakis rabbi *Dávid Kimchi* (Redák) zsoltár-kommentárjából vehette.[3]) Ugyanonnét, vagy rabbi *Salamon Jiczcháki* (Rási) magyarázatából meríthetett csak, ha a 13 zsoltárt azzal rekeszti be, hogy

Szent és nemes zsidó nép így sira,
Ez éneket azóta dúdolja
Hogy rabságba esett, istent várja,
Zsoltár tizenharmad részben mondja.[4])

---

[1]) N. P. B. = Nicolaus Pelides Bogathi; Pelides (ebből πηλὸς, agyag) az akkori szokás szerint a Fazakas névnek megfelelő, a görögből csinált szó.

[2]) L. fent. 75. l.; v. ö. u. o. 66 és 106. l.

[3]) L. *Kimchi* e helyhez: על מות לבן ··· יש אומרים כי לבן כמו ביו"ד והוא גלית שנקרא איש הבינים וכאשר הרגו דוד אמר זה המזמור.

[4]) V. ö. *Kimchi* és *Rási* kommentárjait e. h.; l. még Bogáthinál a 10. zsolt. végét és *midrás Sóchér-tób* e. h.

Hogy a 18. zsoltárban »halála előtt Dávid az istennek ilyen hálát ada« senki másnak, mint Kimchinek nézete.[1]) S ha Bogáthi, hogy a sok közül még csak két példát idézzünk, a 82. zsoltárról azt állítja, hogy

Szent Jósáfát király biráknak így szóla,
Minden tiszttartóit fenyíté, oktatá,
Ászáf-rendi kántor kit énekbe ira;[2])

a rákövetkező 83. zsoltárról pedig azt mondja, hogy

Jósáfát király ellen számtalan nép összegyült,
Körül sokféle pogány Jeruzsálemre erede,
Kiről Ászáf kántor-rend az istennek igy könyörge:[3])

akkor ezen, Kimchi kommentárjával mindenben megegyező állításait csakis ezen a XIII. század elején iró zsidó tudóstól vehette. Maga az eredeti ugyanis, valamint a régibb fordítások csak annyit mondnak e két zsoltárról, hogy »ének Ászáfnak.«[4])

Hasonló oknál fogva senki mástól, mint *Ibn Ezrától* fogadhatta el a nézetet, melylyel a 30. zsoltárt berekeszti:

Palotája királynak félbe álla,
Kit betegség után végig rakatta,
Mind az kettőn istennek hálát ada
Harminczadik énekben ezt hagyá.[5])

A 92. zsoltárra nézve azzal a meglepő nyilatkozattal lép elő, hogy »szombaton ezt Ádám mondá:« aminek egyedüli forrása a *midrás Sóchér-tób*.[6])

Határozottan zsidó értelemben veszi még azokat a zsoltárokat is, melyeket az addigi keresztény fordítások, a Vulgatától le egész a nálánál valamivel fiatalabb Szenczi Molnár Albertig, az egyház felfogása szerint, Jézusra szoktak vonatkoztatni.

---

[1]) *Kimchi* e. h.: וזאת השירה חברה בסוף ימיו; hasonlót állít *Ibn-Jachja* e. h.

[2]) V. ö. *Kimchi* e. h.: זה המזמור נאמר על השופטים ··· אולי היה בימי יהושפט ··· והזהירם מאד; v. ö. midrás *Sóchér-tób* e. h.

[3]) V. ö. *Kimchi* e. h.: זה המזמור נאמר על המלחמה שהיתה בימי יהושפט כשבאו בני שעיר ועמון ··· והיו עמהם גוים אחרים.

[4]) L. még Bogáthinál a 142—5. zsolt. tartalmát összevetve *Kimchi*vel e. h., valamint mind a kettőnél a 24. és 148. zsoltárt.

[5]) V. ö. *Ibn Ezra* e. h.: זה המזמור חברו בחנוכת ביתו ··· ואותו הזמן חלה דוד ויחי מחליו.

[6]) A 92. zsoltárhoz: אדם הראשון אמרו.

A 2. zsoltár például, az említett összes keresztény fordítások szerint, jövendölés Krisztusról, birodalmáról és ellenségeiről; Bogáthi, rabbi Salamon Jiczchákival és Kimchivel, egyszerüen azt mondja róla:

Királyoknak Dávid ily választ ira,
Szomszéd ellenségtől magát biztatá.

A 22. zsoltárt, mely keresztény felfogás szerint a christologia egyik főtámasza, szerinte ép úgy, mint Kimchi szerint, Dávidnak imádsága, mikor »leginkább nyomorgana, Saul előtt futva, sok bút vallana.«[1]) Az egyház által Krisztus országára magyarázott 72. zsoltárról azt mondja:

Csak halála előtt Dávid ezt irá,
Fiát Salamont hogy koronáztatá,

a mi pedig majdnem szóról szóra megfelel Kimchi kommentárjának.[2])

S igy van az mind a többi christologiai zsoltárral. Bogáthi egytől egyig Dávid, illetve a zsidó nép régibb történetéből, vagy mint maga mondja, »az *időkbeli historiák* értelme szerint«[3]) magyarázza azokat.

Midőn tehát az egyes zsoltárok tartalmát és czélzatát meghatározza, *egészen a zsidó exegézisnek, kivált Kimchinek félreismerhetetlen befolyása alatt áll s a keresztény felfogás ellenére, sehol sem akar látni vonatkoztatást Jézusra, vagy az általa alapított egyházra.*[4])

---

[1]) *Kimchi* e. h.: ויש מפרשים אותו על דוד בעודנו בורח מפני שאול.

[2]) *U. o.*: זה המזמור חברו דוד על שלמה בנו כשהמליכו ··· בסוף ימיו היה זה.

[3]) Bogáthi zsoltárainak czimlapján, III.-ban.

[4]) L. péld. még a 8., 16., 22., 41., 45., 46., 72., 87., és 118. zsolt. Bogáthinál összevetve *Kimchi* kommentárjával, helyenként *Ibn Ezrá*-val, vagy a midrás *Sóchér-tób*bal.

II.

Bogáthi a zsoltárokat nem forditja, hanem körül irja és értelmezi. — Egészen a zsidó exegezis befolyása alatt áll. — Zsoltáraiban semmi nyoma a keresztény felfogásnak. — A »Krisztus« szó nála nem név, hanem fogalom. — Szabad fordításai dicsőitik a zsidókat és vallásukat. — A nála legelőször előforduló »hepcziher — hopcziher« szó. — Keresztényellenes nyilatkozatai. Szombatos nézetei és tételei. — Tekintettel van a zsidó ünnepekre és ritusokra. — Bogáthi és az unitáriusok. — Az ó-szövetségnek általa eszközölt egyéb költői átdolgozásai. — A héber szöveg mellett használta a Septuaginta görög fordítását is. — Bogáthi mint hebraista. — Mikor keletkezett zsoltárfordítása.

A zsoltárok szövegéhez csatolt bevezető, vagy berekesztő megjegyzéseknél sokkal tanulságosabb és jelentékenyebb magának a szövegnek fordítása.

Bogáthi nem fordít, hanem körülir; nem az eredetinek *szövegét* akarja feltüntetni, hanem annak *értelmét,* persze a maga felfogása szerint. Még attól sem idegenkedik, hogy modern fogalmakat vagy korabeli viszonyokat vigyen be Dávid király énekeibe. A 36. zsoltár 2. versszaka például nála igy hangzik:

Oltárokat, *kápolnákat* rakathatsz,
Messze földre ravasz *bucsút* mind *járhatsz,*
Bibliát olvashatsz, *misét hallgathatsz,*
Másnak pokolból,[1]) *keresztből* mind adhatsz.

Teszik azt mások is. Csakhogy a többi magyar zsoltárfordító egész Bogáthiig Jézus életét s halálát, tanítását s egyházát találja a zsoltárokban, s Dávid királylyal például elmondatják, hogy »Jézus Krisztus a seregeknek ura, kinél nincs több isten,« valamint azt, hogy az ő népe istennek »a Krisztus Jézusban választott népe:« [2]) Bogáthi ellenben nem vonatkoztat semmitsem Jézusra, vagy a kereszténységre. Fordításában elég gyakran használja ugyan a »Krisztus« szót, csakhogy nem Jézust érti alatta. Számára nem tulajdon név az, hanem a héber *másiách* — illetve a görög χριστός-nak megfelelőleg, puszta fogalom, mely általában *felkentet* jelent és Dávid vagy Jósáfát királyt ép

[1]) I.-ben : az poklól, III.-ban : az poklul.

[2]) L. például a 46. Zsoltárt *Skariczai* Mátétól, valamint a 144. zsolt. egy névtelen iró fordításában *Toldy*nál, A magy. költészet kézikönyve I. 171. és 173. l.

10*

ugy illeti, mint minden jámbor zsidót. A 18. zsoltárnak 40. versszaka például igy hangzik nála:

Ezen minden felett örvendezek és téged szeretlek,
Hogy *Dávid-Krisztusnak* ezt fogadtad, kit nem felejthetek:
Fiam, unokáim hogy utánam *mind Krisztusok lesznek.*[1])

Jeruzsálem »az hitnek és az *Krisztusoknak* helye« (51, 20.); Dávid pedig inti a pogányokat:

Ti bakók, szentimet meg ne bántsátok,
Kivált *Krisztusimat* nekem hagyjátok. (105, 15.)

Annál erősebb és határozottabb Bogáthi zsoltárainak zsidozó, sőt keresztényellenes iránya. Nyilatkozik az az eredeti szöveg fordításában, melynek már csak azért is kell indulnia zsidó felfogásokból, mivel Bogáthi, mint láttuk, az egyes zsoltárok tartalmát a zsidó hagyományos vagy rabbinikai felfogás szerint szokta meghatározni.[2]) A mi pedig még feltünőbb, az a

---

[1]) L. még a 89. zsolt. 39. versét (Bogáthinál 34): »De most úgy látszik, hogy haragodból frigyedet megszegted — *Dávid-Krisztusról* elfeledkeztél, mert magvát elvetted,« a mi megfelel *Kimchi*nek e. h.: התעברת עם משיחך - עם דוד שהיה משיחך; ugyanabban a zsoltárban még kétszer (Bogáthinál a 39. és 42. v.) Krisztusnak nevezi a zsidó királyt, ép ugy a 28. és 51. zsoltárban.

[2]) Egy szokatlan és még meg nem fejtett szó kedvéért hadd álljon itt a következő példa: A 140. zsolt. 10. verse Bogáthinál:

De sőt ellenségeim fejét, az *Dóeget*,
Kik engem kerülnek, azok *hepcziherét*
Bűne szerént verdd meg. Tördd azzal fejöket,
Az mit nekem szántak, hogy értsék bünöket.

Az eredetiben *Dóeg* nem említtetik. Bogáthi, ki már az előtte való versszakban is felhozza, *Kimchit* követi: »Azoknak, kik körülvesznek (B.-nél: *kerülnek*) fejét — értsd *Dóeg*et« (ראש מסיבי ''' הוא דואג), l. Sam. I. k. 22,9; v. ö. Zsolt. 22,2. De mit jelent *hepcziher*? Lugossy említi, de megfejtését meg sem kisérti (*i. h.* CXIX. l.), Jakab Elek (Kereszt. Magvető XV. 172. l.) a *Ziphiek* eltorzítását látja benne. Ezen idegenszerü szó azonban többször előfordul az e korbeli székely iróknál, mint valaki, ki bizonyos embereknek élén áll, azoknak *feje, vezetője*; csakhogy nálok hopcziher (l. *Nyelvőr* VII. 105. l.), a mi itt is a helyes olvasás. A Jancsó-kódexben ugyanis a »hepcziher« szóhoz a következő oldaljegyzet van irva: »Quid hoc sit vocabulum ignoro,« s alatta más írással: Az hopcziheren érczed az a' ellenségnek feiet, az fen megirt Doeget. Vyfalui Mihali csak magyarázta meg, mi legyen az hopcziher, Gábor Deak mi legjen nem tutta.« Ez az akkoriban még ismeretlen, tehát *uj* szó — Bogáthi az *első*, kinél található — valószinü-

zsidók és vallásuk félreismerhetetlen dicsőitése, melyre mindenütt keresve keresi az alkalmat.

Egészen úgy, mint a szombatos énekek *szent*, vagy *szent és nemes* népnek, vagy egyszerüen *szentek*-nek nevezi a zsidókat,[1]) a kiket nála — a szövegben egyszerüen *Izráel* áll — igy szólit meg isten (50, 7):

Én sajátim, szentim, fiaim ti zsidók,

s a kikről egyebek közt azt mondja (33, 12):

Drága nép és bódog tehát az zsidó nép,
Hogy neki istene ily mennybeli felség.

A 68. zsoltár zárszavaiból: »áldott isten« nála lesz: »áldott az zsidók ura;« a 87. zsoltár 3—6 versét pedig igy fordítja:

Ugy látszik, hogy kitekintek,
Egyéb nemzetet elnézek:
Semmi nemzetet nem lelek,
Kit én te hozzád, zsidó nemzet vessek.

Lett egy, kettő Babilonban,
Ki hires volt tudományban,
De számtalan lett Sionban,
Mert tud istenről akárki zsidókban.

Egyéb nép még zsidó leszen,
Zsidó koronához megyen,
Salamont úgy áldja isten:
De zsidó soha nem lesz más törvényen.

E versszakoknak a héber eredetiben csak vajmi csekély, a zsidókat dicsőitő soroknak pedig épen semmi nyoma. Kimchi, igaz, hasonlókat olvas ki belőle, de Bogáthi messze túltesz rajta; zsidóbb a rabbinál.

A zsidók e dicsőitésével éles ellentétben áll a 44. zsoltárnak utolsó versszaka, melyben Bogáthi következőképen nyilatkozik a zsoltár tartalmáról és czélzatáról:

---

leg a német *Offizier*. A székelyek, kik e szóval, az osztrák katonák révén, az időtájt megismerkedtek, az *Off*-ban a német *Hof*-t (kir. udvar) látták, s e népetimologia folytán az Offizier, *Hof*izi-er-ből ép úgy lett *hop*cziher, mint a német *Hof*meister-ből az ismeretes *hop*mester.

[1]) L. 13,9; 111,14; 76,2; 106,36 sat.

Igy sira régen az isten népe az rabok képében;
Most is ezt mondja, mikor nyomorog sok *pogány nép földén,*
Hogy csak *egy* istent vall és tisztel, *ő pogány hite* ellen.[1]

Nem nyiltan ugyan és nem kereken, de azért elég világosan kimondja itten azt a szombatos nézetet, hogy a keresztények »pogány nép« és hitük »pogány hit.«[2]

Elég gyakran s elég határozottan kifejezi azt a szombatos alapelvet, hogy annak, a ki idvezülni akar, csak Mózest és a prófétákat, illetve a zsidókat szabad követnie. Erősen kiemeli, »hogy *csak zsidók közt* az igaz isten« és »*zsidótúl tanulhatsz csak* igaz hitet,« bár az eredetiben az első helyen csak annyi áll, hogy »Izraélben nagy az ő neve,« a másodikon pedig nincsen semmi, mi e fordítást igazolná.[3]

A 18. zsoltár berekesztésében azt irja:

Gondolom, hogy végre minden népek igy zsidóvá lesznek,

miről a héberben egyetlen egy szó sem áll, ugy mint arról sem, mi nála a 19. zsoltár 9 versszakában olvasható:

Isten törvényét *csak Izráel tudja,* mert azt csak ő hallotta.

A 22. zsoltárban, melyben az egyház jövendölést lát Jézus kinhalálára és feltámadására, Bogáthi az öt utolsó versszakban fejtegeti, hogy majd sok pogány nép »*zsidó hitre tér,*« hogy »*zsidók kivül tévelyeg minden,*« azután pedig azt mondja:

De pogányok hitünkre nem csak térnek,
Fiokat is zsidó hiten nevelnek,
Firól fira immár *mind zsidók lesznek,*
Mert hiszik, hogy *zsidók mind istenesek.*

---

[1] Ez *Kimchi*nek is nézete, ki azonban csak a zsidók »keserü számüzésére« vonatkoztatja a zsoltárt (על גלות המר הזה) a nélkül, hogy *pogányok*ról beszélne.

[2] L. még Bogáthinál a 12. és 14. zsolt. végét, valamint 68,2.

[3] L. Bogáthinál 76,2 és 81,14 összevetve az eredetivel 76,2 és 81, 10; még tanulságosabb a 19. zsolt. 10 versének szabad átdolgozása, mely erősen kiemeli azt a szombatos alapelvet, hogy istennek egyszer adott törvénye mindörökre kötelező s hogy »mint *változhatatlan* megmarad az *isten, az törvény is ugy legyen.*«

Az efféle fordításoknak, vagy helyesebben: állításoknak — mert az eredetiben hiába keressük nyomukat — világosan az a céljok, hogy igazolják a szombatosokat, kiknek bűnűl felróták, hogy zsidóznak, vagy éppen zsidókká lettek már. Hasonló, gyakran ugyanezekkel a szavakkal kifejezett állításokkal sűrűn találkoztunk a *Szombatos énekes könyv* fent 86—88. l.) idézett helyein.

Ebben a tekintetben érdekes még a következő példa: A 103. zsolt. 7. versét: »Tudatja utait Mózessel, csodatetteit Izraél gyermekeivel«, Bogáthi ekkép fordítja:

Utait Mózessel arra mutatta,
Természetét az zsidóknak megmondta,
Hogy életét minden csak ahhoz szabja;
Ha elveti, bátor haragját várja.

A zsidók üldözői, mint a szombatosoknál úgy nála is, hitetlenek, kik e bünökért majd lakolnak:

Azonnal megűzzük az *pogány* népet,
Mind az, kik *gyülölik az mi hitünket.*
Egy sem marad bennök, az kik *gyülölik*
Az zsidók istenét, vagy nem *ismerik*;

az eredeti (68, 2) csak annyit mond: »Elszélednek (istennek) ellenségei és megfutamodnak előle gyülölői.« A zsoltárszót: »Megszégyenülnek és meghátrálnak Czijon minden ellenségei« ekkép adja:

Azt tartom, *most is poklúl jár,*
Szándékában kisebbséget vall;
Szép Sionra valaki forral,
Valaki zsidót gyülöl, utál.[1])

Ha pedig a 25. zsoltárt azzal berekeszti:

Én velem együtt szabaditsd azokat,
Imitt, amott kik látnak háborúkat,
Méltatlan szenvednek nehéz boszúkat,
Jákob fiainak az kik mondják magukat:

e túlságosan szabad fordításban alig láthatunk egyebet, mint az üldözött Szombatosok fohászkodását.

---

[1]) 129. zsolt. 5. v.; l. még Bogáthinál a 75. és 130. zsolt végét.

Végre pedig nem ritkán kiteszi azt is, az egyik vagy másik zsoltár melyik ünnepre való, illetve mely alkalommal mondandó, a mit mindig *a zsidó ritusnak megfelelőleg* szokott meghatározni.

A 23. zsoltárról például, melyet a zsidók az ebédelőtti kézmosás után szoktak elmondani, megjegyzi: »*Asztalánál* szent jámbor ezt mondja;« a 92-ről, hogy »*Szombaton* zsidó is mondja;« a 118-ról, hogy »*Marok zöld ágakkal sátoros ünnepen* most is zsidó azt mondja« [1]) s a 113-ról »Ezt minden *uj holdkor* isten népe monda.«

Mindezek világosan bizonyítják, hogy *Bogáthinak zsoltárai mindenütt szombatos nézeteket és tanokat juttatnak érvényre, s hogy olyan határozott és erős zsidó szellem nyilatkozik bennök, a minőt hiába keresünk maguknál a zsidó fordítóknál.*

Innét jött, hogy a szombatosok buzgalommal felkarolták, nagy szorgalommal másolták és vallásos életükben sürüen használták Bogáthi e munkáját. Zsoltárainak eddig ismeretes négy kézirata közül a három legrégibb, 1604—1608-ból való, részben Szent-Erzsébeten iratott, Eössinek, később Péchinek birtokán, részben pedig Kis-Solymoson, a Mátéfiék házában, melyből mint fentebb (78. l.) láttuk, a legtöbb szombatos kézirat került ki. E zsoltárok továbbá a *Régi szombatos énekeskönyv*-nek I. és III. számú kodexében együvé vannak kötve a voltaképi szombatos énekeskönyvvel, melynek kiegészítéseül tekintettek. A szombatosok ugy a nyilvános isteni tisztelet alkalmával, mint a magán ájtatosságra használták azokat. A *Szombatosok régi könyvében*, az imadarabok közt s egyébütt előforduló zsoltárok mind a Bogáthi zsoltáraiból vannak véve (fent 110. l.). S Péchi Simon 1637-ben, midőn legbuzgóbban apostolkodott a szombatosság érdekében, beteg leányát, a szintén buzgó szombatos Kis-Egrestői Angyalos Istvánnét arra inti, olvassa a 38—41. zsoltárt, »akár az *Bogáthi*

---

[1]) Az egész (utolsó) versszak ekkép hangzik:

Az husvéti bárányt mikor zsidók ették, étel közbe ezt mondták;
Vég vacsora után az szent *apostolok az Krisztussal* ezt mondták:
Marok zöld ágakkal sátoros ünnepen most is zsidó azt mondja,
Ünnep nyolczad napján istentől az királyt ilyen szókkal kivánja.

Ez az *egyetlen* hely, hol Bogáthi zsoltáraiban Krisztusról s az apostolokról beszél, s itt is csak azért teszi, hogy az úrvacsorát, szombatos felfogás szerint (l. fent. 97. l.), régi *zsidó szertartásnak* tüntesse fel, melyet Jézus is gyakorolt.

zsoltáraiból s akár az én (Péchi) fordításomból.«[1]) Egy 1825-ben másolt vegyes tartalmu ima- és énekes-könyvecske felvette Bogáthi 29., továbbá, mint »étel után való ének«-et, 23. zsoltárát is, melyet ez alkalomra irottnak mondott maga Bogáthi.[2])

Bogáthi, sok habozás és ingadozás után, végre elfogadta a Dávid Ferencz halála után felállított uj unitárius hitvallást és mint unitárius pap halt meg. Nyilván ezen körülmény következtén történt, hogy az unitáriusok később, egész 1665-ig, szintén használták zsoltárait; de azokat minden esetre vagy gondosan megválogatták, vagy pedig lényegesen átalakították, mivel az erősen zsidó darabokat alig énekelhették templomaikban.[3]) Használatuk azonban, ugy látszik, még igy is talált hangos ellenmondásra az unitáriusok közt. Egy leiró, ki Bogáthinak valamint Thordai Jánosnak 1627-ben bevégzett zsoltárait másolta, midőn az unitáriusok az előbbieket még énekelték »torokkal és hangossal,« miután Thordait az egekig magasztalta, a Bogáthi zsoltárairól azt mondja, hogy

---

[1]) *Kereszt. Magvető* XV. 390. l.

[2]) L. fent. 152. l. A szóban forgó kis 16.-rétü könyvecske a jelenleg Homoród-Szt.-Mártonban lakó Wolfinger Salamon urnak a szombatosságból a zsidóságra tért feleségének tulajdona.

[3]) *Jakab* Elek, mivel Bogáthi zsoltáraiban tisztán unitárius munkát akar látni, a nélkül, hogy állítását bizonyítaná, ép az ellenkezőjét vitatja. Szerinte, a szombatosok a maguk felfogása szerint módosították e zsoltárokat (Kereszt. Magvető XV. 243—4. l.). Ezen állitás helytelen volta már onnét kitünik, hogy a szombatos kódexekben található másolatokban, s ezek a *legrégiebbek*, a zsoltárok versfői *mindenütt pontosan* mutatják a jelmondatot, mely az egyes zsoltárok elején olvasható, a mi világosan arra mutat, hogy a szövegen mitsem változtattak. Maga Jakab Elek (n. o. 239. l.) a legjobbnak mondja azon példányt, mely a III. számu *Régi Szomb. Énekeskönyv* elején található: pedig éppen ebben előfordulnak *mind a zsidózó helyek*, s a versfők helyes sorrendje sehol sincsen megzavarva, a mi pedig a későbben irt másolatokban elég gyakran az eset. A fentidézett, valamint a többi zsidózó helyek mind megvannak Bogáthi zsoltárainak *legrégibb* másolatában is, abban t. i. mely a Jancsó-kódex elején áll; ezen másolat pedig még Bogáthi *életében* készült. A másoló *Gábor deák* ugyanis a zsoltárok végén latin epigraphiumot irt, melyben egyebek közt előfordul a következő hexameter: »*Autor*, scriba libri *vitam* cum pace *perennent.*« Különösen Bogáthi, mint fentebb kimutattuk, *mindenütt*a *midrás* és a zsidó bibliamagyarázók után indult, s igy *egyes* helyeknek zsidózó értelemben történt módosításáról szó sem lehet.

Ennek is munkája
Kellemes s nótája,
Melyet hogyha ki *gyaláz,*
Hazugságban hágyja
S az Sátánnak adja
Az anyaszentegyház.[1])

Nevezetes, hogy az »eretnekeknek és Zsidóknak« 1638-ban elkobzott könyvei közt szerepel Bogáthinak Jób-fordítása is, mely 1607-ben másoltatott szintén Szent-Erzsébeten s a czímlap szerint készült »a *leghitelesebb héber eredeti* után.«[2])

Ezen utóbbi adatból kiviláglik, hogy Bogáthi, ki a zsoltárokon és Jób könyvén kivül Mózes könyveinek költői darabjait, valamint az Énekek-énekét is versbe szedte, a héber szövegből indult fordításaiban. Használta azonban a *Septuaginta*, tudvalevőleg *zsidók* által eszközölt görög fordítását is. S innét magyarázható a már többek által kiemelt, de meg nem fejtett jelenség, hogy a szokásos százötven zsoltár után nála még egy 151-ik is áll. Ezen zsoltár pedig, melyet a héber eredeti nem ismer, csak a Septuagintában található mint utolsó. A *keresztény* szellemü latin *Vulgatára* ellenben nem volt tekintettel.

Hogy Bogáthi jól értett héberül, nem következik ugyan a versfőkben feltüntetett jelmondatokból, melyekre e tekintetben Lugossy óta többen hivatkoztak,[3]) de igenis a régi héber kútforrások következetes szakértő használatából. Ki a *midrást, Rásit, Ibn-Ezrát* és kivált *Kimchit* úgy értette s úgy tudta felhasználni mint Bogáthi, az mindenesetre *korának a keresztények közt egyik legkiválóbb hebraistája volt.* Idevágó alapos tudományát pedig alig szerezhette másutt, mint valamely német, hollandi vagy svajczi egyetemen, mely főiskolákba az erdélyi theologusok akkoriban sürüen szoktak ellátogatni.

Mikor irta Bogáthi az ő zsoltárait? — az eddigelé rendel-

---

[1]) *Keresztény Magvető*, VI. 121. l.

[2]) *Erdélyi Országgyülési Emlékek* X. 165. l. Az itt emlitett elkobzott kézirat valószinüleg azonos azzal a kódexszel, melyet *Jakab Elek* (Kereszt. Magvető XV. 4. l.) ismertet. Ez is »secundum *probatissimum hebraicorum exemplarium veritatem*« iratott szintén »in *Zent Erseebeth*, Anno 1607.«

[3]) Lugossy *i. h.* CXII. l. Az általa felhozott jelmondatok, jó magyar mondatok, a minőket a héberben sehol sem találunk. Lugossy néhányat közülök héberre fordit s az ő *fordításait* bemutatja mint Bogáthi által használt *eredetit.* E téves állitását Jakab Elek és Kardos ismétlik.

kezésünkre álló adatokból meg nem határozható.[1]) A különféle kéziratok csak a *másolás* évét tüntetik fel. Ha Bogáthi csakugyan 1592-ben meghalt, a mint Uzóni Fosztó állítja:[2]) zsoltárai 1585 és 1592 közt keletkezhettek.

---

[1]) *Jakab Elek* (Kereszt. Magvető XV. 4—5 és 426. l.) 1584-re teszi keletkezésöket. Azon versszak azonban, mely elmondja, hogy az illető költeményt »Fél kedvvel irám Erdélyben Soos-Thordán — *Nyolczvannégyben* az ezerötszáz után,« nem Bogáthi *zsoltárainak*, hanem a szintén általa forditott *Énekek-énekének* végén áll (l. *u. o.* 184. és 246. l.) Abból pedig, hogy a szóban forgó úgynevezett »Bogáthi-kódex«-ben, Bogáthi egyéb munkái közt az 1584-ben irt Énekek-Éneke mellett, ott vannak zsoltárai is, még korántsem következik, hogy az utóbbiak is 1584-ben irattak. Ugyanazzal a joggal Jakab Elek azt is állithatta volna, hogy 1586-ban keletkeztek, mivel ugyanabban a kódexben ott van Bogáthinak Jób-fordítása is, melynek utolsó versszakában meg ki van téve, hogy a szerző »Székelyföldön végzé és Magyarnak adá — Ezer ötszáz *nyolczvanhat* esztendőben irá« (*u. o.* 4. l.)

[2]) *Keresztény Magvető* XV. 250. l.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Péchi Simon a szombatosság első korszakában (1621-ig.)

I.

Péchi Simon történelmi pályafutása. — Származása és dédunokájának, báró Orbán Eleknek idevágó feljegyzései. — Születése éve és ifjukora. — Péchi Eőssi András hazába kerül. — Az utóbbinak tervei. — Péchi nagy külföldi utazása. — Távolléte alatt Eössi örökbe fogadja. — Hazatérése és Eössi halála. — Péchi jellemzése. Nyelvismeretei. — Az Eössiről rászállt örökség.

Péchi Simon egyike azon történelmi alakoknak, a kiknek pályafutását érdeklődéssel tekintjük kezdettől végeig.

Rokonérzésünk fogadja és kiséri a nagytehetségü ifjut, ki alacsony származás homályából a történelem szinhelyére lép, bátran halad s gyorsan emelkedik mind magasabbra. Megelégedéssel látjuk a ritka míveltségü, deli férfiut, mint hazájának legfőbb tisztviselőjét s a fejedelem után leghatalmasb emberét azon fényes állásban, melyet önerejéből vivott ki. Midőn pedig e magas polczról váratlanul mélyen lebukik, részvétünket meg nem tagadhatjuk a már őszülő embertől, ki nehéz vasra vert, dagadozó lábakkal a börtönben sinlődik, felszabadulása után termékeny tudományos tevékenységnek szenteli idejét, azután ujra fogságra jut és miután munkaerején és munkakedvén kivül majdnem mindenét elveszíti, szegényes viszonyok közt végzi be változatos életét.

Látjuk őt mint iskolamestert és mint utazó deákot, mint államférfiút és mint hadvezért, mint tudóst és mint költőt, mint theologust s mint bibliafordítót, mint korának egyik kiváló, a magyaroknak pedig legjelesebb hebraistáját, végre pedig mint a szombatosság buzgó apostolát és hivei által dicsőitett hősét.

Erdély politikai és vallástörténetének nem egy lapján találkozunk Péchivel. Ránk maradt tudományos munkái megörökítették nevét, s a szombatosok kegyelete harmadfél századon át dicsőitette emlékét és egész mondakört füzött hozzá. Majd fényes, majd tragikai éleményei magukra vonták báró Kemény Zsigmond figyelmét, ki »*A rajongók*« czimü regényében ő reá ruházta az egyik hős szerepét. Akadt is már életirója Kőváry László, »Erdély történelmé«-nek tudós szerzőjében, ki szorgalmasan kutatta és rokonérző hangon ismertette Péchi Simon viselt dolgait.

Mindazáltal még csak hézagosan, csak külsőleg és egyoldaluan ismerjük életét. A korabeli vallásos mozgalmakban elfoglalt állására, irodalmi tevékenységére és tudományos jelentőségére nézve pedig csak egyes szétszórt adatokkal, merő hozzávetésekkel, kellően be nem bizonyított, vagy épen téves állításokkal találkozunk.

Mindezekre nézve csak ott kereshetünk felvilágosítást, a hol lefektette szellemi munkája eredményeit és feltárta gondolkozását s érzelmeit: hátrahagyott műveiben. De ezek közül, ha néhány kiadott levelét ide nem számítjuk, munkáinak egy pár apróbb töredékét nem tekintve, mindössze *egy*, költemény és Mózes könyveinek fordításából és magyarázatából *egy* fejezet látott napvilágot. Számos egyéb könyvének mindeddig csak tartalma, itt-ott csupán száraz czime van ismertetve,. s még csak nem is mindig helyesen; meg más könyveiről még azt sem jegyezték fel, hogy egyátalán léteznek.

A következőkben megkisértjük, kivált mint irót és mint tudóst ismertetni Péchi Simont, egyúttal pedig megállapítani a viszonyt közte meg a szombatosság közt, melynek történetében kétszer alkotott korszakot s mely kizárólag az ő szellemi munkájának köszönhette háromszázados fennmaradását. De azért külső életviszonyait sem hagyhatjuk figyelmen kivül, hisz leginkább ezek teszik érthetővé viselt dolgait s a kellő világításba helyezik egész egyéniségét. [1])

---

[1]) Péchi külső életviszonyait behatóan tárgyalja *Kővdry* László, Péchy Simon kanczellár, Kereszt. Magvető VI. 34. l. ff.; a terjedelmes czikk, néhány téves adat és több hézag daczára, világosan és nagyjában helyesen tünteti fel Péchi életét.

Péchi [1]) Simon származását és ifju korát sürü homály fedi. Még azt sem tudjuk, hol született és kik voltak szülei. Kemény János fejedelem, midőn azt állítja róla, hogy »*Pécsen* egy szőcs fia« és maga is »egy szőcs legény« volt [2]) valószinüleg csak közszájon forgott hozzávetést ismétel, mely az ismeretlen származásu Péchit Pécs városával hozza összeköttetésbe. Lugossy, ki ezen adatot azzal akarja kiegészíteni, hogy Péchi atyja egy Csehországból bevándorolt s Pécsett letelepedett mesterember volt, nyilvánvaló tévedésből indul. [3]) Péchi Simonnak valószinüleg ép oly kevéssé van köze Pécscsel, mint a többi Péchieknek, kikkel ez idő körül sürüen találkozunk úgy Erdélyben mint Magyarországban, [4]) s a kik bizonyára nem származtak mindnyáján Pécs városából. Azon még későbbi állítás, hogy »Péchi *Pesten* vette eredetét«, [5]) csak rossz olvasásból, vagy tollhibából folyhatott.

[1]) Péchinek általam megvizsgált sajátkezü aláirásai az utolsó betüből induló czikornyával végződnek, úgy hogy bajosan határozható meg, vajjon y-nal, vagy i-vel irta-e nevét. Innét lett, hogy eddig közzétett leveleinek kiadói majd Péchyt, majd Péchit olvastak. Én inkább az utóbbit véltem kibetüzhetni, és így (Péchi) van az világosan kitéve 1629-ben, saját házában készült kéziratu zsoltárainak eredeti czimlapján. De azért lehetséges, hogy az akkori helyesirás ingatag voltánál fogva, maga Péchi majd így, majd Péchynek irta nevét. Hogy az egyik költeményében (az 52-ben, l. fent III. 381. l.) a versfők »Pé*csi*«-t, a másikban (a 46-ban, l. fent 139. l.) »Pé*tsi*«-t tüntetnek fel, nyilván onnét magyarázható, hogy magyar énekben *ch*-val nem kezdhetett uj versszakot. A nótaperéről felvett hivatalos okiratban (Erdélyi Országgyül. Emlékek X. 182—196). mindenütt Péczi olvasható.

[2]) *Kemény János önéletirása*, kiadta *Szalay* L., Pest, 1856. 11. és 407. l.

[3]) Péchi fent (67. l.) közölt énekének versfői: Péchi Simon Boem. — Lugossy (i. h. CXII. l.) az utóbbi négy betüt igy értelmezi: Boem = *Bo(h)emus*. De akkor nem csak atyja, hanem ő maga is bevándorolt cseh lett volna; már pedig bajosan tehetjük fel, hogy Péchi, ki midőn e költeményt irta, mint látni fogjuk, már Erdély főkanczellárja volt, azt akarta volna feltüntetni, hogy voltaképen cseh ember. A költő *nevét* feltüntető versfők *után* következő versfőknek nincsen már semmi jelentőségük, itt a *Boem*-nek ép oly kevéssé, mint annak az N-nek, mely Péchi egy másik (46.) költeményében áll a nevét feltüntető versfők után. Vajjon miképen magyarázta volna Lugossy a szintén a Szombatos Énekeskönyvben előforduló következő versfőknek utolsó betüit: »Thomas Pankotai *Nt*,« »Johannes Bekeni *Id*,« vagy pedig: »Petrus Magyari *Kmi*« és »Harsányi Imre *Nhos*« ?

[4]) L. például a *Tört. Tár.* majdnem minden egyes évfolyamának (kivált az 1881-nek) név és tárgymutatóját, *Erdélyi Országgy. Emlékek* VII. 497. l. s egyebütt, *Frankl*, Hazai és külföldi iskoláztatás 118. és 386. l. stb.

[5]) Győri Tört. és Régészeti Füzetek II. 349. l.

Annyi azonban bizonyos, hogy Péchinek nem Erdély volt a szülőföldje. Dédunokája, lengyelfalvi id. báró Orbán Elek, ki atyai ágon Eössi András nőtestvérének is dédunokája volt, s kinek édes anyja, úgy mint később ő maga Péchi egyik leányánál Zsuzsánnánál nevelkedett, 1740. május hó 3-án kelt végrendeletében több érdekes adatot hagyott hátra. A végrendeletét iró hetven éves aggastyánt egyes aprólékos részletekre nézve tán cserben hagyta emlékező tehetsége: de nagyjában bizonyára feltétlen hitelt érdemelnek szóban forgó feljegyzései, melyek Péchi és Eössi leveleire s egyéb családi okiratokra hivatkoznak, s legalább részben abból a friss, majdnem közvetetlen családi hagyományból folytak, melyet Péchinek saját leányától vett. [1]) Ezen több tekintetben fölötte érdekes végrendeletében pedig egyebek közt azt irja, hogy »Péchi Simon *ifjantan származott be Erdélybe,*« s ez állítást úgy látszik, megerősíti Péchi egy sajátkezű levele is. [2]) Mindenesetre valahonnét Magyarországból jött Erdélybe, hol testvére Anna, később sárdi Simén Jánosné is élt, az egyetlen, kit hozzátartozói közül ismerünk. Vajjon az utóbbi vele együtt, vagy általa meghiva, csak utólagosan jött-e oda, bizonytalan.

Születése évét hozzávetőleg az 1565—1570 közti időszakra tehetjük. [3])

---

[1]) Ezeket szükségesnek láttam felhozni *Kőváry* ellen, ki (i. h. 35. l.) kétségbe vonja Orbán Eleknek Péchi bevándorlására vonatkozó feljegyzéseit. Az Orbán Balázs birtokában levő végrendeletből Péchire vonatkozó néhány részletet közölt maga *Orbán Balázs* (Orbán Elek dédunokája), A székelyföld leirása I. 153. l., valamint *Kőváry* i. h. 35—6. Itt s a végrendeletet idéző egyéb helyeken Szilágyi Sándor szivességéből használhattam a végrendeletnek *Torma* Károly által eszközölt teljes másolatát.

[2]) A szamos-ujvári börtönből irt levelében kéri Bethlen Istvánt, helyezzék őt szabad lábra, »felőlem — azt irja egyebek közt — bizony igen bátorságos lehet, mivel ez a föld nevelt engömet ez állapotra, soha nyilván szerelmes gyermekimet el nem hagyom, inkább azt akarom, ez a föld fogja be testömet, emitt temetődjem mint hazámban« (*Mikó* Erdélyi Tört. Adatok III. 356. l.). Ugy látszik kerüli, hogy *szülő*földjének mondja Erdélyt, hanem arra szorítkozik, hogy azon földnek mondja, mely őt nevelte s nagygyá tette, s mely hazájává lett.

[3]) Az előtteváló jegyzetben említett levelében (u. o.) elpanaszolja, hogy lábai dagadoznak s hogy attól tart, hogy »hydrops talál indulni ez dagadásból már *öreg* ember voltomra.« E levelét 1621. jul. 30-án irta, akkor tehát legalább 50—55 éves volt s igy 1565—1570 közt születhetett. Ezzel összevág, hogy Péchi, Kemény János fejedelem szerint (Önéletirás, 11. l),

Tanulmányait állítólag a kolozs-óvári unitárius iskolában végezte, hol jobbára önszorgalmából, kivált a keleti nyelvekkel foglalkozott.[1]) Később iskolamester volt a szent-erzsébeti unitárius aliskolán s így került az ott lakó Eőssi Andráshoz, ki őt gyermekei nevelőjének fogadta. Az özvegységre jutott, betegágyon sinlő ember nem csak gyermekeit bizta rá, hanem jószágainak kezelését is. Saját vallomása szerint, »Péchi Simon deák nem csak úgy mint szolga, hanem annál feljebb való hűséggel, szeretettel szolgálta, magának és jószágának, marháinak gondját viselte.«[2]) Közben egymásután elhaláloztak gyermekei, s a magtalan férfiu mindinkább megkedvelte a nagytehetségü, kellemes külsejü, ügyes fiatal embert, ki azonkivül még készségesen s egész odaadással felkarolta az ő vallásos nézeteit.

A hitrajongó Eőssi nyilván gondviselésszerü eszközt látott Péchiben a szombatosság szilárdítására és felvirágoztatására, s azért mindent elkövetett, hogy fényes jövőt, minél nagyobb befolyást és minél tekintélyesebb állást biztosítson a maga uj vallásának jövendőbeli apostola számára. E czélt pedig legbiztosabban úgy vélte elérhetni, ha mint bőtudományu, mivelt embert, mint világot látott, gazdag és előkelő férfiut az állam szolgálatába lépteti.

Mindenek előtt, úgy látszik, a fejedelmi udvarba juttatta, Báthori Zsigmond szolgálatába,[3]) azután pedig »a fejedelem passusával, recomendatoriájával« nagy tanulmányi utazásra küldte, messze külföldre. Péchi, azt irja báró Orbán Elek fent-

---

»*igen vén* korában meghala,« tehát életének legalább 70—75-ik évében; mivel pedig 1642-ben halt meg, ebből is következik, hogy 1565—1570 közt születhetett.

[1]) Igy, a nélkül, hogy forrását idézné, *Székely* Sándor, Unit. vallás tört. 133. l.

[2]) L. az okiratot, mely által Péchit fiának fogadta, közölve *Kőváry* i. h. 37. l.

[3]) Azon szolgálatokért, miket Péchi tett »cum *antea semper* Principibus Transylvaniae, praedecessoribus nostris, tandem nobisque« sat. mond Bocskainak 1606. áprilisban kelt oklevele (*Kőváry*, i. h. 40. l.); már pedig Péchi (l. alant) csak 1599 közepe felé jött vissza utazásáról: az »*antea* semper« sat. tehát bizonyára az elutazása *előtti* időre is vonatkozik. Ugyanaz következik a balázsfalvi adomány-oklevélből, mely Péchinek kiállíttatott 1615. jan. 7-én »a *primis juventutis suae*« tett hivatalbeli szolgálataiért (*Kemény* József, Diplomatarium VII. 177), az utazásáról hazatérő Péchi pedig már vagy 30 éves, tehát már azelőtt volt az állam szolgálatában.

említett végrendeletében, »*diariumot* csinált peregrinatiójáról, melyet is könyvbe formált volt, ez a könyv a nénémről, Péchi Zsuzsánáról, más sok drága könyvekkel együtt, rám maradtanak vala, és a Rákóczi revolucziókor a gy.-szent-miklósi templomból generális Graven prédálta vala el, egy nagy ládával való könyveimmel s több javaimmal együtt. *Ebben a Péchi Simon diariumában olvastam,* hogy megindulván Erdélyből, Bukarestben a vajda mellett esztendeig volt, onnan ment Konstantinápolyba, ott a fővezér mellett tovább másfél esztendőnél lakott; átkelvén a tengeren, lement Afrikába és Karthágóban hét (?) esztendeig lakott. Onnan megint átjött Európába, Rómában és Neapolisban sok időkig lakott. Neapolisból ment a spanyol királyhoz, onnan a Portugall királyhoz, onnan Francziaországba és aztán visszatért Erdélybe. Tizennyolcz esztendő tölt peregrinatiójában, a peregrinatióban költ irása szerint.« Ezen Péchi sajátkezü utazási naplójából merített feljegyzésből kiviláglik, hogy Péchi mindenek előtt Oláh- s Törökország felé vette utját, mely két ország politikai tekintetben akkoriban a legfontosabb volt Erdélyre nézve. Mint ottan a vajda, illetve a fővezér mellett, úgy az általa meglátogatott többi országokban is, kivált az udvarnál szokott megfordulni. Igy szerezte azt a diplomacziai tapasztalatot s ügyességet, melyeknek köszönhette a későbbi pályáján aratott fényes sikereket, és elsajátitotta az őt kitüntető ritka miveltséget és nyelvtudományokat. A héber nyelvnek azon bámulatos ismeretét, melyet későbben a szombatosság érdekében érvényesített, leginkább Törökországban, Afrikában és Olaszországban szerezhette, valószinüleg zsidó tanítóknál. [1])

Ezen minden esetre hosszú, bár bizonyára nem tizennyolcz éves utazásáról [2]) még csak *egy* részletet ismerünk. »Corcyránál,

---

[1]) Alantabb látni fogjuk, hogy a héber irodalom terén kifejtett tevékenysége török, áfrikai, vagy olasz, szóval: *szefárdi* zsidók tanítására vall.

[2]) Kéziratu *zsoltárforditásában* (l. róla alant.) a 107. zsoltár 31. verséhez való jegyzetben Péchi hálát ad istennek egyebek közt azért is, »mert *hosszu búdosásimból* is haza vezérlett.« Hogy azonban nem tizennyolcz évig volt távol, onnét következik, hogy 1565—1570 közt született, utazásáról pedig 1599-ben, tehát mint 24—29 éves férfi tért haza, s így, ha csakugyan 18 évig utazott volna, elutazásakor hat, illetve tizenegy éves gyermek volt volna. Tizennyolcz évi utazása még akkor sem telik ki, ha 5, sőt 10 évvel lőbbre teszszük születését, mert akkor legfeljebb 20—21 éves lehetett elutazásakor, mely életkorral pedig alig fér meg, hogy akkor tanulmányai

az Adriaticum tengeren,« tehát valószinüleg Törökországból Afrikába való átkelésekor történt, hogy mint maga elbeszéli, vihar alatt a tenger vizébe esett vala, az magas hajóról ki akarván ugrani, de az Ur, így végzi, »az hajóval kitaszíttata az partra és úgy tartá csodálatosan meg életemet.« [1])

Péchi még távol volt, midőn a beteg Eőssi a közeledő halál előérzetében elhatározta, hogy őt fiának fogadja. Miután erre nézve Báthori Zsigmond fejedelemtől, röviddel ennek első lemondása előtt, 1598. április elején, megnyerte az engedélyt, ugyanezen év május hó 10-én kiállíttatta azon okiratot, mely által »Péchi Simont fogadá örökös fiának, szintén mintha ő szülte volna, és minden jószágában, örökségiben ő maga után haeresinek és successorának vallá, kiért ez után nem Péchi névvel, hanem Ősi Andrásról és úgy mint az ő atyai nevéről *Ősi Simon*nak, neki tulajdon fiának neveztessék ez napságtól fogva.« [2])

Egyidejüleg, úgy látszik, sürgette Péchi hazajövetelét. Az utóbbi ugyanis a következő (1599.) év márczius hó közepe felé már ismét Erdélyben volt, hol mindenek előtt az épen másodizben lemondott s Erdélyből induló félben levő Báthori Zsigmondnál jelentkezett. »Sietett volna menni fogadott atyjához Eőssi Andráshoz [3]) — így hangzik báró Orbán Eleknek, mint fennebb kiemeltük, minden esetre megbizható tudósítása — de a fejedelem tartoztatta, kivánta a peregrinatióról szóló sok experientiáját hallani: hanem postát adott, ki által tudósította Eőssi Andrást érkeztéről. Az megint rescribált, hogy siessen hazajönni, mert beteg ágyban vagyon, s a fejedelemnek is könyörgött, hogy bocsássa el. Maga adott hintót alája a fejedelem, a melyben Szent-Erzsébetre ment, de érkezése után három óra felett nem

---

bevégzése után, már iskolamester és Eőssi közben egymásután elhalt három fiának nevelője volt. Orbán Elek, midőn ezeket feljegyezte, saját vallomása szerint már nem volt Péchi utazási naplójának birtokában, s így a számokra és nevekre nézve könnyen tévedhetett. Egyebek közt azt sejtem, hogy a Karthágóban töltött *hét* év helyett *két* év olvasandó, ugy a mint Orbán Elek végrendeletének egy másik helyéből *Kővári* tizen*két*, Torma másolata pedig tizen*hét* nyelvet olvas ki, melyet Péchi értett volt.

[1]) Péchi kéziratu *zsoltárforditása*, a 107. zsoltár 27. verséhez irt jegyzet.

[2]) *Kővári*, i. h. 37—8. l.; *Tört. Tár* 1887. évf. 809. l.

[3]) Orbán Elek, mint már fennebb megjegyeztük, *András* helyett tévesen *Tamást* ir.

élt Eőssi András, meghalt, Péchi Simon minden javaiban benne maradott, s a fejedelem hírével el is temette fogadott atyját.« [1])

A haldokló Eőssi jogos örömmel tekinthetett fogadott fiára, ki benne vetett reményeit valósítva, csakugyan mint »a fejedelemnek s az hazának szolgálatjára alkalmatos és elegendő ember« [2]) hazatért hosszu tanulmányi utazásáról. Gazdag tapasztalatokat, sokoldalu, bő tudományt, előkelő fellépést s megnyerő társalgási modort hozott magával.

Kemény János fejedelem, ki mint fiatalabb kortársa nyilván személyesen ismerte Péchit, s különben elég keményen nyilatkozik felőle, »okos, jó deák (azaz: jól mívelt) tanácsos ember«-nek mondja, ki »úri módon viselte magát mindenekben és mind hadi, mind országos és törvényes dolgokban, tractákban expertus ember vala, s igen tudós mind theologiában, mind egyéb arsokban, deák, görög, zsidó, kaldeai nyelvekben.« [3]) Ezen nyelveknek alapos ismerete kitünik munkáiból is. Azonkivül minden esetre értette az oláh, török, olasz, spanyol, franczia és német, talán még a lengyel nyelvet is, s így hitelesnek látszik a családjában élő hagyomány, mely szerint »a magyar nyelvvel együtt *tizenkét* (egy másik olvasás szerint: *tizenhét*) nyelvet tudott.« [4])

---

[1]) A Péchi utazására, örökbefogadására, hazaérkezésére s Eössi halálára vonatkozó adatoknak a fentebbiekben előadott sorrendje igy következik Orbán Elek végrendeletének s az Eössi által kiállitott örökbefogadási okiratnak egybevetéséből. *Kővári*, mivel Péchi hazajövetelét Báthori Zsigmond *első* lemondásának idejére, 1598. áprilisre teszi, e két okiratot nem tudja összeegyeztetni és (i. h. 37. l.) kétségbe vonja Orbán Elek állítását, hogy Eőssi, Péchi hazaérkezése után »még csak három napot (helyesen: órát) élt volna.«

[2]) Eőssi szavai; l. az okiratot, mely által Péchit örökbe fogadja.

[3]) *Kemény*, Önéletirás 9. és 407. l.

[4]) Az *oláh*, *török*, *olasz*, *spanyol* és *franczia* nyelvet elsajátíthatta magukban az illető országokban, melyekben mint fennebb láttuk, utazása alkalmával hosszabb ideig tartózkodott. Hogy *németül* beszélt, már azon gyakori alkudozásokból következik, melyeket a bécsi udvar követeivel folytatott. Hogy a *lengyel* nyelvet is értette, a Lengyel- s Erdélyország közti akkoriban sürü érintkezésen kivül az is gyaníttatja, hogy 1602-ben Báthori Zsigmonddal Lengyelországba ment, hol egy izben mint követ is járt (*Kővári* i. h.. 38. l. és Történ. Tár 1881. évf. 145. l.). Ilyformán a fennebb említett *deák*, *görög*, *zsidó* (értsd: héber) és *kaldeai*, valamint a *magyar* nyelvvel csakugyan kikapjuk azt a *tizenkét* nyelvet, melyet *Orbán Elek* végrendeleti feljegyzése szerint, Péchi tudott volt.

A már többször említett báró Orbán Eleknek öreg atyja Orbán Péter, kinek édes anyja Eőssinek közel rokona volt, Péchit perbe fogta ugyan arra hivatkozván, »hogy vér ellen nem legálhatta volna Eőssi Péchi Simonnak az jószágot«: de Péchi valahogy kiegyezkedett és »cserét adott Orbán Péternek,« [1]) s így Erdély egyik legnagyobb földes ura lett. Terjedelmes birtokai Udvarhelyszékben, Küküllő- és Fejérvármegyében feküdtek. Andrásfalva és Oláh-Hidegkut egész falvakon kivül még tizenegy kisebb, nagyobb birtokrész és végre a szent-erzsébeti birtok az ottani nemesi udvarházzal szálltak rá Eőssiről. [2])

II.

Péchi politikai szereplése 1604-ig. Bocskai, Rákóczi Zsigmond és Báthori alatt. — Péchi házasságot köt és sógorságba jut Erdély legelőkelőbb családjaival. — Bethlen Gábor az ország főkanczellárjának kinevezi. — Tekintélyének, befolyásának és vagyonának gyarapodása. — Diplomácziai és katonai szolgálatai a Bethlen és II. Ferdinánd közti háborúkban. — Pfalczi Fridrik segítségére erdélyi hadakat vezet Csehországba. — A prágai csatáról való elmaradása.

A szegény iskolamesterből világot látott, ritka műveltségű, előkelő modorú, tapasztalt és dúsgazdag ember vált. A hazatérésekor körülbelül harmincz éves Péchi előtt egyengetve volt az út, mely tekintélyre és dicsőségre vezet, és ő habozás nélkül rátért és gyorsan haladt rajta.

Épen akkor viharos idők jártak Erdélyben. A belviszálydúlta ország fejedelmi székén 1601-ig gyorsan egymásután váltakoztak az uralkodók. Ezen zilált viszonyok közt Péchinek milyen szerepe jutott? — azt már nem tudhatjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy hazajötte után azonnal a politikai élet szinhelyére lépett. [3])

Az 1601-iki év vége felé, midőn Báthori Zsigmond harmadizben elfoglalta a főhatalmat Erdélyben, Péchi a titkárja volt. De az ingatag Báthori, miután őt 1602. május 12-ikén az Eőssitől örökölt javakban megerősítette, még ugyanezen év július havá-

[1]) *Orbán Elek* végrendeleti feljegyzése.

[2]) Az Eőssitől örökölt birtokok részletes felszámítását l. a *Kővári* által közölt okiratokban, i. h 37. és 39. l. és *Tört. Tár* 1879. évf. 809. l.

[3]) Következik Báthori megerősítő leveléből *T. Tár* u. o. 810. l.

ban ismét elhagyta az országot és Lengyelországba ment, hova Péchi elkisérte.[1])

Bocskai István felkelésekor, 1604-ben, Péchi már ismét Erdélyben volt és mint Bocskai titkára és megbizott embere, tevékeny részt vett az akkori mozgalmakban és küzdelmekben.[2]) Ezen válságos időkben olyan terhes hivatalt viselt, hogy, mint egyik levelében irja, sokszor megunta volna, »ha az hitván böcsületecske és az uramnak hozzám nagy kedve és jóvolta nem hordozna.«[3])

Az 1605. áprilisban fejedelemségre jutott Bocskai, ki az elismerés meleg hangján beszél Péchi hűséges szolgálatairól, mint belső titkárt szakadatlanul maga mellett marasztalta és elhalmozta őt kegyének és bizalmának jeleivel. 1605-ben visszaadta neki a Haller Gábor által lefoglalt, úgy látszik peres jószágait.[4]) 1606. április 5-én újból megerősítette az Eőssitől örökölt javakban és felmentette őt a rajtok nyugvó állami és fejedelmi terhek alól.[5]) Néhány hónappal azután pedig a Felőt nevű birtokot udvarházastól, valamint a kaczkói birtokot végrendeletileg hagyományozta neki.[6])

Bocskai ugyanis ezen idő körül Kassán súlyosan megbetegedett. Végső reményét III. Zsigmond lengyel királynak Eleazár nevű zsidó orvosába vetette, kivel Péchi Lengyelországban való tartózkodása alatt ismerkedhetett meg. Valószinűleg az ő unszolására történt, hogy Bocskai tekintélyes küldöttséget menesztett Krakóba a nagyhírű zsidóorvosért. Eleazár csakugyan megjelent a fejedelem betegágya mellett, de a mérgezésnek tartott

---

[1]) Az utóbbit a megbizható *Kőváry* (i. h. 38. l.) után irom, ki azonban épen ezen adatra nézve nem idézi a forrást. Báthorit ez alkalommal tudvalevőleg Székely Mózes hozta vissza, mire vonatkozólag Kőváry (u. o.) azt jegyzi meg: »mi része volt Péchinek *sógora*, Székely Mózes e vívmányában, nem látjuk jelezve.« Ez határozottan tévedés. Péchi, mint alantabb látni fogjuk, csak 1608-ban vette feleségül Székely Mózes özvegyének nőtestvérét, 1601-ben tehát még nem volt Székely sógora.

[2]) L. Péchi levelét 1605. márczius 26-ikáról *Erdélyi Országgy. Emlékek* V. 300. l. v. ö. *u. o.* 384—5. l.

[3]) *I. h.*, u. o. 384. l.

[4]) *I. h.*, u. o. 397. l.

[5]) L. az okiratot *Kőváry*nál, i. h. 39—40. l.; v. ö. *Tört. Tár* 1887. évf. 810. l.

[6]) *Rumy Károly György*, Monumenta Hung. II. 329. l.

bajon már nem segíthetett.[1]) Bocskai a közeledő halál érzetében végrendeletet csinált Alvinczi Péter, udvari papja, Örvendi Pál, kincstárnoka és »Péchi Simon Deák, meghitt belső secretariusa előtt«, kiket végrendeleti végrehajtóknak kinevezett.[2]) Betegsége alatt egész 1606. deczember 29-én bekövetkezett haláláig, nevében és megbizásából Péchi intézte a folyó ügyeket.[3])

Bocskai utóda, Rákóczi Zsigmond, szintén élt Péchi szolgálataival és bizonyára nem ok nélkül adományozta neki Szent-Pétert és Berkenyest. Péchi diplomácziai ügyessége akkoriban már országszerte volt elismerve. Az öreg, erélytelen Rákóczi ugyanis vagy tizenöt hónapi uralkodás után lemondván a trónról, a lemondását megelőző alkudozásokban nagy szerepe jutott Péchinek. Jelen volt a Báthori Gábor pártján álló rendeknek Rákóczihoz menesztett küldöttségében, később pedig Szilvási Boldizsárral küldték ki Báthorihoz, hogy az utóbbinak trónralépésére és Rákóczi lemondására nézve megállapítsák a módozatokat.[4])

Báthori Gábor, nem sokára trónralépése után, 1608. május 27-én, mint házának régi hivét s megválasztásának egyik előmozdítóját, megerősítette Péchit a Rákóczi által neki adományozott jószágok birtokában.[5])

Ugyancsak 1608-ban Péchi nőül vette homorod-szent-páli Kornis Farkas leányát, Juditot. E házassága által sógorságba jutott az ország legelőkelőbb családjaival, a Petkiekkel, Apaffiakkal s egyebek közt egy volt s egy jövendőbeli fejedelemmel: Székely Mózessel és távolabbról Bethlen Gáborral is.

Juditnak, midőn tizenöt éves korában a sokkal öregebb, körülbelül negyven éves Péchinek felesége lett,[6]) még csak mos-

---

[1]) *Veszprémi István*, Succinta medicorum Hungariae et Transilv. biographia. Bécs 1787., IV. 121. l.

[2]) L. a végrendeletet *Rumy*nál, i. h. II. 315—338. l. Az itt említett Alvinczi Pétert fennebb (80. l.) tévesen mondottam szombatosnak, s még pedig szombatos költőnek; ez Alvinczi *Énok* volt (l. fent. 128. l.). A tévedést ezennel helyreigazítom.

[3]) L. Kassán, 1606. június 22-től deczember 8-ig kelt leveleit, *Mikó* i. h. IV. 342—349. l.

[4]) *Kővári*, Erdély történelme IV. 191. l. s az ott idézett források.

[5]) *Kővári*, Kereszt. Magvető, *i. h.* 41. l.

[6]) A koporsóján tartott gyászbeszédből kitünik, hogy Péchi Judit 13 évi házasság után 1621. áprilisban halt meg, életének 28-ik évében. Ebből

toha anyja volt: a Bethlen Gáborral rokonságban levő Bethlen Krisztina.[1]) Atyját, a ritka erkölcsű s nagytekintélyű Kornis Farkast, Mihály vajda lefejeztette; anyja, Petki Kata, Kornis első felesége, már rég meghalt volt. Édes testvérei voltak: Anna, Székely Mózes fejedelem özvegye, Kata, dersi Petki Jánosné, Kornis György, Miklós, Mihály és Ferencz; féltestvérei: Kornis Zsigmond és Ilona, Zalárdi Miklósné.[2])

A Kornis családdal való sógorsága egyelőre csak kárára vált Péchinek. Báthori ugyanis 1610-ben őt és Erdélyi Istvánt küldte II. Mátyáshoz, a vele folytatott békealkudozások befejezése végett. Mátyás október 29-én és november elsején fogadta a küldöttséget, melynek Péchi volt a szónoka, de a szerződés megerősítését megtagadta.[3]) Ugyanazon idő körül a zsarnok Báthori egyéb főnemesek közt kivégeztette Kornis Boldizsárt és száműzte Kornizs Györgyöt, Péchi sógorát. A Mátyásnál vallott kudarcza, meg a Báthori és a Kornisék közt kifejlődött ellenséges viszony következtében, Péchi kegyvesztett lőn. Báthori Gábor további uralkodása alatt sehol sem szerepel a nyilvános életben; vagy három évig egész visszavonultan, valószinűleg csak tanulmányainak élt.

Báthori meggyilkolása és Bethlen Gábornak 1613. október 23-án történt megválasztása, Péchit ismét visszaadták a politikai életnek és fényes pályát nyitottak számára.

Bethlen uralkodása alatt a pártján állott s vele sógorságban levő Kornis család visszanyerte befolyását, sőt az előbbinél tekintélyesebb állásba jutott; és felesége családjával emelkedett Péchi is. Hozzájárult, hogy Bethlen ifjú korában, mint Székely Mózes kedveltje és hű bajtársa, ezen harczedzett férfiú iskolájában tanulta volt a háborúviselés kemény mesterségét,[4]) Péchi fele-

---

következik, hogy 1608-ban, mint 15 éves leány ment férjhez. L. *Radecius Valentin*, Funebris laudatio ill. feminae Judithae Kornissianae, sp. magnif. Dni. Simonis Péchi .... conjugis, Claudiop. 1621., 4°, 8., 6. és 17. l. Az 1565—1570. közt született Péchi (l. fent. 159. l.) 1608-ban életének 38—43-ik évében lehetett.

[1]) Innét jött, hogy szamos-ujvári börtönéből Bethlen Gábor öcscsének, Istvánnak irt levelét czímezhette: »Illustrissimo Comiti . . . Stephano Bethlen de Iktár . . . Domino *Affini*« stb., *Mikó*, *i. h.* III. 357. l.

[2]) Kornis Farkas családjáról l. *Századok*, 1869. évf. 534—5. l., *Kővári*, Erd. nevezetesebb családai, 160. l. valamint b. *Orbán Elek* végrendeletét.

[3]) *Erdélyi Országgy. Eml.* VI. 41. l.

[4]) *Századok*, 1869. évf. 653. l.

sége pedig, mint fennebb láttuk, Székely Mózes özvegyének huga volt. A finom izlésű és ritka műveltségű fejedelem különben is megkedvelhette a világot látott, tudós férfiút: elég az hozzá, mindjárt uralkodása kezdetén mint Bethlen tanácsosát s az ország kanczellárját, tehát Erdély legfőbb hivatalos méltóságában találjuk Péchit. [1])

Nyolcz évig viselte e magas hivatalt s ezen idő alatt, a fejedelem után, ő volt a leginkább kimagasló alak Erdély történetében, mely pedig épen akkor a legfényesebb és, kivált a harminczéves háború alatt, európai jelentőségű volt. Bethlen a legfontosabb és legkényesebb ügyek elintézésével rendesen őt szokta megbizni. S Péchi ügyes államférfiú volt, Bethlen pedig bőkezű úr, ki a neki tett szolgálatokat gazdagon jutalmazta. Péchi tekintélye, befolyása és vagyona egyre magasabbra szálltak; mint Kemény János fejedelem róla feljegyezte, [2]) »akkor az fejedelem birodalmában legnagyobb ember volt.«

Ő vezette a hosszadalmas békealkudozásokat II. Mátyásnak, a Kolozsvártt egybegyűlt rendeknél megjelent követeivel. Ezek Nagyvárad átengedését követelték; a rendeknek Péchi által fogalmazott válasza tagadólag hangzott, mire az alkudozások 1614. május 12-én félbeszakadtak. Békés folytatásukra azonban három havi fegyverszünet köttetett, melyre nézve Bethlen ugyan-e hó 15-én aláirta a Péchi ellenjegyzésével ellátott szerződést. [3]) Bethlen annyira meg volt elégedve Péchinek ez alkalommal kifejtett működésével, hogy 1615. január 7-én elismerése jeléül neki adományozta a balázsfalvi kastélyt és uradalmat. [4])

A félbeszakadt alkudozások folytatására Bethlen 1615. márczius 2-án követséget küldött II. Mátyáshoz. A követség, melynek Péchi állt az élén, czélt ért és május 6-án megkötötte a nagyszombati szerződést. Május 18-án Péchi már ismét Gyula-Fehérvártt volt és ellenjegyezte a fejedelem által helybenhagyott

---

[1]) Már 1614. január havában; l. *Szilágyi Sándor*, Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei 10. l. A hivatalos okiratokat rendesen »Péchi Simon consiliarius et cancellarius« szokta aláirni.

[2]) *Önéletirás*, 407. l.

[3]) *Erdélyi Országgy. Eml.* VI. 493. l.

[4]) *Kőváry*, Kereszt. Magvető, u. o. 41. l. és Erdély történelme IV. 219. lap.

békeszerződést, valamint ennek külön okiratba foglalt titkos pontjait. [1])

Péchinek jogos okai voltak megelégedetten tekinteni az eredményre, melyet e szerződés által kivívott. »Én — azt irja Toldalagi Mihálynak, Bethlen akkori konstantinápolyi követének — uram isten után elfoglalt határinkat Huszttal, Kővárral egyetemben szegény hazámnak nagy sok munkámmal és fáradságommal visszahoztam.« [2]) De nemcsak ő, hanem Bethlen is meg volt elégedve a rá nézve előnyös szerződéssel. Midőn 1617. január 20-án kilencz falut adományozott Péchinek, »azon érdemeiért, melyeket a fejedelem beiktatása óta szerzett« [3]): ezen érdemei közt a nagyszombati szerződés bizonyára első helyen állott.

Ezen szerződés megkötése után konstantinápolyi követnek volt kijelölve, de e küldetéstől elmaradt. Fontos belügyek az országban marasztalták. Hozzájárult hogy, mint irja, »fél esztendeig ennyi hosszú út járásokkal mind magam, szolgáim, lovaim felette eltörődtünk, fáradtunk; beteges, erőtlen állapottal ismervén magamat, olyan hosszú útat most semmiképen el nem birhatnék.« [4])

Mindazáltal nemsokára ismet útközben találjuk. Bethlen Gábor és II. Mátyás közt újabb alkudozások folytak, melyeknek vezetésével az előbbi megint Péchit bizta meg. Küldetésének eredménye a második nagyszombati békeszerződés volt, melyet 1617. július 31-én kötött és aláirt. [5]) Arra az esetre, hogy az alkudozások befejezésére II. Mátyáshoz Prágába kellene utaznia, Bethlen két bécsi bankárnál 300 magyar forintot utalványozott számára. [6])

---

[1]) *Hatvani Mihály,* Brüsseli okmánytár IV. 115—123. l. (a 116. lapon *Pethey* helyett *Péchy* olvasandó); *Erdélyi Országgy. Eml.* VII. 256. és 260. lap. kövv.

[2]) *Történelmi Tár,* 1881. évf. 598. l.

[3]) *Köváry,* Keresztény Magv. i. h. 42. l.

[4]) *Történelmi Tár* 1881. évf. 598. l.

[5]) *Erdélyi Országgy. Eml.* VII. 431. és 444. l.

[6]) »Gabriel Bethlen, Dei gratia Princeps« stb. Császár Urunkkal ő Felségével való tractatusra Nagy-Zombatban Pecsy Simon uramat, tanácsosunkat és fő Cancellariusunkat több becsülletes hiveinkkel együtt felbocsátva, arra az utjára elegendő költséget attunk volt. Mindazáltal ne talán oly dolgok is occuralhatnak, kiért Császár Urunk ő Felsége kévánja Prá-

Az 1619. márczius havában megnyilt nagykárolyi értekezleten megint Péchi állott Bethlen biztosai élén. Ő vezette a császári biztosokkal folytatott alkudozásokat és fogalmazta a tanácskozás alá bocsátandó vagy már határozatba ment egyes pontokat; s az alkudozásoknak, mint Bethlen irja, »mindenekben türhetően szakadt vége.« [1])

Közben kitört a harminczéves háboru, meghalt II. Mátyás és II. Ferdinánd lépett a trónra. A fellázadt cseh és morva rendek V. (pfalczi) Frigyest választották cseh királynak, s Bethlent vallásos, hazafiúi s magán érdekek egyaránt serkentették, hogy a szeme láttára lezajló viharos eseményeknek ne maradjon tétlen nézője, hanem a reformáczió ügyét segítve, egyúttal Magyarországban is terjeszsze hatalmát.

Az 1619-iki hadjáratra való készülések, valamint maga a hadjárat alatt, mely egész Schönbrunnig vezette a diadalmas erdélymagyar hadsereget, Péchi szakadatlanúl volt Bethlen oldalán. [2])

Bethlen a rákövetkező 1620. év elején Kassára utazván, a közte és Ferdinánd biztosai közt megbeszélt fegyverszünet végleges megkötésével a Pozsonyban visszamaradt Péchit bizta meg. Az előleges szerződés a cseh és morva rendekre is kiterjesztette a fegyverszünetet, s Ferdinánd biztosai ezt ürügyül használták, hogy a tárgyalásokat húzzák, halogassák. Péchi, ki ezen idő alatt a cseh rendekkel élénk összeköttetésben állt, [3]) végre csak egyhavi, Ferdinánd által különben azonnal megszegett fegyverszünetet eszközölhetett ki a csehek számára. [4])

---

gába fel menetelit, ha azért utjában költségéből kezdene fogyatkozni és ha ugyan fel kellene menni, Kegyelmeteket kérjük, arra az utjára adjon három száz magyar forintot Ő Kegyelmének, de igy, hogy ha ugyan fel kelletik menni, külömben bátor ne adjon.

Alba Julia die 3. July 1617.

G. Bethlen.

(Külczím:) Generosis Dominis Antonio Aalerbott et Joanni Leinert Civibus et Negotiatoribus Cittis Viennensis et amicis nobis honorandis.«

Ezen levél, melynek eredetije a budai orsz. levéltárban van, tudtommal még nincsen közzétéve.

[1]) *Erdélyi Országgy. Eml.* VII. 496—501.; *Horváth* i. h. V. 182. l.

[2]) *Tört. Tár* 1879. évf. 240—1. l.; v. ö. *Szilágyi,* Bethlen Gábor kiadatlan pol. levelei 133., 161., 164., 169., 176. l.

[3]) *Gindely* Antal, Gesch. d. dreissigj. Krieges II. 355. l.

[4]) *Tört. Tár* 1885. évf. 470—4. l. és *Hatvani,* Brüsseli okmánytár IV. 173—4., 187., 193—4., 202. és 205. l.

Az alkudozások alatt levelezés folyt közte és Ferdinánd közt. Péchi alázatos, de azért erélyes hangon irt, Ferdinánd feltünő nyájasan felelt. [1]) Bethlen részéről Péchiben látta a fenforgó ügy elintézésének fő tényezőjét [2]) s azért, mi akkoriban nem volt valami rendkivüli dolog, biztosai által nagybecsű, Kemény János fejedelem szerint 40,000 tallérnyi ajándékot ajánlott fel neki. Péchi ez ajánlatról azonnal jelentést tett Bethlennek, ki őt annak elfogadására felhatalmazta, csakhogy, a mire később Bethlennel szemben bizonyos levélre hivatkozott, tényleg sohasem kapta meg a szóban forgó ajándékot. [3])

A pozsonyi fegyverszünet február 5-én köttetett; márczius 2-án Péchi már Kassán volt Bethlennél. Ott fogadta a cseh rendek követeit, kik a már megkötött fegyverszünet felbontását szorgalmazták. Péchi visszautasította kérelmöket, s ezt a bécsi udvar biztosaihoz intézett levelében úgy tüntette fel, mintha ezzel Ferdinánd érdekeit akarta volna pártolni. De azért bizonyos, hogy csak Bethlen értelmében járt el így, ki akkoriban szintén akarta a békét. [4])

Április közepe felé már Gyulafehérvártt találjuk, hol ellenjegyezte az e hó 5—20-ig tartott országgyűlés határozatainak szentesítését. [5]) Május utolsóján megint Kassán volt, [6]) júiius vége felé a körmöczbányai országgyülésen, s ennek tartama alatt Ferdinánd ott megjelent biztosaival folytatta a békealkudozásokat, de Bethlen meghagyásából úgy, hogy meghiusultak. [7])

Nem sokára Bethlen újból háborúra készült Ferdinánd ellen s egyebek közt Péchit, szeptember elején, megbizta egy

---

[1]) *Halvani,* i. h. IV. 199—202. l.

[2]) *Halvani*, i. h. IV. 199—202. l.

[3]) L. *Mikóndl*, i. h. III. 353. l. Péchi levelét Bethlen öcscséhez, Bethlen Istvánhoz, kinek, kivált akkori körülményei közt, mindezt bizonyára nem irja vala, ha az igazságnak meg nem felel. V. ö. *Kemény János*, i. h. 409. lap.

[4]) *Gindely* i. h. II. 357—9. l. Gindely hajlandó, Péchinek a bécsi biztosokhoz irt leveléből azt következtetni, hogy Péchi a pozsonyi békealkudozások alkalmával csakugyan megvesztegettetett Ferdinánd által; csakhogy máshelyt maga Gindely is kiemeli (u. o. II. 362. l.), hogy akkoriban Bethlen is akarta a békét. V. ö. *Erdélyi Országgy. Eml.* VII. 537. l.

[5]) *Erdélyi Országgy. Eml.* VII. 545. l.; *Tört. Tár* 1885. évf. 626. l.

[6]) *Tört. Tár* 1881. évf. 631. l.

[7]) *Gindely* i. h. III. 166—7. l.

külön hadosztály vezetésével. [1]) Péchi, úgy látszik, ezen hadnak élén vett részt Haimburg sikertelen vivásában. [2]) Október második felében Pozsonyban látjuk, a mint Thurzó Imrével együtt vezeti az alkudozásokat a franczia követekkel, kik az angoulêmi herczeggel oda jöttek, hogy a békét közvetítsék. [3])

Ugyanezen hó vége felé 3000, mások szerint 5000 kopjasból álló sereggel útközben van Csehország felé, hova Bethlen a Ferdinánd seregei által szorongatott pfalczi Fridrik segítségére küldte. Péchi november 2-án már Znaimon túl táborzott. Ott vártak rá cseh biztosok, hogy seregével Tábor városába vezessék, hol az anhalti fejedelemmel kellett volna találkoznia. De ezek olyan ügyetlenül vezették, hogy »kimondhatatlan nehézségek, sűrű erdőkön, részben ösvénynélküli, részben csak szűk utakkal biró tájékon keresztül« kellett mennie. Útközben más cseh biztosokkal találkozott, kik őt felszólították, hogy egyenesen Prága felé tartson. Péchi oda vezette seregét, de már Wlašimból jelentette a cseh vezéreknek, hogy katonái kimerültsége miatt nem haladhat elég gyorsan. S csakugyan el is késett a döntő prágai csatától, mely épen akkor folyt, a mikor e jelentését irta. A csata napjának, november 8-ikának estéjén csak Schwarz-Kosteletzig ért volt seregével. A csehek teljesen szétverettek, s Bethlennek már régebben Csehországba küldött csapatjai, melyek Kornis Zsigmond vezérlete alatt a szerencsétlen ütközetben részt vettek, futásnak eredvén, nem messze a csata szinhelyétől találkoztak Péchivel, ki a hadakat, úgy látszik csekély veszteséggel, szerencsésen visszavezette. [4])

---

[1]) L. Bethlen levelét Péchihez (»certi exercitus generali«) *Történ. Tár* 1885. évf. 659. l.

[2]) *Kemény János*, i. h. 9. l.

[3]) *Gindely*, i. h. III. 282. l. ff.

[4]) Mindezen részletekre nézve l. *Kemény*, i. h. 10. l.; *Zavodszky*, Katonánál, Historia critica XXX. 639. l.; *Tört. Tár* 1885. évf. 667. l. és *Gindely*, i. h. III. 351—2. l.

III.

Péchit azzal vádolják, hogy szándékosan elmaradt a prágai csatáról. — Bethlen ő rá bizza a haimburgi békealkudozások vezetését. — Az alkudozások sikeres lefolyása érdekében eltitkolja Péchi előtt feleségének közbejött halálát. — II. Ferdinándnak Péchire vonatkozó titkos utasításai. — Péchi szereplése a haimburgi alkudozásokon. — A nádornak és társainak hűtlen eljárásáról tett jelentései. — Az alkudozások felbomlása után megmarad Bethlen kegyében s előbbi befolyásos állásában. — Három hónappal később utközben elfogatik és vasra verve elzáratik. — Váratlan bukásának állítólagos és valódi okai.

Mint mindenkinek, ki alacsony életállásból magasra emelkedett, Péchinek is voltak irigyei. Eredménytelen cseh hadjárata után azzal vádolták, hogy Prága előtt »studio procrastinálta volna és nem érkezett volna az harczra.«[1]) E vád pedig annál sulyosabb volt, mivel pfalczi Fridriknek s az osztrák reformácziónak veszedelme érzékeny vereség volt Bethlenre nézve is.

Ezen, mint a fentebbiekből kitűnik, hamis gyanusitások azonban korántsem fogtak a fejedelmen. Bethlen ezentúl is a régi bizalommal viseltetett Péchi iránt s a legfontosabb és legkényesebb államügyek elintézésére épen őt küldte ki.

Jobbára Péchi vezette azon hosszadalmas előértekezleteket, melyek végre azt eredményezték, hogy a Ferdinánddal való békealkudozások 1621. február 1-én Haimburgban megnyiltak.

Ezen nagyfontosságu alkudozásoknál Bethlennek bizalmi embere és voltaképi képviselője Péchi volt. A többi biztosoknak, kik inkább a magyar rendek érdekeit képviselték, köztük Forgách nádornak is, Péchi által adatta az utasításokat. Valahányszor az alkudozások folyamáról biztos tudosítást óhajtott, vagy valami fontos közölni valója volt, Nagyszombatba vagy Pozsonyba hivta kanczellárját, hogy vele személyesen értekezzék.[2]) Csak ő tőle várta a fenforgó nagy kérdések sikeres eldöntését, sőt e tekintetben épenséggel nélkülözhetetlennek tartotta őt.

Bizonyítják ezt Bethlen saját szavai, ki január 29-én, tehát

[1]) *Kemény János*, i. h. 10. l. és majdnem ugyanezekkel a szavakkal még egyszer 409. l.

[2]) *Szilágyi*, Bethlen G. kiadatlan politikai levelei 247, 262, 264, 277. l. stb., és *Ugyanaz Tört. Tár*. 1878. évf. 119. l.

még a békealkudozások voltaképi megnyitása előtt, egyebek közt ezeket irja Thurzó Imrének: »A hamburgi tractán igen emberül viselik magukat az mi commissariusink, bizony ők is vitézkednek, *főképen cancellarius,* de az felesége 19. januarii megholt s nem tudom, mit tegyek, mert ha megirom neki, minden esze, kedve, conceptusi elbomolnak nyavalyásnak, *és az egész tracta a mi részünkről nagyon fog periclitálni;* ha meg nem irom neki, egyik keserüsége a másikat öregbíti. Eddig még eltitkoltam.« [1])

Péchi jelentősége és befolyása felől hasonló véleménynyel volt a bécsi udvar is. II. Ferdinánd egyebek közt azt az utasítást adta haimburgi biztosainak: igyekezzenek Bethlennel *és Péchivel külön szerződni,* hogy annál könnyebben végezhessenek a Bethlen pártjára állt magyar főurakkal és rendekkel. Ezen, minden esetre titkos utasitást végre azzal zárta be: iparkodjanak Péchit ajándékok által megnyerni, magyarán: megvesztegetni, »s e felett *kilátás nyujtható neki,* Bethlen halála után, ki beteges, *Erdély birtokára.«* [2])

Ferdinánd biztosai eljártak-e ezen utasitás értelmében? erre nézve nincsen semminemü tudósitásunk. De a hosszadalmas haimburgi alkudozások egész lefolyása, a mennyire hazai kutforrásokból valamint külföldi követjelentésekből ismerjük, határozottan a mellett szól, hogy Péchit, ha tán megkisérlették is, tényleg meg nem vesztegethették.

Mind a két fél inkább csak szinre és időnyerés végett állt rá az alkudozásokra, melyek már eleve olyan kedvezőtlenül folytak, hogy Bethlen február 10-én visszahivta biztosait. Ezek azonban, kivált a Ferdinándhoz szitó Forgách unszolására, Péchit küldték hozzá, hogy őt az alkudozások folytatására birja. Péchi czélt ért, s az egyes békepontokra nézve nagyjában már megállapodásra jutottak, midőn Bethlen azt a tudósitást vette konstantinápolyi követétől, hogy a nagyvezér, ki erős hadsereggel készül támogatására, azt követeli, hogy Ferdinánddal meg ne béküljön.

Bethlen, hogy a béke megkötését meggátolja, azonnal Pozsonyba sietett, s az oda rendelt Péchi által szigorúan meghagyta biztosainak, hogy a békepontokat formulázhatják ugyan, de elfogadásukat vagy elvetésüket egy Szent-Mihály napjára összehi-

---

[1]) *Szilágyi,* Bethlen G. kiadatl. pol. levelei 232. l.

[2]) A Jászay okmánygyüjteményben levő okirat nyomán *Horváth Mihály* i. h. V. 238—9. l. és egyéb kútforrások nyomán: *Gindely,* i. h. 228. l.

vandó országgyülésnek tartsák fenn. Péchi még az nap futárt küldött Forgáchhoz, s azután visszasietett Haimburgba. De a nádor, Péchi jelentése szerint, egyenesen megtagadta az engedelmet és, mint Bethlen később irja, »most mutatta ki foga fejérit,« s a császár biztosai előtt, a kikkel »igen öszve alkutt volt,« nyiltan kikelt Bethlen ellen. [1])

Az utóbbi már az alkudozások folyama alatt azzal vádolta biztosait, hogy a »tractatust nem minden punctaiban az ő kívánsága szerént«, hanem titkon, utasitása és akarata ellenére folytatták. [2]) Vádja azonban csak a magyar biztosokat érte, kivált Forgách nádort és Apponyit, a kik, miután az alkudozások april 9-én végkép felbomlottak, tényleg el is pártoltak tőle, Bécsbe mentek és Ferdinánd szolgálatába álltak. Gyanus magukviseletéről és áskálódásaikról, valamint később nyilvánvaló hűtlenségükről épen Péchi tett jelentést Bethlennél és Thurzónál. [3]) Ő maga csakugyan »igen emberül« viselte magát a hosszadalmas, rá nézve fárasztó és sok izgalommal járó tárgyalások alatt. Ferdinánd biztosainak, valamint a franczia és szász követeknek összevágó jelentései szerint, mindvégig erélyesen képviselte Bethlen érdekeit. Különösen kiemelik, miképp iparkodott megfélemlíteni a bécsi udvart, a Bethlennek igért török segédcsapatok sokaságával és közeledésével, s hogy még az utolsó órában mindent elkövetett, hogy az alkudozásokat kihuzza, s így időt nyerjen. [4])

Maga Bethlen egy perczig sem gyanusította Péchit. A haimburgi alkudozások alatt és után irt számos levelében nem fordul elő egyetlen egy szó sem, mely arra mutat, hogy kanczellárja hűségében valaha kételkedett volna. Oly kevéssé mutatott irányában elégületlenséget vagy bizalmatlanságot, hogy Péchi még mindig volt előbbi befolyásának teljes tudatában, s hogy a fejedelem legmegbizottabb emberei még ezután is a helyzet urát látták benne.

Péchi aprilis hó 26-án Körmöczbányáról tudósítja Thurzó Imrét, hogy mindent fog elkövetni az alkudozások ujból való fel-

---

[1]) *Mikó*, i. h. II. 384—6. l. és Péchi levele, *Tört. Tár* 1879. évf. 261. l.

[2]) *Mikó*, i. h. II. 384. l.

[3]) *U. o.* II. 384—6. l. és III. 354. l.; *Történ. Tár* 1878. évf. 183. l. és 1879. évf. 261. l.

[4]) Az idevágó levéltári adatokat l. *Gindely*-nél, i. h. IV. 223, 225, 229, 231, 236—7 és 240—2. l.

vételére s a béke megkötésére, mely czélból Bécsbe akar menni.[1]) Thurzó pedig, kit Bethlen ugyanakkor »édes öcsém és édes komám«-nak megszólít,[2]) márczius vége felé, mint »édes apám uram«-nak ir Péchinek és május 2-án égre-földre kéri őt, »legyen mindenképen azon, hogy a tractatus continuáltassék tovább is« és hogy »mint atya gyermekét, mint orvos betegét, mint gyóntató a gyónót segitséggel és tanácscsal kegyeskedjék őt támogatni.«[3])

Kinek ilyen hangon ir a fejedelem kedvencze, és legmeghittebb embere, annak állása akkoriban nem lehetett megingatva. S Péchi csakugyan még teljes mértékben birta Bethlen bizalmát.

Május hó elején haza rándult Szent-Erzsébetre; »szomorult puszta házimat — irja Thurzónak — apró árváival kelletik támogatnom és azoknak gondja viselésére szorgalmatosnak lennem.«[4]) De e hó 16-án már ismét Kassán volt Bethlennél, kinek leveleit úgy mint azelőtt ellenjegyezte,[5]) s ez még 25-én azt jelenti Thurzónak, hogy Péchit a békealkudozások megujitása végett Bécsbe akarta küldeni és Péchi »szintén indulni akart,« midőn olyan kedvezőtlen hireket vett a bécsi udvar hangulata felől, hogy »olyan gyalázatos és bizontalan tractatusra nem akarta a cancelláriust elbocsátani.«[6]) *Néhány nappal később,* május végén vagy junius elején,[7]) a közben szabadságot vett s haza felé utazó Péchit, Kamuti Gábor *a fejedelem nevében Váradon elfogta.* Julius 8-án Kolozsvárra s onnét Szamosujvárra vitték, hol Geréb András várkapitány őrizete alatt nehéz vasra verve, börtönbe záratott. Hasonló sors érte hű szolgáját, Gőti Istvánt is.[8])

---

[1]) *Horváth Mihály,* i. h. V. 245. l., ezen bécsi utazásban keresi Péchi bukásának okát; de Péchi, mint azonnal látni fogjuk, épen Bethlen meghagyásából *akart* Bécsbe menni, de tényleg *nem* ment oda.

[2]) *Szilágyi,* Bethlen kiadatlan polit. levelei 270. l.

[3]) *Mikó,* i. h. II. 380 és 383. l.

[4]) Péchi levele. *Történ. Tár* 1878. évf. 134. l.

[5]) *Mikó,* i. h. I. 276. l.

[6]) *Szilágyi,* Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei, 308. l.

[7]) *Borsos Sebestyén* krónikája már aprilisra teszi elfogatását; hogy ez tévedés, kitűnik a fennebbi adatokból, de magának Borsosnak állitásából, hogy »Pünkösd hetiben« elfogták (l. *Mikó,* i. h. I. 232. l.), az pedig 1621-ben május 30-tól junius 5-ig volt.

[8]) *Závodszky,* Katonánál, Historia critica XXX. 686. l.; *Segesváry Bálint* krónikája, Mikónál, i. h. IV. 188. l.; *Kemény János,* Önéletirás 10 és 408—9. l.; *Mikó,* i. h. III. 352. l.

Vajjon mi indíthatta Bethlent ezen eljárásra? Mi volt Péchinek bűne?

Az egykorú iróknál hiába keressük a választ. Az eddig közzétett, vagy egyébként ismertetett kútfők csak a hatalmas főkanczellár váratlan bukását tudják elbeszélni, de mélyen hallgatnak e meglepő ténynek okairól. Maga Péchi harmadfél havi fogság után még azt sem tudta, hogy voltaképen mivel vádolják, hanem abban a levelében, melyet a fejedelem öcscsének irt börtönéből, csak úgy találomra hozott fel egyet-mást, mivel a »hamis vádolók« őt tán gyanusították. [1])

Ha igaz, hogy ő volt feltalálója az úgynevezett »honesta custodia«-nak, azaz a főnemeseknek minden törvényes eljárás nélküli elzárásának: ő maga ellen fordult az általa kovácsolt fegyver. Mert formaszerű pert később sem indítottak ellene; biróság elé sohasem állították s így sohasem formulázták az ellene felhozott vádakat. [2]) Ilyen körülmények közt nem ismerjük közelebbről azon »bizonyos czégéres, manifestáltatott és megbizonyosodott vétkeit«, melyek miatt, mint az erdélyi rendek az érte adott kezes levelükben később irják, a fejedelem »őt arrestáltatván fogva tartotta.« [3])

Kemény János fejedelem ugyan három »suspiciót« hoz fel Péchi bukásának okául: Haimburg 1620-iki sikertelen vivását, Péchinek a prágai csatáról való elmaradását s végre azt a 40,000 tallér értékű ajándékot, melyet a pozsonyi alkudozások alatt Ferdinándtól elfogadott. [4]) Ezen gyanitások azonban nem lehetnek helyesek. A Kemény által felsorolt tények miatt, mint azoknak fennebbi elbeszéléséből kiviláglik, Péchit nem lehetett joggal vádolni. Legkevésbbé tette azt maga Bethlen, ki őt, mint bizalmi emberét, még azután is kiküldte olyan fontos állami ügyben, a minő a haimburgi békealkudozás volt.

Azért épen ezen eredménytelen alkudozásban szokták keresni bukásának okát [5]) s ezt, ugy látszik, hitték és hiresztelték

---

[1]) *Mikó*, i. h. u. o. 352—3. l.

[2]) *Kemény János*, i. h. 408. l.; *Bethlen János* feljegyzése, Kereszt. Magvető XIX. évf. 353. l. és u. o. 355. l.

[3]) *Erdélyi Országgy. Emlékek* VIII. 244. l.

[4]) *Kemény János*, i. h. 9—10. l. és 409. l.

[5]) *Szilágyi Sándor*, Tört. Tár 1878. évf. 119. l.; *Gindely*, i. h. IV. 242. l.

elfogatása alkalmával is.[1]) Csakhogy az április 9-én beszüntetett alkudozások után, mint fennebb láttuk, még vagy három hónapon át megmaradt régi állásában a nélkül, hogy tekintélye vagy befolyása csorbát szenvedett volna.

Váratlan elfogatásának valódi okát nyilván másvalahol kell keresnünk.

Kemény János, miután Péchi bukására nézve felhozta a fennebb emlitett három »suspicio«-t, hozzáteszi, hogy Péchi »felette igen magán elhitt és másokat, sőt már magát is az fejedelmet contemnalván, és magának tulajdonitván, mintha az fejedelem nála nélkül semmire habilis nem volna, az virtuosus fejedelem nem szenyvedhette.« Hasonlóképen nyilatkozik »Önéletirás«-ának egy másik helyén. Péchi, azt mondja, »az fejedelem gratiájával abutálván, annyira felfualkodott volt, hogy az fejedelmet is már contemnálni kezdvén és minden előmenetelit magának tulajdonítván, az fejedelem is, mint virtuosus ember, *nem szenvede társat,* hanem megfogatá.«[2])

Kemény János minden alkalommal nagy ellenszenvvel nyilatkozik az egykor oly hatalmas főkanczellár ellen, ki, »csak egy szőcs legény, paraszt emberségből ment volt nagyra«: de a fennebbiekben felhozott vádja bizonyára nem egészen alaptalan. Alacsony állásból magasra emelkedett emberek könnyen válnak elbizakodottakká és fenhéjázókká. S ez megtörtént Péchin is.

Levelei mutatják, hogy nem csekély öntudattal birt. A fejedelemnek s a hazának tett szolgálatait nagyon is nagyra becsülte s az elért sikereket magának szerette tulajdonítani.[3]) Úgy látszik hogy még Bethlennel szemben is önhittséggel szokott fellépni. Gyaníttatja azt a börtönből irt ama levele, melyben találgatván Bethlen haragjának okait, egyebek közt felhozza azt is, hogy tán megbántotta »*darabos természete,* valami *nehéz irása*« által, »vagy — így folytatja — mint ennyi üdőtől fogva ő felségéhez szokott szolga, *bátorságom miatt excedáltam,* jó zélussal és jó affectussal amaz mondás szerint: *Jurgia* amantium dulciora sun magis quam oscula blandentium.«[4])

---

[1]) *Závodszky,* Katonánál i. h. XXX. 686. l.

[2]) *Kemény,* i. h. 10 és 408. l.

[3]) L. Péchi leveleit *Tört. Tár* 1878. évf. 119—136. l. kivált 123 és 124. l. és *u. o.* 1881. évf. 598. l.

[4]) *Mikó,* i. h. III. 355. l.

Bethlen Gábor mindezt elviselte, míg hasznavehető, hű *szolgát* látott kanczellárjában, de nem tűrhette, mihelyt *vetélytársra* ismert benne. A bécsi udvar pedig épen ilyennek tüntette őt fel.

II. Ferdinánd, mint fennebb (174. l.) láttuk, a haimburgi békealkudozásokra kiküldött biztosainak egyebek közt azt az utasítást adta, hogy Péchinek, kivel Bethlennel egyetemben külön iparkodjanak szerződni, ajándékot adjanak, sőt hogy neki »kilátás nyujtható, *Bethlen halála után, ki beteges, Erdély birtokára.*«

Ezen utasítás egy ideig titokban maradhatott, utóvégre azonban, tán a Bethlentől elpártolt és Bécsbe ment Forgách és társai által Magyarországba küldött hirek révén, tudomására kellett jutnia Bethlennek is, kinek féltékenységét minden esetre nagy mértékben ébresztette.

Bethlen alig kételkedett, hogy Ferdinánd biztosai tényleg eljártak a vett utasitás értelmében, s hogy Péchi azt előtte eltitkolta. Egyszerre egészen más szinben tünt fel előtte kanczellárjának »darabos természete« és »szeretetből való perlekedése,« annak a prágai csatáról való elmaradása, a részben utasitásai ellenére folyt haimburgi alkudozások eredménytelensége, valamint az a drága ajándék, melylyel Ferdinánd már a pozsonyi alkudozások alatt Péchit megkinálta volt.

Most oly férfiút látott benne, kinek nyomós magán érdekei lehettek arra, hogy az ő terveit meghiúsítsa. S a Széchi, Forgách s egyéb főurak árulása s legmeghittebb emberei elpártolása vagy ingadozása miatt ugy is elkeseredett s gyanokodóvá vált Bethlen hirtelen elzáratta főkanczellárját, ki tegnap még teljes mértékben birta bizalmát, most azonban mint trónkereső tünt fel szemei előtt, ki az ő halálát várja, hogy fejedelmi székébe ülhessen.

Ezen feltevés érthetővé teszi, hogy Bethlen a haimburgi alkudozások után még három hónapig a régi bizalommal viseltetett Péchi irányában és május 25-ikén még azt irja, hogy Péchit Bécsbe akarja küldeni a békealkudozások megujitására, néhány nappal később pedig már Kassáról Váradra érkezett volt a Péchi elfogatását elrendelő parancsa. Bethlen nyilván közvetetlen május 25-ike után, valószinüleg túlzásokkal, vagy épen elferdítve, értesült Ferdinándnak Péchire vonatkozó, rá nézve sértő utasításairól.

Ezen feltevés magyarázza továbbá azt is, hogy Péchi fölött sohsem láttak törvényt. Bethlen nem léphetett fel *tényekkel*, bizonyos határozott vádakat nem hozhatott fel Péchi ellen; a maga

féltékenysége és személyes érdekeire visszamenő *gyanuja* miatt pedig nem állithatta őt törvényszék elé.

Gindely, bár azzal gyanúsítja Péchit, hogy 1620-ban Pozsonyban pénzt vett volna Ferdinándtól, a *haimburgi* alkudozások alatti szereplésében, melyet levéltári okiratok alapján részletesen ismertet, nem talál semmit sem, mi arra mutat, hogy Péchi áruló volt volna. Sőt azt hiszi, hogy maga Bethlen is csak gyanupörrel élt ellene, »mert ha meggyőződve volt volna Péchi bűne felől, bizonyára csak halálában látta volna elegendő büntetését. Hogy beérte elfogatásával, arra mutat, hogy puszta gyanu volt csak, a mit ellene felhozhattak.« [1])

Péchi, politikai szereplése alatt nem tévesztette szem elől az ő magánérdekeit; a vagyonszerzéshez, úgy látszik, jól értett. Bizonyítják azt azon többrendbeli nagyobb adományok, miket a különféle fejedelmeknél a maga javára tudott kieszközölni, s némikép azon ellenséges oldalról jövő s azért minden esetre tulzott vád is, hogy sok özvegynek, árvának s nemes embernek erőszakkal elvette birtokait. [2]) Lehetséges, sőt valószinű az is, hogy nem mindennapi sikerei és vívmányai elbizakodottá tették: de annyi bizonyos, hogy *soha sem volt áruló!*

IV.

Péchi mint államférfiú csak mellékesen és csak titokban foglalkozott a szombatosság ügyével. — A közte meg Eössi András és Balássi Ferencz közt fennállott viszony. — Szombatos költeményei. — Egy talmud-tételre hivatkozó hadi parancsa. — Milyen sokoldalú, bokros teendőket végzett mint Erdély főkanczellárja. — Konstantinápolyból az erdélyi követség útján hozat zsidó naptárt. — Hogyan szerzi meg Seidel Mártonnak eretnek könyvét. — Avitus Jánossal folytatott theologiai levelezése. — Akkori hitvallása.

Azon hosszú és fényes politikai pályán, mely a börtönben ért véget, Péchi csak mellékesen foglalkozhatott a szombatosság ügyével. A sokféle bokros teendők által igénybe vett államférfiú nem lehetett egyuttal az uj vallás buzgó apostola is; s ha mégis tett valamit annak érdekében, csak titokban tehette.

Az ország legfőbb hivatalnoka nem vallhatta magát nyiltan az ország törvénye által kárhoztatott zsidózás hivének. A szombatosság ellen hozott több rendbeli szigorú törvények alkotását

---

[1]) *Gindely*, i. h. IV. 242 ; v. ö. *u. o.* 215—244. l.

[2]) *Kemény János*, i. h. 11. l. és *Kereszt. Magvető* XIX. 355. l.

nem akadályozhatta, csak azon lehetett s volt is bizonyára, hogy e törvények keresztülvitelét megakassza. Bizonyosra vehetjük, hogy első sorban az ő hatalmas, bár titkos befolyásának köszönhette a szombatosság, hogy az ellene irányult országgyülési határozatok, valamint a többször ismétlődő heves üldözések rajta nem foghattak.

A nyilvánosság előtt, kivált hivatalos levelezésében, mint unitáriusnak és jó kereszténynek kellett viselkednie. [1]) De azért nem áll az, hogy csak bukása után vált szombatossá. [2]) Egy majdnem egykorú tudósítás joggal kiemeli, hogy Péchi már mint Bethlen Gábor »főkanczelláriusa és csaknem factotumja... *fő zsidó ember*, de nem csak unitárius, hanem ugyan *zsidó tévelygésbeli ember vala.«* [3])

Fennebb jeleztük, hogy Péchi már ifjú korában készségesen felkarolta Eössinek vallásos nézeteit. S ha a szombatosság megalapítója, ki minden más vallásban merő hitetlenséget látott, egyebek közt Péchinek »tökéletes vallásosságá«-val megokolta annak örökbefogadását: [4]) ez alatt bizonyára nem értett semmi mást, mint a maga vallásának elismerését és gyakorlatát. Hasonló eredményre jutunk, ha tekintettel vagyunk a Péchi és Balássi Ferencz közt fennállott benső viszonyra. A köztük folyt levelezésben Péchi következetesen *atyjá*-nak nevezi a szombatosság ezen régi buzgó hivét, az pedig »Péchi Simon kanczelláriushoz a maga *fiá*«-hoz czímezi a hozzá intézett leveleket. [5])

Világosan és megczáfolhatatlanul bizonyítják Péchi szombatos hitét azon szombatos énekek, miket már politikai szereplése idejében szerzett. Lehetséges, sőt valószinű, hogy több ilyent irt biztosan csak kettőt tulajdoníthatunk neki. De épen az a kettő, melynek versfői az ő nevét feltüntetik, nem valami általános tartalmu, vagy valamely egyházi éneknek átdolgozása vagy utánzása, hanem határozottan zsidózó ének, mely különleges zsidó ünnepre

[1]) L. péld. *Erdélyi Országgy. Emlékek* VII. 336. l., valamint Péchi leveleit *Tört. Tár* 1881. évf. 598, 599 és 628. l.

[2]) Ezt vitatja *Kőváry,* Erdély tört. V. 29 és *Kereszt. Magvető* III 253. és VI. 46. l.

[3]) *Kemény János*, Önéletirás 9. és 408. l.; v. ö. *Szilágyi,* Erdélyi Országgy. Eml. X. 14. l.

[4]) *Kereszt. Magvető* VI. 37. l.; *Tört. Tár* 1887. évf. 809. l.

[5]) *Tört. Tár* 1881. évf. 604 és 606. l. és fent 80—1. l.

van irva: az első az *ujhold napjára,* a második a *pésah ünnepére* való. Az előbbi egy zsidó prózai imadarabnak szabad költői átdolgozása; [1]) az utóbbi, melyet fennebb közöltünk, tán a legtisztábban tünteti fel a szombatosság eredeti dogmatikájának főbb vonásait. [2]) Mind a kettőt megtaláljuk a *Régi szombatos énekeskönyvnek* minden példányában, a Jancsó-kódexben már azon első és főrészben, mely 1615. december 13-án bevégeztetett. [3]) A legrégibb kéziratban, melyet 1604-kor kezdtek másolni, eredetileg hiányzott még; de oda Péchi sajátkezüleg irta be utólagosan a későbbi toldalékok közé. [4]) Péchi, az államférfiú egyszersmind szombatos költő és énekszerző volt.

Arra a gondolatvilágra, melyben Péchi már akkoriban élt, érdekes világot vet a következő jellemző tény.

Az e korszakból való leveleiben gyakran előfordulnak az ószövetségből vett szólásmódok és kisebb-nagyobb mondatok. Ez, kivált a reformáczió táborában, akkoriban mindennapi, mondhatni divat dolga volt. Egészen más szinben tűnik fel az a hadiparancs, melyet Péchi, Bethlen Gábor aláirásával és a maga ellenjegyzésével bocsátott ki 1616-ban. [5]) A Dévavára melletti táborban kelt okirat szigorú rendtartási szabályokat tartalmaz úgy a béke, mint a háború idejére és következőképen kezdődik:

»*Régi bölcsek mondása* és az experientia is azt mutatja hogy soha az igaz ok nélkül való hadakozásban semmi jó nincsen, melyet az emberek magok haszna kereséseért csak felfuvalkodásból kezdenek; viszontag, a mely hadakozást kéntelenségért, magok oltalmáért és békességök megmaradásáért kezdenek: az Úristen is mint igaz ügyet segíti és jó végét is engedi.«

Az itt említett »régi bölcsek« a *talmud bölcsei,* kiket Péchi,

[1]) Az illető költeményt (fennebbi lajstromunkban a 46.) közölte *Jakab Elek,* Kereszt. Magvető XV. 174. l.; általános tartalmára, valamint egyes részletekre nézve megfelel a אשר במאמרו ברא שחקים kezdetű zsidó imának (ברכת הלבנה), melyet az ujhold felszentelésekor szoktak mondani.

[2]) L. fent. 67. l.

[3]) L. a *Régi Szomb. Énekesk.* tartalomjegyzékében (fent. 45. l.) a 46. és 58. sz. a., valamint a Jancsó-kódexben az epigraphiumot a 145. lapon.

[4]) *Jakab Elek,* Kereszt. Magvető XV. 174. l., Péchi tehát 1604 és 1615 közt irhatta ezen két költeményt.

[5]) *Tört. Tár,* 1885. évf. 438—442. l. Hogy e hadi parancsot Péchi fogalmazta, nem annyira kanczellári állásából és ellenjegyzéséből, mint az alantabb közölt bevezetésből következik.

a zsidók módjára, rendesen igy, vagy egyszerűen »a bölcsek«-nek szokott nevezni; az itt idézett »mondás« pedig a *Pirké-Ábót*, vagyis a talmud azon részéből van véve, melyet Péchi »A szent atyákból szedegetett *mondások*« czim alatt kétszer lefordított, mindig más-más magyarázattal. [1])

Ez a hadiparancs, mely a *talmud* egy tételével fordul a hadsereghez, aligha nem páratlan a maga nemében. Minden esetre tanulságos arra a befolyásra, melyet a zsidóknak biblia-utáni, vagy rabbinikus irodalma már akkor gyakorolt Péchi szellemére, midőn még az ország főkanczellárja volt.

Míg e magas hivatalt viselte, neki volt java része a belügyek elintézésében, az országgyülések egybehivásában, az elébök terjesztett javaslatok kidolgozásában, a rendek tanácskozásaiban. [2]) Bethlennek ügyes és értelmes segítője volt azon külpolitikában, mely, a törökkel való barátságos viszony fentartása mellett, egyaránt szemmel tartotta a portát meg a bécsi udvart is, s hogy Erdélynek és a hozzá kapcsolt magyar részeknek önállóságát e két hatalom közt fentartsa, az egyiket a másik ellen szokta kijátszani. [3]) Saját terjedelmes levelezésén kivül, vezette a fejedelem politikai levelezésének nem csekély részét is és élénk összeköttetésben állott a különféle erdélyi követségekkel. Ő küldte nekik a szükséges utasitásokat, viszont azok nemcsak a fejedelemnél, hanem egyenesen nála is tették jelentéseiket. [4]) Azonkivül majd Bethlen kiséretében, majd mint annak követe, megbizottja vagy hadvezére majdnem folyton volt útközben. S ezen, életének delét már túlhaladott, nem ritkán gyöngélkedő, sokoldalú és bokros teendőinek terhe alatt majdnem összeroskadó férfiú [5]) még ráért vallásos költeményeket irni és leirni, a rabbinikus irodalmat lapozgatni és foglalkozni a szombatossággal kapcsolatos apróbb-nagyobb ügyekkel! Kanczellársága utolsó évében, mely a legmozgalma-

---

[1]) L. alant., hol Péchi irodalmi tevékenységéről szólunk. A *régi bölcsek* itt idézett *mondását* l. *Pirké-Ábót* V. 17. Péchi az illető mondást (sat. כל מחלקת שהיא לשם שמים) körülirja ugyan, de úgy, hogy világosan felismerhető.

[2]) A fennebb felhozottakon kivül l. még *Erdélyi Országgy. Eml.* VII. 366 és 431. l.

[3]) L. egyebek közt Péchi levelét *Tört. Tár.* 1881. évf. 598. l., valamint a haimburgi alkudozások alatti eljárását, melyet fent ismertettünk.

[4]) L. Péchi levelezését *Tört. Tár*, 1881. évf. 599—631. l.

[5]) *I. h.*, u. o. 598. l.; v. ö. fent. 169. l.

sabb volt egész politikai pályáján, midőn Erdély- s Magyarországot is érték a harminczéves háború világtörténeti eseményei, s a legnagyobb mértékben igénybe vették idejét és erejét, Péchi theologiai levelezést folytatott és mindent elkövetett, hogy diplomácziai és magán összeköttetései révén egy *zsidó kalendáriumot* és egy *eretnek könyvet* szerezzen.

Az előbbit Konstantinápolyban vásároltatta két aranyon egy ottani József nevű s a portánál, úgy látszik, befolyással biró zsidóval, kinek az erdélyi követségek, ép úgy mint a török országnagyoknak, a fejedelem nevében ajándékot szoktak hozni. [1]) E naptárt türelmetlenül várta és annyira sürgette megküldését, hogy a hazautazásra készülő konstantinápolyi követnek, Borsos Tamásnak, kivel fennebb (76—77 l.) mint buzgó szombatossal találkoztunk, 1620. márczius 4-én egyebek közt irja: »Egy zsidó kalendarium nélkül se hagyjon Kegyelmed, mentül hamarább, maga jöveteli előtt, juttassa kezemben.« [2])

Ebből kiviláglik, hogy Bethlen főkanczellárja nemcsak elméletileg volt a szombatosság hive, hanem azt, a mennyire tehette, tényleg gyakorolta is. A zsidó naptárra ugyanis világosan csak azért szorulhatott annyira, hogy a zsidó ünnepeket, kivált az épen akkor közeledő *pészach*-t annak idején pontosan megülhesse. [3])

Ugyanazon idő körül tudományos levelezést folytatott Avitus János német theologussal, kinek előadta a maga vallásos nézeteit. Egyebek közt ismételve kérte tőle Seidel Mártonnak *A keresztény vallás alapjai«* (Fundamenta religionis christianae) czimű könyvét, mivel, mint irja, az abban letett nézetek az övéivel megegyeznek. Seidel a keresztény világban mint eretnek volt kárhoztatva. Fentidézett könyvét 1616-ban Nürnbergben nyilvánosan elégették, s megszerzése vagy terjesztése veszedelemmel járt. Azért Avitus egy ideig nem állt rá Péchi kérelmére; az utóbbi azonban ujabb levelet menesztett hozzá, melynek átadója az épen Wittenbergbe utazó fiatal Szegedi volt, kivel alantabb, mint a későbbi szombatos költők egyikével fogunk megismerkedni.

[1]) *Tört. Tár* 1881. évf. 622. l.

[2]) *I. h.* u. o. 630. l.

[3]) A zsidó naptár megküldését márczius 4-én sürgette, a *pészách*-ünnep kezdete márczius végétől egész aprilis közepe felé szokott esni, 1621-ben aprilis 4-én volt; Konstantinápolyból pedig akkoriban csak jó idő mulva érkezhetett valamely küldemény Erdélybe.

Midőn e levelet irta, a melyben még egyszer sürgette a tilos könyvnek megküldését, Péchi már közvetetlen bukása előtt állt, mert Avitus válaszoló levele Wittenbergben 1621. julius 26-án kelt, midőn Péchi már vagy két hónap óta fogva volt. Avitus, kinek a hatalmas kanczellár bukásáról akkor még nem volt tudomása, Szegedivel megküldte neki a tilos könyvet, és pedig, hogy egykönynyen rá ne ismerjenek, czímlap nélkül és egyes, látszólag összefüggés nélküli levelekre szétbontva. Könyv és levél nem jutottak a bebörtönzött Péchi kezéhez, hanem lefoglaltattak. Midőn tizenhét évvel később, mint szombatost perbe fogták s elitélték, a periratok, illetve az ellene felhozott bűnjelek közt Avitus e levele is szerepelt. [1])

Seidel Mártont fél-zsidónak mondották ellenfelei, Péchi által annyira hajhászott könyve pedig, úgy mint a szombatosság, az unitárizmus tulhajtásának volt eredménye. Szerinte az új-szövetség egészen elvetendő, mivel ellenmond az ó-szövetségnek, valamint a prófétáknak. A megváltó világi, nem mennyei király, ki úgy mint Kánaán földje csupán a zsidóknak igértetett, de nem jöhetett, mivel a zsidók isten frigyét és törvényét nem őrizték. Nemzsidók számára mai napság még csak a tizparancsolat kötelező.

Seidel könyve tehát nagyjában megegyezik ugyan a szombatosság főbb elveivel, de néhány sarkalatos pontra nézve eltér tőle. Ha Péchi mindazáltal azt irta felőle, hogy a maga vallásos nézeteit találja benne: akkor vagy csak hallomásból ismerte az általa keresve keresett könyvnek tartalmát, vagy pedig vallás dolgában még nem jutott végleges megállapodásra.

Péchi, bukása előtt, ingadozott az unitárius hit közt, melyet külsőleg vallott s melynek szertartásai szerint feleségét temették, [2]) a zsidózó szombatosság közt, a melyre Eössi tanította volt, meg azon határozottan zsidó irány közt, a melyben később látjuk őt haladni.

---

[1]) A Péchi és Avitus közti levelezésre, valamint Seidel könyvére nézve, l. *Kemény József* tanulságos czikkét Kurz Antalnál, Magazin für Gechichte, Literat. sat. Siebenbürgen, II. 416—429. l.

[2]) L. *Radetz Valentin*, Funebris Laudatio ill. feminae Judithae Kornissianae, Sp. Magnif. Dni Simonis Pechi de Szent-Erzsébet sat. conjugis, Kolozsvár 1621, 4°.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A szombatosság történetének második korszaka.

(Péchi Simon bukásától a »deési complanatio«-ig, 1621—1638.)

Péchi negyedfélévi kemény fogsága. — Az ország rendjei kezeslevelet adnak érte, mire súlyos feltételek alatt felszabadul. — Miképen változtak vallásos nézetei. — A szombatosság neki köszöni uj irányát és virágzása idejét. — A szombatosságnak kedvező külső és belső viszonyok. — Bethlen Gábor kiváltságlevelet ad a bevándorló török zsidóknak. — Ezen bevándorlás jelentősége s a szombatosságra való döntő befolyása. — A fejedelmi udvaron megfordult zsidó orvosok.

Péchi Simon elfogatása megnyitja, vagy tán helyesebben előkészíti a szombatosság történetének második korszakát.

A bukott főkanczellárral fölötte keményen bántak szamosujvári börtönében. Nem bocsátottak hozzá senkit, még kiskorú, anyátlan gyermekeit sem. Irnia nem volt szabad, a hozzá intézett leveleket lefoglalták. Nehéz vasra vert lábai, alig két havi fogság után, »már fölötte eldagadoztak.« Hozzájárult, hogy nem tudta, miért fogták el, s az előtte ismeretlen vádak és gyanusítások ellen nem birt védekezni. Jószágait »törvény nélkül elfoglalta« és java részben a maga rokonságának adományozta a fejedelem.[1])

Péchi anyósa, az öreg Bethlen Krisztina, valamint sógora, Kornis Ferencz, mindent elkövettek ugyan, hogy felszabaditsák. Azonnal elfogatása után megnyerték ügyének a velök rokon Bethlen Istvánt, Erdély akkori kormányzóját, s ez kieszközölte, hogy a fejedelem, kihez kérelemlevelet is intézett Péchi érdeké-

[1]) Az utóbbit Bethlen János elbeszéli, l. *Kereszt. Magvető* XIX. évf. 353. l., v. ö. *u. o.* 355. l. és *Kemény János,* i. h. 10. és 408. l. ; az előbbi adaok köv etkeznek Péchinek a börtönben irt, alantabb ismertetett leveléből.

ben, őket kihallgatáson fogadta Déván. Mind hiába! Bethlen Gábor hajthatatlan maradt, és Péchit ezentúl is tartották »nyomorúságos és keserves rabságban.«

Hogy a kormányzónak irhasson, csak annak különös meghagyásából bocsátották rendelkezésére a szükséges iróeszközöket. Ezen valóban megható levélben az ártatlanság meggyőző hangján sorba veszi az ellene netalántán felhozható vádakat, melyeket egyenkint megczáfol és visszautasít, s égre-földre kéri Bethlen Jánost, mint jóakaróját és rokonát, eszközölje ki, hogy akár a legsúlyosabb feltételek árán, szabad lábra helyezzék.[1])

De ezen levelének sem volt foganatja. Csak börtönt cserélt; Szamos-Ujvárról Kővárra vitték,[2]) hol még több mint három évig fogva tartották. Végre keresztülvitték rokonai és barátai, hogy az ország rendjei megkegyelmezését kérték Bethlentől. Az 1624. november 22-én kelt okiratban elvállalták a kezességet az iránt, hogy Péchi a Bethlen által szabott feltételeknek mindenben meg fog felelni; ha azokat megszegné, vagy Bethlennek kiszolgáltatják, vagy pedig százezer forint fizetésére kötelezik magukat. Ezen összeghez Kolozsvár városa, akkoriban még a szombatosság egyik főfészke, 6000 forinttal járult, s az ország majdnem összes főnemessége kisebb-nagyobb összegekkel szerepel a Péchiért adott kezeslevélben.

Most végre, negyedfél évi fogság után, megnyilt Péchi börtöne és Bethlen Gábor »sok rendbeli hiveinek Péchi Simon uramért való alázatos esedezésekre, kegyelmességre indíttatván, fogságából szent-erzsébeti házához elbocsátotta bizonyos condítiók alatt, melyekről ő felségének maga kezeirása, pecséti és hüti alatt reversalist adott.« Ezen feltételek közt volt az is, hogy Szt.-Erzsébetet, az egyedüli jószágot, soha el nem hagyja.[3])

Az amúgy is vallásos érzületü férfiú, ki olyan keservesen tapasztalta a földi nagyság mulandóságát, kemény fogsága alatt

---

[1]) Az érdekes levelet közölte *Mikó,* i. h. III. 350—7. l.; v. ö. *Kemény, i. l.* 10. és 408. l., valamint *Kereszt. Magvető* XIX. évf. 553. l.

[2]) *Kemény János, i. h.* 9. és 96. l.

[3]) *Erdélyi Országgy. Emlékek* VIII. 244. l.; v. ö. *Kemény* i. h. 10. és 308. l. *Gindely,* i. h. IV. 242. l. tévesen élte fogytáig hagyja Péchit a börtönben. Feltünőbb, hogy *Boros* György (Magyar prot. egyházi és iskolai figyelő VIII. évf. (1886. 280. l.) azt állítja, hogy Péchi »1621—1630-ig (!) volt fogságban.« Mint a fentebbiekből kitűnik, 1621. június hó elejétől 1624. november végeig tartott fogsága.

a vallásban keresett vigaszt. »Töltöm szomorú napjaimat — igy irja Bethlen Istvánhoz intézett levelében — sok sirással, ohajtással, Istenhez való imádkozással és közbe-közbe irások olvasásával.« Milyen *irások* voltak azok, elég világosan elárulja a levélnek egészen bibliai szinezete és ó-testamentomi nyelvezete. »Noha — igy folytatja — az én nyomoruságimat, igen bűnös férge lévén a mindenható Istennek, régi szentek példájához nem illenék vetnem semmiképen, jól tudván és ismervén magamban, gyarlóságim miatt a mindenható Isten ellen mindennapi vétkeim oly számlálhatatlanok, mint a tengernek fövénye« ; azért mégis a Jóbéhoz hasonlónak mondja az ő szerencsétlenségét, fájdalmát, sőt még nagyobbnak, mint amazé volt. Mert »szent Jóbhoz baráti még is vigasztalni hozzá mentek, én tőlem azok is elrekesztettenek... Gyermekeimet Isten megtartotta, a helyett, édes anyjokat örökkévaló keserűségemre elvötte. A mi nagyobb, szent Jóbot hirében, nevében nem gyalázták: rajtam az is szörnyen forog — ugy értöm — mely az is halál, és annál is keservesb. Jószág, marha, az mind kisebb volna; mezítelen jöttünk ez világra, úgy megyünk ki belőle is, az Ur adta volt, ő vette el is, — legyen áldott az ő szent neve érötte mindörökké!« [1])

Ezen hangon mindvégig folytatja levelét. Ha bűnös volna, megvallaná vétkét, mert »a megvallónak mind Isten s mind az emberek inkább megbocsátanak.«[2]) A fejedelem s az ország ellen nem vétett, »mivel — úgymond — vallásom is azt tartja, hogy valaki fejedelme, magistratusa ellen támadozna, Isten ellen támad egyszersmind, és örök kárhozatos dolog — legyen áldott az én Istenemnek neve, abból lelkismeretemben tiszta vagyok.« Ő mindig tartotta magát Mózes törvénykönyve parancsához: »Istent ne káromoljad és ne szidalmazzad nemzetednek fejedelmét.«[3]) Bizvást kéri Isten itéletét közte és vádolói között, »hogy a mely exitusa volt Ananiásnak és Záphirának az elragadott pénzért,[4]) és a mely büntetés szállott Gehazyra, az Elyseus szolgájára a Naman Syrustól visszahozott kincséért, én reám szálljon az, ha én bűnös vagyok; ha penig büntelen vagyok, vegyék magokra az én hamisan vádolóim. Viszont a pártoskodó árultatásért valaminemű végek lőn Achytopelnek, Absalonnak, vagy

[1]) *Jób* könyve 1, 21. [2]) *Példabesz. k*. 28, 13. [3]) *Móz*. II. k. 22, 27.
[4]) *Act. Apostolorum* V. 1. ff.; a következőkben felhozott bibliai hivatkozásokra nézve l. *Királyok* II. k. V. és u. o. I. k. XV. ff.

Judás Iskariotesnek, ha én affélében részes vagyok, maradjon az Urnak olyan itéleti rajtam; ha penig ártatlan vagyok, szálljon és maradjon azon sententia az engemet hamisan vádolókon.«

Áttérve a haimburgi békealkudozásra, elbeszéli a nádornak és biztos társainak árulását s az ő hűséges eljárását, azután pedig igy folytatja: »A Chanaán földe kémlésére tizenkét főrendeket bocsátottak volt az Izrael fiai: a tize hamissá, pártossá lött; a kettei, Josue és Chaleb megmaradván a hűségben, Istennek áldása szállott reájok, nem büntettenek egyiránt a pártosokkal. Én is Isten előtt jó lelkiismerettel dicsekedhettem azzal: soha én az ő pártoskodó akaratjokat nyilván nem tudtam.«

Ezen levél mutatja, mennyire állott a rab Péchinek érzülete és gondolkozása a biblia befolyása alatt, s hogy az »irások,« melyeket olvasgatott, a szentirás, kivált az ó-szövetség könyvei voltak.

Hosszú rabsága alatt igy sokat tépelődhetett azokkal a vallásos kérdésekkel, melyek már szerencséje napjaiban, mint az Avitussal folytatott levelezéséből kitünik, közvetetlen bukása előtt is élénken foglalkoztatták. Bizonyos, hogy e kérdésekre nézve a börtön magányában jutott végleges megállapodásra és vallás dolgában, mint egészen megváltozott ember tért vissza szent-erzsébeti udvarházába.

Mihelyt felszabadul, habozás nélkül gyorsan halad az úton, a melyen azelőtt csak bizonytalan lépésekkel tudott járni. Most egyenesen követi az Eössi által kijelölt zsidózó irányt s tudatosan s olyan határozottan vezeti azt tovább, hogy a kereszténységtől mind távolabbra jut, s a zsidóság felé magával ragadja a szombatosságot is.

A bukott főkanczellár a szombatosság voltaképi megalapítója lesz. Eössi előkészítője, úttörője volt, Wikleffe és Huszsza, az utóbbinak mártirsága nélkül: Péchi — Luthere és Melanchtonja s egyuttal mártirja is volt.

A szombatosság történetének második korszaka majdnem azonos Péchi Simon további életének és működésének történetével. Kimagasló, nagy egyénisége mellett eltörpülnek, mondhatni eltünnek mind a többi szereplők, kik e korszakban még fellépnek. Kizárólagosan neki köszöni az uj vallás rövid virágzása idejét, s ő teremti számára az alapot, a melyen annyi elnyomás és üldözés daczára, még harmadfél századig állhatott fenn.

Péchi még a börtönben sinlődött, midőn a beszterczei országgyülés az 1622. október havában alkotott törvények első pontjában ujból megerősitette »az judaizálásban megáltalkodott emberek ellen« hozott régibb határozatokat.[1]) Azonban ezen ujabb határozatnak sem volt semminemű foganatja.

Nem sokára ugyanis ujra kitört a háboru Bethlen meg Ferdinánd közt, s a szüntelen nagy terveket forraló fejedelem nem foglalkozhatott komolyan a szombatossággal. Ezentúl, ugy látszik, többé nem törődött vele. Uralkodása végeig (meghalt 1629. nov. 15-én) nem találkozunk semminemü ujabb határozattal, vagy törvényes intézkedéssel, mely a zsidózók ellen fordul.

S ez még öt évig maradt igy utódja, Rákóczi György alatt is. Rákóczynak uralkodása elején az volt legfőbb gondja, hogy fejedelmi székét védje külső és belső ellenségek ellen és állását biztosítsa és szilárditsa. Innét jött, hogy csak 1635-ben komolyan kezdett fellépni a szombatosság ellen. Ez pedig ügyesen felhasználta a neki engedett békének, persze rövid, mindössze tizenöt évi idejét: szervezkedett és hódított.

Ezen, a szombatosságra nézve kedvező külső viszonyokhoz járult egy esemény, mely szintén Péchi fogsága alatt ment véghez, de melyet valószinüleg már maga Péchi előkészített volt.

Bethlen, »hogy a sok háborúk s az idegen népek berontásai által kifosztott és elpusztult országot különféle népek bevándorlása által helyreállítsa,« befogadta a Morvaországból kiüzött anabaptistákat s nem sokára rá az Erdélyből kitiltott zsidókat is. Az utóbbiak részére »méltóságos Ábrahám Sassa, konstantinápolyi zsidó orvos [2]) közbenjárására« 1623. június 18-án állított ki kiváltságlevelet, mely az erdélyi zsidóknak még soká szolgált jogalapul.[3])

Ezen, az ország rendjei, valamint a későbbi fejedelmek által több izben megerősített kiváltságlevél oltalmat és védelmet, Tö-

[1]) *Erd. Országgy. Eml.* VIII. 108. l.

[2]) *D Henriques de Castro,* Auswahl v.Grabsteinen auf. d. niederl. — portugies. — israel. Begraebniss zu Ouderkerk a. d. Amstel, Leyden, 1883. 83. l. közli »Clarissimi viri *Abraham* Gomes de *Sossa*« siriratát, ki, mint Ferdinánd királyfinak és Németalföld kormányzójának testorvosa, 1667-ben meghalt Amsterdamban. Nem lehetetlen, hogy ez az Ábrahám Sossa nevü orvos azonos a Bethlen kiváltságlevelében említettel, ki később Konstantinápolyból Amsterdamba ment.

[3]) L. *Szilagyi,* Erd. Országgy. Emlékek VIII. 143. és 371. l.

rökországgal való szabad kereskedést és szabad vallásgyakorlatot biztosít a bevándorló zsidóknak. Az utóbbit biztosítja a keresztség felvételére kényszerített úgynevezett *marranok*nak, vagy álkeresztényeknek is, kik Spanyolországból, vagy egyébünnét jönnének Erdélybe s ott nyilvánosan akarják gyakorolni zsidó hitüket.[1])

Az ezen kiváltságlevél következtén bevándorló és többnyire Kolozsvártt letelepedő török zsidók,a szombatosságnak nem csekély előnyére, *szefárdi*, azaz spanyol szertartásu zsidók voltak, nagy részben ivadékai az 1492-ben Spanyolországból kiüzött zsidóknak. Ezek pedig mindenütt a zsidó arisztokráczia egy bizonyos nemét képviselték.

Nagyobb és fényesebb multra hivatkozhattak és dicsőbb hagyományokat őriztek, mint a többi, kivált az *askenázi*, vagy német szertartásu zsidók, kiket felülmultak általános műveltségre, de még vallásos tudományra nézve is. És erre büszkék voltak. Öntudattal, előkelő modorral, mondhatni: spanyol grandezzával léptek fel s egész külsejökben előnyösen elütöttek soká megalázott s már régóta közönséges csere-berére szorított egyéb hitfeleiktől. Kivált Törökországban boldog időket éltek akkoriban Nagyszabásu vállalatokba bocsátkozó kereskedők, a szultánnak meg pasáinak testorvosai, magas államhivatalnokok és előkelő, a portánál nagy befolyásu férfiak sürüen kerültek ki soraikból.

Erdélybe csak azon Bethlen által elfogadott feltétel alatt jöttek, hogy őket nem fogják szorítani valamely zsidójelnek viselésére, a mint az egyébütt szokásban volt, hanem hogy »a keresztények ruházatában« fognak járhatni.[2]) Csak a maguk orvosai tudományában bizván, saját orvosukat hozták magukkal és kivitték, hogy az mindenütt »szabadon járhasson, kelhessen.«[3]) S az

[1]) Az 5. pont után, mely a bevándorló zsidóknak biztosítja vallásuk szabad gyakorlását »juxta ritum illorum« következik, mint 6. pont: »Si qui Judaeorum in ditionibus Christianis degentium *ex Hispaniis* aut aliis e locis in regnum nostrum commigrare *illorumque professionem imbibere voluerint*, liberum id securumque eisdem facturum pollicemur.« A zsidó vallás szabad gyakorlatának ezen ujabb s ilyen alakban történt igérete világosan a netalántán bevándorló s rendesen spanyol származású ál-keresztényekre vonatkozik, kiknek Hollandia és Törökország kivételével, akkoriban meg nem engedték, hogy zsidó hitükre nyiltan visszatérjenek.

[2]) Bethlen kiváltságlevelének 7. pontja.

[3]) U. o. 11. pont.

a »Riberius zsidó doktor,« kitől Bethlen utolsó betegségében magát orvosoltatta, mindenesetre a bevándorolt török zsidóknak szóban forgó orvosa volt. Mellékesen megjegyezzük, hogy Péchi idejében ezen Riberiuson, vagy tán helyesebben: Riberion, vagy Ribeirán kivül még három más zsidó orvossal találkozunk az erdélyi fejedelmek udvarán.[1])

Az efféle zsidók, kiket az ország érdekében maga a fejedelem behivott, nem lehettek a megvetésnek tárgya, mint akkoriban magyar, osztrák és német hitfeleik. Elég tekintélyes állást foglaltak el, s a jámbor székely, ki most tán legelőször látott zsidót, korántsem vette megszégyenitésnek, ha zsidózónak gúnyolták. A bevándorló török-zsidó kereskedő, vagy a fejedelem betegágyához hívott »zsidó doktor« társadalmilag és szellemileg fölötte állt; szivesen fogadta azt tanitómesterének, ha, mint a szombatosság tette, olyannak bemutatták neki.

Az országba jött török zsidók tényleg döntő befolyással lettek a szombatosság vallásos és szellemi életére s igy további fejlődésére is. Tőlök vette át a spanyol-zsidó ritust, melyet, környezve német szertartásu zsidóktól, mindvégig megtartott, irodalma pedig ezentúl majdnem kizárólag a szefárdik irodalmából indul. Zsidó naptárt nem kellett többé Konstantinápolyból hozatni nagy költségen. A szombatosoknak, mihelyt új zsidó szomszédjaikhoz fordulnak, elég terjedelmes zsidó könyvtár állt most rendelkezésükre. Mint látni fogjuk, éltek a jó alkalommal.

---

[1]) Riberius a Riberio, vagy tán Ribeira névnek akkori szokás szerint történt latinizálása; l. róla *Kemény János*, Önéletirás 138. l. Ha hozzáadjuk a Bocskaihoz hivott Eleázárt (fent. 165. l.), továbbá a tudós Leon (Árje-Jehúda) Siaá-t (Török nevén: Nasr ad-dîn Tebib), kit I. Rákóczy György 1639-körül Konstantinápolyból hívott udvarához, hol mint a fejedelem testorvosa, később felvette a keresztséget (*Kayserling* M., Revue des études juives VIII. 85. l.), végre Szinán basa zsidó testorvosát, kit Mihály, oláh vajda elfogott és bár 45,000 tallért ajánlott váltságdij fejében, Báthori Zsigmondnak 1681 körül »*ajandékba küldött*« — négy zsidó orvosról van tudomásunk, ki az erdélyi fejedelmek udvarán megfordult. Az utóbbinak nevét nem ismerjük; l. róla *Schwarzfeld* E., Annuar pentru Israeliti IX. évf. 82. l.

II.

Péchi szegényes viszonyok közt él. — Erzsébet leánya, mint a fejedelemnő palota hölgye. — Péchi, mig Bethlen Gábor élt, lehetőleg zajtalanul működik a szombatosság érdekében. — Péchi zsidó könyvtára. — Péchi megkezdi irodalmi tevékenységét a szombatosság szolgálatában. — Kiskorú gyermekeit zsidó értelemben neveli. — Bethlen halálával kedvező fordulatot vesznek viszonyai. — Csak most kezd nyiltan fellépni, mint a szombatosság hirdetője. — Az uralkodásra jutott I. Rákóczy Györgynek feljelentik mint a zsidózás fő terjesztőjét. — Nyilt fellépésének okai. — Péchi sikeresen fáradozik a Bethlen által lefoglalt jószágainak visszaszerzésén. — Peres ügyei és veje Kénosi Gál Ferencz.

A börtönből kiszabadult Péchi azonnal buzgalommal felkarolta a szombatosság ügyét. Falujában internálva s elzárva a világtól, neki szentelte erejét s idejét. Csakhogy egyelőre bizonyos ovatossággal járt el és a nyilvánosság előtt nem lépett fel, mint a zsidózásnak hirdetője.

Ezen tartózkodásra a körülmények kényszerítették. Péchi majdnem szegényes viszonyok közt élt. Meghalt felesége hat, vagy tán még több kiskorú gyermeket hagyott rá, kik közűl, midőn a fogságból hazatért, a legidősebb tizenöt, a legfiatalabb alig négy éves lehetett.[1]) Fentartásukra és nevelésökre pedig csak szenterzsébeti birtoka állt rendelkezésére, s azt is csak Bethlen kegyelméből birta.

Bethlen pedig haragtartó volt. Miután Brandenburgi Katalinnal 1626-iki márcziusban egybekelt, nyilván Bethlen Krisztina és a Kornisék közbenjárására, az udvarhoz vette ugyan Péchi második leányát, Erzsébetet, a fejedelemnő »belső háza népe

---

[1]) Péchi 1608-ban nősült, felesége, Judit meghalt 1621. január 19-én (fent 166. és 174. l.), s még pedig gyermekágyban. A gyermek, melyet nyolcz nappal halála előtt szült, életben maradt, tehát 1624. novemberben, midőn Péchi felszabadult, még nem volt egészen négy éves, L. *Radecz,* Funebris laudatio stb. 19. és 23. l. Közelebbről ismerjük Péchinek első házasságából való négy leányát és tudjuk, hogy volt egy fia is, ki 18 éves korában egy ló által elgázolva, szörnyet halt (az utóbbit elbeszéli b. *Orbán Elek* többször idézett végrendelete). Felesége halálakor azonban, *négy* leányán kivül, legalább *két* fia volt, mivel *Radecz* halottas beszéde (22. l.) utal »dum exstinctae matris teneras hasce filias, dum *parvos* ipsius *filios*«-ra.

leányasszonyai közé«,[1]) s annyira megkedvelte, hogy végrendeletében száz aranyat, száz tallért, kétszáz forintot s többféle értékes ékszert hagyományozott neki és Péchi lefoglalt birtokaiból visszaadta »neki az öcscsével együtt« Szent Pétert, Bándot és Szent Mártont.[2]) Azonfelül eljegyezte egyik hivének, Mindszenti Gábornak, kivel Brandenburgi Katalin, Bethlen halála után, a maga »házából és udvarából tisztességesen« összeadta is 1630-iki április 28-án.[3])

Magának Péchinek azonban sohasem tudott megbocsátani a sértett, vagy tán helyesebben: féltékeny fejedelem, hanem mindvégig neheztelt rá és félfogságban tartotta Szenterzsébeten. Péchinek így alapos oka volt tartani Bethlen haragjától, melynek sulyát egy izben már keservesen tapasztalta, s melyet nem mert ujból kihivni a zsidózásnak nyilt pártolása által.

Abban az öt esztendőben, mely lefolyt a börtönből való felszabadulásától egész Bethlen haláláig, arra szorítkozott, hogy szivós és ernyedetlen, de lehetőleg zajtalan tevékenységet fejtsen ki a szombatosság érdekében.

Egyik első gondja volt, hogy minél több zsidó könyvet gyüjtsön szenterzsébeti udvarházában. Ezen könyvek java részét bizonyára már szerencséje napjaiban vásárolta; hisz láttuk, hogy Konstantinápolyból és Wittenbergből is hozatott olyanokat. A többit felszabadulása után szerezte, tán csak kölcsön vette a fogsága alatt az országba fogadott török zsidóktól. Annyi bizonyos, hogy falusi magányában elég terjedelmes és ritka szakértelemmel összeállított zsidó könyvtárra tudott szert tenni, olyanra, aminő akkoriban vajmi ritka dolog volt még zsidó tudósoknál és nyilvános könyvtárakban is. Voltak abban a biblia különféle kiadásain és fordításain, a *Talmud*on és kiválóbb magyarázóin kivül, a nagy *midrás*-irodalom akkor közzétett termékei, az ismertebb közép-

---

[1]) A lakodalmára való meghivót, melyet Brandenburgi Katalin szétküldött, közölte *Szilágyi Sándor,* Székely-egyleti képes naptár II. évf. (1883.) 80. l. Abból, hogy Bethlen épen Erzsébetet és nem Péchi öregebbik leányát, Krisztinát fogadta a fejedelemnő palotahölgyei közé, tán azt lehetne következtetni, hogy az utóbbi, 1624. márcziusban, bár akkor csak vagy tizenöt éves lehetett, már vagy férjnél, vagy pedig eljegyezve volt.

[2]) *Koncz József*, Bethlen Gábor fejedelem végrendelete 77. l. Koncz Erzsébetnek »öcscse alatt *nővéreit*« akarja érteni; valószinűbb, hogy Péchinek akkor még életben levő kiskoru fia értendő.

[3]) *Szilágyi Sándor,* Székely-egyleti képes naptár u. o.

korú zsidó exegeták, valamint a zsidó vallásos gyakorlatot, kivált pedig a zsidó erkölcstant tárgyaló művek.

Ezen részben elkobzott, részben fosztogató katonák martaléka lett könyvtár [1]) örökre elveszett. Egykori fenállását és szorgalmas használatát bizonyítják Péchinek az időben keletkezett munkái, melyeket az ilyen könyvtár nélkül nem irhatott volna.

Pedig Péchi, mihelyt a börtönből kiszabadult, azonnal hozzáfogott a szombatosság szolgálatában kifejtett valóban nagyszerű irodalmi tevékenységéhez, melyet alantabb ismertetünk. A felszabadulása meg Bethlen Gábor halála közt lefolyt évekből származik egyebek közt *A szent atyákból kiszedegetett tanulmányok* czímű könyve, mely kiválóan alkalmas volt arra, hogy a székelyekkel előnyösen ismertesse a zsidó *erkölcstant.* Ugyanakkor fordította s önálló bő magyarázattal ellátta a *Zsoltárokat,* mely munkának irására egy egész kis rabbinikai könyvtárt áttanulmányozott és felhasznált. Ebben meg bemutatta a zsidó *tudományt,* valamint azt, miképen magyarázza az általa, mint az egyedül helyes odaállított zsidó felfogás az egyház által Jézusra vonatkoztatott zsoltárokat.

Egyúttal gondoskodott műveinek terjesztéséről, s mivel nem vehette igénybe a sajtót, tartott házánál iródeákokat, kik nagy szorgalommal másolták könyveit, nem ritkán mások számára is.[2])

Kiskorú gyermekeit egészen zsidó értelemben nevelte. Olyan mélyen oltotta fogékony kebleikbe a zsidózás tanait s annyira szoktatta őket a zsidó vallásos szertartásokhoz, hogy később saját házaikban is gyakorolták azokat, s hogy *egynek* kivételével, mindnyájokat fogjuk találni a szombatosság mártirjai közt. Ezen kivétel pedig Erzsébet leánya volt, épen az, kiről fennebb elbeszéltük, hogy Bethlen udvarához került és Brandenburgi Katalin

[1]) Bizonyosra vehető, hogy a szombatos könyvek későbbi elkobzása Péchi könyveit is érte, s hogy ezek is szerepeltek a tőle elvett »ingó javaknak specificatiójá«-ban; l. *Tört. Tár,* 1887. évf. 713. l. Egy részök, közte Péchi utazási diáriuma »más sok drága könyvekkel együtt« b. Orbán Elekre szállt, de ennek végrendeleti feljegyzése szerint, ezeket a könyveket »a Rákóczy revolucziokor a György-Szentmiklósi templomból generalis Graven prédálta vala el.«

[2]) Egyikök, *Bet János,* egy évben, 1629-ben, másolta Péchi fentemlített két könyvét: a *Zsoltárokat,* Péchi számára, a *Szent atyákból kiszedegetett tanulságokat* »Kissolymosi birtokos nemes M. (= Mátéfi) János« számára L. alant. Péchi zsoltárairól.

által kiházasítva, a fejedelmi palotából ment férjhez. Ha atyja házában nevelkedik, bizonyára ő is válik szombatossá.

Mint házában, úgy sógorsága és bizalmas emberei körében is buzgón terjesztette a szombatosságot. A legrajongóbb zsidózókat épen Péchi rokonai és szomszédjai közül látjuk majd kikerülni.

Mig Bethlen Gábor élt, majdnem észrevétlenül folyt ezen szűk körökben, kivált iró asztala mellett kifejtett csendes működése; s óvatosan és tartózkodva lépett fel maga a szombatosság is. Az ezen évekből való forrásaink úgy hallgatnak Péchiről, meg a szombatosokról, mintha egyáltalán nem léteztek volna.

Ezen állapotok gyökeresen megváltoztak Bethlen Gábornak 1629. nov. 15-én bekövetkezett halálával. Közte és I. Rákóczi György megválasztása közt alig folyt le tizenhárom hónap, s az új fejedelemnek már uralkodása elején az erdélyi *orthodoxus* (reformatus) *status* kérvényt nyujtott át, melynek 10-ik pontjában elpanaszolja, hogy »nagy szűbeli fájdalommal hallják naponkint és látják is az *Sabbataria sectanak ujabban való propagaltatását*, mely ugyan fene módgyára mind az egész Udvarhelyszéket inficialja. Ennek *praecipuus promotora és fautora Simon Péchi uram,* ki az országnak egynehány rendbeli articulusi ellen is azt az ártalmas Sectát *nem csak propagalja maga, de söt másokkal is azont cselekedteti.*«[1])

Hogy Péchi egyszerre levetette az álczát, annak oka abban rejlik, hogy Bethlen halálával minden tekintetben kedvező fordulatot vettek viszonyai.

A nagy fejedelem elhunyta után Brandenburgi Katalin meg Bethlen János versengtek az uralkodásért, mig egy hatalmas párt Rákóczi érdekében működött. S ezen pártok mindegyike bizonyára azon volt, hogy megnyerje Péchit és nagybefolyásu rokonságát.

Mert Péchi elég tekintélyes férfiú volt még bukása után is. Kanczellársága óta viselte a *Nagyságos* czímet, mely akkoriban nem üres társadalmi szólásmód, vagy helyesebben visszaélés volt, úgy mint mai napság, hanem a mai *gróf*ok és *báró*k híjában, Erdély legfőbb családjainak czíme. Csak az ország rendjei adhatták azt külön törvényczikk által, adták pedig olyan ritkán, hogy

[1]) *Keresztény Magvető* XVII. 107. l.

Péchi idejében csak nyolcz s még I. Apafi alatt mindössze tizenegy *Nagyságos Úr* volt Erdélyben.[1]) Ezen sokat jelentő czímétől pedig Bethlen Gábor haragja nem foszthatta meg Péchit, mivel törvényes itéletet nem hozatott felőle; s a bukott Péchi *nagyságos* maradt,[2]) míg a legfőbb államhivatalnokoknak be kellett érniök a *nemzetes*, vagy *tekintetes* czímmel.

Hozzájárult az a sógorsági viszony, melybe felesége, Kornis Judit által jutott vala az ország leghatalmasabb családjaihoz, s melyet, anyjuk halála után, gyermekei még mindig fentartottak számára. S így nem csoda, hogy a versengő pártok tekintettel voltak rá és keresték jó indulatát és támogatását.

Ilyen körülmények közt a Szent-Erzsébeten internált Péchi Bethlen halála után azonnal vizszanyerte teljes szabadságát [3]) és, mint Kemény János irja, »ismét kezdett vala lábra kapni.«[4])

A megváltozott viszonyokra nézve jellemző, hogy a böződujfalviak, kik vagy fél évvel azelőtt, nem tudhatni mi okból, fegyveres kézzel merték megtámadni és lerontani Péchi ottani majorházát, most mint bűnbánók megkeresik őt, »hogy abbeli nehézségét Ő Nagysága szólítaná el rólok . . . sőt illendő fizetéssel is Ő Nagyságát engesztelni akarják.«[5]) Meglátszik egyezkedési ajánlatuk alázatos hangján, hogy Péchi tekintélyével ismét kezdtek számot vetni.

Kitünt ez egy más, Péchire nézve sokkal fontosabb esemény alkalmával is, mely szintén közvetetlen Bethlen halála után folyt le.

A Fejérvártt egybegyűlt rendek közűl azok, kik a Bethle-

---

[1]) *Kővári László,* Erdély nevezetesebb családai 268. l. és *Szilágyi Sándor,* Erd. Országgy. Emlékek X. 15. l. — B. Orbán Elek végrendeleti feljegyzése szerint, »adott volt a német császár Péchi Simonnak *baronatusságot*«, mivel közbenjárt »a török császárral való megegyeztetésben, húsz évig való frigykötésben.« Nem lehetetlen ugyan, hogy Ferdinánd efféle igéretet tett az akkor hatalmas főkanczellárnak, de Péchi *baronatusságá*nak, mely czimet különben Erdélyben nem is ismertek akkoriban, sehol semmi nyoma.

[2]) L. például Brandenburgi Katalin meghivóját »*Nagyságos* Péchi Simon« Erzsébet leánya lakodalmára, Székely-egyleti képes naptár 1883-ra. 80. l., vagy a böződ-ujfalviak egyezkedési ajánlatát, melyről alant szólunk,

[3]) Néhány hónappal később Kolozsvárott volt, mire alantabb még visszatérünk.

[4]) *Kemény János,* Önéletirás 409. l.; v. ö. u. o. 408. l.

[5]) *Kereszt. Magvető* XVIII. 41. l.

néknek ellènségei voltak, zajosan követelték, hogy az elhunyt fejedelem által törvényes itélet nélkül lefoglalt jószágokat az illetőknek visszaadják. Péchi élt a jó alkalommal és visszakövetelte birtokait, melyeknek java részét Bethlen Gábor, János testvére fiatalabb fiának, Péternek adott volt. »Megijetkezvén ezen Bethlen Péter, megalkuvék Péchi Simonnal, adván neki Köböl-kutat, Paszmost, és Viszolyát.« Azon kivül adott neki még néhány rész jószágot és néhány ezer forintot s a fejérvári káptalan előtt azon, később hosszadalmas perre vezető egyezkedésre lépett vele, melynek értelmében. »ha Bethlen Péternek mindkét ágon magva szakadna, szállana vissza a Balázsfalvi jószág Péchi Simonra és maradékira.« [1])

Egy másik Ecsel nevü jószágát, melyet 1616-ban szerzett Posztócsináló Pál, szebeni lakostól, Bethlen Gábor szabaddá tette volt. Péchi most ebben az ügyben is megindította a pert, mely 1631. november 15-én avval végződött, hogy az ecseliek 1700 forintot fizettek neki.[2]) Azonkivül elhunyt felesége végrendeletileg több birtokot hagyományozott neki, vagy tán csak gyermekeinek, de ezeknek kiskorúsága alatt Péchi húzta azok jövedelmét. E végrendeletet sógora Pekri Gábor, Kornis Anna férje később megtámadta, miből szintén hosszadalmas per támadt.[3])

Milyen komolyan vette Péchi lefoglalt javainak visszaszerzését, bizonyítja az a jellemző tény, hogy Zsuzsánna leányát feleségül adta Kénosi Gál Ferencznek, ki »sánta, félcsipejű nemes ember volt, de *csak azért* adta volt neki Péchi Simon az lányát, hogy *leghiresebb procator* és *igen nagy jurista* volt.«[4]) Péchinek, mint láttuk, számos peres ügye volt s előreláthatta, hogy sajátszerű helyzeténél fogva, kivált a Bethlen Péterrel kötött szerződése következtén, még sok uj pere támadhat, a mint tényleg támadt is: azért vejében ügyvédet keresett, kinek kezébe bizalommal fektethette anyagi érdekeinek megvédését.

---

[1]) L. a forrásokat *Kereszt. Magvető* XIX. 353. és 355. l.; v. ö. *Kőváry,* u. o. VI. 45. l.

[2]) *Kemény József,* Notitia hist. diplom. I. 240. l. és *Kőváry László,* Kereszt. Magvető, i. h. 45. l.

[3]) *Kereszt. Magvető* XVIII. 172. l.

[4]) Báró *Orbán Elek* végrendeleti feljegyzése; csakhogy a névre nézve itt is téved, a mennyiben Péchi vejét, Ferenczet, Péternek mondja, mi Kénosi Gál Ferencz *atyjának* volt a neve. L. *Kővári László,* Erdély nevezetesebb családai 92. l.

A rá nézve kedvezően megváltozott viszonyoknak ezen ügyes és erélyes felhasználása által Péchi ujból jutott tetemes vagyonhoz, melyet egyre gyarapított. A veszedelem, mely 1638-ban érte, ismét mint dúsgazdag embert találta.

Vagyonának gyarapodásával ujra emelkedett tekintélye is. Nem sokára ismét látni fogjuk mint befolyásos embert, ki a nyilvános, s egy ideig a politikai életben is szerepel, kire az uj fejedelemnek is tekintettel kellett lennie.

III.

Péchi zsidó lábra helyezi szenterzsébeti udvarházát. — Szenterzsébetre szombatos papot és szombatos iskolamestert hoz. — Szombatos iskolát alapít. — A szombatosok által elfoglalt unitárius templomok. — Péchi a szombatosság fejlesztésén és szervezésén fáradozik. — E czélnak szenteli kizárólag zsidó forrásokból induló, összes irodalmi tevékenységét. — Közveszedelem idején böjtnapokat elrendel és esedező imádságokat ir hivei számára. — A szombatosság elterjedése. — Szombatos asszonyok. — Kornis Ferenczné és leánya, Paczolay Péterné. — A szombatosság akkori jelentősége és hiveinek száma.

Az ismét vagyonhoz jutott és tekintélyre vergődött Pécsi felszabadult azon nyomás alól, melynek súlya, mig Bethlen Gábor élt, megbénította tevékenységét és erejét. Nem kellett többé tartania a hatalmas férfiu haragjától, mely egy izben már majdnem megsemmisítette volt. Helyzete minden tekintetben javult és állása újból emelkedett, elég magasra, hogy tehetségén, tudományán és buzgalmán kivül, anyagi erőt és tekintélyt is vethetett a latba a szombatosság érdekében, de nem olyan magasra, hogy nagy politikai czélok, vagy államférfiui tekintetek lekötötték volna figyelmét s elfordíthatták volna a szombatosság ügyétől. Nyilvános hivatalt ezentúl nem viselt. Háztartását közben vett második feleségére, Barabási Katára, számos peres ügyét vejére, Kénosira, a nagyhirü ügyvédre bizhatta, s a vallásos meggyőződéseért rajongó férfiu kettőzött erélylyel, csakhogy most az ország szine előtt, nyilvánosan folytatta a munkát, melyet bukása óta élete feladatának tekintett.

Néhány hónappal Bethlen Gábor halála után Kolozsvártt találjuk Péchit, hol nyilván az ott megtelepedett török zsidóknál,

zsidó könyveket keres és talál is.[1]) Még néhány hónappal később már feljelentik Rákóczinál, mint a szombatosság elismert fejét, ki az »ártalmas secta« terjesztésén fáradozik és apostolokat szerez neki, kik mind tágabb körökben hirdetik (fent 196. l.).

Most egészen zsidó lábra helyezi szenterzsébeti udvarházát. Számos tanu egybevágó vallomása szerint megülte a szombatot s megtartatta azt háza népével is, bár jobbágyaival, nyilván elővigyázatból, vasárnap sem dolgoztatott. »Disznóhúst és egyéb Mózes ceremóniáiban megtiltott eledeleket« nem evett; »husvét ünnepében kovásztalan pogácsával élt,« s a zsidó szertartások gyakorlatához családját is szoktatta.[2]) A nagy urak módjára, valószinüleg gyermekei szombatos nevelésére, vagy a szombatos isteni tisztelet végzésére, udvari papot is tartott, kit 1638-ban vele együtt elitéltek a zsidózás miatt.[3])

Hasonló szellemben, mint házát átalakította Szent-Erzsébetet, mely birtoka és lakó helye volt. Az ottani unitárius papot eltávolította és szombatos papot hozott helyében; ép úgy tett az iskolamesterrel is. A falu végén, egy kőházban zsinagógát rendezett be, melyben szombatonként istenitiszteletet tartatott és felolvastatta Mózes könyvének megfelelő szakaszait.[4]) Azonkivül »Scholát fundált Szent-Erzsébeten,« hol »sok ifiakat taníttatott,«[5]) ezen iskolában pedig, hogy valóságos hittérítői intézetté tegye, »az ki jött, akármi valláson volt, egyaránt tanított.«[6])

A szent-erzsébeti, akkor unitárius, most református templomban még néhány évtized előtt mutatták azt a kis mennyezetes fülkét, melyben, régi hagyomány szerint, Péchi Simon meg a többi zsidózók őrizték Mózes öt könyvének hártyára irt másolatát az úgynevezett *tóra*-tekercset.[7]) Ezen fülke, a minő hasonló czélból a zsinagógákban is szokásos, valamint Szent-Erzsébetnek szombatos papja és szombatos iskolamestere annál hitelesebbé

---

[1]) L. Péchi *elöljáró beszédét* Chájun József *Millé d'óvot* czimü munkájának fordításához, melyet alantabb ismertetünk.

[2]) *Erd. Országgy. Emlékek* X. 185—9. l.

[3]) *Benkő,* Transsilvania II. 242—3. l.

[4]) L. az egybevágó tanúvallomásokat *Erd. Országgy. Emlékek* i. h. u. o.

[5]) *Kereszt Magvető* XVII. 107. l.

[6]) *Erd. Országgy. Emlékek* X. 188. l.

[7]) *Kemény József,* Kurznál, Magazin f. Gesch. sat. Siebenbürgens II. 423.

teszik e hagyományt, mivel tudjuk, hogy a szombatosok egyéb helyiségekben tényleg a maguk számára lefoglalták az unitárius templomot. Igy történt az például Bözöd-Ujfalún, melynek Péchi »régtől fogva való patronusa volt«, hol az unitáriusok javarésze felkarolta a szombatosságot, [1]) s igy volt az, úgy látszik, Kis-Solymoson, a buzgó szombatos Mátéfi család lakó helyén is. [2])

Péchi azonban mindezekkel be nem érte. Magasabb czél lebegett szeme előtt: a szombatosság terjesztése, továbbfejlesztése és szervezése. Kizárólag ennek a czélnak szentelte termékeny irodalmi tevékenységét. Abban a terjedelemre s tartalomra egyaránt bámulatos irodalomban, mely tollából folyt, több helyen nyiltan kimondja, hogy nem tudományos czélokból ir, sem pedig azért, hogy kellemesen vagy hasznosan töltse szabad idejét, hanem »az isten törvénye szerető atyafiak kedveért és épületekért,« vagy »az tanuló atyafiak kedveért.« [3])

Többnyire zsidó mintákra irt s iratott újabb szombatos énekeket. Forditott, illetve kivonatolt zsidó vallásbölcsészeti s erkölcstani munkákat, a zsidó vallásos törvényeket összefoglaló, valamint a zsidó gyakorlatot ismertető és szabályozó könyveket. Végre pedig, a különféle zsidó agendák alapján, megirta főmunkáját, a szombatosság későbbi evangeliumát, az *Ima- és szertartáskönyvet*, mely által a szombatosságba bevezette a zsidó imádságokat s a legaprólékosabb zsidó vallásos szertartásokra tanította hiveit.

Ezen alantabb közelebbről ismertetett nagyszabásu munkája által egyöntetüséget akart adni, s tényleg adott is, a szombatosok istenitiszteletének és vallásos gyakorlatának, melyek tartalomra és külső alakra nézve, mindaddig nem voltak szorosan körülirva és tüzetesen meghatározva. A korban előrehaladott, gyakran beteg ember [4]) olyan fontosnak tartotta e könyvének mielőbbi befejezését, hogy egyelőre csak a főbb imákat és szertartásokat felvette. Az illető helyeken sűrűen utal rá, hogy egyelőre kihagyott egyetmást, »melynek fordítása másszorra marad,« vagy

[1]) *Kereszt. Magvető* XVIII. 41. l. és XVI. 323. l.

[2]) U. o. XVII. 109.

[3]) *A szentatyákból kiszedegetett tanulságok*, valamint *Chájun József* »Millé d'óvot« czimü könyvének fordítása; l. mindkettőben az *Elöljáró beszédet*.

[4]) L. Péchi leveleit, *Kereszt. Magvető*, XVIII. évf. 169—70. l.

»kinek most fordításához nem érkezhetni.« Miután az imakönyv ezen első és főrészét szerencsésen bevégezte, utólagosan csakugyan megirta az abban kihagyott imádságokat és szertartásokat, s ezen toldalékokkal felkarolja a zsidó vallásos életben előfordulható majdnem összes imákat és ritusokat.

Mennyire érezte magát Péchi mint a szombatosság vezetőjét, mondhatni: egyházi fejét, azt érdekesen és tanulságosan megvilágítja azon tény, hogy az országot, vagy pedig a szombatosságot fenyegető veszedelmek alkalmából, önállóan irt *esedező imádságokat*, melyeket, az általa kiirt bőjtnapon való elmondás végett, megküldött hiveinek s utólagosan, hasonló alkalmakkal való használat végett, felvett *Ima- és szertartás-könyvébe* is. Az ilyen, valóban megkapó, részben az ó-szövetségből, részben a zsidó imakönyvből vett idézetekből és czélzásokból összeállított alkalmi imádságok: a *Könyörgés fegyver ellen,* valamint az *Esedező imádság üldözés ellen,* melyekre alantabb még visszatérünk.

Szent-Erzsébet ilyformán a szombatosság Jeruzsálemévé vált, melynek temploma Péchi udvarháza, abban pedig a »szentségek szentsége« Péchi dolgozó-szobája volt. Onnét indult a zsidózás, melyet két egykorú református forrás egyformán mond *fené*nek, mely gyorsan elharapódzván, egyre terjeszkedik. [1])

Ezen kis székely falú körül keletkezett a legtöbb és legnagyobb szombatos község. Udvarhelyszéket, melyben Szent-Erzsébet feküdt, alig másfél évvel Péchi nyilvános fellépése után már »egészen inficiálta a zsidózás.« [2]) Itt voltak a szombatosság akkori, s itt maradtak egész a mi napjainkig annak későbbi főfészkei. Majdnem hasonló mértékben volt az elterjedve a szomszéd Marosszékben is; kivált Marosvásárhelyt tetemesen szaporodott hiveinek már azelőtt is tekintélyes száma. [3]) Kolozsvár, hogy Szalárdi kifejezésével éljünk, szintén volt a szombatosságnak egyik »fundamentuma.« [4]) A zsidózás elhatott mindenhova, a hol székelyek laktak és Erdélyben hallatszott a magyar szó. S *ezen* értelemben tán nem túlzott Geleji Katona István, az

[1]) A reform. status felterjesztése, *Kereszt. Magvető* XVII. évf. 107. l és *Geleji Katona István*, Titkok titka 271. l.

[2]) *Kereszt. Magvető* i. h., u. o.

[3]) *U. o.* XVIII. évf. 43. l., v. ö. fent. 75—6. l.

[4]) *Szalárdi*, Siralmas krónika 133. l.; v. ö. *Szilágyi,* Erd. Országgy. Emlékek X. 26. l.

akkori szombatosságnak meg az unitarizmusnak kérlelhetlen ellensége, midőn a szombatosság terjedéséről s 1638-iki üldözéséről irván, azt mondja: »a' *nyilván* vagyon, hogy a Sidózás ezt az országot *szintén elboritotta vala.*« [1])

Felkarolták azt parasztok, polgárok és állami tisztviselők, jobbágyok, lófő nemesek és főnemesek, műveletlen és iskolázott emberek egyaránt. Az asszonyok, kik mindig a legélénkebben szoktak résztvenni az efféle vallásos mozgalmakban, feles számmal tértek az új vallásra és valóságos rajongással csüggtek rajta.

Közülök kerültek ki a zsidózásnak legbuzgóbb és legállhatatosabb hivei s legelszántabb martirjai, kivált azok közűl, a kik nem álltak férjnek vagy családjaiknak befolyása alatt. A szombatosság miatt perbe fogattak és elitéltek soraiban feltünő gyakran találkozunk *özvegy* asszonyokkal, *relictákkal,* mint az illető jegyzőkönyvek mondják. [2]) A férjes asszonyok pedig nem ritkán nyiltan daczoltak férjeikkel, ezeknek akarata ellenére zsidó háztartást vezettek és minden áron azon voltak, hogy szombatosoknak neveljék gyermekeiket

Érdekes, s a szombatosság akkori állapotára, kivált pedig a Péchi által gyakorolt befolyásra nézve, fölötte tanulságos példa: Kornis Ferenczné, Kápolnai Bornemisza Judit és leánya Borbála.

Kornis Ferencz, udvarhelyszéki főkirálybiró, Péchi első feleségenek testvére, tehát Péchi sógora volt. Őtet magát Péchi nem nyerhette meg a szombatosságnak; annál rajongóbb szombatossá vált annak felesége. Kornis Ferenczné mindent elkövetett, hogy gátolja gyermekeinek keresztelését, melyet az atya csak nagy titokban vihetett véghez, meghagyván háza népének, »hogy ne tudja meg az felesége, mivel ellent tartott volna benne,... hogy megtudta a felesége, igen búsult s haragudott érette.« Azután is keservesen »panaszolkodott, hogy az ura megkereszteltette az gyermekit kedve ellen«, és ez által »*megvánnyoltatta* az gyermekit«. Ezeket, keresztelésök daczára, buzgó szombatosoknak akarta nevelni. Borbála leányát, több tanúnak eskü alatt letett vallomása szerint, »rettenetes nagy disciplinában tartotta az disznóhús, rák és egyéb hajatlan halak megétele felől,«

[1]) *Titkok titka,* 271. l.

[2]) L. alant az 1638-ban Deésben hozott itéleteket; v. ö. a tanúvallomásokat. *Ker. Magvető* XVIII. évf. 43. l. ff.

és egyszer »rák lábat találván a zsebiben, igen megverte vala érette.« Midőn egykor a már felnőtt leányt megdorgálta, hogy »csak az apostolok irásához ragaszkodik, nem az Mózes- és prófétákhoz«, egyebek közt szemére lohbantotta: »tudod-e te Borka, mely *nehezen vertelek el róla,* hogy calvinistává nem lől.«

S épen ezen leányánál czélt ért a hitrajongó asszony. Borbála, később szentbenedeki Paczolay Péterné, szintén férje ellenére, mint buzgó szombatosnő élt. Jobbágyait szombatnapon dolgoztatta ugyan, sőt férjével eljárt az unitárius templomba is: de azért »a judaizans religiót tartotta, az keresztséget csak semminek valónak mondotta, a szombatot valóban megtartotta, az Moyzes czeremoniáiban megtiltott eledekkel nem élt s kovásztalan pogácsával élt husvét ünnepében.« [1]) Az 1638-ban elitélt szombatosok közt vele is fogunk találkozni.

A szombatosságnak akkori jelentőségét s hiveinek rohamos szaporodását legjobban megvilágítja azon tény, hogy a rá nézve végzetes 1638-iki évben seregesen voltak, kik letelni hagyták a megtérésökre engedett határidőt a nélkül, hogy bár csak szinleg áttértek volna a négy befogadott vallás egyikére. Nyugodtan bevárták, mig a törvényszék elé viszik és megadással elviselték a rájok mért kiméletlen büntetéseket. A deési terminuson rablánczra fűzött s börtönbe hurczolt elitéltek száma megközelítette az ezret, s ezekhez járulnak még azok, a kik meg nem jelentek, s azért csak később elitéltettek. De már akkor is százan-, százötvenenként vitték őket az ország különféle vártömlöczeibe. S mindezek *csupán a férfiak* voltak. Az elitéltek közt feles számmal levő asszonyok ugyanis csak vagyonvesztéssel bűnhődtek. Pedig a vallásos üldözések története mindenütt azt mutatja, hogy *egy* martirra *százan,* sőt *ezren* szoktak jutni, a kik nem képesek türni és szenvedni vallásos meggyőződésökért s azért, legalább szinleg, engednek az erőszaknak, a mint ez esetben is megtörtént.

Azt hiszem, túlzás nélkül *tizenöt—huszezer lélekre tehetni az akkori szombatosok számát.* Mind megannyi magyar ember, kivált székely volt.

---

[1]) L. *Tört. Tár* 1884. évf. 546—557. l.

IV.

A szombatosság aranykora. — Néhány szombatosnak pere 1632-ben. — Ifj. Székely Mózes lázadása meg a szombatosok. — Az 1635-iki országgyülés hiába hoz újabb határozatot a zsidózók ellen. — Péchi és rokonsága Bethlen János 1636-iki támadása alatt. — »Könyörgés fegyver ellen.« — A diadalmas Rákóczy irtó-háborura készül Péchi meg a szombatosság ellen.

Péchi nyilvános fellépése megnyitja a szombatosságnak, persze rövid arany korszakát. Az uj felekezet bensőleg erősbödött s szervezkedett, kifelé terjeszkedett, a nélkül, hogy tényleg megtámadták, vagy csak komolyabb akadályt gördítettek volna utjába.

Ezen kiméletet és békét, a kedvező külső viszonyok mellett, első sorban Péchinek köszönhette. A tekintélyes állás, melyre újból tudott felvergődni, elég erősnek bizonyult, hogy vagy nyolcz évig büntetlenül lehetett az erdélyi zsidózók elismert vezetője, feje, és paizsul szolgálhatott azoknak, kik mint elvbarátai s tanítványai, követték tanát és példáját.

Az uralkodása elején több oldalról fenyegetett I. Rákóczy György még nem érezte magát elég biztosan a fejedelmi széken. Péchinek úgyis hatalmas családi összeköttetései egyre szaporodtak. Ezen idő körül ugyanis négy leányát egymásután férjhez adta tekintélyes családokból való előkelő férfiakhoz. [1]) Hozzájárult, hogy Péchi, a Bethlen Gábor által lefoglalt s rokonságának adományozott jószágai miatt, ellenséges viszonyban állt a Bethlenékkel. Ezen körülmény pedig I. Rákóczy szemében, kinek Bethlen Jánossal több izben meggyült a baja, csak ajánlatúl szolgált Péchinek, s a fejedelemnek ilyformán volt oka, egyelőre bántatlanul hagyni a rajongó hivektől környezett férfiút, sőt alkalomadtán élni annak szolgálatával. Ugy látszik, hogy Péchi a fejedelmi tanács tagja volt; [2]) bizonyos, hogy közvetetlen 1638-ban történt elitélése előtt még járatos volt Rákóczy udvarán. [3])

Láttuk, hogy a református egyházfők már 1631-ben keserü

---

[1]) Második házasságából származott ötödik leánya, Margit, csak 1638 után ment férjhez. Péchi vejeiről alantabb szólunk.

[2]) A Székely Mózes-féle lázadás alkalmával, 1633-ban, a *tanács* nevében Péchi felelt a töröknek. *Erd. Orsz. Eml.* X. 244. l.

[3]) L. Péchinek 1637-ből való leveleit *Kereszt. Magv.* XVIII. 170. l.

panaszokat emeltek Rákóczinál a »fene módjára« terjeszkedő szombatosság, kivált pedig annak feje, Péchi ellen, ki mint buzgó hittérítő működik a tilos felekezet érdekében. »Azért — igy rekesztik be panaszukat — alázatosan könyörgünk Nagyságodnak, bölcs itéletiből tanácsival egyetemben találjon oly módot és utat, mely által gátoltassék meg az ártalmas sectának küljebb való terjedése, kiért az Ur Isten Nagyságodat megáldja és birodalmában megerősíti.« Rákóczi erre a fölterjesztésre rávezette ugyan: »Inquiralni kell ez dolog felől serio;« [1]) de azért még sem történt semmisem.

S ez még vagy három évig maradt igy, bár közben lefolyt olyan esemény, melytől joggal vártuk volna, hogy az amúgy is gyanakodó természetü és erőszakos fejedelemnek boszuját kihivja Péchi meg a szombatosok ellen.

1633-ban ugyanis Székely Mózes, a hasonnevü fejedelem fia s Udvarhelyszék főkirálybirája több társával a törökhöz szökött, néhány erdélyi részek átengedését igérvén, ha a porta segítségével Rákóczit megbuktatja s annak fejedelmi székébe ül. A temesvári basától nyert csekély haddal és a hozzá átpártolt erdélyiek csapatjával megjelent az ország határain, de megveretett s Konstantinápolyba futott, hol Rákóczi követeinek sürgetésére, a héttoronyba záratott.

Már pedig ifjabb Székely Mózes édes anyja Péchi Simon első feleségének, Kornis Juditnak édes testvére volt. [2]) Nem látszott alaptalannak a feltevés, hogy Péchinek része van unokaöcscse merényletében. Gyarapította a gyanút, hogy Székely Mózessel megszökött Petki Ferencz, Péchinek egy másik unokaöcscse [3]) is, s hogy azok, kik Székelylyel kibujdostak, szombatosok, többnyire Udvarhelyszékről voltak, valamint az, hogy az országban levő szombatosok, a mint Rákóczi tudni vélte, titokban leveleket s pénzbeli segélyt küldözgettek a pártütő Székelynek. [4])

Ezen körülmények bizonyítják, hogy szombatos volt maga

---

[1]) *Kereszt. Magv.* XVII. 107. l.; v. ö. fent. 196. l.

[2]) *Kővári,* Erd. nevezetesb családai 160. l.; v. ö. fent. 166—7. l. Szilágyi, kinek figyelmét kikerülte a Péchi meg Székely Mózes közt fennállott közel rokoni viszony, Rákóczinak Péchi ellen táplált gyanúját azzal magyarázza, hogy unitárius volt Péchi is Székely is. *Erd. Orsz. Eml.* IX. 193. l. 3. jegyz.

[3]) *Kővári,* i. h., 160. l.

[4]) *Kemény János,* Önéletirás 259. l.; *Szalárdi,* Siralmas magy. krónika (B. Kemény Zsigm. kiadása, Pest, 1853.) 45. l. V. ö. *Szilágyi,* Erd. Országgy. Eml. IX. 193. és X. 16. l.

Székely is; hisz Péchi befolyása következtén azzá vált majdnem összes sógorsága. S igy nem valószinűtlen, hogy az épen akkor fénykorát élő szombatosság ez úttal politikai merényletbe bocsátkozott, boldog időket várván, ha Erdély fejedelmi székébe egyik hive ül. Ezen feltevés magyarázza a Székely-féle lázadásnak különben érthetetlen, az országos, vagy általános politikai viszonyok által meg nem okolható kitörését és nyomoruságos meghiusulását.

Rákóczi azonban mitsem tett a szombatosok ellen. Nem volt abban a helyzetben, hogy hűtlenségöket bizonyítsa. Másrészt meg Péchi, nem tudhatni elég loyalis, vagy elég előrelátó s óvakodó volt, hogy nyiltan fellépett Székely ellen. A törökkel való alkudozások alatt a tanács nevében erélyesen felszólalt Rákóczi érdekében. [1])

Nem zavarta a szombatosok nyugalmát az 1635-iki országgyülés sem, bár szigorú határozatokat hozott ellenök. Az akkor egybegyült rendek ugyanis, tapasztalván »ez országban levő judaizáló emberek miképen szaporodnának,« ujból, most már vagy hatodszor, megerősítették a szombatosság elnyomására alkotott régibb törvényeket. Kimondották, hogy azok, kik a jövő 1636-ik év karácson napjáig a szombatosságot ünnepélyesen meg nem tagadják s nyilvánosan el nem fogadják a négy befogadott vallás egyikét, a régibb határozatok értelmében, vagyon- s fejvesztéssel bünhődjenek. Perbefogatásuk és vallatásuk a közvádlóra bizatott. [2])

De lefolyt ez a határidő is a nélkül, hogy a szombatosok ellen eljártak volna. Közbejött ugyanis a Rákóczi meg Bethlen István közt kitört viszály, mely utóbb komoly háborúvá vált.

Bethlen magyar csapatjai s a vele szövetséges budai vezér török hadai erősen megtámadták az Erdélyhez kapcsolt magyar részeket. Az erdélyi rendek közt vajmi csekély volt a lelkesedés Rákóczi mellett, annál nagyobb »a zsibongás a töröktől való félelem miatt,« [3]) Péchi azonban már azon ellenséges viszonynál fogva, melyben Bethlen Jánoshoz állott, tőle telhetőleg őszintén támogatta a szorongatott fejedelmet.

Ha a szombatos »Könyörgés fegyver ellen,« mely keserve-

---

[1]) *Erd. Országgy. Eml.* X. 244. l.

[2]) *I. h.* IX. 415. l.

[3]) *Kemény János*, i. h. 271. l.

sen elpanaszolja, hogy egy »*idegen* nemzettel együtt a mi *magunk nemzetünk* felindult s országunkat, javainkat dúlja,« ezen időből való: akkor e félelmesnek látszó háborúnak kitörésekor irta azt Péchi. Az ez alkalomból elrendelt böjtnapon a szombatosok könyörögtek »a kerubimokon ülő Seregeknek Ura-, hatalmas és győzhetetlen királyának,« őrizze meg az országot »ez felháborodott nemzetségeknek ártalmas kártételektől, fegyverektől« és »rontsa és gyalázza meg őket.« [1])

Annyi bizonyos, hogy Péchi veje, Farkas Ferencz, a háboru kitörése előtt, mint Rákóczi követe s megbizott embere sűrűen járt Bethlen Jánosnál, [2]) s hogy a háboru befejezése után, a többi országnagyok közt, a fejedelem nevében Péchi Simon is aláirta a törökkel való békeszerződést 1636. november 6-án. Deczember 13-án pedig Temesvárott találjuk, hol a Rákóczi meg Bethlen János közt létrejött egyezkedést, az előbbinek részéről, harmadik helyen ő irta alá. [3])

Ezen háború az egész 1636-iki évben lefoglalta Rákóczi tevékenységét s erejét. Rákóczi diadalmaskodott s a rákövetkező 1637-iki év elején a helyzet urának látta magát. Csakhogy az az évi országgyülésre már nem volt ideje előkészíteni a szombatosok perét. Pedig *kellően* akarta azt előkészíteni, hogy a szombatosok necsak, mint már többször történt, elitéltessenek, hanem a törvény teljes szigorával sújtassanak.

El volt határozva, hogy a rá nézve kedvező viszonyokat felhasználja, irtó háborút viselni Péchi meg a szombatosság ellen.

---

[1]) Megjegyzem, hogy a *Könyörgés fegyver ellen* (a szombatos imakönyv múzeumi példányának vége felé) ép úgy keletkezhetett olyan időkben, midőn *német* katonákkal egyesült *magyar* hadak dúlták az országot. Ezen történelmi vonatkozású imáról más helyen bővebben szándékozom szólni.

[2]) *Tört. Tár* 1884. évf. 309. l. ff.

[3]) *Uj Magy. Muzeum* 1856. évf. 245—6. l.; *Erd. Országgy. Eml.* IX. 580. l.

V.

I. Rákóczy végzetes csapásra készül a szombatosság ellen. — Péchi, előrelátván a közeledő veszedelmet, vejeire ruházza összes birtokait. — Az 1638-iki fejérvári országgyülés az unitáriusok meg a szombatosok ügyében vegyes bizottságot küld ki. — A bizottság előkészítő munkálatai. — A szombatos könyvek elkobzása. — Tanúvallomások és vallatások. — Péchi alkalmi imádsága: »Esedező imádság üldözés ellen.«

Rákóczi gondosan előkészítette a csapást, melylyel a szombatosokat sujtani akarta.[1])

Már 1637-ben meghagyta Beke Dánielnek, az unitáriusok magyar püspökének, tartson zsinatot, állapítsa meg világosan hitvallását s terjeszsze azt a rákövetkező 1638-iki év április 23-án Fejérvártt tartandó országgyülés elé. Előrelátta, hogy csak olyan confessiót fog benyujthatni, mely Jézus istenségét, imádását és segítségre hivását elismeri.

Azzal pedig kettős czélt akart elérni s tényleg elért is. Mint istenkáromlókat, felelősségre vonhatta mindazokat az unitáriusokat, kik ezen hitvallás ellen vétettek; másrészt pedig elzárta a szombatosok elől a kibuvót, melyen már annyiszor elmenekültek: nem rejtőzhettek többé az unitáriusok mögé. Sőt az utóbbiak, kiknek táborában belviszály dúlt, szintén komolyan fenyegetve látták magukat Rákóczy által, s azért tüntetően visszautasították a szombatosokat, kiknek azelőtt készséggel helyt adtak volt soraikban. A szombatosok pedig, ha az *unitárius* nevet nem használhatták paizsul, védtelenül álltak szemben az őket üldöző törvénynyel.

A szemes Péchi azonnal felfogta a helyzet komoly voltát. Ismerte Rákóczit s előrelátta, hogy első sorban a maga birtokaira s vagyonára fognak lecsapni a közeledő vihar villámai. Azért 1637. április 12-ike táján vejei közt felosztotta jószágait, magának pedig reversalist állittatott ki, mely által elismerik, hogy a nekik adott és birtokukba átment jószágoknak kezelése ezentúl is őt illeti.

Birtokainak vejeire való ruházása azonban hiábavalónak bizonyult, s az e miatti boszuságában vagy Péchi, vagy vejeinek

[1]) A *deési terminus* előzményeit és lefolyását, kivált Péchi Simon notaperét világosan és behatóan ismertette *Szilágyi Sándor,* Erd. Országgy. Emlékek X. 14—29. l., ki u. o. 174—202 és 208—216. l. közli az idevágó kutforrások java részét is.

egyike az illető okirat külzete alá később odairta e szavakat: »Eb haszna!« [1])

Egyes szombatosok, nyilván olyanok, kik valahogy különös okot szolgáltattak rá, köztük özvegy Angyalosi Jánosné, Péchi vejének, egrestői Angyalosi Istvánnak sógorasszonya, és ennek fia már 1638 elején idéztettek törvényszék elé.[2])

Mindazáltal az ez évi ápril 23-kán megnyitott gyulafehérvári országgyülés még nem foglalkozott érdemlegesen sem a magyar unitáriusok, sem a szombatosok ügyével. Az előbbiek benyujtották ugyan a tőlük bekért hitvallást, ennek megitélésére azonban az országgyülés vegyes bizottságot nevezett ki, melybe a befogadott vallásfelekezetek mindegyikéből 17 tagot választottak. Ezen bizottság pedig ez évi julius 1-én Deésen jöjjön össze.

Erre a *deési terminusra* idézze meg a fejedelem directora, mint közvádló, mindazokat a szombatosokat, kik az 1635-iki országgyülés által kitüzött határnapig nem tértek volt a befogadott vallások egyikéhez. Közben *director uram* vegyen fel tanúvallomásokat, hallgassa ki a vádlottakat s mindent ugy készítsen elő, hogy Deésen »finaliter decidaltassék dolgok.« [3])

A kiküldött bizottság nem sokára az országgyülés bezárása után Deésen összeült és megkezdte az előkészitő munkálatokat. Elrendelte az eretnek unitárius, valamint a szombatos könyvek elkobzását, minek következtén csupán Kolozsvártt, május 23-ikán, lefoglaltak 33 különféle, részben nyomtatott, részben kéziratú könyvet.[4]) A szombatosok ügyében megkezdette a tanúkihallgatást és vallatást Kolozsvártt május 26-ikán, Marosvásárhelytt május 28-ikán s ugyanezen idő körül a székelyföld kisebb-nagyobb

---

[1]) L. az okiratot *Kereszt. Magvető* XVIII. 42. l. Feltünő, hogy a reversálisban Kénosi Ferencz, akkor már Péchinek veje (Erd. Országgy. Eml. X. 191. l.), nem szerepel. Az ügyvédnek, ugy látszik, nem tetszett az egész eljárás, s valószinüleg az ő tollából folyt az »eb haszna!«

[2]) Ennyit s nem többet mond a *Kereszt. Magvető* XV. 390. l. közölt okirat, melyre *Szilágyi,* Erd. Országgy. Emlékek X. 16. l. hivatkozik, midőn azt állítja, hogy az 1638-iki *áprilisi* gyülésre *Péchi családja* is megidéztetett. A szóban forgó megidézés *február* 13-ka előtti napra és csupán Angyalosi Jánosnénak s fiának szólt, Angyalosiné pedig nem Péchinek, hanem Péchi vejének volt sógorasszonya.

[3]) Erd Országgy. Emlékek X. 136. l.

[4]) *U. o.* 165—6. l.

helyiségeiben.[1]) Mindazokat, kik ellen terhelő vallomások tétettek, julius 1-ére Deésre idézték; »egynéhány százan, ha nem ezeren voltak«,[2]) köztük Péchi és leányai, valamint számos rokona.

A szombatosok megrettentek. Sokan közülök, kik az 1635-iki országgyülés által kitüzött határnapig nem tértek volt a befogadott vallások valamelyikére, siettek utólagosan jóvátenni mulasztásukat.

Péchi rendületlen maradt. Meg sem kisértette, hogy ilyen uton-módon hárítsa el a veszedelmet, melyről tudta, hogy legkeményebben őt fogja sujtani. Jámbor megadással nézett a jövendők elejébe; istenhez fordult s istenhez irányította hiveinek szivét.

Irt egy valóban megkapó alkalmi imát, melyben segitségért és megmentésért könyörög, s elmondás végett szétküldte azt hivei közt. Ezen imából hatalmasan kihallatszik az a benső hit, mely erősen meg van győződve a maga ügyének szentségéről s ellenségeinek gonoszságáról. Minden egyes sorából az e hitből fakadó lángoló rajongás beszél hozzánk.

Az *Esedező imádság üldözés ellen,* miután dicsőitette az »egyetlen egységet«, melyet ők megismertek, imigy folytatja: »Más idegen Istentől elszakadtunk és csak az Egyedülvalóságodhoz ragaszkodtunk. Elhittál ez világ barátsága mellől, és te hozzád hajlottunk; elidegenítettél az emberi találmányoktól és a te frigyedhez közelítettünk. Ez világ, hogy ő mellőle elállottunk, kemény haraggal és nagy gyülölséggel indul fel ellenünk. Hogy az ő agyától származott tévelygéseket mi is velök együtt becsületben nem tartjuk, feneképen *tegzelődik*[3]) reánk; és hogy a te legbelső tárházadból minekünk méltatlanoknak ajándékoztatott drága, szentséges törvényedet mi is az sárba velök együtt nem akarjuk tapodni, azért agyarkodik mi reánk«. — — —

»Ime Uram! te éretted úgy tartatunk, mint a lenyuzásra való juhok; feltáltották reánk a mi üldözőink az ő szájokat, mint az ordítva ragadozó oroszlány. *Napot rendeltek ellenünk*[4]) a te

---

[1]) *Segesváry Bálint* krónikája, Erd. Tört. Adatok IV. 215. l.; e vallatások egy töredékét l. *Kereszt. Magvető* XVIII. 43. l.

[2]) *Szilárdi,* Siralmas magy. krónika (Pest 1853) 133. l.

[3]) *Tegzelődik* = tegezzel fegyverkezik, támadásra készül.

[4]) Czélzás julius 1-ére, a deési terminus megnyitására, melyre megidézve voltak.

szentségeid gyülölő és szidalmazó népek, melyen felosszák magok között mi marhácskáinkat és magunkat hajlékiukból, kisded aprócskáinkkal idegen földre kergessenek.« — — —

»Könyörgünk azért néked, *egy*, mindenható Urunk, esedezünk előtted, *egy*, hatalmas, igazlátó biránk, hajtsd hozzánk kegyes füleidet, nézz mi reánk ilyen gyámoltalanságunkban. Itéld meg ügyöket a te szegény árváidnak, mert te éretted és a te szent törvényedért, Uram, minden napon előttünk vagyon a mi gyalázásunk, és orczánk pirulása fedez be minket. De immár fogyjon el valaha az istenteleneknek gonoszságok, kik az ő kevélységekből üldözik a te szegényidet«. — — —

»Magosságos, magosság fölött való! Könyörülj a keseredetteken, kik nyomorgattatnak a sok kergetőktől, vesztegetőktől. — — Szállíts ki a mély örvényekből minket a te nagy irgalmatosságodért, mert *Irgalmas Isten* a te neved! Cselekedjél mivelünk a te nagy nevedért és könyörülj a te kicsiny nyájacskádon. — — Cselekedjél a te igazvalóságodért! Cselekedjél a te szent frigyedért! [1]) — — Cselekedjél csecsszopó ártatlan kisdedekért! Cselekedjél azokért az erőtlenekért, hullandókért, kik *csak mostan jutottanak a te igazságodnak ismeretére és még igen gyengék a próbáknak elviselésére!* Cselekedjél magadért, ha nem mi érettünk; cselekedjél magadért és szabadíts meg minket!«

»Mi Istenünk és a szent atyáknak istene, szabadíts meg minket a te nevedért.[2]) A mi nyomoruságunkban csak te hozzád kiáltunk. — — Szabadíts meg és felelj meg mi nekünk ez mai napon a mi imádságunkra, mert csak te vagy a mi dicsőségünk.«

»Felelj meg, mi atyánk, minekünk, felelj meg! [3]) Felelj meg, mi istenünk, minekünk, felelj meg! Felelj meg, mi szabadítónk mi nekünk, felelj meg! — — — Lássák a mi gyülölőink és megpiruljanak; nézzék az mi ellenségeink és gyalázódjanak és hadd tudják meg, hogy szent Ur a mi istenünk, megsegítettél és megvigasztaltál minket.[4]) Fogadd be kiáltásinkat és hallgasd meg imádságinkat. — — Mert csak te vagy a szent Ur, a ki minden

---

[1]) A zsidó bűnbánási imádságból (*szelichót*) az עשה למען אמתך עשה למען בריתך kezdetű darab egész עשה למענך והושיענו-ig.

[2]) Az א״ו אבותינו והושיענו למען שמך-kezdetü imadarab *ugyanott* (*a szefárdi* ritus szerint.)

[3]) Az עננו אבינו עננו-kezdetü imadarab *ugyanott.*

[4]) A כי אתה ה׳ עזרתנו ונחמתנו végződő imadarab *ugyanott.*

szájnak imádságának meghallgatója vagy. Áldott vagy mindenható Ur, imádságoknak meghallgatója!« [1])

Ezen többnyire zsidó bünbánási s bőjtnapi imadarabokból álló imádságot vagy reggelenként, vagy bizonyos, ez alkalomból kiirt bőjtnapokon »szomorú dudolással« mondták el a szorongatott szombatosok.[2])

Hiába imádkoztak! Isten nem hallgatta meg őket.

[1]) ברוך אתה ה׳ שומע תפלה, így végződik annak imája, a ki önszántából *bőjtnapot* ül.

[2]) Az *Esedező imádság üldözés ellen* átment a szombatos imakönyvbe, hol rendesen a *szelichót* fordítása után található; tartalomra és alakjára nézve nem is egyéb, mint az ilyen »szelicha«-féle imádság. Az egész imakönyv (l. alant) Péchi müve, ki a *szelichót*ról megjegyzi, hogy »szomorú dudolással szokták mondani.« A szombatosoknak még azután is elég gyakran volt okuk *így* imádkozni »üldözés ellen.«

TIZEDIK FEJEZET.

A deési terminus.

I.

Milyen okok indították Rákóczit a szombatosság üldözésére. — A szombatosok kihívó viselkedése. — Theologiai vitatkozások és kölcsönös szitkozások. Istenkáromlások. — A szász és lengyel unitáriusok fellépése magyar hitfeleik ellen. — Az utóbbiak vallásos iránya előmozdítja a szombatosság terjedését a székelyek közt. — A szombatosság üldözésének politikai háttere. — I. Rákóczi kegyetlen kapzsisága.

I. Rákóczi Györgyöt a legkülönfélébb okok indították, hogy a lehető legnagyobb erélylyel lépjen fel a szombatosság ellen, s halálos csapást mérjen rája.

A szombatosság tényleg az országos törvénynek félszázadon át folytatott kijátszása volt. Rákóczi joggal hivatkozhatott arra hogy fejedelmi kötelességet teljesít, midőn, mint a sértett törvény megboszulója, keményen megfenyíti azokat, kik hívei egy vallásnak, melynek gyakorlatát az országgyülések által hozott többrendbeli határozatok szigoruan tiltották.

Hivatkozhatott továbbá keresztény érzületére, mely az országban nem tűrhetett a kereszténységgel homlokegyenest ellenkező hitet. Pedig tény, hogy uralkodása alatt mindinkább azzá vált a szombatosság. Péchi olyan közel vezette volt a zsidósághoz, hogy csak éles szem fedezhette fel az e kettő közt még fennálló különbséget. A szombatosokat nem csak *zsidózók*nak, hanem hitre nézve épenséggel *zsidók*nak tekintették. Rendesen azzal vádoltattak, s így található az idevágó periratokban is, hogy »a *zsidó vallást* (judaicam professionem) *gyakorolják*«. Hogy pedig keresztények, bár csak ilyen értelemben, zsidókká lehessenek, az sehogy sem fért meg az akkori keresztény állam hagyományaival és politikájával, melyek az efféle merényletet a legkeményebben szokták megbüntetni.

Hozzájárult, hogy az addigi büntetlenségök, Péchi nyilt pártfogása és rohamos elszaporodásuk következtén elbizakodott

szombatosok mind kibívóbban kezdtek viselkedni. Nem érték be azzal, hogy nyilvánosan gyakorolták zsidó ritusaikat, zsinagógákat berendeztek s itt-ott lefoglalták még a keresztény templomokat is. A rajongás, mely oly könnyen lábra kap egy létéért küzdő uj felekezetben, teljes mértékben viszonozta a gúnyt s a megvetést, melyekkel illették. Elragadtatva a küzdelem heve által, egész a szélsőségig ment, hogy bizonyítsa létjogát s visszautasítsa az ellene intézett kiméletlen támadásokat. Kivált az alsóbb néprétegekből kikerült szombatosok, szóvitába keveredvén velök egy miveltségi fokon álló ellenfelekkel, nem ritkán éltek nyers és sértő kifejezésekkel.

Az ilyen durva hang nem volt ugyan akkoriban valami rendkivüli s hallatlan; sőt a miveltebb körök theologiai vitatkozásai is csak úgy hemzsegtek a kölcsönös szitkozásoktól. Példa rá I. Rákóczi udvari papja, a későbbi református püspök Geleji Katona Farkas. A fejedelemnek ajánlott *Titkok titka* czimű könyvében egyre pogányoknak, eretnekeknek, bolondoknak, szélhüdt elméjü, nullitarius, azaz semmiistenü embereknek mondja az unitáriusokat, tudós püspöküket, Enyedi Györgyöt »az ördög tagjának«, »gehenna tüzével megtisztíttatandó tisztátalan lélek«-nek, vallásukat pedig kárhozatos tévelygésnek, dögleletes eretnekségnek, »átkozott, mételyes, bélpoklos mag«-nak. S mindezeket megférőnek találta azon állításával, hogy e könyvében »kemény, elszenyvedhetetlen boszus szókval szántszándékval őket — t. i. az unitáriusokat — bántani nem ügyekeztem.« [1])

Mindazáltal tagadhatatlan, hogy a keresztény tudat méltán megbotránkozott, ha az úgynevezett *káromlók* vagy *istenkáromlók*, a kikre még visszatérünk, megvetőleg nyilatkoztak az egyik vagy másik keresztény vallásos gyakorlat felől, vagy pedig Jézusról például azt találták mondani: »ne segéljen bátor az Krisztus, mert maga segítségére is elégtelen.« [2])

Ugyanezen idő körül, nemzetiségi és személyes surlódások következtén, Erdély *magyar* unitáriusai közt ujra lábra kapott Dávid Ferencznek elnyomott, de ki nem irtott tana. A szász és

[1]) *Titkok Titka*, A kegyes olvasókhoz, az Ajánló előbeszéd után. A fennebbi kifejezéseket l. ezen előbeszédben, valamint a 262—3, 272—5, 1072. l. sat.

[2]) *Keresztény Magvető* XVIII. 44. l.; *Erd. Országgy. Emlékek.* X. 28. lap.

lengyel unitáriusok Rákóczi meg az ország előtt azzal vádolták magyar hitfeleiket, hogy hitvallásukban »a Krisztus imádása vagy hivése vagy teljesen tiltatik, vagy elhanyagoltatik, vagy *káromoltatik.*« [1]) S hogy a vád nem volt egészen alaptalan, azt bizonyítja az a hosszas habozás, mely után végre benyujtották a Rákóczi által követelt hitvallásukat. *Három* zsinatot kellett tartaniok, mig végre magukénak mondották az 1579-iki unitárius vallástételt, mely a Jézus imádását elismeri.[2])

Az unitáriusokat gyűlölő Geleji Katonának tán túlzott, de a mennyiben olyanokat is elbeszél, miket maga látott vagy hallott, nagyjában hitelt érdemlő idevágó feljegyzéseiből, valamint a deési terminus alatt és után felvett tanúvallomásokból megczáfolhatatlanúl kiviláglik, hogy ezen unitáriusok közül is voltak, kik hasonló durva, sőt még sértőbb módon nyilatkoztak Jézus meg a kereszténység szentségei felől, mint maguk a szombatosok.[3])

Tagadhatatlan, hogy a magyar unitáriusok közt felülkerekedő ez áramlat nagyban elősegítette a szombatosság terjedését a székelyek közt. Másrészt pedig bizonyos az, hogy a székely szombatosok, valahányszor a törvény által üldöztettek, a magyar unitáriusok mögé szoktak bujni, a kik közül kikerültek, kikhez külsőleg tartoztak, s a kikkel, ha zsidó ritusaikat s imáikat nem tekintjük, hitvallás tekintetében majdnem megegyeztek.[4])

---

[1]) *Erd. Országgy. Emlékek*, u. o. 17—8. l. s az ott idézett források.

[2]) *Jakab Elek* jegyzete Segesvári Bálint krónikájához, Erdélyi Tört. Adatok, IV. 215—7. l.

[3]) *Geleji Katona*, Titkok titka, 263., 271—5. és 1066. l.

[4]) L. egyebek közt *Geleji Katona* drasztikus, de a valóságnak megfelelő feljegyzését i. h., Ajánló Elő-beszéd *** 2. ff. Jellemző, hogy a Krisztustagadással és zsidózással vádolt magyar unitáriusok Rákóczi felszólítására, hogy hitczikkeiket az országgyülésnek beterjesszék, az 1637-iki tordai zsinaton azt határozták, hogy e czélból Enyedi György, egykori püspöküknek az unitárius vallás hitczikkeit kifejtő művét fogják előterjeszteni (*Erd. Tört. Adatok* IV. 216. l.), ugyanannak a *félzsidó*nak gúnyolt Enyedinek, ki határozottan kimondja: »Az pedig bizonyos dolog, hogy az Chrisztus és az apostolok nem ellenkednek Mózessel.« Hasonló értelemben nyilatkozott 1619-ben Enyedi könyvének magyar fordítója, Toroczkói Máté unitárius püspök, kinek fiát a deési terminus alatt, mint istenkáromlót agyonkövezték. L. *Enyedi*, Az ó- és uj testamentumbeli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni, magyarázattyok, Kolosvár, 1619. s ugyanott *Toroczkói*nak két elöljáró beszédét. V. ö. *Kurz*, Magaz. f. Gesch. u. Literat. Siebenbürgens II. 426. l.

Ezen tényállás ujabb okot szolgáltatott Rákóczinak a szombatosok kérlelhetetlen elnyomására. A református fejedelem, nyilván Geleji Katona unszolására, élni akart a jó alkalommal, hogy egy füst alatt megnyirbálja az unitáriusok szabadalmait és megtörje erejöket — természetesen az orthodoxus református egyház javára. Látni fogjuk, mennyire tartotta szem előtt e czélt, melyet tényleg el is ért.

Azonkivül még politikai tekintetek is vezették Rákóczit. Fennebb (205. l.) elbeszéltük, hogy tán nem minden ok nélkül, gyanúpörrel élt Péchi meg a szombatosok ellen, hogy a fejedelmi székére áhitozó ifj. Székely Mózesnek a törökkel szőtt fondorlatait titkon támogatják. Gyanuját táplálták a portán levő követei. Egyik legmeghittebb embere még 1635. szeptember 14-ikéről, tehát két évvel Székely merényletének meghiusulása után, irja neki, hogy Székely Mózesnek »vannak még üszögi Erdélyben, kiváltképen Péchi Simon *ugyan csoda volna, ha nem részes benne.*« [1])

A héttoronyban elfogott Székely egyre nyugtalanította Rákóczit, ki attól tarthatott, hogy az elfogott pártütőt előbb-utóbb kijátszszák majd ellene. Még 1636. márczius havában jelentették neki: »Nándorfehérvár teli a lármával, hogy Székely Mózes odajő.« [2]) S így nem csoda, hogy Rákóczi, Péchi s a szombatosok személyében ellenségeket vélt sujtani, kiknek megtörésével elfojtja a végkép el nem mult veszélynek még meglevő »üszögit.«

Hozzájárult Rákóczi kegyetlen kapzsisága, mely törvényes formák mögé szeretett bújni.

Egykorú tudósítások, ellenséges és semleges oldalról jövők egyaránt, nyomatékosan kiemelik, hogy a fejedelem perbe szokta keverni azokat, kiknek jószágait áhitozta; vagyonvesztésre itéltette őket s lefoglalta jószágaikat. Elmondja azt keserű szavakkal az egykorú gúnyének; [3]) Kemény János fejedelem nyugodtabb hangon s azzal a megjegyzéssel: »irom az igazat cum reverentia« ismétli, és számos kirivó tény megerősíti e vádat, melyet a történelem igaznak ismert. [4]) A szombatosok üldözésére is bizonyára

---

[1]) *Erd. Országgy. Eml.* IX. 193. l. és X. 16. l.

[2]) *Kemény József,* Notitia historico-diplom. II. 264. l.

[3]) Közölte *Thaly Kálmán,* Tört. Tár 1881. évf. 1. a 408. l.

[4]) *Kemény János,* Önéletirás 236—7. l.; v. ö. *Kővári,* Erdély történelme V. 29. ff. *Horváth,* Magy. tört. V. 390. l.

nem az utolsó indító ok volt Rákóczinak e telhetetlen bírvágya. Látni fogjuk, hogy az ez alkalommal hozott itéletek *mindig* vagyonvesztésre szóltak és tényleg roppant jószágokat hoztak Rákóczinak.

II.

A »deési terminus« megnyitása. — Az unitáriusok táborában duló viszálykodás és a deési »complanatio«. — A deési törvényszék eljárása a megidézett »zsidózók« és »káromlók« ellen. — Tömeges elitélések. — A káromlókra kimondott kegyetlen büntetések. — Toroczkói Máté püspök fiát czigányokkal agyonköveztetik.

Elérkezett julius elseje, a deési tárgyalásokra kitüzött határidő.

A kis városban megjelent a fejedelem tanácsosaival, táblabiráival s több főispánnal; megjelentek a fejérvári országgyülés által kiküldött rendek s biztosok, a hitújítással vádolt magyar unitáriusok képviselői Beke Dániel püspökükkel, valamint a vádlókként szereplő szász és lengyel unitáriusok képviselői. Végre pedig százankint jöttek a megidézett szombatosok, férfiak s asszonyok, pórnép és nemesség egyaránt.

Julius 1-én volt az alakuló ülés, 2-án Kassai főkanczellár hozta a tárgyalások sorrendjét megállapító fejedelmi üzenetet. Ennek értelmében julius 3-án kezdődött az unitáriusok ügyének tárgyalása, mely hosszadalmas s heves viták után e hó 7-én az ugynevezett *deési complanatio*val befejeztetett.

A magyar unitáriusok, ugy mint lengyel és szász hitfeleik, ünnepélyesen ujból elismerték az 1579-iki confessiójukat, mely szerint Jézust isteni tisztelettel imádják és gyermekeiket megkeresztelik, még pedig a szent-háromság nevében. A más értelemben tanító papjaik szigorú büntetés alá esnek; az ezen hitvallással ellenkező könyveket és irásokat jövendő szent-Márton napjáig vigyék be a fejérvári káptalanba. A ki ezentúl az unitárius vallásról irni akar, »az kinyomatni és kibocsátani az országnak fejedelme hire nélkül semmiképen ne merészelje.« Az unitáriusok kebelében dúlt viszálkodások s az ezek folytán történt akárminemü injuriák és bántódások »mindenestől örök feledékenységben és amnistiában menjenek.« »Mindazáltal — így folytatja a *complanatio* — az *sidózók* és az Jézus Christus igaz istenségének

és dicsőségének *káromlói* ez amnistiától most és ennek utána is *in perpetuum excludáltassanak.«*

A deési periratok következetesen különböztetnek e kétféle vádlottak közt. [1]) *Zsidózók* alatt rendesen csak a voltaképi szombatosokat értik. Péchit s hozzátartozóit, valamint a szombatosság egyéb főembereit csakis a zsidózás miatt fogták perbe; de *istenkáromlók*nak nem mondja őket sem a vádlevél, sem pedig az ítélet. Meg másokra, kik megvetőleg nyilatkoztak Jézusról, csupán mint *káromlókra* olvasták rá az itéletet, a nélkül, hogy őket zsidózással vádolták volna.

Ezen megkülönböztetést azonban csak a deési törvényszék tette. Egyéb hatósági közegek, valamint az egykorú tudósítások meglehetősen összezavarják a zsidózót a káromlóval. Nálok többé, kevésbé összefoly e két fogalom.

Az unitáriust, ha el nem fogadta a Jézus istenségéről s imádásáról szóló dogmát, bár nem gyakorolt zsidó ritusokat, azért csak zsidózónak szokták tekinteni. Socinus, Blandrata, Dávid Ferencz, Sommer János és Válaszúti György könyvei ép úgy mentek szombatos könyv számban, mint a valójában szombatos *Szentirás panaszolkodása* (fent. 112. l.), vagy a *Sidó irásból magyarra fordittatott szentséges isteni imádságok,* vagy pedig *Az Abrahám, Izsák és Jákob istenének tiz szent parancsolati és annak magyarázati* czímű könyv. Ezeket is, azokat is elkobozták mint *zsidózókat.* [2]) Másrészt meg a szombatost, ki a zsidó vallást gyakorolta, bár árva szót sem talált beszélni Jézus ellen, szintén istenkáromlónak mondották. [3]) Maga Rákóczi közvetetlen a deési terminus előtt azt irja, hogy azokat az unitáriusokat, kik Jézust imádni nem akarták, »csak arra az rámára fogják most vonni,« mint a zsidózókat. [4])

Tényleg lehetett valaki »Jézus igaz istenségének és dicsőségének káromlója,« a nélkül, hogy zsidózott; az ilyen volt, e kornak felfogása szerint, a Dávid Ferencz tanaihoz ragaszkodó uni-

[1]) L. példul. *Erd. Országgy. Emlékek* X. 178, 182, 196. l. sat.

[2]) Mindnyájan egyaránt: »Judaicam professionem redolentes; *i. h.* u. o. 166. l.

[3]) *Haller Gábor* naplója, Erd. Tört. Adatok IV. 50. l., jul. 8-ika alatt irja: »Finita Unitariae Religionis rectificatione *blasphemorum in Christum* contumeliae examinantur,« tehát mind a vádlottakat egyaránt mondja Krisztuskáromlóknak. V. ö. *Geleji Katona* i. h. 271. l.

[4]) *Kereszt. Magvető.* IX. 155. l.

tárius. S megfordítva, a ki a legbuzgóbban gyakorolta a zsidó szertartásokat, azért vallásos tisztelettel viseltethetett Jézus irányában, a mint azt, mint látni fogjuk, maga Péchi és híveinek java része tette. S így bajosan határozhatni meg: a deési törvényszék elé került *káromlók* szombatosok, avagy a szélsőségig menő unitáriusok voltak-e? A rólok szóló tudósítások [1]) inkább az utóbbit sejtetik. Az ellenkező esetben bizonyára legalább *egy* szóval kiemelték volna, hogy e káromlók egyszersmind zsidózók is voltak. Azt pedig nem teszik.

A fejedelem s a jelenlevő 56 országgyülési tag által megerősített *complanatio* létrejöttéig [2]) a deési gyülés magán viselte az *országgyülés*, legalább a *részletes* (particularis) országgyülés jellegét, s több egykorú forrás tényleg annak mondja is. Mihelyt azonban az unitáriusok országos ügyét elintézte, *törvényszékké* vált, mely már a rákövetkező napon, julius 8-án, kezdte tárgyalni a megidézett vádlottaknak pereit. Az ülések, melyek mindaddig a *templomban* tartattak, most a *curiai* épületbe tétettek át. Ezentúl nincsen többé szó a Deésre kiküldött *országgyülési tagokról*, kik a complanatio megerősítésével megoldották feladatukat s nyilván távoztak is. Helyükbe lépnek a kanczelláriai és országos *birák* s *jegyzők*, valamint néhány megyének *ispánjai* és birái, a kik alkották a törvényszéket, *melynek tagjait Rákóczi nevezte ki.* [3])

A törvényszéknek, a fejedelem képviseletében, Toldalagi

---

[1]) L. alant, a Deésen elitélt káromlókról.

[2]) A deési complanatióról l. *Haller Gábor* naplója, Erd. Tört. Adatok IV. 48—50. l.; *Jakab Elek* megjegyzését Segesváry krónikájához *i. h.* u. o. 215—7. l.; *Székely Sándor*, Unitária vallás történ. 137—9. l.; *Szilágyi Sándor,* Erd. Országgy. Emlékek X. 17—25 és u. o. 176—180. l.

[3]) A szemtanú *Haller Gábor* i. h. 50. l. jul. 7-ikéről: »Hunc fere in modum in his *Comitiis* religio Unitaria rectificatur, Suaqua Ill. Celsitudo de *templo* decidit«, 8-ikáról pedig: »Finita Unitariae Religionis rectificatione, blasphemorum in Christum contumeliae examinantur, *collata certis personis ab Ill. Sua Celsitudine ad id authoritate,* quae quaestio habita est in *Curia* Desiensi« Tehát jul. 7-ig tartott az deési (particularis) *országgyülés* (Comitia), melynek lefolyása alatt gyakran van szó a megelőző fehérvári országgyülés által *kiküldött rendek*ről (deputati); 8-ikán kezdődtek a megidézett vádlottak perei az ad hoc alakult *törvényszék* előtt, a melybe Rákóczi küldte ki a birákat. Ezen felfogást megerősítik a julius 7-ike előtti s utáni eseményekről szóló összes tudósítások, s mellette elesnek mind a nehézségek, melyeket a deési gyülés különféle elnevezései okoznak; l. *Jakab Elek* i. h. 213—4. l.; v. ö. *Szilágyi* i. h. 24. l.

Mihály, Maros- s Udvarhelyszék kapitánya volt az elnöke. Mint közvádló szerepelt Pókai Sárosi János, fejedelmi director, illetve helyettese: Giróthi Torma Péter. A vádlottak védelmére számos ügyvéd jelent meg.

Ezen törvényszék itéletet hozott a megidézett *zsidózók* és *istenkáromlók* fölött, kiket a complanatio fennebb idézett határozata kizárt a többi unitáriusoknak engedélyezett amnesztiából. Tekintettel a vádlottak nagy számára, valóban lázas tevékenységet kellett kifejtenie.

A törvényes formák megtartattak. A közvádló felhozta a vádpontokat; a vádlottak egyenként felelhettek, vagy ügyvéd által védethették magukat. Mindazáltal legfölebb *hét* nap alatt, julius 8-ikától 16-ikáig, el volt intézve a sok százra rugó perek roppant tömege.[1])

A törvény világos, az eljárás a lehetőleg legegyszerűbb, s mi a fődolog: az itélethozatalra előkészítve volt minden. Kikre, a többnyire már előzetesen megejtett tanúkihallgatások s vallatások alapján, rábizonyíthatták, hogy szombaton nem dolgoztak, husvétkor kovásztalan kenyérrel éltek, a Mózes törvénykönyvében tisztátalannak mondott állatokat nem ették, vagy hogy gyermekeiket meg nem kereszteltették, az urvacsorát fel nem vették, vagy pedig megvetőleg nyilatkoztak a kereszténység valamely dogmája felől: »mindnyájan fejök, jószágok elvesztésére maradtak vala«, rendesen a nélkül, hogy felebbezésnek hely adatott volna.[2])

Igy jártak el azokkal is, kik elmúlni hagyták a megtérésökre engedélyezett határidőt, az 1635-iki karácson napját, s csak a deési terminus kihirdetésekor tértek a befogadott vallások egyikére.[3]) Reményük, hogy büntetlenül maradnak, ha a törvényszék előtt mint reformátusok vagy unitáriusok megjelennek, hiúnak bizonyult.

A halálbüntetést azonban csak *egy* esetben vitték véghez; rendesen csak várfogságra hurczolták az elitélteket. S az utóbbit

---

[1]) Julius 16-ikán Rákóczi már intézkedik a Fogarasban elzárt szombatosokra nézve; *Haller Gábor* i. h. 50. l.

[2]) Kivételesen megengedett felebbezést l. *Erd. Országgy. Emlékek* X. 191. l.

[3]) Az 1638. fejérvári országgyülés törvényeinek I. articulusa, i. h. u. o. 136. l.; példát rá l. alant, a Paczolai Péterné s mások perében.

is elengedték az asszonyoknak, valamint a férfiak közül azon alsóbb-rangúaknak, kik újra felvették a keresztséget s esküvel kötelezték magukat, hogy állhatatosan megmaradnak keresztény hitükben, mire nézve még hitlevelet is vettek tőlök.[1]) De a vagyonvesztés büntetését ezek sem kerülhették ki; irgalmatlanul végrehajtották azt mindenkin: férfiakon, asszonyokon, sőt kiskorú gyermekeken [2]), a zsidózásban konokul megmaradtokon s a megtérteken egyaránt. Összes vagyonukat, fekvő birtokaikat s ingó javaikat, lefoglalták a fejedelem javára.[3])

Az elitéltek, így irja az egykorú Szalárdi »a megsententiazás után, az kamaraház előtt levén egy szép öreg puszta egyház, naponként abba reggettetnek vala, míg annyira szaporodnának, hogy a várakba együvé is, máshová is, *százon-*, *másfél százonkint* jó gondviselés alatt küldöztetnének, úgy hogy Váradon, Székelyhidon, Jenőben, Déván, Fogarasban, Szamosujvárban, Kővárban *vasakat is alig győznének kovácsolni* nékiek, es a míg jó észre nem térnének, mindenütt a sok épitések körül naponkint elég dolog adatnék elejökbe.« [4])

A legkeményebben bántak a Jézus istenségét káromlókkal. A rendkivüli itéleteket, köztük egy kegyetlen halálitéletet, melyet néhányra közülök mondottak, a gyülés utolsó napján, jul. 17-ikén hajtották végre.

»Azon nap — így hangzik az egykorú tudósítás — elsőben egy *öreg,* jámbor *tanácsbeli* Csipár István nevü embert, (ki) mit talált volt szólani Krisztus tisztessége ellen, *az perengérnél*, az földön az város szolgája, ország végezése szerint, *hatvant üte rajta* egy pálczával.« Azután Toroczkai János, kolosvári ötvösre került a sor, Toroczkai Máténak, a magyar unitáriusok néhai püspökének s Enyedi György nagy munkája magyar fordítójának a fiára, ki Jézusról azt mondotta volt: »jönne csak a földre, a szőlőbe küldeném, hogy dolgozzon.« A szerencsétlen rajongót ugyancsak

---

[1]) *Szalárdi,* i. h. 134. l. A zsidózással vádolt asszonyok periratiban mindig csak vagyonvesztésre szól az itélet; hogy ez így szabály volt, kiviláglik az *Erd. Országgy. Emlékek* X. 191. l. közzétett okiratból. A megtérektől vett ilyen hitlevelet l. *Kereszt. Magvető* XVII. 223. l.

[2]) Az ilyen volt az elitélt, de kegyelmet nyert Péchi Margit; l. alant.

[3]) Az ingatlanokra nézve l. *Erd. Országgy. Eml.* X. 189. és 193. l.

[4]) *Siralmas krónika* 134. l.; v. ö. *Haller Gábor* i. h. 50. l.

julius 17-ikén »öt czigány *kövel verte agyon.*« Ezen iszonyú itéletet pedig hozták hivatkozással ugyanarra az ó-szövetségre, a melyre, mint a legfőbb s legszentebb vallásos forrásra, hivatkozni szoktak az elitéltek is. S Geleji Katona István, a reformátusok püspöke, e miatt tömjént szórt Rákóczinak.[1]) Toroczkainak megkövezése után »az *feleségét is kiperengérezék az városról*«, szintén »ország végezéséből«.[2])

III.

Külön itélőszékek az előkelőbb s meg nem jelent vádlottak számára. — Borsos István és felesége, Vallon Borbála pere. — A Szabó család s egyéb kolosvári szombatosok elitélése. — Kendeffi Zsófia és szentbenedeki Paczolai Péterné pere. — A meg nem jelent Péchi ellen Szent-Erzsébeten felvett tanúvallomások. — Péchit vagyonvesztésre itélik és a kővári börtönbe hurczolják. — A tőle elvett jószágok felsorolása. — Péchi leányainak és udvari papjának, továbbá Orbán Ferencznek és Maróti Györgynek elitélése.

Mig a fennebb említett tömeges elitélések folytak, többrendbeli szükebb körű bizottságok tárgyalták az egyes előkelőbb, kivált a meg nem jelent vádlottaknak pereit.[3]) Ezeknél rendesen terjedelmes birtoknak és nagy vagyonnak lefoglalása forgott szóban, s azért, valamint az illetőknek tekintélyes állásánál fogva, Rákóczi jónak látta, hogy ezeket a pereket ne intézzék el rövid úton, hevenyében, hanem a többitől elkülönítve, behatóbb s legalább látszólag, komolyabb tárgyalás után.

Az ilyen külön eljárás indíttatott Borsos István, marosvásárhelyi lakos és felesége, Vallon Borbála ellen. A meg nem jelent vádlottakat, mint zsidózókat, fejök s minden vagyonuk vesztésére itélték.[4]) Borsos lefoglalt ingatlanait »hűséges szolgálat-

---

[1]) *Titkok Titka*, Ajánló Élő-beszéd * * *; az »igaz törvény«, melyre hivatkozik, nem lehet egyéb, mint Mózes III. k. 24, 16.

[2]) *Segesvári* Krónikája, i. h. 216—7. l.; v. ö. *Szalárdi i. h.* 135. l.; *Erd. Országgy. Emlékek* X. 203. *u. o.* 28. l., valamint az utóbbi helyen idézett egyéb forrásokat.

[3]) A következőkben említett perekben más, más tagokból álló biróságokkal találkozunk; l. péld. *Erd. Országgy. Eml.* X. 182. és 195. l.

[4]) *Erd. Országy. Eml.* X. 191. l.

jáért és ezer imperiális tallérokért« Vallon Péternek, az udvari kék gyalogok vice-kapitányának adományozta Rákóczi. [1])

A vádlottak egy másik csoportját alkották a Szabó családnak, István, János és Gáspár nevű három tagja, Vásárhelyi Dániel deák, Kállai János és Beke Katalin, mindnyájan kolosvári lakosok. Képviseletökben Péchi veje, Kénosi Ferencz jelent meg. Kénosi, miután többrendbeli ügyvédi fogást siker nélkül megkisértett, csak azzal védhette őket, hogy a zsidózást eltiltó törvényekről tudomásuk sem volt, mivel az unitárius superintendens azokat közhirré nem tette. Ügyfelei számára ujabb határidőt kért, melynek leteltéig a bevett vallások valamelyikére térhetnek. Ebből a védelemből a közvádló azt a vallomást következtette, hogy a vádlottak a zsidó vallásban nem csak voltak, hanem még most is vannak. Rájok is kimondatott a fő- és vagyonvesztés. [2])

A szintén megidézett Kendeffi Zsófia, nagymegyeri Keresztessy Pálnak, a fejedelem tanácsosának és egykori portai követének özvegye, Dályai András ügyvéd által védelmeztette magát. A zsidózás bűne miatt szintén fejének megváltására és összes vagyonának lefoglalására itéltetett. [3])

Szentbenedeki Paczolai Péterné, Kornis Borbála ügyében julius 5-ikén és 6-kán, valamint 13-ikán folytak a tanúkihallgatások. A vádlottat, Péchi sógorának, Kornis Ferencz udvarhelyszéki főkirálybirónak leányát, anyja, Kápolnai Bornemisza Judit, a rajongó szombatosnő e mintaképe, férje akarata ellenére, a zsidózásban nevelte volt (fent 203. l.). Mióta Paczolai Péter felesége lett, házában tovább gyakorolta ugyan a szombatosságot, de megtartotta a vasárnapot is, férjével eljárt az unitárius templomba és felvette az urvacsorát. Kevéssel a deési terminus előtt, junius 14-ikén, ujra kereszteltette magát. Védője, ezen utóbbi körülményre hivatkozván, arra utalt, hogy Paczolayné tényleg már nem zsidózó, hanem unitárius. De a megfélemlett unitárius zsinat, melyet a törvényszék ez ügyben megkeresett, kijelentette, hogy Paczolainét a keresztség ujabb felvételének daczára sem ismeri unitáriusnak. Ennek következtén a szintén Kénosi Ferencz

---

[1]) *Székely-egyleti képes naptár* 1883-ra, 76—7. l. Ez a Vallon Péter, Borsos feleségének, Vallon Borbálának nyilván rokona, tán testvére volt.

[2]) *Erd. Országgy. Eml.* u. o. 191—5. l.

[3]) U. o. 195—9. l.

által védett asszonyt november 8-án összes vagyonának elvesztésére s feje megváltásáért 66 forintnak fizetésére itélték. [1])

Péchinek a fejedelmi kanczellária két jegyzője már május 30-ikán kézbesítette a parancsot, mely őt julius 1-jére s a rákövetkező napokra Deésre idézte. A parancs, kizárván minden helyettesítést, személyes megjelenésre szólt s eleve kijelentette, hogy a törvényszék minden esetre fog itéletet hozni, akár megjelen, akár nem.

Az aggastyán mindjárt csak feltételesen fogadta el a megidézést. Beteges állapotára utalván, következőképen felelt a kézbesítőknek: »Az ő nagysága parancsolatját értem; mivel istennek fogságában vagyok, ő felsége dispositiójában vagyon életem [2]), addig nem tudom, mi következhetik, melyre nézve nem tudok kegyelmeteknek semmi bizonyost mondani.«

Péchi csakugyan nem jelent meg, s a vett parancs értelmében védőt, vagy képviselőt sem küldött oda.

Erre a közvádló a fejedelmi kanczellária két jegyzőjét azzal bizta meg, hogy Péchi ügyében annak lakóhelyén, Szent-Erzsébeten vegyenek fel tanúvallomásokat. S ez megtörtént julius 7-ikén, mely napon 33 tanút jegyzőkönyvileg kihallgattak.

Mindnyájan, köztük a szenterzsébeti biró és Péchinek több cselédje, többé-kevésbbé részletesen, de határozottan vallották, »hogy Péchi Simon uram ő nagysága szombatos valláson vagyon; az több szombatosoknak is penig itt alatt az falu végén egy kőháznál tart zsinagógát, ott olvasnak nekik szombat napokon«; továbbá, »hogy az szombatot üli meg, noha mindazáltal a jobbágyokkal is vasárnap nem dolgoztatott.« Disznóhúst s egyéb Mójzes ceremoniáiban megtiltott eledeleket nem eszik, husvét ünnepében kovásztalan pogácsával él.«

»Közönségesen vallják azt — így végződik a terjedelmes jegyzőkönyv — hogy azelőtt tartottak más religión való papot is az faluban, *de az mostani szombatos* és Péchi Simon uram akarati ellen nem hozhatnak mást helyében, schola mestereket penig alternatim tartottak, az mikor jót kaphattak, mind szombatost s mind unitáriust, *az mostani is szombatos.*«

Közben Péchi sulyosabbá vált betegségével, melyet tanúkkal

[1]) Az idetartozó terjedelmes tanúvallomásokat l. *Tört. Tár*, 1884. 546—557. l., az itéletet *Erd. Országgy. Eml.* u. o. 208—212. l.

[2]) *Ő felsége* — értsd: Isten; akkoriban szokásos szólásmód.

igazolt, kimentette elmaradását.[1]) A törvényszék jónak látta julius 13-ikára ujabb határidőt tűzni ki számára, mely napon vagy személyesen jelenjen meg Deésen, vagy pedig, mit Rákóczi most már megenged, védője által magát képviseltesse.

De ezen az ujabb határidőn sem jelent meg sem Péchi, sem képviselője. A biróság a vádlevélben felhozottak, valamint a Szent-Erzsébeten felvett tanúvallomások alapján, bebizonyítottnak tekintette Péchinek zsidózását. Hogy e kárhozatos tévedést elnyomja, okozóit s pártfogóit kiirtsa, s példát adjon, melyen mások is okulhatnak: fejének és vagyonának vesztésére itélte a vádlottat. A rákövetkező napon, julius 14-ikén Rákóczi kiadta a rendeletet az itélet végrehajtására.[2]) Péchit Kővárba vitték s bebörtönözték; ingó javait elkobozták,[3]) terjedelmes birtokait lefoglalták. A tőle elvett Vizsolyát s Paszmost, a répafalvi, koród-szt-mártoni, udvarhelyi, szénaverősi, fületelki, korodi és solymosi részjószágokat a fejedelem-asszonynak adományozta Rákóczi; neki adta Balázsfalvát is, melynek Bethlen Péter halálával Péchire kellett volna szállnia. Péchinek a fejedelmi kincstár javára lefoglalt egyéb birtokai, illetve részjószágai a következők voltak: Magyar- és Oláh-Hidegkút, Andrásfalva, Szenterzsébet, Magyar-Sákod, Bözöd és Bözöd-Ujfalú, Kőrispatak, Czekefalva, Keresztúr, Alsó-Boldogasszonyfalva, Uj-Székely, Sárd, Oláh-Sákod, Szent-Márton, Kis-Szőllős, Pagocsa, Péterfalva, Szpány, Visa, Tuson, Domb, Köbölkút, Héjásfalva és Szent-Ábrahám.[4])

A hatalmas főur most másod izben lett rabbá és koldussá. Egy nappal később, julius 15-én, elitéltettek leányai: Judit, Kisegrestői Angyalos Istvánné, Zsuzsanna, Kénosi Ferenczné és Krisztina, bögózi Farkas Ferenczné.[5]) A felőlök hozott, vagyonvesztésre szóló itéletet kiméletlen kegyetlenséggel vitték véghez.

---

[1]) *Tört. Tár* 1887. évf. 712. l. Betegségére nézve l. leveleit *Keresztény Magvető* XVIII. 169—170. l.; végrendeletét már 1635-ben irta, *Tört. Tár* u. o.

[2]) A Péchi perére vonatkozó okiratokat l. *Erd. Országgy. Eml.* X. 182—190. l.

[3]) *Tört. Tár*, 1887. évf. 713. l.

[4]) *Kőváry*, Erdély történelme V. 30. l.; *Kereszt. Magv.* XIX. 353. és 355. l. *Történ. Tár* 1887. évf. 712—3. l. v. ö. fent. 198. l.

[5]) *Erd. Országgy. Eml.* X. 191. l.

Javaik lefoglalásakor, egyikük »gyermekágyat feküvén, *az derékalyt is alóla elvonták.*« [1])

Perbe fogták Péchinek második házasságából származott hajadon leányát Margitot is. Az akkor legfölebb 13 éves leány [2]) kegyelmet nyert, miután irást adott, hogy az atyjától elvett jószágokra nem tart semminemű jogot. Ezen irásban még azt is megigértették vele, hogy »valamikor isten nekem szerencsét ad és kezkenyőben leszek, ezen dologról való kötésemet asszonyember koromban is ujabb levelemmel, kötésemmel megerősítem.« [3])

Péchi sorsában osztozott még udvari papja, Szentmiklósi Mihály, kit Fogarasba zártak,[4]) továbbá Péchi fogadott atyjának, Eőssinek sógora Orbán Ferencz, Udvarhelyszék főjegyzője, kit a szamosujvári börtönbe hurczoltak.[5]) Maróti György, a pártütő Székely Mózes egyik czinkostársa, szintén meg volt idézve; de az öreg ember, bár közben ujból felvette a keresztséget, nem mert megjelenni, hanem tovább bujdosott.[6]) Mindnyájok itélete fő- s vagyonvesztésre szólt.

---

[1]) *Kereszt. Magvető* XIX. 355. l.

[2]) Péchi csak miután Bethlen Gábor a börtönből kibocsátotta, tehát 1624. november 22-ike *után* köthette második házasságát.

[3]) *Erd. Országgy. Eml.* X. 212. l.

[4]) *Benkő*, Transsilvania II. 243. l.

[5]) *Szalárdi*, i. h. 135. l.

[6]) *Erd. Országgy. Eml.* X. 203. l.; *Tört. Tár* 1887. évf. 712. l.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Péchi Simon szombatos imakönyve.

I.

A szombatos imakönyvnek kéziratai. — Az imakönyvnek, valamint későbbi kiegészítéseinek *egy* szerzője van. — Ezen névtelen szerző, Péchi Simon. — Az imakönyv 1630 és 1638 közt keletkezett.

Milyen volt ez az erőszakkal elnyomott vallás, melynek hívei vagyonukat, szabadságukat, sőt életüket koczkáztatták érte?

A feleletet megadja az e korszakbeli szombatos irodalom.

Ha tüzetesen akarunk megismerkedni azzal az Eőssiétől messze eltérő *ujabb alakú* szombatossággal, melyet Péchi tanított, s egyúttal az akkori, de nagyjában mind a későbbi szombatosoknak is hitével s vallásos gyakorlatával: legczélszerűbb, mindenek előtt közelebbről tekinteni Péchinek e tekintetben legfontosabb könyvét, a *Szombatos imakönyvet*, annak kapcsán az e *korszakbeli szombatos énekeket*, s végre Péchi egyéb műveit, melyek majdnem kizárólagosan alkotják az e korszakbeli szombatos irodalmat.

A *Szombatos imakönyv* számos, többnyire teljes, néha csonka, de egymást kiegészítő példányban jutott ránk. [1]) Mind-

---

[1]) Az általam ismert és használt példányok a következők: 1. A *M. N. Muzeum* példánya, 576. l. 8°, e század elejéből való. — 2—3. Az *Akadémia* könyvtárának *két* példánya (M. Cod. 8° 15. sz. I. és II.) 454. és 450. l., mind a kettő a mult század közepe felé iratott. — 4—5. Az *Országos rabbiképző intézet* két példánya, I. 558, II. 500 l. 8°, a mult század második feléből. — 6 – 7. *Koncz József* tanár ur *két* példánya: I. (423. sz.) 392. l. 8°, 1819-ből; II. (424. sz.), csonka, 220.l. kis 4°; papíros, irás s helyesirás a XVII. századra vallanak; irása azonos azzal, melyet Péchinek 1629-ben *Bet János* iródeákja által (l. fent 195. l.) másolt zsoltárfordítása mutat. A szöveget kisérik magyarázó jegyzetek, melyek *csak itt találhatók* s ép úgy vannak megjelölve s elhelyezve, mint a fentemlített, *Péchi házában készült* zsoltárokban (l. rólok

azáltal eddigelé csak megközelítőleg s elég hiányosan ismertették tartalmát, szerzőjére nézve pedig még komoly hozzávetést sem koczkáztattak. [1])

A szombatos imakönyvnek, bár több részből áll és vannak bizonyos hozzáadásai is, a melyekkel csak utólagosan megtoldatott, *egy* szerzője van. Bizonyitja azt a fordításnak s egész berendezésnek egyöntetüsége, továbbá a nyelvezet, mely mindvégig ugyanaz, végre pedig az a döntő körülmény, hogy az egész könyvben hangosan s félreérthetetlenül *egy* szerző beszél hozzánk.

A szerző ugyanis többször kiemeli, hol jól ismeri az öszszes zsidó imádságokat, s ha mindazáltal kihagyott néhányat közülök, azért tette, mivel egyelőre csak a főbb imákat, vagy mint irja, az imakönyvnek »az *derekát*« akarja fordítani.

A böjtöléssel járó »poenitentia tartásra való imádságok« után, például, megjegyzi, hogy »vadnak Izráelben ezen kivül is böjtök, kiknek mind igen nagy, kiváltképen való okai vadnak.« Ezen bőjtnapokat azonban, noha mind egyikökre »külön, külön való imádságok irattak,« csak felsorolja, mint mondja, csupán

alant.); *ott*, mindenesetre 1638 *előtt*, iratott a *Szombatos imakönyvnek* ezen *legrégibb* ránk jött töredéke is. A hozzávarrt utolsó 7 levél ujabb és rosszabb irást tüntet fel. — 8. A *marosvásárhelyi reform. főtanoda* példánya (9648. sz. a.), melyből *Koncz József* tanár ur szives volt egyet-mást számomra kijegyeztetni. — 9—12. *Négy* saját *birtokomban* levő példány; *kettő* közülök csonka, a *harmadikban* egy, a mult század második feléből való *énekeskönyv*nek meg egy *imakönyv*nek darabjai tarkán összevissza vannak varrva; a *negyedik* e század elejéről való, de irója sokkal régibb s igen jó kézirat után másolt. Az általam ismert példányok közt ez a *legteljesebb*, 529 l., 8°, elején és végén egy más kéz által irt *énekeskönyv*nek terjedelmes darabjaival.

[1]) *Deák Farkas*, ki az Akadémia I. példánya alapján legelőször ismertette »A szombatosok szertartás-könyvét« (*Századok*, 1875. évf. 412 l. ff.), nem is sejti annak voltaképi tartalmát. Az általa közzétett gyér adatok nyomán *Löw Lipót* (Zsidó évkönyv, kiadja *Kiss József*, 1875—6, 99 l. ff.) helyesen megállapította, hogy »a könyv túlnyomó része fordítása a közönséges zsidó agendának, סידור תפילה«, csakhogy eldöntetlenül hagyta, vajjon az *áskenázi* vagy a *szefárdi* sziddúr fordítása-e. Deák Farkasnak, persze meg nem okolt hozzávetését, hogy e könyv *részben* Péchi műve lehet, Löw el nem fogadja, de azért, bár a szombatos irodalom termékei közül még csak a *Régi énekeskönyv*ről, s róla is csupán Lugossy czikkéből volt tudomása, éles szemmel felismerte, hogy az *Énekeskönyv* meg a *Szertartáskönyv* a szombatosság két különböző korszakát képviselik. A második korszakot azonban, mint alantabb látni fogjuk, nem egészen helyesen jellemzi, mint »a keresztténységtől *teljesen* elvált korszakot«, melyben »Krisztusról *nincs említés*.«

»jelentésért és hogy *valaki ne gondolja, hogy azokat* (t. i. a rájok való imádságokat) *nem láttam volna.«*

A sátoros ünnepnek, annak helyén, csak főimáját adja, hozzáteszi azonban, hogy minden egyes napjára·

»külön, külön való bőséges könyörgések vadnak iratva és sokak is. De most annak fordítása *halad*; adjon Isten erőt és alkalmatosságot arra, *hogy a többihez is érkezzünk!«*

A »*Kippur* napjára« való reggeli imádság után megjegyzi, hogy sok imadarabot kihagyott; de azért

»ne itélje az ki ez fordítást látja a posteritas közül, *hogy azokat n nem láttam volna.«*[1])

Ezekről a kihagyott imádságokról több helyen már eleve kijelenti a szerző, hogy azokat utólagosan fogja lefordítani. Ebbeli igéretét pedig, mint beváltottat mutatja az imakönyv. Az ujesztendőre való imádság előtt, például, ezeket irja:

»Az ujesztendő ünnepe után a bünbocsátásnak ünnepéig a köznapok böjtölésre valók; de a kik jobb készülettel várják, közönségesen az *Ellúl* ujságától fogva a *Tisrig* minden éjjel három órakor felkelvén, a *Selikut*ot, azaz *bünbocsátókat* elmondják külön. Azok egy óráig tartó imádságok, melyeket azután külön, külön, az úr segedelméből, a poenitentiatartásra való imádságok között, *azon leszünk, hogy megfordítsuk,* és *külön titulus alatt* ott megtalálván, a ki akar élhet, szükséges is, hogy éljen vele és úgy készüljön az ujesztendő ünnepire.«

A »*Kippúr* napjára való imádság után csakugyan hozza »a *Selikut*nak, azaz bünbocsátóknak megfordításá«-t. Ezek után pedig a következőket irja:

»*Itt végződik* az bölcs Istennek segedelmiből *az egész esztendő által való imádságoknak az dereka*, mondom: a *dereka*, mert ezeknek számtalan sok ékesítési vadnak és dicsiretes díszesítési, *kinek most fordításához nem érkezhetni.* Hanem a mely szükséges két dolgokban forgó imádságok vannak Izráelnek: egyik, a szentek keze között, szeme előtt forgó *hálaadások,* másik a poenitentiatartó imádságok, *bünbocsánatra való imádságok: ezután azokról való imádságokat fordítjuk, jegyezgetjük,* a mi közülök most elönkben jöhet. *Másszor vagy mi, vagy mások* az Ur ajándékából többithetjük.«[2])

---

[1]) Igy *saját* IV. példányomban; a többi kéziratban a mondat hiányosan van közölve, az Akadémia két példányában hiányzik az egész megfelelő lap.

[2]) Megvan *Koncz* 423. sz. és saját IV. példányomban; a többi kéziratban ez az egész jegyzet hiányzik.

Erre azután tényleg következnek a különféle alkalmakra való *összes hálamondatok*, azután pedig, számos apróbb, nagyobb toldalékban, néhány bőjtnapokra való »poenitentiatartó imádság,« valamint az imakönyvnek az eddigiekben kihagyott »dicsíretes diszesítései«, melyeket alantabb ismertetünk.

Végre pedig a könyv legkülönfélébb helyein sűrűen arra utal a szerző, hogy az egyik vagy másik imadarab »oda fel vagyon irva«, vagy, hogy ez alkalommal is úgy kell imádkozni, »mint oda fel irtuk.« S megfordítva elmondja a »*tiz megtérésre való napok*«-ról, hogy:

»azokon, az kik jól akarják jobbitani életüket, bőjtölnek s ahhoz szabják imádságukat is, kiket azután, mikor a poenitentia tartásnak imádságit fordítjuk, *ide alább megláthatod.*«.«

A *Szombatos imakönyv*nek ezen meg nem nevezett szerzője pedig senki más, mint *Péchi Simon.* Annak mondja őt a szombatosok közt még mai napság élő hagyomány [1]) és annak bizonyítja több nevezetes és döntő körülmény.

A *Szombatos imakönyv* ugyanis átvette a *zsidó* imakönyvből egyebek közt azt az imát is, melyet szombatonként az uralkodóért szoktak mondani a zsinagógában. Ezen imát, melyről megjegyzi: »Ezt mondja a gyülekezet feje, papja«, így kezdi: »Ur Isten, ki szabadulást adsz a királyoknak és uralkodást a fejedelmeknek,... feljebb, felségesebbé magasztaljad a mi Urunkat (Királyunkat, Fejedelmünket)« [2]) azután pedig a legtöbb régibb-ujabb kéziratban, feltünő, meglehetős nagy irással áll e három betü: *R. G. F.* — Az ima e helyén tudvalevőleg az uralkodó *nevét* szokták kitenni, s így nem szenved kétséget, hogy *R. G. F.* annyi, mint *Rákóczy György Fejedelmet.* Ezt az *R. G. F.*-et pedig a későbbi leirók, amint számos héber szóval s egyes héber betükkel is tették, egész a legujabb időkig szolgailag lemásolták.

A *szombatos imakönyv* tehát I. Rákóczi György [3]) uralko-

[1]) Nálam megfordult szombatosok szóbeli tudósítása.

[2]) A szerint, a mint az uralkodónak czíme *király* vagy *fejedelem*; szószerint a szefárdi *sziddur* olvasása szerint: וינשא למעלה לאדונינו המלך (הדוכוס)

[3]) A puszta *R. G. F.* alatt csak I. Rákóczi György fejedelem érthető; utódja, II. Rákóczi György alatt az előbbit az I., vagy az *öreg* Rákóczinak, az utóbbit a II., vagy a *fiatal* Rákóczinak szokták nevezni. — II. Rákóczi György alatt továbbá már annyira hanyatló félben volt a megfogyott és

dása idejéből, 1630—1648-ból való. Ezen időben pedig a szombatosságnak, sőt mondhatni az összes magyarságnak Péchin kivül aligha volt embere, ki azzal a roppant héber és zsidó vallásos tudománynyal birt, melyet e munkának megirása feltételez.

Ugyanerre az időre s Péchire, mint szerzőre utalnak az imakönyvben sűrűen előforduló zsoltárok, melyek egytől-egyig, minden további megjegyzés nélkül, szórul szóra Péchinek 1625—1629 közt irt teljes zsoltárfordításából vannak véve. Hozzájárul, hogy az imakönyvnek legrégibb ránk jött példánya Péchi iródeákjától való, ugyanattól, ki Péchi zsoltárait, annak házában és ellenőrzése mellett másolta 1629-ben, s hogy ezen példányban, a későbbi kéziratokban már kihagyott magyarázó jegyzetek ép úgy vannak megjelölve s elhelyezve, mint Péchi e zsoltáraiban.[1]) Azonkivül az imakönyvben is ráismerünk Péchinek sajátszerű irályára, melyet alantabb jellemezünk.

A mi pedig megczáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a *szombatos imakönyv*nek Péchi a szerzője, az a következő, úgy hiszem döntő körülmény. Az úgynevezett *tizennyolcz hálamondat*ban előforduló *Mássib háruách* sat., mely a Szombatos imakönyv megjegyzése szerint »télbe való«, következőképen van itt lefordítva: »Ki *megfordítod* az szeleket és leszállítasz hideg, kemény, havas esőket.« Ezen fordítás sajátságos hibából, vagy helyesebben: sajátszerű felfogásból folyt, a mennyiben a héber *mássib* szót, valószinüleg *szándékosan*, helytelenül így olvassa *mésib*.[2]) Már pedig a mondatnak ugyanezen feltünő fordításával szóról szóra találkozunk Chájun József *Millé d'óvot* czímű héber könyvének for-

---

megfélemlített szombatosság, hogy alig foghatott egy imakönyvnek szerkesztéséhez; nem is volt már hozzávaló embere. A szombatos imakönyv bizonyára a szombatosság virágzása idejében, tehát I. Rákóczi alatt keletkezett.

[1]) *Koncz* II. példánya; v. ö. alant a Péchi *zsoltárai*ról mondottakat.

[2]) מַשִּׁיב helyett: מֵשִׁיב; l. Péchi megjegyzését a sátoros ünnepre való énekéhez *M. Zs. Szemle* I. 501. l. Péchi valószinüleg *szándékosan* tért el a szokásos és helyes olvasástól, mivel isten nem csak télkor *hagyja lengni* (מַשִּׁיב) a szélt, hanem télkor csak *megfordítja* (מֵשִׁיב). t. i. hideg, *éjszaki* szélt hoz. Megerősiti ezen feltevést, hogy a következő ומריד הגשם-t szintén nem fordítja szószerint: »és leszállítod az esőt«, hanem »leszállítasz *hideg*, *kemény*, *havas* esőket«, minek oka világosan abban rejlik, hogy esőt máskor is leszállít az Isten, csakhogy télidején »hideg, kemény és havas« esőt szállít le.

ditásában is, melyről maga Péchi mondja, hogy ő irta, s mely Péchinek saját keze irásában maradt ránk. [1])

Ezen körülmények s tények összevetéséből következik, hogy a szombatos imakönyvet Péchi irta, s még pedig I. Rákóczi György uralkodása alatt; hogy Péchi csak zsoltárfordításának 1629 körül történt befejezése *után* fogott annak irásához, s hogy azt már 1638 *előtt* befejezte. Az ez évi deési veszedelem után ugyanis, mint alantabb látni fogjuk, még csak *egy* irodalmi vállalatba bocsátkozhatott, melyet azonban már be nem fejezhetett, mivel nem sokára rá a halál ragadta ki kezéből a tollat.

Péchi szombatos imakönyve tehát az 1630 és 1638 közti években keletkezett.

II.

A szombatos imakönyv fő alkotó része, a spanyol ritus szerinti zsidó imakönyv *(a szefárdi sziddúr)*. — Ezen imakönyvnek egyéb zsidó agendákból, kivált a *szefárdi mácházor*ból vett kibővítései. — Péchi a zsidó imádságok különben hű fordításában mindig szemmel tartja a szombatosok sajátszerű viszonyait. — A héber szövegnek ezen szempont alá eső módosításai. — Kihagyott imádságok és fel nem vett zsidó ritusok. — Péchinek az imádságokhoz irt »*tanulságai.*«

Péchi imakönyvének fő alkotó része: a *közönséges zsidó imakönyv*, a *sziddur*, s még pedig a *szefárdi*, vagy spanyol ritus szerint összeállított *sziddur*, mely a néhány évvel azelőtt Erdélybe jött török zsidóknak is volt imakönyve.

Péchi ezen *sziddur*t a lehető legnagyobb hűséggel lefordította, de azért mégis elég önállóan úgy, hogy megfeleljen a szombatosság különleges álláspontjának és sajátszerű viszonyainak. Számos helyen módosította, egyetmást kihagyott belőle s még gyakrabban megtoldotta olyan darabokkal, melyeket a különféle egyéb zsidó agendákból, kivált a spanyol ritus szerinti ünnepnapi imakönyvből, a *máchazor*ból vett.

A *sziddur-,* illetve *máchazor*ban gyakran előfordulnak olyan helyek, hol a zsidók, mint a bibliai patriarkák *ivadékai* imádkoz-

---

[1]) Az illető hely *(Millé d'óvot* III. 18, a חביבין ישראל sat. szavakhoz) Péchi fordításában így hangzik: »Ismét egy nagy szárazság, esőtlenség idején egy bölcs csak azt mondja: משיב הרוח *Masib haruak*, megfordítod a szeleket.« Péchi, midőn itt a szokásos olvasást felhozza, megfeledkezik róla, hogy saját fordítása szerint a משיב szónak helyes transscriptiója »*mesib*« és nem »*masib.*«

nak *ősatyáik*, Ábrahám, Izsák, Jákob istenéhez, vagy hivatkoznak a frigyre, melyet *apáikkal* kötött isten, vagy pedig utalnak Izráelnek, mint a *maguk népének* csodálatos, nagy multjára, vagy történelmi hivatására. Maga a zsidó vallásos gyakorlat, mely e tekintetben hivatkozhatik Maimúni eldöntésére, abban megállapodott, hogy a zsidóságra tért *másnemzetségbeliek* bátran elmondhatják mindezeket a különleges zsidó álláspontból induló imákat, »mivel Ábrabám, ki az igaz isten hitére tanította a világot, az egész emberiség ősatyjának tekintendő.« [1]) De Péchi megütközött az efféle helyeken. Hisz ő és hívei szombatonként elénekelték:

Mi — *nem Ábrahám* volt nekünk *atyánk*,
Sem maradéki vagyunk *ő magvának,*
De nemzetségi Jáfet házának
Vagyunk, *fiai tudatlan pogánynak,* [2])

A szombatosokban erősen élt a tudat, hogy isten a törvényt s az igéret földjét nem *az ő* őseiknek adta volt, s hogy ők nem a »frigynek *gyermekei*«, hanem csak Izraéltől, melynek »táborához csatlakoztak«, vették azt a régi frigyet, melyet hajdan *azzal* kötött isten. [3])

Azért Péchi rendesen olyan értelemben módosította a szóban forgó helyeket, hogy a székely szombatosok, bár nem *született,* hanem, mint maguk szokták mondani, *lelki* zsidók voltak, fennakadás nélkül birják elmondani.

A hol az ima kizárólagosan a zsidó népről beszél, ott majd kihagyja, majd általánosítja a megfelelő kifejezést. Ebben például: »Áldott az Úr, ki nyugodalmat engedett az ő népének. Izraélnek« [4]), egyszerüen kihagyja az utolsó szót. A hálamondatokban: »Áldott...ki felövezed Izraélt erővel« és »...ki koronázod Izraélt dicsőséggel«, az *Izraél*hez hozzáteszi »és *minden híveidet*«; abból pedig: »Ki kegyelmesen megjutalmazza népét, Izraélt« lesz nála: »Ki az *kegyes jámbor életért hiveidnek* minden jókkal szoktál fizetni.« [5])

---

[1]) *Maimúni* szavai *Misna*-kommentárjában, *Bikkurim* I., 4. V. ö. Ugyannak *Jád-háchazákád*ját, Hilchót-Bikkúrím III, 4.

[2]) *Régi Szomb. Énekeskönyv* 27, 8.

[3]) Fent. III. 585—7. l.

[4]) A többnyire könnyen felismerhető idézetek természetesen mind a *szefárdi* sziddurból valók.

[5]) Hasonlóképen adja az *Izráel* szót ezekben: בפיות עמך ב׳ת ישראל vagy: המלמד תורה לעמו ישראל vagy: הבוחר בעמ ישראל sat.

Ezt: »Mi vagyunk *néped,* frigyed *gyermekei,* Ábrahámnak, kedvesednek *gyermekei«* így fordítja: »Mi penig *szent törvényed tartó népeid,* szent frigyednek *és jegyednek* [1]) *rajtunk örző híveid,* Ábrahámnak, a te szerelmes barátodnak *lelki fiai, leányai.«* A ráközetkező mondatokat pedig, melyekben az imádkozók felszólalnak mint »Izsák ivadékai« és »Jákob gyülekezte«, egészen kihagyja.

A számtalanszor ismétlődő »Mi istenünk és *atyáink* istene« helyett, rendesen »mi istenünk és *a régi szent atyák* istene«, vagy: »én istenem és *minden igazaknak* istene« áll nála. S valószinüleg ide tartozik az az önkényes, de az összefüggésnek megfelelő olvasás, melynek következtén e helyett: »ki megörvendezteted Czijont az ő *gyermekeivel«*, így fordít: »az ő épitésével.« [2])

Hasonlóképen módosítja a *sziddur* azon helyeit, hol saját multjokról beszélnek a zsidó imádkozók. E helyett például: »Egyiptomból kiszabaditottál *minket«* sat. oda teszi: »Te szabadítottad ki *a te népedet* Egyiptusból és *kimentetted* (e helyett: kimentettél *minket)* a szolgálatnak házából.«

A hol az efféle tekintetek vezetik, Péchi, hogy kiemelje és megokolja a szombatosság sajátszerű álláspontját, néha nagyon önkényesen szokott elbánni a zsidó imák héber szövegével. Ezen mondatot például: »Amint kiválasztottál minket az országok népei közül« ekkép fordítja: »Az miképen hogy kiválasztottál minket *igaz ismereted és szent törvényed tartása által* ez világon levő *sok tévelygő* népek közül. [3])

Tanulságos és jellemző példa a következő. »Áldott vagy…, ki kiválasztott minket a népek közül és nekünk adta törvényét« sat. Ezen rövid hálamondat Péchinél ekkép hangzik:

»Áldott vagy…, ki *kiszabadítottál minket a tévelygésnek sötétségéből, több és kivüled más, idegen istenek vallásiból* és adtál minekünk *a te isteni Mindenhatóságodnak egyetlen egységében, minden társ nélkül, egyenlő-*

---

[1]) ברית frigy, későbbi nyelvszokás szerint különösen a *körülmetélési frigy*, mivel a körülmetélés Móz. I. k. 17, 11 szerint »a frigynek *jegye.«* Ezen *jegyet rajtuk* őrzik; a szombatosok egy része ugyanis akkor már gyakorolta a körülmetélést; l. alant.

[2]) משמח ציון בבניה helyett olvas: בְּבִנְיָנָהּ; a szombatosok ugyanis nem voltak *Czijonnak gyermekei.*

[3]) Az אתה חוננתנו-imában, a *szefárdi sziddur* szövege szerint: כשם שהבדלתנו מעמי הארצות

ség és hasonlatosság nélkül való igaz ismeretedet és a te tiszteletedre, minden emberi szerzések, találmányok nélkül, a te szentséges törvényednek és parancsolatidnak áldott és szent, dicséretes utat és azon, isteni kedved keresésére, elégséget — áldott vagy te szent Úr, a szent törvénynek adója.«

Ép úgy megmásítja, vagy kihagyja azt, a mi meg nem fért a szombatosok tényleges viszonyaival, vagy vallásos gyakorlatával.

A török zsidók imakönyve elmondatja híveivel: »Boldogok vagyunk, mikor mi *korán* reggel és *későn* este *a zsinagógákban és tantermekben vagyunk* és hirdetjük neved egységét *naponta mindig.*« [1]) Péchi, mivel ez a szombatosok gyakorlatának meg nem felelt, egyszerüen így fordít: »Boldogok vagyunk, mikor ily kegyes teremtőnkről és annak egységéről reggel és estve örömmel igaz vallást teszünk.«

Kihagyja továbbá az imaköpenyre *(tálít),* imaszijakra *(tefillín)* és szemlélő szálakra *(cziczít),* valamint az ünnepnapi sátorra *(szukká)* és csokorra *(lúláb)* vonatkozó hálamondatokat, mivel a megfelelő szertartások a szombatosoknál nem voltak gyakorlatban. A körülmetélési szertartásnál szokásos hálamondatok és énekek hiányzása arra mutat, hogy Péchi ezen ritust, legalább mint kötelezőt, nem akarta bevezetni. [2]) Feltünőbb, hogy az esketési rituale szintén hiányzik imakönyvében. Ennek oka vagy abban rejlik, hogy ez a rituale nagyon is erősen kiemeli a különleges zsidó álláspontot,[3]) vagy pedig, s ez a valószinűbb, azon körülményben, hogy a külsőleg valamely keresztény egyházhoz tartozó szombatosnak, ha a törvény által elismert, jogérvényes házasságot akart kötni, az illető felekezet papjához kellett fordulnia.

Péchi, mint az alantabb megbeszélendő *tanulság*aiból kiviláglik, a külső szertartásokhoz, hogy azokat érthetővé tegye és szombatosaival megkedveltesse, valami ethikai gondolatot szeret fűzni, mit néha már magában az imafordításban kifejez. A kézmosásnál szokásos hálamondatot például ekkép adja: »Áldott vagy..., a ki hagytad minekünk a mi kezeinknek *ártatlanságát* és vizzel való mosdását.« Az »ártatlanságát« szó Péchinek hozzáadása.

Azonkivül tekintettel volt arra is, hogy a szombatosokat az

---

[1]) A *szefárdi* sziddur olvasása (a reggeli ima elején): אשרינו כשאנו משכימין ומעריבין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ומיחדים שמך בכל יום תמיד

[2]) Ezen ritus gyakorlatáról l. alant.

[3]) כדת משה וישראל és מקדש עמו ישראל על ידי חופה וקדושין

előttük ujdonat uj zsidó imákkal túl ne terhelje. »Az *Kippur,* bűnbocsátó ünnepnapjára való imák« elején elmondja, hogy azoknak »*mindenestül való fordítására* nem rendelhetjük mostan szándékunkat, hanem *a mi közönségesen lehet* és a mi *illendő mostan és szükséges törvénytartásra tért és térendő hívekhez.*«[1]) Az ugyanazon ünnepre való reggeli imádság után pedig a következőket megjegyzi :

»Volnának még az *Kippúr* napjára huszszor ennyi sok szép, drága dolgok, kik szenteltetésére irattak mind az imádságokkal együtt. Ne itélje az, ki ez fordítást látja a posteritas közül, hogy azokat én nem láttam volna. De mindazoknak megfordítása *mostani* állapotjában *nem a mi nemzetségünkből való törvénykövetőknek*[2]) *való, kik talán azt is sokalják.*«

Ugyanezen tekintetnél fogva, egészen kihagyja a szentirásból vagy a talmudból vett azon, néha terjedelmes darabokat, melyek a jeruzsálemi templomban hajdan bemutatott áldozatokról szólnak.[3]) Az úgynevezett *muszáf*-imat, nyilván mivel főtartalma hasonló vonatkozású, egyáltalán nem vette fel.[4])

A szombatosság ama régi elvénél fogva, mely csak a szentirásban előirt törvényeket elismeri, egészen hallgat a Hasmoneusok diadalmát ünneplő biblia utáni *Chanukká*-ünnepről, úgy szintén az ujhold napját megelőző *Jom-Kippúr-kåton*-nevű isteni tiszteletről, mely csak a középkorban keletkezett. A zsidók régi történetével kapcsolatos bőjtnapokat: *támmuz* hó 18-ik, *áb* hó 9-ik, *tébet* 10-ik, a *Godoliás* valamint »az *Eszter-Mardokiás* bőjtit« megbeszéli ugyan, de, azt mondja, »csak *jelentésért*«, s hogy valaki ne gondolja, hogy a prófétai könyvek rájok vonatkozó helyeit

---

[1]) Itt, valamint s következőkben, hol a szombatos imakönyvben előforduló *jegyzetekből* és *tanulságokból* idézek, ha más kézirat nincsen megnevezve, saját IV. kéziratom után indultam, mivel az a legteljesebb, s aránylag leghelyesebben van másolva.

[2]) A kéziratban tévesen : törvén*könveknek.*

[3]) Igy például a צו את בני ישראל, a קטרת הסמים, a פיטום הקטרת, az אביי הו מסדר, az איזהו מקומן kezdetű darabokat stb.

[4]) Csupán az Ujesztendőre való *muszáf*-»*tefillá*-t *(semóne-eszrét)* vette fel, de nem mint *olyant*, hanem úgy, hogy a *reggeli* imádság előtt megjegyzi, hogy az *hamidát* (עמידה, l. róla alant.) *kétféleképen* kell mondani, »először úgy, mint az elmult estve, kit immár kiirtunk« azután a törvény s a prófétából való felolvasás után »felállván, ismét az *hamidá*ra kezdje el azon formán, mint estve mondotta, mind amaz versig : »egyiptusi szabadulásnak emlékezetére«, azután ezt mondja a hamidában.«

nem látta volna. Az e bőjtnapokra való imák egy részét azonban az imakönyvhez irt toldalékokban utólagosan felvette. [1])

A hol az efféle tekintetek nem kivánják, Péchi nagy hűséggel fordít, még ott is, a hol hibát sejt a héber szövegben. Gábirol, *Kether-málchút* czímű imájában, egyebek közt elmondja, hogy »a Mercurius planetának *tiz napok* alatt gyorsaságos erővel fordíttatik sphaerája.« Itt a *tiz napok*ra vonatkozó következő oldaljegyzet olvasható: »Igy találom itt azt az Authorban, melyből fordítom, noha *gyanakodom hozzá*, de *nem változtathatom.* [2])

Péchi azonban nem csupán zsidó *imakönyvet* akart adni a szombatosságnak, hanem egyúttal zsidó *ritual-kódexet* is, olyan könyvet t. i., mely felkarolja a legszükségesebb tudnivalókat mindazon zsidó ritusokra nézve, melyeket elfogadhatóknak vélt.

E czélból apróbb, nagyobb bevezetésekkel és jegyzetekkel kiséri fordítását. Ezek majd *erkölcsi elméletek,* mint például az imakönyvet megnyitó terjedelmes figyelmeztetés, melynek felirása: »Az imádságról így kell gondolkodnia lelki embernek«, majd pedig *gyakorlati útmutatások.*

Az utóbbiak elmondják a különféle istenitiszteleteknek jelentőségét, valamint a velök kapcsolatos vallásos szabványokat és szokásokat. Előirják, *mikor* és *miképen* kell elmondani az egyik vagy másik imádságot, vagy annak valamely fontosabb részletét. Fejtegetik az egyes ünnepek alkalmi okát s czélzatát; felsorolják és részletesen körülirják az azokkal összekötött különféle szertartásokat, szóval: tanítják és megvilágítják a zsidó vallásos gyakorlatnak java részét, néha legaprólékosabb mozzanatait is.

Ezen, az idevágó zsidó-rituális szabványoknak szorosan megfelelő jegyzetek rendesen rövidek s világosak. Sűrűen találkozunk köztük utasításokkal, a minők például a következők: »Ezeket fennállva, énekelve, háromszor szokták mondani; nem szabad az imádkozónak egyebet köziben szólani«; vagy: »Szombaton azt is mondd«; vagy: »Eddig veszteg ülve szokták mondani; ezek után már következik a *hamida,* [3]) kit fennállva, kezek-

[1]) L. fent. 229. l. köv.

[2]) Ezen, mint mind a többi *magyarázó* jegyzet csak a Koncz-féle 424. sz. *legrégibb* kéziratban található.

[3]) A gyakran előforduló *hamida* szó a héber (עמידה) *szefárdi* kiejtésének magyarosítása; a kezdő »*h*« az ע-nak a spanyol (török) zsidóknál szokásos kiejtését akarja jelezni. — עמידה, szószerint: *állás*, azaz

lábak összetéve vagy fogva, háromszor napjában elmondják«; vagy: »Leülve, fejét vállára lehajtva, orczáját befedve mondja«; — »Siralmas *dúdolással* kell mondani leülve«; — »Ezt nem szabad *tized nélkül* [1]) mondani« sat.

Sokkal terjedelmesebbek, néha épen hosszadalmasak azon fejtegetések s utasítások, melyek az egyes ünnepekre való agendák, vagy bizonyos alkalmi imádságok előtt állnak. Rendesen mint »tanulságok« vannak megjelölve s éles világitásban mutatják azt a szombatosságot, melyet Péchi tanított s melyet hívei, az ő imakönyvével együtt, tőle elfogadtak s nagyjában egész a mi napjainkig megőriztek s gyakoroltak.

Az ezekhez hasonló utasítások és megjegyzések találhatók a zsidó imakönyvnek majdnem minden kiadásában, s lehetséges, sőt valószinű, hogy Péchi ilyeneket használt is. De az ő *tanulságai,* melyekből a következőkben néhányat idézünk, annyira szem előtt tartják a szombatosok sajátszerű viszonyait s gyakran annyira önállók, hogy, legalább részben, nem lehetnek egyszerű fordítások, hanem az idevágó zsidó rituál-kódexek nyomán, bizonyára önállóan irattak Péchi által. Látni fogjuk, hogy ezen kódexeket ismerte, sőt egyet-mást fordított is belőlök.

III.

Péchi imakönyvének tartalma. — Hétköznapi imádságok. — Szombatra, ujholdnapjára s a főünnepekre való imádságok. — A *szefárdi mácházor*ból átvett imadarabok. — A »*Kippur* napjára« való »tanulság.«

Péchi *Ima- és szertartás-könyve,* mint a mondottak után méltán nevezhetjük, szorosan a *szefári sziddurt* követve, mindenek előtt adja a *hétköznapi* életben előforduló összes imákat és vallásos szertartásokat. Kezdi az álomból való ébredés után szokásos *hálamondatok*kal, folytatja a *Reggeli imádsúg formájá*val, a *Délesti imádság*gal, melyet »három órakortól fogva naphaladat előttig mindenkor szabad elmondani«, azután az *Estvéli*

állva mondott ima, megfelel azon főimának, melyet az *áskenázi* sziddur תפלה-nak, *imának* κατ' ἐξοχήν, *hétköznapi* formájában pedig שמנה עשרה-nek, azaz: *tizennyolczas*-nak mond, mert eredetileg *tizennyolcz* hálamondatból állott.

[1]) Azaz: *tiz* felnőtt (13-éves) férfi — *minján* — nélkül.

*imádság*gal, s végzi *Mikor ágyban le akar feküнni, arra való imádság*gal, melyet következőképen bevezet:

»Szükség penig minden embernek lefekte előtt magát megvizsgálni, bűntől megüresíteni és ágyában Istenről és törvényéről való beszélgetéssel menni és gyónást, vallást tenni. De mindenek előtt mondja az 13. psalmust.«

Megjegyzendő, hogy Péchi a hétköznapi imák közé felvette azokat a különféle egyéb, kivált kábbálisztikai agendákból átvett darabokat is, melyek, mivel nem *köteles* imák, a *sziddúr* sok kiadásában hiányzanak, s melyeket csak »valakik buzgóságosbak az isteni tiszteletben szoktak elmondani.« Igy például felvette azon imát, melyet mondjon, »ha ki oly félelmes álmot lát éjtszaka«, [1]) továbbá az úgynevezett *máámódot*ban előforduló imákat. Az utóbbiak

»Külön külön az hétnek minden napjára; kettősek penig: egyik az első, közönséges szükségre és kinek, kinek magára nézve is; az második az hétnek napjainak *az teremtéskor és arról maig való természet szerint való* szükségekre nézve.« [2])

A lefekvés előtti imával »Vége a köznapokra való imádságoknak.«

Következik »Az szombat bejövetelére való imádság«, azután »Az szombat reggeli imádság«, melyben a *hamida* (tefilla) után e jegyzet olvasható:

»Itt szoktak a törvényből és a prófétáк irásiból bizonyos elrendelt részeket minden szombaton elmondani bizonyos helyeken.«

Azután jönnek a *háftórá*hoz való hálamondatok s az uralkodóért való ima. A »szombat délesti« és »A szombat végében való imádság;« a »*muszáf*«-ima kimaradt.

»Következik az *poenitentia tartásra való imádságok* formája, mely kétképen való: vagy bőjtöléssel tudniillik, avagy anélkül.«

Ezen számos *tanulság*gal ellátott imádságok után [3]) állnak

---

[1]) ר׳ש׳ע׳ אני שלך וחלומותי שלך וכו׳; a *szefárdi Sziddúr*ban a hétköznapi *'amida* (= semóne-eszré) után.

[2]) A מעמדות-ban a hétnek egyes napjaira való בקשה és בקשה אחרת. מעין יצירת היום Ezen terjedelmes ímák megvannak az összes *régibb* példányokban, a II. *Koncz*-félében Péchi eredeti magyarázó jegyzeteivel.

[3]) Ezek megfelelnek a »*szelichót*«-nak, melyeket a *szefárdi* ritus szerint az egész *Ellul* havában az esti imádságban a *tefilla* után mondanak, valamint a תענית יחיד-ra való imáknak.

az »Ujhold innepére való« különféle imádságok ismét a *muszáf* nélkül. Azután

»Következik az *három fő innepekre* való imádság, elsőbben is az *Pésá*ra. Ez az *Niszán* hónak, vagy magyarúl Szentgyörgy-havának 14-ik napján esik, mikor az 15-ikre estvélednék. Azelőtt már minden kovászost a házakból kitisztítnak; ha penig még valahol megmaradna, ujólag való sepréssel és viasz gyertyával való kereséssel kitisztítván, ezt mondja.«

Következnek az ez alkalommal szokásos hálamondatok, az *Estvéli imádság*, azután pedig

»*Tanulságok.* Házánál, asztalánál mi módon éljen az első estvéli vacsorán, sokat arról nem irhatok. Irt róla *Beza* is [1]) röviden, és az *Apostolok* és *Krisztus* példájok megmutatja és magyarázza [2]) mi módon osztották, [3]) készítették.«

»Ez néhány áldások illendők az asztalnál.«

»Mikor a pogácsát kezébe veszi, mondja így:«

(Következnek a *széder* alkalmával szokásos hálamondatok a *kovásztalan kenyér* fölött)

»Az pohárt mikor megtölti borral és kezébe veszi, mondja így«:

(Következik a szokásos zsidó hálamondat)

»Evén annak utána és vigan vacsorálván és jó kedvet is vévén, az vacsora végében az *nagy Hallélt* el kell mondani, mely megiratott az Ujholdra való imádságban. És az asztali áldást is ne felejtsd el!«

---

[1]) Az akadémia *két* példányában s a rabbiképző intézet *két* példányában: »*Rezais*«; *saját* példányomban: »*isaias*«, a Konczéban (423. sz.): »*bizo nyosan.*« Nem szenved kétséget, hogy »*Beza is*« olvasandó, vonatkozással a hires reformatornak Genfben 1561-ben megjelent *Dialogi de praedestinatione, de coena sacra* sat. czimű munkájára. A szombatosok ugyanis a *Pésa estvéli vacsorában* látták a voltaképi úrvacsorát; l. a következő jegyzetet, valamint fent. 97. l.

[2]) Érti az evangeliumok azon helyeit, melyek Jézusnak az apostolok körében *pészách* estején tartott utolsó vacsorájáról szólnak; l. *Máté* 26, 17. kövv. *Márk* 14, 12 kövv. *Lukács* 22, 7 kövv. sat. Az *ujabb* példányokban ezen, valamint egy másik Jézusról szóló hely egyszerüen ki van hagyva. A »tanulság« ezen helyére valamint a szombatosoknak az urvacsoráról való felfogására alantabb még visszatérünk.

[3]) Néhány példányban: »*ették,*« sőt egyben »*esték.*« A *tanulságok*, melyeknek tartalmát az ujabb kéziratok másolói már nem értették jól, többnyire nagyon hibásan vannak irva, úgy hogy a helyes olvasás csak több kézirat összehasonlítása által, s mint a fennebbi jegyzetek is mutatják, néha még akkor is csak hozzávetőleg megállapítható.

»Reggelre virradván a' *Pésa* innepe napján, eleitől fogván minden imádságokat és psalmusokat úgy mondjon, mint szintén szombat napon; csakhogy, ha szombaton *nem* lészen az innep, a mi kiváltképen a szombatnak nevezetire való, azt elhagyja, ha penig szombaton lészen, igenis elmondja. S mikor a *hamidára* jut, nem a szombatra való *hamidát* mondja, hanem a három fő ünnepekre valót, ha pedig szombaton esik, az *hamida* köziben oda említvén a szombatot, a hol szükség.«

»Az reggeli *hamida* után pedig, mikor a második áldást *iterálja*, [1]) mivel tavaszszal már az *harmatok zsiros leszállásáról* kell az istent áldani, ez kis énekecskét el kell mondani:«

»Távozzál már, járj békével, jó havas eső,
Nehéz kemény szeleiddel hideg tél szerző!
Jöjjön, szálljon te helyedben szép meleg eső,
Gyenge, kedves szeleivel meleg nyár szerző.« sat.

Ezen a szefárdi *ünnepnapi* agendából (*mácházór*ból) vett éneknek [2]) költői fordítása, valamint egy ugyanonnét vett imadarab [3]) után következnek utasítások a *reggeli imádságnak* még hátralevő részére, továbbá a *dél-estvéli imádságra* nézve, azután pedig áll:

Az Pésának második napján, azaz 16-ik napján *Niszán*nak estve, az *Ómer*nek, [4]) azaz *zsenge kévének emlékezetit,* avagy magyarban: a *hét heteknek számlálását* kezdik, tudni illik, hogy attól fogván, hét heteket, azaz 49 napokat számláljanak az 50-ik napig ilyen formán, hogy mindig az estvéli s reggeli imádság köziben, az *hamida* elvégezése után mondják el az áldást minden nap: »Áldott vagy te szent Úr, mi Istenünk, e világnak örökös ura, királya, a ki megszenteltél minket a te parancsolatidban és hagytad minekünk az Hétheteknek számlálását. Ma első napja — ma második napja a Hétheteknek.« Az *hét* számig penig így mondja. Mikor az *hét* szám betelik, mondja így: Ma heted napja, azaz egy hete — Ma 14-ik napja, két hete — — 49 napja, hét hete. És minden áldásnak

---

1) *Iterálni* = ismételni, Péchi egyik kedvencz kifejezése; ebből következik, hogy a szombatosok a *tefillát*, vagy mint ők mondják: *hamidát*, úgy mint a zsidók, előbb halkan mondták, azután az előimádkozóval ismételtették. Az itt említett »második áldás« az אתה גבור sat., a hol tudvalevőleg helye van a harmatért való imádságnak *(tál)*.

2) L. u. o. (a *tál*-imádságban) a לך בשלום גשם kezdetü költeményt.

3) L. u. o. בטללי אורה תאיר אדמה sat.

4) Az *ómer* (עומר) szó, melyet a másolók nem értettek, az összes példányokban vagy hibásan *(Oner, mer, mert)* van irva, vagy pedig kihagyva.

utána ezt mondja: »Irgalmas Úr Isten állasd helyire szentidnek gyülekezetivel az te szolgálatodat Sionban.« [1])

Mint ezen *pészách*ra való imák és *tanulság*ok mutatják, Péchi itt már nem éri be a *szidúr*ral, mely a főünnepekre nézve csak a régibb, rendes imákat tartalmazza, hanem használja a *mácházór*t is. Ennek az egyes főünnepekhez irt számos imádságai és vallásos költeményei közül, szakértelemmel s finom izléssel kiválasztja s kellő helyen felveszi a legfontosabbakat s szombatosai felfogásának leginkább megfelelőket. A prózai darabokat szószerinti fordításban közli, a kötött beszédben irottakat meglehetős szabad költői átdolgozásban.

Ezen eljárást követve, folytatja »A *törvénykiadás,* vagy az *Héthetek zsengéinek innepére,*« valamint *Az sátoros innepekre* való imákkal, az utóbbinak nyolczadik napján az *Esőért való imádsággal* is *(gesem).* [2])

Következnek az *Ujesztendőre való imádságok,* azután pedig:

»*Az Kippúr napjára való imádság formája.* De ime előbben az sok szép *Tanításokat* egészen leirom e szerint.«

»Oly sok és bölcs, oly számtalan titkos dolgok, hogy mindenestől csak az juthat hozzá, a ki nem szánja éjjel-nappal az Izráelnek adatott bölcseségben való fáradozást, kiknek mindenestől való fordítására nem rendelhetjük mostan szándékunkat, hanem a mi közönségesen lehet és a mi illendő és szükséges mostani törvénytartásra tért és térendő hivekhez.«

»Annakelőtte is mindenkor szükséges, egymáshoz az igaz hitnek fiai hogy atyafiui szeretetben, egyességben, békeséges alkuvásban találtassanak. De leginkább a *Kippúr* napjára és annak estén teljeséggel egymással tartozik minden megbékelni és tiszta szűből, nem színnel, vétkes felebarátjának megbocsátani, ha egymás között fennálló perlekedésök, veszekedésök volna is. De akkor olyan szóval, elmével legyenek s bocsánatban tartsák, hogy valami a közönséges igazság, kinek, kinek az övé meglegyen, nem a maga tetszéséből, hanem bölcs, tudós, jó lelkiisméretü atyafiak tetszése, itiletire támasztván, arra hagyja és támaszsza dolgát és gyülölséget, felebarátja ellen boszú álló haragot fenn ne tartson. Isten eleiben bűne bocsánatja kérésére oly tiszta szívvel állhasson, hogy ő is, az szent oltár előtt, megengedett és megbocsátott.«

---

[1]) A *szefárdi sziddúr*ban: הרחמן יחזיר עבודת ב״ה.

[2]) Az idevágó tanulságot, valamint az ide tartozó vallásos költeménynek fordítását közöltem a *M.-Zsidó Szemle* I. évf. 501—2. l.

»Nagy és drágalátos szent nap ez, mert üdvösség fundamentuma a bűnbocsánat, mely ez napra igirtetett. De minden ugy éljen vele, hogy sem ez nap előtt olyan szándékkal, tudva, bűn tételre ne menjen ez napnak érdemében való biztában és arról Istennek tett igíretiben, hogy megcselekedem ezt a bünt, hiszen a *Kippúr* napján gyónásommal isteut megengesztelem róla. Mert ha így gonoszul él az Istennek drága kegyelmével, még a több bűnei is azon kivül meg nem bocsátatnak, és a *Kippur* napja kárhozatjára fordul és nehéz szententiájára, a mint Dávid [1]) mondja, hogy: Imádsága bűnre változik. Se olyan szándékkal nem szabad ezen bűneiről engesztelni az Istent, hogy az nap elmulva, azokat ismét cselekedje, hanem igaz megszánással, bánással soha szántszándékkal és akaratja szerint azokat Isten előtt nem igyekszik megujítani, sőt jobbulásra kötelezi magát.« [2])

»Mindezek között is tudjad ember, hogy a mi gyarlóságunk sok és terhes bűn nélkül nincsen. Azért a szántszándékkal való bűnöktől kicsiben is igen kell magát oltalmazni mindennek.«

»Ilyen tanulsággal azért egymást megkövetéssel, ura feleségét, felesége is férjét, atya, anya fiait, leányait, fiak és leányok atyjokat, anyjokat, szolgákat, szolgálókat is, főképen hitén valókat, és azok is viszont urokat, asszonyukat, egy szóval: *minden felebarátit megkövetvén,* ha mit vétett ellenök, mindazokról ő is másoknak megbocsátván, megengedvén, az *Kippúr* estején ebédet idején esznek. Azután megferednek, és mindenik magát bűnösnek vallván, az bölcsek iskolájában maga szabad akaratja szerént *lefeküvén, korbácscsal kemény csapásokkal, egy hiján negyvenig* [3]) *megvereti magát,* de a negyvent meg ne haladja. Kiki maga tudván, Isten előtt, ki a szivét látja, *mennyire* és *miért* bünteti magát: nem tartozik a bölcsnek is *specifice* semmit mondani, hanem *in genere*: [4]) »Én vétkeztem Istennek, vétkeztem azonképen felebarátom ellen is; mind Ő Felségét s mind embereket törvénye parancsolatja szerint engesztelni ügyekezem, mint *satisfactióval.* De azokat elégnek nem tudván, elhittem, halálos, rút bűneimért ennél sokkal nagyobbat érdemelnék. Hogy Istennek kegyelmét nyerhes-

---

[1]) *Zsolt.* 109, 7.; több példányban tévesen: *Dániel.*

[2]) Mindezek megfelelnek a *talmud* e tételének: אחטא ויום כפורים מכפר וכו׳ *Jóma* 87*a.*

[3]) ארבעים חסר אחת. A »tanulság« java része, úgy látszik a héberből van fordítva.

[4]) Ez világosan a *keresztény gyónás* ellen fordul. Péchi a *sziddur*ban, illetve *máchézór*ban előforduló bűnvallomást (ווידוי) szintén mindig *gyónás*nak nevezi.

sem, magamat megalázván, testemet nem kimélem a sanyargattatástól és kérlek, tiszted szerint büntess és sujtolj engemet ennyi csapással annak módja szerint.«

»*A kit vernek,* fel szóval ez gyónást mondja, kit ide alább egy néhány helyen megfordítottunk; *a ki veri* penig, amaz versecskét mondja az 78-ik zsoltárból: »Ő penig igen irgalmas, megbocsátja a bünöket és nem kárhoztat és sokszor megtéríti az ő haragját és nem gerjeszti fel soha mindenestül búsulását.« Ez vers penig a sidóban 39 syllabából áll, mely titkosképen a szent lélektől erre irattatott, hogy az igaz poenitentia tartó ember szabad akaratja szerint *egy híján negyven* csapással [1]) s az igaz hitből való töredelmességgel bűnbocsánatját nyerhesse.«

»Ezek meglévén, a *vecsernyei* imádságot elmondja, úgy már mint a *tiz poenitentia tartásnak napján* szokták mondani. Hanem, mikor a *hamidát* elvégzi, minek előtte lábait helyiből kimozdítaná, az *gyónást* mondja el, melyet ide alább ez napra irva talál, és ismét végezze, pecsételje imádságát: Legyenek kedvesek az én számnak beszédi sat.«

»Azután a vecsernyei imádság után ismét rövid ozsonyácskát egyék; mert a böjtöt inkább megérzi s annak sanyargatását második napon, mentől gyakrabban eszik az előtte való napon, arra emlékezvén a természet. És azután sarúját levetén, mezitláb álljon az estvéli imádságra, kinek kezdeti ez vallástétel:«

»Minden fogadásim és magamnak megkötelezési, esküvésim, átkozódásim« sat.

Következik a *Kippúr* napján való *Estvéli, Reggeli* és *Délesti* imádság a *máchәzór*ból vett terjedelmes darabokkal; azután pedig:

»*Harmadik imádság* az Kippúr napjára, az *Imádság beajánlása-, lakatolása,* [2]) mondatik szintén estve, naphaladatkor, mikor még a napveresség látszik az hegyek tetején, de már alkonyodik, és meglássa, hogy ne haladjon csillag feltetszésire, éjjelre, hanem naphaladat táján mondhassa el.«

Ezen imádság vége felé:

»*Adonái hu ha* — *Elóhim* — *Egy* az Istenség nem más! — *hétszer* egymásután.«

---

[1]) Azaz: 39; v. ö. fent 244. l. 3. jegyz. Több kéziratban hibásan *igy néhány*, illetve: *egy néhány* csapással.

[2]) A נְעִילָה-nak szószerinti fordítása.

IV.

A »*Selikut.*« — Hálamondatok és rituális utasítások. — Különféle alkalmi imádságok. Egyéb toldalékok. — Péchi imakönyvének irodalmi jelentősége.

A Kippúr napjára való imádságok után következik:

»Itt nem halasztván az Úr Istennek nagy segedelméből az *Selikut*-nak [1]), azaz bűnbocsátóknak megfordítását. És mivel a mennyei lelki embernek fővigyázásának lenni kell arra, hogy ne vétkezzék és bűnbe ne essék, de ez, a míg csak élünk, lehetetlen: az ellen való orvosság az, hogy soha az ember bűnbe ne mulasson, hanem szüntelen való poenitentiára szoktassa magát és napról napra való jobbulásra, kire való imádságok számtalan sokak vadnak, de legtöbb lévén az Isten népinek. A *Selikut* főképen arra való, mint az időre nézve, melyre szereztetett és rendeltetett, mint magának is valósága miatt megtetszik az.«

»Azért egy hónappal az ujesztendő, *Tisri* hónak első napja előtt, tudni illik az *Ellúl* ujságnak második napjára virradólag, éjfél után 3 órakor elkezdvén, s a hol társaság vagyon, egymást összehíván, hogy a gyülekezetben mentől többen lesznek, (a ki csak egyedül is vagyon, felöltözve, megmosódva, tisztulva) elsőbben is úgy kezdje főhajtással, köszönettel a David 17-ik zsoltárát, azután az 14-ik zsoltárt és felállván, imádságát kezdje ekképen.«

Az összes idevágó terjedelmes imák után a legtöbb kéziratban áll a fennebb (211. l.) megbeszélt ***Esedező imádság üldözés ellen***. Azután:

»Itt végződik a bölcs Istennek segedelméből az egész esztendőt által való imádságoknak az dereka.«

Következnek az

»*Mindenre való áldások*,« azok t. i., melyeket étel s ital előtt és után, valamint bizonyos alkalmakkal mondanak, »mivel az Istennel és Isten előtt járó embernek élete, minden dolga, azoknak kezdése, végezése az Úr nevében kelletik lenni.«

Ezen többnyire rövid hálamondatokat rendesen ellátja a kellő utasításokkal, melyek mindenben szorosan megfelelnek az idevágó rabbinikai szabványoknak. Példa gyanánt közöljük azok kezdetét.

»Mikor valami ujságot Isten ad látni és érni, uj buzának kenyerét enni, vagy uj mustot inyja, gyümölcsöt, vagy füveket, virágokat; tavasz-

[1]) סליחות.

szal, vagy őszszel, télben is az idők változásában havat, jeget és akármi időkben is oly ujság adatik vagy jő elejibe: amaz szókat, imádságot, vagy áldást, melyet a nagy ünnepekre is béjövetelökkor mondjuk, azt kell mondani«:

»Áldott vagy szent Úr mi Istenünk, ez világnak királya, ki éltettél s megtartottál és ez időre juttattál!«

»Ez közönséges áldás, hálaadás minden ujságoknak, uj esztendőnek, uj állatoknak látására; azután mondja melléje az áldást a dologról, a miről vett alkalmatosságot.«

»Az kenyérről.«

»Áldott vagy .... ki a földből kenyeret teremtettél.«

»Ezt penig tartozik az gazda, kenyérételnek, ebédjének, vagy vacsorájának kezdésekor elmondani, és azután kinek, kinek része szerint való kenyeret adni.

Mint a szombatosok vallásos gyakorlatára nézve kiválóan tanulságosat, e hálamondatok közül kiemeljük még a következőt:

Ha ki barmot, vadat, madarat ölend megenni:

»Áldott vagy Szent Úr, ki megszenteltél minket szent parancsolatodban és hagytad minekünk az állatoknak vérevételét.«

»Erre sok és felette igen nagy vigyázást, tanulságot látok Izraelben. De leginkább szükség arra vigyázni, hogy az állatok agyon ne veressenek és rútul ne rongáltassanak; öletésök előtt meg se felszegessenek, ha nem igen éles, jókora késsel, ne kicsinynyel, kit a vérvétel előtt *a körmit alá s felvivén rajta, megpróbáljon, hogy darabos, csorbás élű ne legyen,* mert úgy az állatokat megszaggatja és *szaggatott*-nak [1]) tartatik. És a madaraknak *tollait is, egyéb állatoknak szőreit, gyapját eltisztítsa a metsző helyen* kicsin helyen, hol az első rontása kezdetik, [2]) mert jól elmegyen aztán rajta a jó éles kés. Vérét azután kibocsássa és *megvárja annak jól kitakarodását;* azután a darabolt húst, mikor sütni főzni késziti, *darabos sóval a vértől megvontassa.* A vérvétel előtt mondja a felül megirt áldást. Mikor a vért befedezi, mondja:«

»Áldott vagy Szent Úr, ki megszenteltél minket szent parancsolatidban és hagytad minekünk az állatoknak vérének befedezését.«

Ezen, akár valamely *sóchet* (zsidó barommetsző) számára való utasítás után jönnek az áldások, illetve imák a következő alkal-

[1]) A טרפה-nak szószerinti fordítása.

[2]) Értsd: a hol az állat gégéjébe vágnak.

makra: »Ha ki útra akar indulni.« [1]) »Ha ki árnyékszékre, vagy szükséges helyre megyen, négy singnyi földdel a hely kivül megállapodván, mondja.« — »Mikor a természet szükségét elvégezte, mondja.« — »A ki feredőbe akar ülni, minek előtte ruhájából levetkeznék, mondja.« — »Mikor kijő a feredőből, mondja.« — »Minden tekenyő tésztából az asszonynépek és sütők legelsőbben is a papnak, avagy szegények számára annyi lepényt, vagy czipót kiszakasztván, a mennyi annak, a kiből kiszakasztják, huszonnegyedik részét tenné, ha kevés is, ha sok is, azaz száz czipóból *négyet,* ötvenből *kettőt,* huszonnégyből *egy*et, mondja ezt az áldást.« [2]) »Ha ki tanuláshoz, olvasáshoz kezd, közönségesen mondja ezt.« -- »Ha a törvényből akar olvasni.« — »Ha prófétákból, vagy egyéb szent irásból.« — »Mikor valamiból *dézmáját* [3]) kiadja, szakasztja.« — »Ha a maga első szülött fiát megváltja« [4]) — »Ha új lábbelit, sarút, csizmát, akármi öltözetet veszen« és végre az »Asztaláldás formája.« [5])

Ezen nagyszámu *Mindenre való áldások* után következnek a legkülönfélébb apróbb-nagyobb toldalékok, melyek többnyire a voltaképi imakönyvben jelzett, de egyelőre kihagyott imákat tartalmazzák. Ide tartoznak: a »Könyörgés fegyver ellen«; »Mikor pogácsás innep beáll, minden összekeresgélt kovászosnak megégetése előtt és után«; A *púrim*ra való »*Ál-hániszim*« kez-

---

[1]) A תפלת הדרך.

[2]) חלה. Ezen áldás után áll: »*Tanulságok.* Erre szükség, hogy az istenfélő és törvénytartó asszonyállatok igen reá vigyázzanak, mert látom, és olvasom a bölcsek irásiban, hogy három dologban való restségekért, vigyázatlanságokért irják, hogy az asszonyok gyermekszülésben megöletnek és meghalnak, avagy sokat kénlódnak. *Egyik*, ha az lepénynek, vagy czipónak pap, vagy szegények számára kiszakasztását elmulasztják. A *másik*, ha az szombatnak tisztességére jobb, szebb, külön való gyertyát s a többit, szombat tisztességére a mi szükséges, idején korán ki nem szolgáltatják, azt pedig ilyen kezdő áldással (következik a ברכת הנר). *Harmadik*, hogyha magokat a határozott napig, időkig havi betegségökben férjöktől, uroktól igen tisztán nem oltalmazzák. Értsed ismét, hogy ha ezekben vigyázók, szorgalmatosak: könnyebb és békeségesebb szülést várhatnak Istentől.«

[3]) מעשר

[4]) סדר פדיון הבן

[5]) Szombat- és ünnepnapi קדוש-sal és ברכת הזמון-nal. Az ezentúl következő imák a különféle kéziratokban más-más sorrendben állnak, mi egész idáig, legalább a teljes példányokban, csak ritkán történik.

detü ima; Az »Eszter bőjtire való esedező imádság«; és végre »Beteg fölött való imádság.«

Péchinek, az összes zsidó vallásos gyakorlatot felkaroló *Ima- és szertartáskönyve* már terjedelmére nézve is tekintélyes munka. Nem ismétel soha semmit; már lefordított darabokra, vagy csak részletekre, melyek valamely későbbi imádságban is előfordulnak, csak utalni szokott: »Itt mondják (ezen, vagy azon zsoltárt, az így kezdetü imát), melyet oda fel irtunk. »Mindazáltal a teljes példányok 5—600 tömötten irott, nyolczadrétü lapra terjednek. A *mácházor-* s egyéb agendákkal kibővített zsidó imakönyvek *legrégibb*, több mint harmadfél század előtt készült, egész a mai napig *legteljesebb* és nyelvezetre nézve, minden esetre *legkiválóbb* magyar fordítása az. A legsajátszerűbb s legelvontabb zsidó fogalmakat magvas magyarsággal tudja kifejezni, s az ilyen alkalommal nem ritkán *csinál új, mindig tösgyökeres magyar müszókat.*

A benne rejlő nyelvkincseknél fogva, teljes mértékben megérdemelte volna, hogy tekintettel legyenek rá úgy magyar nyelvbuváraink, mint a *sziddúr* magyar fordítói: pedig — még tudomást sem vettek róla.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Péchi Simon s az e korbeli szombatos költészet.

I.

Péchinek a szombatos imakönyv számára irt énekei. — Zsidó vallásos énekeknek egyéb forditásai. — Zsidó imadarabok és hagyományok költői átdolgozásai. — Sinka György, Tolnai István, Bökényi János, Magyari Péter, Gerghli, Sándor János és másoknak szombatos énekei.

Mint a szombatosság, ugy e korbeli költészete is egészen állt Péchi befolyása alatt. Java része az ő tollából folyt, s a többinek ő jelölte ki az irányt, melyre jutnia kellett, mihelyt imakönyve számára néhány kiválóbb éneket forditott a zsidó liturgiából.

A szombatos költészetnek ezentul főtartalma: a zsidó vallásos énekeknek forditása, illetve átdolgozása. S az igy létrejött, eddigelé majdnem teljesen ismeretlen költői irodalom, bár nem épen nagy, s csak hiányosan jutott ránk, bizonyos tekintetben páratlan a maga nemében és kiválóan tanulságos arra a gyökeres változásra, melyen a szombatosság keresztül ment, mióta Péchi állt az élére.

Láttuk (fent. 242. l.), hogy Péchi, kivált az ünnepnapi imádságokban, a *szefárdi* zsidók liturgiájából felvett néhány vallásos éneket is, melyet kötött beszédben leforditott. Ide tartoznak azok, melyekről az illető imádsághoz irt *tanulságban* megjegyzi: »Itt mondják ezen éneket,« melyek azért, mint Péchy imakönyvének eredeti alkotó része, az imakönyv *minden* kéziratában találhatók. Számuk nem nagy, mindössze *hat.* De Péchi több helyen kiemeli, hogy egyelőre sok szép imát kihagyott, s igéri, hogy azt az aránylag kevés darabot, melyet imakönyvébe befogadott, később »többiteni« fogja.

Ezen igéretét beváltotta. A *szefárdi mácházorból,* valamint a *Szelichot*-ból, többnyire finom tapintattal választott ki még számos egyéb éneket, melyeket versbe szedve leforditott.

Eddigelé *tizenhat* ilyen éneket találtam. Hogy Péchi tollából valók, nem szenved kétséget: annyira megegyeznek minden tekintetben a Péchi imakönyvében előforduló fennebb emlitett énekekkel. Közös ismertető jelük, hogy rendesen négysoros versszakokból állnak, melyeknek mind a négy sora ugyanazzal a rimmel végződik. A versfők sehol sem tüntetik fel a szerző nevét és *egy* éneknek kivételével, [1]) sehol sem mutatnak valamely jelmondatot (argumentumot). Péchi, kinek a verselésen s rimelésen kivül még a héber szöveg hű visszaadásán kellett fáradozni, az ilyenekkel nem nehezetitette meg különben is elég nehéz munkáját. [2]) Péchire, mint szerzőre, utal végre az a körülmény is, hogy a zsidó liturgiát, kivált a *mácházort,* az akkori, s valószinüleg az előbbi és későbbi szombatosok közt is, nem ismerte, s nem értette senkisem annyira, hogy belőle lefordithatta volna a költői darabokat, melyeket néha a leggyakoroltabb hebraista is csak nehezen bir megérteni.

Ide tartozik még *hét* ének, mely ugyan nem zsidó vallásos költeményeknek forditása, de annyit tartalmaz belőlük, valamint a *háláchá-* és *hággádából,* azaz a zsidó hagyománynak rituális és ethikai részéből, hogy Péchire, mint szerzőjükre még akkor is kellene gondolnunk, ha nem is viselnék magukon Péchi szombatos költeményeinek fentemlitett ismertető jeleit. S ilyformán ebből a korszakból Péchinek mindössze *huszonkilencz* költeményét ismerjük, mely közül az imakönyvébe felvett hat, valamint a fennebb emlitett tizenhat, tehát összesen *huszonkettő,* zsidó liturgiai énekeknek forditása; a többi *öt* az ilyen énekekből, illetve a zsidó hagyományból vett részleteknek szabad átdolgozása. [3])

Azonkivül még *tizennégy* szombatos ének maradt ránk,

---

[1]) Az alant következő lajstromban a 21-ik; az ott felhozottakból kiviláglik ezen kivételnek oka is.

[2]) Alantabb emlitett azon énekei, melyek nem forditások, hanem *szabad átdolgozások*, már gyakrabban mutatnak valamely jelmondatot a versfőkben.

[3]) A *Régi énekeskönyvnek* azon két halottas éneke, mely zsidó halottas imáknak költői átdolgozása (l. fent. 97. l.) valószinüleg szintén Pécsi müve. Ideszámitva az ugyanott előforduló két régibb éneket, mely a versfőkben világosan feltünteti Péchi nevét, (l. fent. 67.és 128. l.) Péchinek mindössze 33. szombatos éneke jutott ránk.

mely szintén ebből a korszakból való. Mindnyáját az jellemzi, hogy versfőik, csekély kivétellel, vagy valamely jelmondatot, vagy pedig a szerző nevét tüntetik fel; hogy csak a szentirásra utalnak, melyből néha forditanak is, de a zsidók liturgiáját és hagyományos tanát nem ismerik, s hogy többé-kevésbbé sürüen utalnak az akkori viszonyokra, kivált a szombatosság akkori helyzetére, mit Péchi, a hol zsidó imákat fordit s átdolgoz, természetesen nem tehet. Mindazáltal lehet köztük olyan is, mely Péchi tollából folyt.

Ezen tizennégy ének közül ugyanis a versfőkből csak hétnek olvashatjuk ki a szerzőjét. Egy általános tartalmu (az alantabb következő lajstromban a 40-ik) *Sinka György* müve; egy-egy szombatra való éneknek (u. o. 42. és 35. sz.) *Tolnai István*, illetve *Bökényi János* a szerzője. Két ujesztendőre valót (u. o. 37. és 39. sz.) irt *Magyari Péter*; egyet a sanyargatási ünnepre (u. o. 41. sz.) *Gerghli* (Gergely?); egy zsoltárnak költői átdolgozása (u. o. 33. sz.) a *Sándor János* nevet tünteti fel.

A nevezettek közül Bökényi Jánossal már a *régi* szombatos énekeskönyvben találkoztunk. [1]) Tolnai István 1615-ben szombatos könyveket másolt Kis-Solymoson, [2]) 1632-ben pedig Gyulafehérvártt kinyomatott egy a wittenbergi egyetemhez intézett iratot,[3]) miből tán következtethetni, hogy ezen egyetemen tanult is.

A rejtélyes *Gerghli* talán azonos Szegedi Gergelylyel, kitől az 1600 körül kiadott unitárius énekeskönyvben több zsoltárforditás található, [4]) Magyari Péter pedig *Mederi* Péterrel, Péchy egyik kortársával, kit »koszorus költő«-nek szoktak nevezni. Az utóbbi a deési terminus idején tanár, 1640-ben rector volt a brassói főtanodán, s ezen állása oka lehetett annak, hogy szombatos költeményeinek versfőiben nevét csak jelezte, de világosan feltüntetni nem merte. Ezen hozzávetést megerősiteni látszik

---

[1]) L. fent. 128. l.

[2]) Ő másolta a Jancsó-kódex java részét; l. u. o. a 145 *b* l. alján: »Finis (!) per me *Stephanum Tolnaj.* Anno 1615 die 13 Decembris in aedibus generosi et honestissimi viri Pauli Mathéfi in minori Solymos existentis. Laus et honor Regi seculorum in perpetuum Amen.« Tolnai kezeirása a 108 *b* lapon kezdődik.

[3]) *Benkö*, i. h. II. 419. l.

[4]) *Kereszt. Magvető.* VI. 105. l.

azon körülmény, hogy fiát *Asarelnak*, leányát *Asnathnak* nevezte, mely szokatlan, feltünő nevek zsidó, illetve ó-szövetségi nevek.[1])

Sinka György és Sándor János teljesen ismeretlenek; rájuk nézve még hozzávetést sem koczkáztathatunk.

Ezen énekek közkézen forogtak a szombatosok közt; a buzgóbbak beirták énekeskönyvükbe, vagy följegyezték imakönyvük üresen maradt lapjaira. Későbbi másolók az egyik, vagy másik éneket már magába az imakönyvnek szövegébe vették fel, az egyik itt, a másik ott, a hol az illetőnek nézete szerint épen helyén volt. Innét jött, hogy Péchinek azon énekei, melyeket nem *imakönyve* számára irt, valamint kortársainak fentemlitett vallásos énekei csak kivételesen állnak Péchi imakönyvének valamely későbbi időből való példányában. Rendesen a *következő* korszakból való *Uj szombatos énekeskönyvben* találhatók, s még pedig a különféle kéziratokban kisebb-nagyobb számmal és mindenütt más-más helyen.

Az itt tárgyalt korszakból ugyanis egyetlen egy szombatos énekeskönyv sem jutott ránk; az ilyennek, legalább mindeddig, még valamely töredéke sem került napfényre. A szombatos könyvek elkobzásával megbizott közegek, ugy látszik, nagy buzgalommal s épen az énekeskönyvre nézve, fájdalom, teljes sikerrel jártak el. Szerencsére az *Uj énekeskönyvnek* különféle példányaiban illetve töredékeiben, melyek közül azonban a legrégibb, melyet eddigelé ismerünk, csak 1720-ból való, [2]) könnyen felismerhetjük azon énekeket, melyek ebben a korszakban keletkeztek.

Az *Új szombatos énekeskönyv* tartalmaz ugyan néhány olyan darabot is, mely Bogáthi zsoltár forditásából, vagy a

---

[1]) *Asarel*, az ó szövetségben gyakori *Ázárél* (עזריאל = Isten segít) *Asnath* pedig József pátriárka egyiptomi feleségének a neve (אסנת; Móz. I. k. 41, 45 és 50.) Mederi Péterről l. *Benkő*, i. h. II. 431. l.

[2]) *Az Uj szombatos énekeskönyv* — értem a következő korszakból valót, melyet alantabb ismertetünk — többé-kevésbé teljes példányokban s kisebb-nagyobb töredékekben jutott ránk. Az utóbbiak többnyire valamely imakönyvhez vannak varrva; azonkivül majdnem minden imakönyvben, az elején s végén üresen maradt lapokon, több, kevesebb ének található; a legtöbb *saját* IV. példányomban. Az *uj énekeskönyvnek* általam ismert s használt önálló példányai a következők: I. A *M. N. Múzeumé* (410 sz. Oct. Hung.) 91 kis nyolczadrét levél (= 182 lap). Ez a legrégibb; elején s végén csonka, az alsó két sor majdnem mindenütt hiányzik, úgy látszik, elégett. Tartalmaz számos olyan éneket, mely *csak itt* található. A 41 *a*

Dávid Ferencz idejéből való régi unitárius énekeskönyvből jutott oda: [1]) de azért elég világosan megkülönböztetjük benne ugy Péchinek, mint kortársainak énekeit. Az előbbieket részben ismerteti Péchi imakönyve, részben pedig elárulják a fennebb felsorolt ismertető jelek; az utóbbiakat pedig szintén bizvást mondhatjuk az itt tárgyalt korszakból (1621—1638) valóknak. Nem lehetnek ugyanis *régiebbek*, mivel a *Régi szombatos énekeskönyvben* még nem találhatók; de nem keletkezhettek *később* sem, mivel nyelvre, verselésre s rimelésre nézve mindenben megegyeznek ezen korszak egyéb szombatos énekeivel; mivel a versfőkben kitüntetett szerzők, a mennyire azokat ismerjük, ebben az időben éltek; végre pedig azért, mivel a gyors hanyatlásnak induló szombatosság *ezen korszak után* csak megóvta, itt-ott módositotta régibb költészetét, de ujjat már egyáltalán nem teremthetett.

Ezen különféle énekek sajátszerü kis költői irodalmat alkotnak, mely a régibb szombatos költészethez viszonyitva, mind terjedelemre, mind tartalomra nézve, igaz, hanyatlást mutat. Nagyjában forditás, vagy átdolgozás, s mint olyan, elveszitette eredetiségét s vele régi erejét, s az akkori viszonyokból folyó közvetetlenségét, mely a régibb szombatos költészetet olyan érdekessé teszi. A virágzása korszakát élő szombatosság már csak ritkán

levélen: »Finis hujus operis Anno 1720. *Pál An.* Irta, ha ki nem szeret, irja szebben, nem bánom.« — II. Ugyancsak a *M. N. Múzeumé* (sz. n. 126 lap 8⁰, és még 13 l., melyre »*Júda Weisz Ábrahám,* sachter Ujfaluba 1874-ba« utólagosan magyar betükkel átirt néhány héber imaszöveget. Az 5. lapon *Péter András*-tól, Istvánfalváról, nyilván a birtokostól, egy félbeszakitott rímes magyar epigraphium. Készülhetett a jelen század közepe felé. — III. A néhai *Dux Ádolfé* (most sajátom), mely, mint táblája belső lapján olvasható, »készült Nagy-Ernyében 1789 esztendőben, az mely által az örök boldogságnak megnyerését és az Úrnak szentséges szombatjának méltóságát kimutathatjuk«, s alatta: »Possidet hunc librum per (!!) *Michaelem Sárosi* de N. Ernye.« Ugyanezt az irást mutatja maga a kis tizenhatodrétü könyvecske; 27 levél (= 54 lap) és más, ujabb s ügyetlenebb írással még 9 l. — IV. Egy *birtokomban* levő kézirat 70 levél (= 140 l.) 8⁰, és V. egy szintén birtokomban levő, mely áll többféle régibb, ujabb ima- és énekeskönyveknek minden rendszer nélkül összevarrt kisebb, nagyobb töredékeiből 117 levél (234 l.) 8⁰; mind a kettő e század elejéből, a második részben tán a mult század második feléből való. Ezen kéziratok a következőkben mindig azon római számmal fognak megjelöltetni, mely alatt itt ismertetve vannak. Az illető kéziratnak *már meglevő* számozását követve, majd *levél*- (*a* és *b*,) majd *lap*-számot idézek.

[1]) L. a következő jegyzetet.

polemizál énekeiben, s nem használ fel többé minden alkalmat, hogy a maga jogosultságát s igaz voltát bizonyitsa, és hiveket szerezzen. Véglegesen megalakult, mondhatni, megszilárdult felekezetnek látta magát, mely már csak önönmagával foglalkozik, s ugy fejlődik, hogy a zsidóságból minél több olyan elemet iparkodik átvenni, melyet a maga viszonyaival összeegyeztethet. De azért magyar irodalmunkban nem létezik hozzáfogható, *akkoriban pedig nem létezett sehol sem.* Mai napság tán még csak a németben van hozzá hasonló; ott azonban csak ujabb keletü, s kizárólag zsidók tollából folyt. *A zsidó liturgia énekeinek költői átdolgozását, legalább nagyobb mértékben, Péchi kisérlette meg legelőször. A zsinagógai költészetnek idegen talajra való átültetése legelőször magyar földön történt, Erdély székely szombatosi közt.*

II.

Az e korszakbeli szombatos énekek lajstroma. — Ezen énekek héber eredetije, vagy egyéb zsidó forrása.

Az e korszakbeli énekeket az itt következő jegyzékben közelebbről kellett ismertetni, mivel nem mindig könnyü dolog rátalálni héber eredetijökre, vagy a *szefárdi* liturgiából, illetve a zsidó hagyományból vett azon részletekre, a melyből indulnak. [1])

[1]) Ezen énekek találhatók a szombatos himnusoknak *Nagy Sándor* által (Szombatos kodexek, 14—17 l.) összeállított jegyzékében is. A nagy szorgalommal irt monographiának azonban éppen ezen jegyzék egyik leggyengébb részlete. Felvette ugyanis mindazon énekeket, melyeket a szombatos *imakönyvben,* valamint az *uj* szomb. énekeskönyv különféle példányaiban talált, köztük azokat is, melyek már a *régi* énekeskönyvben előfordulnak. Számos ének olyannak van megjelölve, mely csak a fennebb (253. l. 2. jegyz.) ismertetett ujabb kéziratokban található, pedig ott van már a *régi* énekeskönyvben; v. ö. Nagynál péld. 2, 4, 9, 10, 54—6, 65. sz. a. énekeket a *régi* énekeskönyv tartalomjegyzékének (fent 51. l. köv.) 80, 3, 8, 84, 56, 65 és 66 szám alattiakkal. Felvett továbbá, mint csak ezen ujabb kéziratokban előforduló éneket, több olyant is, mely *Bogáthi* sokkal régibb zsoltárforditásából van véve; az ilyen nála a 76. 85. és 87. sz. ének, mely nem egyéb, mint Bogáthinak 16. 77 és 92 zsoltára. A 86. sz. alatti egyáltalán nem ének, hanem az 51, zsoltárnak szószerinti *prózai* forditása. A 78. sz. alatti ének, melynek versfői a *Harsányi Imre* nevet feltüntetik, nem egyéb, mint az 51. zsolt. költői átdolgozása, mely egy 1570 és 1579 közt kiadott *unitárius* énekes-

Közlöm pedig ez énekeknek nemcsak *kezdő sorait*, hanem teljes *első versszakait*, hogy a szakértő ezekből, valamint a héber eredetinek melléjök kitett pontos megjelöléséből, fogalmat, illetve ítéletet alkothasson magának a felől, miképen forditotta Péchi a zsidó liturgiából vett költeményeket.

A későbbi, vagy Péchi korszakából való énekek a következők:

I. Péchi imakönyvében előforduló énekek. [1])

1. Távozzál már, járj békével jó havas eső,
Nehéz, kemény szeleiddel hideg télszerző!
Jöjjön, szálljon te helyedbe szép meleg eső,
Gyenge, kedves szeleivel meleg nyárszerző!

Pészách első napjára, a reggeli imádságban a *harmat*ért való ima *(tál)*; héber eredetije a *szefárdi máchározban*, ugyanezen ünnepnapi imádságban: sat. לך בשלום גשם ובא בשלום טל

2. Élő Isten nyisd meg nekünk kedves kincsedet,
Mennyei tárházad kincsét; adjad esődet!
Forditsad már szeleidet, folytass bő vizet,
Hideg, havas, bő esőkkel álld meg földünket!

A *sátoros-ünnep* 8-ik napjára, a reggeli imádságban az esőért való (*gesem,* l. M.-Zs. Sz. I. 501—2 l.); eredetije ugyanezen imádságban u. o.: sat. אל חי יפתח אוצרות שמים

3. Kis húgunk mennyasszonyságra készült,
Vőlegényhez mint szép szüz úgy eléjött;
Szentek serege ez napra ugy készült —
Esztendeje mind átkával eltölt. [2])

---

könyvből van véve (l. *Kereszt. Magvető* VI. 106. l.) Az alkalom, melyre az egyes énekek irattak, gyakran hibásan van megjelölve; végre pedig a korán elhunyt derék, fiatal irónak sejtése sem volt róla, hogy az általa lajstromozott ujabb énekek, melyektől jelenkori énekszerzőink, szerinte, tanulhatják azt »a mi ő bennök leginkább hiányzik: igaz érzést s őszinte meleg hangot«, java részökben nem eredeti szombatos énekek, hanem csupán zsidó liturgiai énekeknek forditásai, illetve átdolgozásai. Mindezen okoknál fogva a Nagy Sándor által összeállitott jegyzékre a következőkben tekintettel nem lehettem.

[1]) Ezen énekek ugyanazon sorrendben következnek, melyben Péchi imakönyvében előfordulnak.

[2]) Az ének előtt: »Allegoria; szent házasságnak példázatjában a gyülekezetnek istenhez való szerelmének, szövetségének megujitása; mondatik penig »*kis hugunk*«-nak az angyali *nagyságos* seregekre nézve, az földi emberek gyülekezete.«

Az *ujesztendő* bejövetelekor, az esti ima elején; eredetije ugyanazon imádságban u. o.: אחות קטנה תפלותיה עורכה

4. Az szent nap, már nyugvásban,
Árnyékszerző futásban,
Angyali szorongásban,
Kapúk lakatolásban.

A *Kippúr napja* zárimájában, az ugynevezett *neilá*-ban, Péchi szószerinti forditása szerint, »az imádságnak beajánlása, *lakatolásá*«-ban; eredetije ugyanazon imádságban u. o.: אל נורא עלילה. המציא לנו מחילה. בשעת הנעילה, mit Péchi a második versszakban ekkép fordit:

Csodáktevő nagy Isten,
Bűnbocsátó kedvedben
Végy minket szerelmedben,
Lakatolás köziben.

A fentebbi első versszak Péchi hozzáadása; a többi versszakok tökéletesen megfelelnek a héber eredetinek.

5. Isten leánya, szép szűz mátkája, jó reggel serkenj fel,
Mint tiszta kristály, mint karbunkulus fénylik jó erkölcscsel;
Hajnali nótán, szarvas muzsikán, mondj szép dicséretet.

Az ujév előtti *Szelichótban;* eredetije ugyanezen imádságban u. o.: sat. בת אהובת אל קמה בשחר

6. Aluvó ágyamból, házamból felköltem;
Tartozásom, szokásom szerint az én Uramnak házába jöttem,
Nyomorúságomban, szükségemben az én szemeim csak ő reá néznek,
És számmal csak ő hozzá kiáltok: hallgass meg engemet én igazságom istene.

Ugyanarra az alkalomra; eredetije u. o.: sat. קמתי בצוקי מבית מלוני

II. Egyéb zsidó liturgiai énekeknek Péchi által eszközölt fordításai.

7. Egész föld birája s törvényre hivója,
Életet irgalmat terjessz sajátidra;
Reggeli könyörgést, bün bocsánatjára,
Szüntelen áldozat helyett vedd nagy jónkra.

Új énekeskönyv I. 4a. [1]); eredetije a *szefárdi máchazor*-ban az ujévi reggeli imádságban: sat. שופט כל הארץ ואותה במשפט יעמיד

[1]) A római számok a kéziratot jelzik (l. fent. 253. l. 2. jegyz.), az arab számok a lapszámot; az *imakönyv* egyes kéziratainak megjelölésére nézve, l. fent. 228. l. 1. jegyz.

8. Erős isten nagy erődet mutattad *pésá*don,
Ezért feljebb magasztaltad több ünnepnapodon;
Teremtésért csak szent szombat nem alább áll azon.

U. O. I. 31a l. felirás: ***Phésára való ének***; eredetije ugyanott, a *pészách* második ünnepestejére való ének: אמיץ גבורותיך הפלאת בפסח sat.

9. Erős magasságban dicsőséges széked,
Ez földön lakók közt királyi felséged,
Azok erősitik fénylő ékességed,
Ismétlik, szentelik fénylő ékességed

U. O. I. 80b; eredetije a *szefárdi mácházor*ban, *Kippúr* napja *muszáf*-imádságában, Jehudá há-Lévi költeménye: במרומי ערץ כסא שבתך

10. Fészkéről a madár ha elrepül fennen,
Sionból az Isten elköltözött régen:
Nem kell elveszteni *pislenyit* [1]) ez földön,
Vén atyjok Ábrahám mert él dicsőségben.

U. O. II. 50; IV. 33-a; V. 68a; *imakönyv* Koncz péld. (423. sz.) 364 l.: Felirása: »*Izsák kötözése az áldozat oltárán*« (עקידה); eredetije a *szefárdi* (és *áskenázi*) *szelichot*ban: אם אפס רבע הקן sat.

11. Halld meg szónkat, szót meghalló nagy Isten,
Imádságot ki béfogadsz kedvesen;
Nagy dolgokat cselekedő végtelen,
Rettenetes sok csudákat szüntelen

U. O. I. 1b; II. 122; IV. 50b; V. 21b; felirás: *Kippúr napjára való ének.* Eredetije a *szefárdi máchazorban*, ezen ünnepnek esti imádságában, valamint a *szelichót*ban: שמע בקולי אשר ישמע בקולות

12. Mennyen és földön minden teremtettek
Egységét áldják csak az egy Istennek,
Ily dicsőségét nem adják senkinek
Másnak, sem többnek.

Imakönyv, Koncz péld. (423 sz.) 359. l.; Akadémia II. 150. l.; eredetije a *szefárdi sziddur* mindennapi könyörgései (בקשות) közt, valamint a *Kippúr* napja reggeli imádságában: כל ברואי מעלה ומטה יעידון יגידון sat.

[1]) *Pislen*, vagy *pisleny* a székelyeknél annyi, mint *kis csibe*, *csirke*

13. Noh szent sereg, gyülekezet, szenteljük Istent!
Árál-, *Chásmál*-angyalokkal dicsérjük őtet,
Kik egymást kérdvén: »hol istenek nagy Istene?«
Tisztelik őtet, ki mindent rettent.

Új énekesk. I. 83b.; eredetije, u. o., a *Kippúr* napja *Neilá*-imádságában, Ábrahám ibn-Ezra költeménye: ובכן נקדישך מלך, אראלים וחשמלים.

14. Nyugalomnak ágyából ime felköltem,
Szokásomból én Uramnak házába jöttem,
Szükségemben szemeimet reá függesztem —
Halljad meg kiáltó szómat, igaz Istenem!

U. O. V. 100a l.; felirás: »*Reggel mondandó ének minden nap;*« eredetije a *szefárdi máchározban,* az *ujév* előtti *szelichótban:* sat. מבית מלוני קמתי בצוקי

15. Óh mely sok csudákat miveltél ez éjen!
Első serkenés is szolgáltat csak erre;
Bujdosó nagy szentnek lett győzedelmére;
Hadat vert Ábrahám *Phésa* éjfél éjén.

U. O. I. 32a; felirás: *Phésára való ének.* Eredetije a *Pészách-hággádában* (*máchározban* is) az első ünnepestre való ének; sat. אז רוב נסים הפלאת בלילה

16. Siettem és álmom miatt nem restelkedtem,
Jó szándékkal Úr házába reggel úgy mentem,
Szűmet számmal ő előtt kiterjesztettem,
Minden jómat mert csak nála hittem, reméltem.

U. O V. 101a.; eredetije a *szefárdi sziddur-* és *máchározban* a köznapi, illetve *Kippur*napi reggeli imádság előtti énekekben: sat. חשתי ולא התמהמהתי בתנומות

17. Szent törvény beszédéből ezt hirdetem,
Szent szolgálat rendit előrendelem,
Ez földön gyümölcsöt az Urnak viszem,
Kire talán Úr szemben leszen velem.

U. O. I. 82a; eredetije *i. h.,* u. o.: אערוך מדברי דתי

18. Teremtőm, uram, jóm, méltóságom, jó reggel kereslek,
Imádságommal mind estve-reggel megkereslek;
Te véghetetlen nagyságod előtt állván, csak ámulok,
Mert szivem titkát már általlátod, még mikor szólalok.

U. O. V. 100b [1]); eredetije *Gábirol* költeménye: שחר אבקשך צורי ומשגבי, a *szefárdi mácházor*ban a *Kippúr* napja reggeli imádságának elején.

19. **Uram, kérünk, most mutasd meg irgalmadat,**
Jó válaszszal ajándékozd imádságunkat,
Igazán tehozzád folyamodókat;
Csak te vagy imádsághallgató, jót minden tőled várhat.

Imakönyv, saját IV. példányom elején 26. l.; *Új énekeskönyv*. IV. 7b. l.; fölirás: »*Szombaton reggelre, imádság (tanitás) után való ének.*« A szombathoz azonban semmi köze; eredetije a *szefárdi mácházorban*, a *Kippúr* napja esti imádságában: sat. אנא ה׳ רחמיך יראו

20. **Úr szolgálatjára költem, állottam,**
Szombaton szent nevét hogy magasztaljam,
Hat napi munkával áldjam, imádjam,
Hetedik szentségét másnak ne adjam.

Új énekeskönyv II. 12; IV. 3b; V. 98a; *imakönyv*; Akadémiai példány II. 151; Koncz-féle (423. sz.) 361., saját IV. példányom 13. lap. Felirása rendesen: »*Szombat reggelre való*«; eredetije a *szefárdi sziddúr* szombat reggeli énekei közt: קמתי להלל לשם האל הנכבד sat.

21. **Vidám szivvel, víg zengéssel szenteljük urunkat,**
Az magától élő Istent, kegyelmes atyánkat,
Ki egyedül mennyet, földet s minden állatokat
Formált, szerzett, táplált és tart, csak egyedül mozgat.

U. O. I. 89a; IV 14a; felirás (I.-ben): »*Szombat bejövetelekor imádság után.*« Eredetije a *szefárdi sziddúrban* ugyanezen imádság után, az *áskenázi sziddurban* a mindennapi s ünnepnapi reggeli imádság elején: יגדל אלהים חי וישתבח

Ezen ének tudvalevőleg tartalmazza a Maimúni által felállitott *13 zsidó hitczikkelyt*, mely ugyanazon sorrendben előfordul ezen szombatos énekben is. Az utóbbi, ezen körülménynél fogva, a versfőkben feltünteti a jelmondatot: »*Vallástételem illjen.*« *S* ezen *a zsidó vallástételt magában foglaló szombatos éneket*, több versszak kihagyásával, *átvette az unitárius énekeskönyv.*

---

[1]) Csak ebben az *egy* példányban, s itt az előtteváló énekkel egy huzamban (felirás nélkül) irva, minél fogva *Nagy Sándor* mint külön éneket fel nem ismerte; fentemlitett jegyzékében egészen kimaradt.

Az »Istent dicsőitő magasztalások és esedezések az erdélyi unitária ekklézsiákban,« (II. kiadás, Kolozsvártt 1865), a 7. lapon »Isten tökéletessége« czim alatt tartalmaz egy éneket, melynek hat versszaka közül öt, az 1—3. és 5—6., néhány ujabb s csiszoltabb kifejezéseket nem tekintve, tökéletesen megfelelnek a szóban forgó szombatos ének 1., 4., 5., 8. és 19. versszakának. [1])

22. Világ ura, nagy ura, nagy királya
Még semmit nem formált vala;
Jó kedvéből, hogy formála,
Szent neve ment királyságra.

U. O. III. 6b.; IV. 55b; eredetije a *Szefárdi (és askenázi) sziddur-* és *mácházor*ban előforduló: sat. אדון עולם אשר מלך

III. A zsidó liturgiából, illetve hagyományokból vett daraboknak Péchi által eszközölt költői átdolgozásai.

23. Az Isten irgalma s kiterjedt hatalma
Tündöklik a nagy egen.

U. O. I. 32b. Felirás: *Pésára való;* versfők: *A pésah illyen*

[1]) Összehasonlitás végett idetesszük egymásmellé az unitárius ének 2. és 3., valamint a szombatos ének 4. és 5. versszakát.

Unitárius énekeskönyv.	*Szombatos énekeskönyv.*
2. Lenni téged *hiszünk, Atyánk!*	4. Lenni téged *bátran vallunk*
Áldott Istenségnek,	Áldott istenségnek,
Nincsen mássa, azt is *tudjuk*	Nincsen mássa, *hisszük* azt is
Sehol egységednek.	Sehol egységednek;
Egyedül vagy feje, s vége	Egyedül vagy feje s vége
Mindenben mindennek,	Mindenben mindennek
Halhatatlan, s nagy ereje	*Láthatatlan vagy, de tudjuk*
Van szent felségednek.	*Voltát egységednek.*
3. A te *örök* egységednek	5. A te *drága* egységednek
Nincs testi formája,	Nincs testi formája,
Mert nem vagy test, távol tőled	Mert nem vagy test, távol tőled
Annak gyarlósága,	Annak gyarlósága
Semmiben nincs szentségednek	Semmiben nincs szentségednek
Testhez hasonlása,	*Ahhoz* hasonlása,
Nem járulhat felségedhez	*Csak utálság színed előtt*
Test halandósága.	*Bálványok rútsága.*

A rendelkezésemre nem álló, *régibb* unitárius énekeskönyvekben bizonyára még nagyobb az összhangzás, és találhatók lesznek ezen zsidó ének szombatos forditásának még néhány versszakai, melyek az ujabb kiadásokban, illetve ezen ének ujabb átdolgozásában már hiányoznak.

innepnap.« Tartalmaz számos zsidó legendát azon csodákról, melyek ezen ünnepen valaha történtek; felhasználja a fennebb 8. és 15. sz. a. emlitett eredetieket.

24. Az istennek könyvit a ki megvizsgálja,
Annak méltóságát nagy bölcsnek találja;

Imakönyv: Akadémia II. 190b; saját IV. péld. vége felé; *új énekek.* II. 58; IV. 16a. Felirás: *A szombati imádság után való szép ének;* versfők: *A szombatnak fö szerzö ura az Isten, a kit a jövendö boldogságnak példájára adott.* A szombatot dicsőitő zsidó hagyományos tételeknek feldolgozása, helyenként a fennebb 7. sz. a. emlitett héber eredetinek felhasználásával.

25. Hatalmas munkáju nagy Isten,
Ki nagy vagy minden nap esten.

Uj énekesk. I. 41b.; II. 107. Felirás: *Az ötvenedik napra való;* versfők: »*Heteknek, sengének, törvénykiadásnak innepét így értsük.*« A nevezett ünnepre vonatkozó bibliai, valamint zsidó hagyományos adatoknak feldolgozása.

26. Istennek szerelme, Ádámhoz törvénye,
Kit Isten népének ő szivében önte.

U. O. I. 10b; II. 24 és még egyszer 38. Felirás: *Szombat reggelre;* a szombatra vonatkozó sok zsidó legendát *(hággádát)* tartalmaz.

27. Szent az Isten, az ki ül az *Kérubim*on,
És amaz nagy, szentséges *Szeráfim*on.

Imakönyv: Akadémia I. a *Kippur* napjára való imádságban; Koncz (423. sz.) és saját IV. péld., az imakönyv végén levő énekek közt; *uj énekesk.* I. 54a; II. 114; V. 71a. Felirás: *Szentséges Kippúr napra való;* Versfők: »*Szentsége a Kippúr napjának ez mindenkor s illjen.*« (=ilyen). Főtartalma az ezen ünnepnapi imádságban előforduló *Széder há-ábódá,* több ide vonatkozó zsidó legendával (*midrással*).

28. Ur a nagy Isten a magas mennyben,
Mert uralkodik a tündöklő fényben.

Uj énekek. I. 62b. Felirás: *Sátoros ünnepre való ének;* versfők: »*Úrnak sátorossa vagy öszvegyüjtés innepét így tudd;* a sátoros ünnepre vonatkozó bibliai, valamint zsidó hagyományos adatoknak feldolgozása.

29. Úr az Isten, a ki mennyben, és nagy felség,
Mert ő töle származhatik mindenféle szentség,
Őtet féli és rettegi ez földi nemzetség.

U. O. I. 49b. Felirás: *Uj esztendöre való szent ének:* versfők: »*Uj esztendönek értelmét igy tudd*«; nagyjában költői átdolgozása azon tanulságnak, mely Péchi imakönyvében az *Ujesztendö* előtt áll; voltaképen inkább tanköltemény, mint ének.

IV. Egyéb e korszakból való szombatos énekek.

30. Áldott vagy te szent Ur Isten,
Mennynek, földnek kegyes ura

U. O. I. 23b; szintén *szombatra való ének.*

31. Dicsöségnek szent Ura, Istene,
Tekints alá ez keserves völgyre!

U. O. I. 58a. Felirás: *A szentséges Kippúr napjára való;* a versfőkben e *latin* jelmondat: »*Domine Deus audi preces nostras*«; számos czélzással a szombatosok akkori viszonyaira.

32. Felséges Úr Isten, mennynek földnek ura
Fiaidnak hagytad igen parancsolva.

U. O. IV. 52a. Felirás: *Délesti tanitás elött való ének;* szombatra való. *Nem* azonos a *régi* énekesk. 10. számával, mely ép igy kezdődik.

33. Irgalmas, mindenható, örök Isten,
Ki vagy erős és hatalmas, nagy Isten

U. *O.* V. 23a. Versfők: »*Johannes Sándor;* általános tartalmu, sürü vonatkozással az ó-szövetség meg az apokrifák könyveire.

34. Istenem, ne itélj rossz utaimért,
Ne mérj reám mértéket sok vétkeimért.

U. O. III. 3; a 38. zsoltár szabad átdolgozása.

35. Istenünknek az ő utát valaki keresi,
Dicsőséges szent törvényét ez igen.

U. O. I. 21a. Versfők: »*Johannes Bökény*«; mint tartalmából kiviláglik, *Szombati ének.*

36. Jerusálemnek gyönyörüségét
Uram add meg igért dicsőségét.

U. O. I. 78. *a.* Felirás: *Jerushalem jövendö kedves állapottyáról való Exekeszika*« (igy!) és utána: »*Nóta:* »*Jézus*

Chrisztus Istennek szent fia;« Jesajás 54. fejezetének költői feldolgozása.

37. Már elkezdetett az uj esztendő,
Melyet Isten hagyott, légyen ülendő.

U. O. II. 91; felirás: *Ujesztendőre;* versfők: »*Magyari Péter.*

38. Oh, mely félelmes rettegés lesz az nagy itélet,
Mikor az Isten minden állatot tüz által megéget

U. O. IV. 30 b. Felirás és versfők nélkül. Kirivó szinekkel s helyenként nagy költői erővel festi az utolsó itélet iszonyait; alig *szombatos* ének, valószinübb, hogy *református.*

39. Parancsolatjából az Úr Istennek.
Szenteljük ez napot áldott, szent nevének

U. O. II. 93. Felirás: *Ujesztendőre;* versfők: *Petrus Magyari.*

40. Seregeknek szent hatalmas királya,
Könyörgésem székedet megtalálja.

Imakönyv: a Muz. péld. elején; saját 4. péld. vége felé; *uj énekesk.* III. 5., V. 103a. Felirás (III.-ban): *Szombat végére való;* versfők: »*Sinka György«.*

41. Szent Mózes próféta harmadik könyvében,
Azon könyvének tizenhatod részében,

U. O. IV. 41a. Felirás: *Sanyargatás ünnepére* való; versfők: »*Sanyargatás ünnepére lelki indulatból szerzette Gerghli az igaz istenfélő atyafiak számára énekét.«*

42. Szent szombatod, kegyes Istenünk, mely kedves minálunk,
Kit, hogy értünk békeséggel, érte szivből áldunk.

Uj énekesk. I. 13. a; II. 33; IV. 22b; V. 110b. Felirás: *Szombatra való;* versfők: *Stefanus Tolnai.«*

43. Társ-szenvedhetetlen mennybéli nagy Isten,
Kinek lakó helye van magas mennyekben.

U. O. IV. 36a. Felirás: *Jeremiás siralma;* tartalma: Jeremiás siralma 5. fejezetének hosszabb bevezetéssel ellátott, szabad átdolgozása. Ugy látszik, csak hiányosan jutott ránk, versfői ugyanis: »*Tia arra, hogy jól cselekedjék a mi eeid.«*

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Péchi Simon s az e korbeli szombatos prózai irodalom.

I.

Ezen irodalom jellemzése és jelentősége. — Ránk jött termékei mind Péchi tollából folytak. — Péchi utazási naplója és oratiói. — A szent atyákból kiszedegetett tanulságok. — A zsoltárok forditása és magyarázata. — Péchi e munkájának tudományos jelentősége és vallásos iránya.

Az e korbeli szombatos prózai irodalom terjedelemre és tartalomra nézve, összehasonlíthatatlanul nagyobb s fontosabb a kőltőinél. Művelődéstörténeti és tudományos tekintetben az összes szombatos irodalom legjelentékesebb része, olyan, melyhez hozzáfoghatót a magyar irodalomban egyáltalán nem, a világirodalomban pedig csak ritkán és csak megközelítőleg találunk. Szellemre és irányra nézve megegyezik az e korbeli szombatos költészettel; mind a kettő zsidó irodalmi termékeknek forditása, illetve átdolgozása. Csakhogy az utóbbinak tárgya a zsidó liturgia, míg a szóban forgó prózai munkáké: a zsidó biblia-magyarázat, a zsidó erkölcstan és vallásos gyakorlat.

Ezen különféle munkák egytől egyig az akkori bibliai-exegesis s héber nyelvtudomány teljes magaslatán állnak. Egyebek közt a zsidók régi irodalmából magvas magyarsággal forditanak, illetve átdolgoznak több olyan héber munkát is, mely egész a mai napig valamely más nyelvre még nincsen leforditva.

S ezen egész irodalom, melyre valójában büszkék lehetnénk, nemcsak hogy kiadatlan, hanem mondhatni, még teljesen ismeretlen. Mindössze csak néhány száraz czimet s apróbb töredéket közöltek belőle, s ezt is többnyire helytelenül. Legtöbb termékeit még egyáltalán nem, vagy csak hibásan ismertették.

A szóban forgó irodalom egészen Péchinek a műve; midőn ismertetjük, voltaképen Péchi irodalmi tevékenységét ismertetjük. — Teljesség kedveért a következőkben felsoroljuk Péchinek az előbbi korszakból való régibb és más tartalmú műveit is,

a mennyire az megállapitható, keletkezésök kronologiai sorrendje szerint. Ezen sorrend ugyanis tanulságos azon fokozatos fejlődésre nézve, melyen Péchi szellemi és vallásos élete keresztülment: kezdődik zsidó szellemű vallásos énekekkel, folytatódik olyan művekkel, melyek a zsidó tudományból, vagy a zsidó erkölcstanból indulnak, s végződik olyanokkal, melyek a zsidó vallásos gyakorlatra tanitanak.

Péchi művei, melyekről tudomásunk van, a következők:

1. Az 1580 és 1599 közt irt **Utazási naplója**, melyről fennebb [1]) elbeszéltük, hogy báró Orbán Elektől »elprédáltatott.« Nyomtalanul elveszett.

2. Többrendbeli **Oratió**, azaz olyan beszéd, melyet akkori szokás szerint, diplomatiai küldöttségek élén tartott volt. Két ilyen *oratió*-ról van tudomásunk. Az egyik *»lengyel király előtt volt«* s valószinűleg 1602-ből való, midőn Péchi Báthori Zsigmonddal Lengyelországban járt [2]); a másik *»az némettel való békesség confirmatiójáról volt,«* s az ilyennek tartására a II. Mátyás valamint Ferdinánd biztosaival folytatott béke-alkudozások több izben szolgáltattak alkalmat Péchinek. Az előbbit 1700. szeptember 17-ikén Teleki Mihályné, Vér Judit, több egyéb iratokkal Barcsai András kezéhez adta »az méltóságos Gubernium számára,« s így nem lehetetlen, hogy még napfényre kerül. Mind a két beszéd valószinüleg latinul volt fogalmazva.[3])

3. Az szent Atyákból kiszedegetett tanulságok.

Péchi e munkáját már régibb irók említik [4]). Teljes czime: *Az szent Atyákból kiszedegetett tanulságok, magyarra sidóból fordittatott mind magyarázatjával egyetemben* Pétsi Simontól *az Isten törvénye szerető atyafiak kedviért és éppületekért.«* *Kriza*, Péchi iródeákjának, Bet Jánosnak 1629-ben irt másolata után, több mutatványt közöl belőle [5]), de nem sejti, hogy az általa közzétett »magvas tartalmu közlemények« a talmud, erkölcsi

---

[1]) 161. és fent. 195. l.

[2]) Fent. 165. l.

[3]) L. róla *Tört. Tár* 1881. évf. 145. l. Az u. o. 12. sz. alatt emlitett »Péchi és ifj. Rákóczy György temetési orátiója«, nem Péchi illetve II. Rákóczi *által*, hanem *fölöttük* tartott halotti beszédek.

[4]) *Horányi*, Memoria Hungarorum etc. III. 66—7. l.; *Sándor István*, Magyar könyvesház 68. l. *Bód Péter*, Magy. Athenás 223. l.

[5]) *Keresztény Magvető* X. 45—9. l.

tételeket tartalmazó, *Pirké-ábót* czimű részének a forditása. A *Pirké-ábót*-hoz irt magyarázatot, melyet Péchi itt szintén leforditott, Kriza mutatványai nyomán nem sikerült közelebbről meghatároznom. A kézirat epigraphiuma szerint Péchi e műve »Anno mundi 5381-ben«, azaz 1620—1-ben fejeztetett be.

4. A zsoltárok forditása és magyarázata.

E nagyszabásu munka, mely bármely nép akkori irodalmának becsületére válnék, a szombatosság virágzása idején közkézen forgott [1]). Ránk azonban csak *egy* példányban jutott, de olyanban, mely Péchi házában és felügyelete alatt készült és részben magának Péchinek a műve.

A csinosan kiállitott kis negyedrétű kézirat a székelykeresztúri unitárius főgymnasium tulajdona [2]). Egy, az 50. zsoltár második felét tartalmazó levélnek kivételével teljes [3]), mindenütt ép és könnyen olvasható. Két különféle irást tűntet föl: az egyik magának Péchinek kezeirása, a másik egy másolóé, ki a kézirat végén megjegyezte: »**S. P.** (azaz Simon Péchi) *Translator*« és alatta: »*Finivit* **J. B.**« azaz *Joannes Bet,* kivel már fennebb találkoztunk, mint szombatos másolóval. Az általa irt részeket Péchi gondosan corrigálta. Ugyancsak Bet Jánosnak keze felismerhető a czímlapon is, melyen a következők olvashatók:

»*Psalterium* cum explicationibus vocum non cujlibet obviarum, ex Hebraica veritate Hungarice translatum per Magnif. D. (= Dominum) Simonem Pechium.«

»Initium describendi sumpsi cum Anni pracsentis Millesimi vet. (= videlicet) sexcentesimi vigesimi noni secundum numerationem Christianorum Mensis Septembr. 23 die, sequenti scl. (= scilicet) die sol. post jejuniam *Godolia* [4]).«

»Laus Deo semper et ubique
et dicat ois (= omnis) populus Amen.«

A kézirat szöveget és magyarázatot tartalmaz. Az előbbi,

---

[1]) L. Péchi levelét, Protest. Egyházi és Isk. Lap 1880, 369. l.

[2]) *Jakab Elek* könyvtárából került oda; közbenjárásának köszönöm, hogy a nagybecsü kéziratot, mely unicum, alaposan tanulmányozhattam.

[3]) Ezen hiány pedig más kéziratból pótolható; szerencsés véletlen, hogy az *Uj énekes könyv*-nek III. számu (birtokomban levő *Dux*-féle) példánya épen ezen zsoltárral kezdődik.

[4]) *Godolia*, vagy helyesebben: *Gedáljá* böjtnapja, a zsidó ujévre következő böjtnap.

a zsoltárok forditása, meglehetős öreg betükkel van irva; a magyarázó jegyzetek apróbb folyó irást mutatnak s majd a szöveg mellett, majd alatta állnak, majd pedig keretként körülveszik a forditást. Bizonyos szembetünő jegyek megjelölik a forditás azon helyét, vagy szavát, melyre az illető magyarázat vonatkozik. A jegyzetekben előforduló héber irás, a mennyiben, mint például a 119. és 145. zsoltárban, Péchi tollából folyt, szépen s biztosan s úgy látszik, gyorsan irt betüket mutat.

A fentidézett czímlap szerint a leiró 1629. szeptember 23-án fogott a másoláshoz; akkor tehát már befejezett munka feküdt előtte. Másrészt a 107. zsoltár 31. verséhez irt jegyzetben Péchi hálát ad »Jákob istenének«, ki — úgymond — »annyi dajkálkodással méltóztatta bebizonyítani, hogy jó emlékezetben az én lelkem ő szt. felsége előtt... Hosszú búdosásimból haza vezérlett; *fogságomból, negyedfél esztendeig való rabságomból felszabaditott«* stb. Ebből következik, hogy Péchi csak miután a börtönből kiszabadult, azaz 1624 november után irta e művet, mely tehát 1625 és 1629 közt keletkezett.

Péchi zsoltárforditása nem az eredeti fenséges nyelvezetének és sajátos zengzetes ritmusának feltüntetésére fekteti a fősulyt, hanem arra, hogy a héber szöveget lehetőleg leghívebben adja vissza. Ha valamely héber szónak vagy szólásmódnak, vagy annak akár csak grammatikai alakjának a magyarban nem talál tüzetesen megfelelő kifejezést: körülirással él, mire a jegyzetekben gyakran szokott figyelmeztetni [1]).

Nagyjában finom érzékkel bir szövegének költői szépségei iránt, melyekre a jegyzetekben helyenként figyelmeztet[2]). A XVII. század elejének magvas székely magyarságával rendesen találóan kifejezi a zsoltárok fennkölt szellemét, csakhogy találóbban ott, hol a zsoltárköltő hatalmasan pengeti hárfáját, mint ott, hol lágyabban rezgeti lyrája hurjait. Polgári és vallásháborúk által

---

[1]) Mindjárt az első zsoltár első szavait »Boldog az ember« például így forditja: »*Sokféle bódogságok követik* azt az embert,« mit az idetartozó jegyzetben következőképen igazol: »Az *Bódogság*nak igije a sidó nyelven mindenkor *sok szám*ban magyaráztatik (in plurali tantum usurpatur), mert az ember bódogsága nem áll csak *egy* dologbúl, hanem többekbül is.« Ezen, a megfelelő héber szónak אשרי többes számú alakjából induló forditást, illetve magyarázatot *Kimchi*től vette át; l. ennek zsoltár-commentárját e. h.

[2]) L. péld. a 104. és a 145. zsolt. elejéhez irt jegyzeteit.

dúlt türelmetlen korszakának, a szombatosság erőszakos elnyomásának, kivált pedig minapi kemény fogságának s egyéb keserü tapasztalatainak befolyása alatt történhetett, hogy Péchi legjobban tudja eltalálni a diadal s a bosszú, a fenyegetés és az átok szenvedélyes kitöréseit, kévésbbé szerencsésen az áhitat és hála, vagy az öröm benső, lágy hangjait.

A forditásnál érdekesebbek a nálánál rendesen terjedelmesebb jegyzetek. Számos nagybecsü adatot tartalmaznak a XVII. század első felének irói s népnyelvére, tudományos felfogására, vallásos mozgalmaira, mívelődési viszonyaira, itt-ott Péchi életére nézve is. Megmondják, mikor, ki által s milyen alkalommal irattak az egyes zsoltárok, mi a tartalmuk és czélzatuk. Fejtegetik a héber szöveg grammatikai alakjait; figyelmeztetnek bizonyos részletek voltaképi jelentőségére, s utalnak fenforgó nehézségekre, melyeket megoldanak majd régibb theológiai, illetve tudományos tekintélyekre hivatkozva, majd pedig a történelemre, vagy az akkorbeli természettani ismeretekre. Azonkivül igazolják a fordítás helyes voltát, polemizálnak, jó tanácsokat osztogatnak, buzdítanak, intenek és megrónak; mindnyájokból pedig mély vallásosság és szilárd meggyőződés beszél hozzánk.

Ezen jegyzetek világosan megmutatják a roppant tudományos készüléket, melylyel Péchi dolgozott. Hivatkozik bennök az ó- és ujszövetség könyveire, a régi kaldeusi bibliaforditásokra (*tárgúmim*) a Vulgatára, Jesephusra és Münster Sebestyénre, kinek zsoltárcommentárját itt-ott felhasználta [1]), leggyakrabban pedig a biblia-utáni zsidó irodalomra.

Sűrűen idézi a talmudot és gyakran terjedelmes darabokat fordít belőle, melyeket zsidó szokás szerint egyszerüen mint »a bölcsek,« néha mint a »zsidó bölcsek« megjegyzéseit vagy magyarázatait, de rendesen a forrás közelebbi megjelölése nélkül szokott bemutatni. Hasonlóképen felhasználja a nagy *midrás*-irodalom legkülönfélébb termékeit, kivált a zsoltárokhoz irt *Sóchár-tób* czimű midrást [2]); majdnem minden lapon pedig több-

---

[1]) Zsolt. 119, 166, a jegyzet végén: »Munsteri opere implevi;« v. ö. 27, 17.

[2]) Hogy a *Sóchár-tób*-ot önállóan felhasználta, következik abból, hogy, a nélkül hogy megnevezné, mint a bölcsek magyarázatát idézi olyan helyeken is, hol a zsidó commentárokban nem történik rá hivatkozás.

ször hivatkozik a régibb zsidó bibliamagyarázókra: Hái gáonra, rabbi Salamon ben-Jiczchák (Rási-)-ra, Ibn-Jáchjára, [1]) leggyakrabban a »bölcs Kimchi«-re [2]), kinek zsoltár-commentárját többnyire követi, helyenként épenséggel kivonatolja. Ezen zsidó tekintélyek nevei mellé, zsidó szokás szerint, gyakran hozzá teszi: nyugodjék rajta békeség! [3])

Péchi a másfél ezer éves zsidó-theologiai irodalom roppant terén olyan olvasottságot és meglepő jártasságot tanusít, hogy könyve beillenék akár egy akkorbeli nagytudományu rabbi munkájának, s még az ilyennek is válnék becsületére.

Másrészt azonban tény az, hogy Péchi, épen mivel teljesen áll a zsidó irodalom befolyása alatt, csak vajmi csekély önállósággal értelmezi a zsoltárokat. Rendesen valamely régibb zsidó magyarázatot szokott elfogadni; néha több ilyent állit egymás mellé, melyeket összeegyeztet, vagy melyek közül egyet, mint valószinűbbet, vagy »igyenesebbet« megjelöl. [4]) Önálló nézetet csak ritkán koczkáztat.

Nem kevésbbé érdekes Péchinek e munkában elfoglalt vallásos álláspontja.

Minden alkalommal erősen kiemeli a régibb unitáriusoknak a zsidókéval megegyező szigorú felfogását isten *egységes* voltáról, s istenre nézve erélyesen visszautasít mindent, a mi emberi, vagy egyátalán anyagi tulajdonságnak látszik.

Krisztus, mint Bogáthinál (fent. 147—8. l.), úgy ő nála is nem tulajdonnév, hanem általában a »felkent,« a héber *masiách* szószerinti görög forditása. *Messiás* és *Krisztus* azonos fogalmak nála: csakhogy *Messiás-Krisztus*-nak mondja Dávid királyt ép úgy, mint azt a jövendőbeli messiást, a ki ellen, zsidó hagyomány szerint, Góg és Mágóg fognak harczolni.

Azon zsoltárokat, melyeket az egyház Jézusra szokott vonatkoztatni, majd Izráel népére, majd Dávid királyra, majd a zsidók által várt messiásra magyarázza; azon helyeket pedig, melyekkel a kereszténység Jézus istenségét szokta bizonyitani, a

---

[1]) Zsoltár-commentárját, a nélkül, hogy megnevezné, gyakran szószerinti forditásban idézi.

[2]) Igy nevezi például a 6. zsolt. elején, rendesen csak *Kymhi*.

[3]) עליו השלום; így péld. a 119. zsolt. elején.

[4]) L. péld. 7, 1; 114, 6; 115, 1. sat.

nélkül, hogy ez ellen nyiltan polemizálna [1]), mindig úgy értelmezi, hogy a keresztény felfogás helytelennek tűnjék ki. Az ilyen zsoltár, például, mindjárt a 2-ik, mely a népeknek isten felkentje ellen intézett támadásokról szól. A kereszténység itt a messiás *(masiách)* alatt Jézust érti; Péchi összefoglalván Kimchi és Rási idetartozó magyarázatait, a következőket irja e zsoltár elején:

»Historia és betü szerint mondatott ez zsoltár a philisteus pogánok ellen, kik királyságának kezdetében kétszer is felgyülekeztek Dávid ellen; expresse találod 2. Sám. 5. Ismeg allegoria s jövendő prophetiával Gog Mágognak a Messiás ellen támadásáról. Ezek 38, 39; Zachar. 14.«

Ezen zsoltár 7. versének szavaiban »Isten azt mondotta felőlem: *fiam* vagy te nékem; én ez mai napon *szültelek* téged,« az egyház bizonyítékot lát arra nézve, hogy Jézus »Isten fia«. Péchi idetartozó jegyzete azt mondja, hogy »az Isten szülése, uj jó állapotra, méltóságra való emelés,« s arra utal, hogy az *Apostolok cselekedetei* 13, 33 e szavakat Jézusra vonatkoztatják ugyan, de csak képletesen; Jézus istennek »nem fia igazán.« [2]) Ugyanezen zsoltár zárszavaihoz: »Bódogok mindenek, kik ő hozzá folyamodnak« megjegyzi: »Kik Istentől adatott Messiásoknak, Christusoknak ismerik« — t. i. Dávid királyt.

Még jellemzőbb e tekintetben a 22. zsoltár, melyben maguk az evangeliumok szószerint teljesült jövendölést látnak Jézus kínszenvedéseire. Péchi a következő megjegyzéssel vezeti be:

»*Hosszu rabságáról a zsidó népnek iratott* [3]). Némely szókat, verseket az Evangelisták nem zsidóul, hanem kaldeai nyelven *utalnak* a Jézus szenvedéseire; ne csalattassék meg az olvasó, ha úgy nem találná olvasni a zsidóba, mint az Evangelistáknál kiiratott ebből a zsoltárból.«

De azért az egész zsoltár magyarázatában különös gondot fordít arra, hogy az eredetinek azon részleteit, melyek az evangeliumok szerint »utalnak a Jézus szenvedéseire,« nem azoknak, hanem a zsidók értelmében mutassa be [4]).

---

[1]) Csak *egyszer* teszi a »pápista felfogás« ellen 114, 34.

[2]) V. ö. 29, 1. jegyz.: »Ez 29. psalmussal szólittatnak a zsidók, kik *Isten fiai*-nak sok helyen mondatnak.

[3]) Ezt *Kimchi* után irja.

[4]) *Mátyás* 27, 46; *Márk* 15, 34 összevetve ezen (22.) zsoltárnak 2. és 17. versével. Az utóbbi helyen, például, Péchi fentartja a *mászorá* olvasását: כארי, megjegyezvén, hogy a Vulgata olvasása: »*foderunt* — által verték —

A 122. zsolt. 4. versében alkalmat talál arra a megjegyzésre, hogy Izráel fiai a jeruzsálemi templomban [1]) »nem *papnak, se semmi embernek,* hanem csak az *egy Istennek* gyuntanak« [2]). Hasonlóképen helyteleníti, úgy mint a zsidók, a kulcsolt kezekkel való imádkozást, mivel »kezünk felemelését és kiterjesztését olvassuk az irásban, de összefogását, az mint most szokták, *két tenyerét hogy összetegye, nincsen sehul az irásban;* nem tudom, hol vötték.« (95, 6. jegyz.)

Ezzel ellentétben keresve keres minden alkalmat, hogy a zsoltárokkal kapcsolatos zsidó vallásos gyakorlatokat feltüntesse, sőt egyenesen tanítsa s ajánlja.

A 29. zsoltár után például megjegyzi: »A kik a soltárt *minden héten* dévő szóbúl [3]) elmondják, első napján az hétnek, vasárnapon eddig mondják,« mi tudvalevőleg megfelel a zsidóknál szokásos eljárásnak.

A 81. zsoltár elején megjegyzi, hogy az ujesztendő napjára való, »mely a *Tysri,* avagy október ujságán szokott lenni, ki *kürtölésnek s emlékezetnek innepe is.*« [4]) Ennek kapcsán hosszasan fejtegeti a zsidó ujév jelentőségét, végül azt is állitván, hogy »az uj esztendő természet szerint, a csillagok, planéták változása, helyükön állása szerint akkor kezdetik,« mivel akkor »a planeták aspectusi« az egész esztendőre nézve »országokra s nemzetségekre igazittatnak hozzá, vagy jóra, vagy gonoszra, vagy áldásra, vagy büntetésre« [5]).

A 102. zsoltár előtt irja:

»*Bőjt napokon szokták mindenkor ezt mondani az Izrael fiai.*«

A 113. zsoltár elején:

»Ez következendő 6 zsoltárokat el szokták mondani minden ujhold innepen, a Pasah, Svuóth és mindenik három főünnepeken.«

A 121. zsoltárról elmondja:

---

nincsen a sidó irásokban.« L. még Zsolt. 31, 6, mely verset, *Lukács* 23, 46 szerint, a haldokló Jézus mondta volt, Péchi megjegyzését a פריתה szóhoz.

[1]) Péchinél mindig latinosan: templum.

[2]) Péchi következetesen *gyunni* és *gyunás*-t ír.

[3]) Valószinüleg tollhiba e helyett: *dívó szokásbúl.*

[4]) יום הזכרון és יום תרועה

[5]) A zsidó felfogás kedveért, mely az *ujévet* a *tisri* hó *ujhold* napjával kezdi, ezen zsoltár 4. versét nem szószerint, hanem a zsidó hagyomány értelmében így fordítja: »Fuvalljatok kürtöket az *uj hold s uj esztendő* napján.« V. ö. fent. 126. l.

»Utra induló és úton járó embereknek commendáltatik igen ez psalmus, hogy mikor kiindul házától hétszer mondja el, és mikor vissza indul is onnat, a hova ment volt hétszer, (hogy) járjon mindenütt az teremtő Istennek oltalma alatt« [1]).

A 137. zsoltár 4. verséhez irt jegyzetben, a zsidó gyakorlatnak megfelelően, felsorolja a zsoltárokat, melyeket »ma is mondanak imádság végében, kit-kit az ő napján« [2]). — A 145. zsolt. 10. verséhez pedig ezeket jegyzi meg:

»Elrendelték a bölcsek: akármi ujságot esztendőn által, uj gyümölcsöt, jó szagú füvet, ételt, italt lásson, vegyen magához az ember: mindjárt áldani tartozik érette annak teremtőjét, és parancsolatszegés, ha elmulasztja. Ha ki penig abban szeretettel, vigyázattal eljár, szentnek és Istenáldottnak, kegyes embernek tartatik. Mely áldásnak rövid formája csak ilyen: *Áldott vagy te szent Ur, ez széles világnak királya, ki a földből* jó szagú füvet, és vagy gyümölcsöt fáról *teremtettél* etc.; vagy ha ujságot lát az esztendőben: *Ki élettel megtartottál és ez üdőre juttattál.* De mindenkor a *királyságnak* igéjét [3]) is oda mondja, mint im utána az harmadik vers ugyan világosan bizonyítja és tanítja [4]).«

Péchi imakönyve majdnem ugyanezekkel a szavakkal vezeti be a szóban forgó zsidó hálamondatok részletes felsorolását.

Végül, mint idevágó jellemző apróságot idetesszük a zsoltárok utolsó verséhez irt jegyzetet:

»Mivel végső és fejező verse ez az szent léleknek, hagyták a bölcsek, hogy kettőztesse mindenkor az ember és *kétszer mondja* [5]).

A zsidókat és vallásukat dicsőítő jegyzeteket más helyen fogjuk ismertetni.

---

[1]) A 121. zsolt. a תפלת הדרך fő alkotó része; a szefárdi ritus szerint *hat*szor mondják el; Péchi, ki *hét*szer elmondatja, nyilván összetévesztette azon néhány verssel, melyet ez alkalommal ugyanezen ritus szerint tényleg hétszer kell ismételni.

[2]) מזמור של יום.

[3]) מלכות a hálamondatok kezdete: Áldott vagy ... világnak királya.

[4]) L. ugyanezen zsolt. 13. versét:

[5]) A כהת״יה-nak a zsidóknál szokásos kettőztetése.

II.

»Millé de-ábót.« — »A szentséges törvénynek 365 tiltó parancsolati.« — Forditások *Izráel ben-József Alnákvá* vallás-erkölcsani műveiből. — *Ibn-Gábiról* »Válogatott gyöngyei.« — Rövid kivonatok különféle zsidó könyvekből. — *Áser ben-Jechiel* »Orchót-chájim« czimű könyvének forditása. — Mózes öt könyvének forditása és magyarázata; — Politikai és magánlevelek; emlékiratok.

5. Chájún József »Millé de-ábót« (= Az atyák szavai) czimű könyvének forditása.

A kolosvári unitarius főiskola könyvtárában őriztetik egy 250 ívrétü levélből (500 oldal) álló kézirat, melynek czimlapja nincsen. Az első oldalon későbbi kéztől: »*Péchi Simon Irási, uide ad Calcem.*« A kézirat utolsó, nagyban megcsonkított lapjának végén csakugyan tisztán olvasható Péchinek, számos leveléből ismeretes sajátkezű aláirása. A széleken itt-ott kissé megrongált kódex utolsó öt levele szakadozott és hiányos, kivált az epigraphiumot tartalmazó utolsó lap, melyen, Péchi aláirásán kivül, még csak a zsidó és keresztény időszámitás szerinti keltezetnek néhány töredéke található, csakhogy épen az évszám nincsen közte. [1])

Az utóbbit azonban, valamint a könyvnek címét és tartalmát megtudjuk az első lapon álló előljáró beszédből, mely, bár a szélekeken mindenütt hiányzik néhány szó, megis elég világos értelmet nyujt, s ekkép hangzik:

»Elől járó beszéd [2])

Ez előtt néhány esztendővel megfordítván az *sectiókat* . . . (magyarázatjá)-val egyetemben, sok tanuló és jóra ügyekező atyafiaknak (hasznára?) esmertem lenni. De az jelen való 5390 esztendőben az(az 1629—30-ban) azonban akadván Kolosváratt más author, doctor em-

[1]) Az epigraphiumból még csak ezek olvashatók: » . . . (hóna) *k 14. napian . . . Termtéstül . . .* ב א *Chrus. urunk . . . die 17. Aug. a holnap szám Augustus . . . l. holnaphoz egészen . . . és amanrak 19-dik napja . . . concurralt . . .* **Simon Péchi.**«

[2]) Az eredetiben: *Elől iaro beszed*; itt és a következőkben a ma szokásos helyesirást használtam. A kézirat hézagait 3 ponttal (. . .) jelöltem meg; a zárjelek közé tett szavak, vagy betük saját hozzáadásaim a hézagok hozzávetőleges kitöltésére.

lékeze... *Joseph Chaion* [1]) magyarázatja kezembe, ki nekem az előtte (való) magyarázónál bölcsebbnek tetszenék: nem türhetem ... azon tanuló atyafiak kedveért az ujabb magyarázó után (annak) magyarázatját ujitanom és külön ez ujab magya(rázatot) az textus után arithmetica cotajával ragasztanom, hogy ... már könnyü lészen ez előtt való magyarázat, az kis hely(ett, ezt) az ujabbat minden akadály nélkül utána olvashat (ni, mely) nem láttatik semmiben ellenkezni, hanem csak bővebb értelemmel magyarázni és fejtegetni.«

Ebből következik, hogy Péchi 1630 körül fogott e munkájához, mely nem egyéb mint *Chájún József* »Millé de-ábót« czimű könyvének teljes forditása. Ezen először Konstantinápolyban 1578-ban megjelent könyv terjedelmes magyarázatott tartalmaz a talmudnak *Pirké-ábót* (Az atyák szakaszai) nevű részéhez, ugyanahhoz, melyet Péchi »A szent atyákból kiszedegetett tanulságok« czim alatt, egy másik, rövidebb magyarázattal együtt már 1621-ben leforditott. (l. fent 264. l.).

Péchi a talmud szövegét lehetőleg szószerint, Chájún kommentárját többnyire híven fordítja. Az utóbbit azonban sűrűen megtoldja kisebb-nagyobb hozzáadásokkal, melyek majd az olvasó számára közbeszúrt rövid magyarázó jegyzetek, [2]) majd pedig az idevágó irodalomból átvett terjedelmes darabok. [3])

A *Pirké-ábót* fejezeteit majd *sectió*-nak, majd *leczké*-nek, majd héber nevükön *perek*-nek nevezi; [4]) az egyes talmudi tételek mint *Textus* vannak megjelölve, melyre azután, apróbb irással, Chájunnak odatartozó magyarázata következik. A vaskos kódex java része Péchinek kezeirását tünteti fel, mely ügyes s biztos vonásokban mutatja az itt-ott előforduló héber betűkkel irt szavakat és mondatokat. Néhány darabot valamelyik iródéakja

[1]) A másoló eredetileg *Calaron*-t irt, Péchi helyesen kijavította *Chaion*-ra, mely név alantabb s a következőkben mindig helyesen igy van irva.

[2]) II. 8-ban, például, Chájún szavait וביאר הרמב"ם ז'ל így fordítja: »Ezt pedig az magyarázatot cselekedte és irta az bódog emlékezetü רמבם — Rambam — az az: *Rabbi-Mose - Ben - Maymon*«; más helyen a רש"י szót, az akkor elfogadott nézet szerint, így magyarázza: »*Rasi*, azaz: *Rabbi Salamon Jarki.*«

[3]) II. 13-ban, például, a *Résít-Chochmá*-ból, mely könyvből P. később több fejezetet lefordított (l. alant. a 7. sz. a.)

[4]) Az v. fejezet felirásában mind a három elnevezést használja »Ötödik *Perek, Sectio, Leczke.*«

másolta, kinek ügyetlen, gyakran hibás héber irásán Péchi keze utólagosan sokat javítgatott.

6. A szentséges törvénynek 365 tiltó parancsolati, *vagy* a Szemág első részének fordítása.

A következő (7.) szám alatt ismertetett kézirat elején van egy külön lapszámozással ellátott s úgy látszik, utólagosan hozzávarrt töredék, mely csak a 19. lappal kezdődik s a 66. lappal végződik. A czímlapból szerencsésen fenmaradt egy rongyos darab, melyet a lapok közé dugva találtam; a következő, részben könnyen s elég biztosan kiegészíthető sorok olvashatók rajta:

(A sze)»ntséges Törv(énynek)
(Hár)om száz-hatvan öt
(tiltó) Parancsolati«

és alatta: »*Izsák Tirna*[1]) mondotta: Hat száz és tizenhá(rom parancsolata van at)yádnak Istenednek, mely(ek részben) hagyók, részben tiltók. *Hagyók* azok, a melyek (mo)ndjá(k) . . ., miket kelljen cselekedni; *(tiltók* azok, mely)ek tiltnak és ellen« . . .

»*A Tiltó*« (parancsolatok ezek) . . .

Ennek megfelel a kézirat tartalma. A szóban forgó töredék ugyanis felsorolja Mózes öt könyvének *tiltó* parancsolatait, melyeknek számát tudvalevőleg 365-re teszi a zsidó hagyomány. A sorrendre úgy mint az egyes parancsolatok fejtegetésére nézve, szorosan követi *Móse ben- Jákob*nak a *Coucy-ból való fejedelem*nek *Széfer miczvót gádol* (rövidítve: *Szemág)* azaz: *Parancsolatok nagy könyve* czimű ismeretes munkáját, melynek első része a tiltó parancsolatokat tárgyalja. A kéziratból megmaradt 47 lap tartalmazza a *Szemág* tiltó parancsolatait a 37-ik-nek közepétől egész a 124-iknek végeig.

A forditás valószinűleg csak a *Szemág* ezen első részére

---

[1]) Itt kezdődik az *előljáró beszéd*, melylyel Péchi az általa fordított könyvet, szokása szerint, bevezeti. A héber eredetiben ennek nyoma sincsen. *Izsák Tirna,* másképp *Nagyszombati Ájzek,* 1421 előtt meghalt magyar rabbi volt, kinek csak *Minhágim* czímű könyve maradt ránk; l. *Kohn,* A zsidók története Magyarországon I. 345 és 347. l. Ezen könyvében azonban az itt idézett passus nem található; Péchi honnét vette? vajjon a מהר"י מטראני-vagy valamely hasonló abbreviaturából tévesen kiolvasta-e a számára közel fekvő magyar rabbi nevét (טראני vagy טירני(?) = טירנא) — rejtély, melyet meg nem oldhatok.

terjedt; csak *erre* utal a fennebb ismertetett czímlap, mely csupán a 365 tiltó parancsolatot emliti. Lehetséges ugyan, hogy a teljes munka, ezen első rész befejezése után, tartalmazta a *Szemág* második, a 248 *hagyó* parancsolatot tárgyaló részét is, s hogy ennek szintén volt külön czímlapja; de ez nagyon is valószinűtlen. Péchi ugyanis a munka előttünk fekvő részében számos helyen alkalmat keres arra, hogy a tiltó parancsolat mellé oda tegye a vele kapcsolatos *hagyő* parancsolatot s ennek zsidó szokás szerinti gyakorlatát, mit bizonyára nem tesz, ha fordítani akarja a *Szemág* második részét is, mely ezeket behatóan tárgyalja. Követelte s elvárhatta, hogy szombatosai *tartózkodnak* attól, mit a zsidó vallás *tilt;* de nem követelte, mivel a körülményeknél fogva nem is várhatta, hogy hívei *megcselekedjék* mindazokat, miket a zsidó vallás *elöir.* Azért inkább negativ módon ismerteti a zsidó vallásos gyakorlatot, melynek követését ajánlja: beéri a tiltó parancsolatokal; a hagyókból pedig csak annyit vesz fel közibök, a menynyit a gyakorlati életben keresztűlvihetőnek tart.

Ezen czélzatnak megfelel a munkának tartalma és iránya. Péchi rendesen híven, de tekintettel székely olvasóira, gyakran rövid közbeszúrt magyarázatokkal fordítja a *Coucyból való fejedelem* nagyszabású könyvét. Sok helyen azonban egyet-mást kihagy belőle, s a talmudmagyarázókból vett, vagy rájok vonatkozó theologiai diszkusziókat, mint a Szombatosok előtt érthetetlene ket, egészen mellőzi. Másrészt pedig olykor terjedelmes darabokkal, többnyire a zsidó vallásos gyakorlatra vonatkozó utasításokkal, megtoldja a szöveget.

Ezen kihagyások és hozzáadások következtén némely parancsolatnak fejtegetése, nem tekintve a szentirásból vett verset, melyből indul, Péchi fordításában, vagy helyesebben átdolgozásában, egészen másképハangzik mint a *Szemág*-ban. A 65. tiltó parancsolatot például (»Ne miveljetek semminemű munkát Szombatnapon«), melynek fejtegetése a *Szemág* kiadásaiban vagy huszonhárom tömötten nyomtatott ivrétü lapra terjed, itt alig *egy* negyedrétű lap (a 36. l.). Ellenben a 63. tiltó parancsolatban (»Kopaszitást ne tegyetek a ti szemeitek között az halottért«) a *Szemág* rövid magyarázatának rövidített forditása után, még a következők olvashatók itten:

(32 l.) »De tetszék nékem, hogy itten bővebben való beszéddel

előszámlálnék valamit azokban a rendtartásokban, a melyeket szoktanak *ma is az Izráel fiai az ő halottjok körül cselekedni.«*

»I. És legelőször is, mikor valaki közülök halálra válik, arra intik, hogy tökéletesen megmaradjon az ő hütiben, és minden bizodalmát helyeztesse az Isten kegyelmébe és könyörületességébe.«

»II. Ez után megkérdik töle, ha hiszi-e a Messiásnak eljövetelét. Mert ez egyik az igaz vallásnak articulusi, ágazati közül való, melyek 13, és hivatnak *Tizenhárom fundamentumok*nak; és azokat is nem resteltem ide leirni.«

Következik Maimúni 13 hitágazatának szószerinti fordítása, és utána:

»III. Harmadszor megintetik az haló ember, hogy *gyunást* tegyen vagy szájával vagy szivében, melyre ezt mondja: »Legyen az én halálom minden én bünemnek letisztulására.«

S igy még négy lapon (a 36. lapig) folytatja a zsidó gyászszertartasoknak, valamint »*a siralomnak hét napjain*« szokásos vallásos gyakorlatoknak felsorolását. [1])

Hogy a munka Péchi tollából folyt, tartalmán, irályán [2]) s czélzatán kivül, bizonyítja a *kézirat* is, melyben találtatik.

A *Szemág* forditásából fenmaradt töredék után ugyanis, következik egy lap 1784-től 1815-ig terjedő különféle feljegyzésekkel, azután pedig kezdődik uj lapszámozássaal egy egészen más, 304 lapból álló, de a végén csonka kézirat. *Koncz József*, a marosvásárhelyi református főiskola tudós tanára, ki a kódexet felfedezte s elég részletesen ismertette, [3]) Péchinek *A szent atyákból kiszedegetett tanulságáit* vélte benne feltalálni. Pedig tartalma egészen más.

A csak 1708-ban készült kézirat *Péchi többrendbeli apróbb-nagyobb munkáinak gyüjteménye,* melyről nem tudhatni, vajjon maga Péchi irta-e így, vagy valamelyik buzgó szombatos külön-

[1]) L. még a 40. parancsolatot (20-1. l.), a »*Kyppúr* vagy kegyelmező nap«-ról szóló 69-iket (38—44), összevetve a *Szemág* eredetijével.

[2]) Egyebek közt mint itt, úgy Péchi zsoltáraiban (péld. 119, 73- és 112, 1-hez), valamint *Álnákvá* művei fordításában (a kézirat 188. l.) a מצוי עשה és מצוי ל׳ת-nak fordítása mindig »*hagyó* és *tiltó* parancsolat.«

[3]) *Figyelő,* 1885. 3—7. l. — Örömmel megragadom az alkalmat, hogy *Koncz* tanár urnak e helyen is kifejezzem őszinte hálámat azon nyájas előzékenységeért, melylyel e munkám körül minden alkalommal támogatni,

féle kéziratokból összeállította, illetve másoltatta-e. [1]) Az egészet *egy* kéz irta, mely azonban a *héber* irást csak ügyetlenül, gyakran hibásan tudta utánarajzolni. A benne foglalt munkákat, a kézirat sorrendjét követve, a következő **7—10.** szám alatt ismertetjük.

7. Forditások Izraél ben - József Álnákvá vallás - erkölcstani müveiből.

Élijáhu de Vidas, 1574-ben befejezett *Résít-chochmá* (Bölcseség kezdete) czímű könyvét, mint az előljáró beszédben elmondja, megtoldotta *Izraél ben - József Álnákvá*nak *négy* vallás-erkölcstani értekezésével, melyek Álnákvá *Menórát há-máor* (Világosság lámpája) kéziratu munkájából vannak véve. Péchi ezen értekezéseket ugyanabban az alakban és sorrendben lefordította, melyben De Vidasnál találta. [2]) S ezek:

A) Szentséges életnek uta, vagy: *A tisztességes földi élet tudománya.*

Az előtteváló szám alatt említett kézirat első lapja ezekkel kezdődik:

»*Szentséges életnek uta*, mely az könyvben, (mely) ראשית חכמה *Résit Chochma,* [3]) *Bölcseség kezdeti*nek hivattatik, huszadik sectio és utolsó rész.«

Ezen czím alatt hozza a kézirat (1--124. l.) a *Perek derech-erecz*-t, azaz az utolsót azon öt fejezet közül, melyet de Vidas

---

s egyebek közt a szóban forgó kéziratot is szives volt rendelkezésemre bocsájtani.

[1]) Ha *Koncz, i. h.* 7. l., jól értesült, s e kéziratnak egy példánya megvan a kolozsvári unit. collegiumban is: ettől tán felvilágosítást várhatnánk. Csakhogy úgy sejtem, hogy az a kolozsvári kézirat nem ennek a kódexnek egy másik példánya, hanem azonos a fennebb, 5. sz. alatt ismertetett kézirattal, mely a »*Millé de-ábót*« fordítását tartalmazza.

[2]) *Izraél Álnákvá* e négy értekezése, *de Vidas* könyve után, külön kiadásban is megjelent מנורת זהב כולה czím alatt. Hogy Péchi nem ebből, hanem a *Résit-chochmá*-ból fordított, a következőkből kiviláglik. *Álnákvá* még mindig kiadatlan *Menorát há-máor*ja megkülönböztetendő *Ábodáb Józsej* hasonló czímű, többször kiadott könyvétől. Az előbbire nézve l. *Schechter,* Frankel-Graetz-féle Monatsschrift, 1885. évf. 114 l. ff.

[3]) A héberül nem értő másoló hibásan ראשית חכם, *Résit Chacham*-t irt.

átvett Álnákvá *Menorát há-máor*-jából. A fejezet kezdetét, [1]), mint *Elöljáró beszéd*et mutatja be (1—9. l.), s azután igy folytatja:

»Immár ezért be akarván indulni *tisztességes földi élet* tudományába. és annak városába, annak rendinek négy kiváltképen való *kapukat* rendelünk:

Az *első* kapuba a *bölcsek és bölcseségtanulók* oktatnak és tanítatnak. *Második* kapuba a *vének*-nek adatik üdvességes tanács és jó rendtartás. *Harmadik* kapuba a *közönséges községemberek* tanítatnak. *Negyedik* kapuba az *asszonyi állatok* hivatala és ékessége mutattatik meg.«

Következik ezen fejezetnek itt felszámitott *négy kapuja (Seárim)* egész a 100. lapig.

»*Továbbá:* Ez tisztességes életnek négy kapukban irt regulák mellé tetszett, hogy renddel a naponként forgó cselekedeteknek és életünk folyásának állapotjáról is ezek mellé hasznos regulákat tanítsunk és irjunk, minden állapotokban, rendek között mint kellessék akárkinek is magát dicsiretesen viselni.«

Ezen regulákat sorban lefordítja, csakhogy a talmud-, midrás-, vagy a későbbi zsidó irodalomból vett egyes tételek elé folyó számokkal ellátott, külön feliratokat tesz, melyek az eredetiben nincsenek. A regulák, a 24-iknek közepén, megszakadnak a 124. lappal; [2]) a 125—130. l. hiányzik, a 131. lap az itt B) alatt következő munkának *negyedik* tételével kezdődik.

B) Chuppát-Élijáhú [3]) (Illés mennyezete). Mivel eleje hiányzik [4]), nem tudhatni, e könyvnek milyen magyar czímet adott Péchi; fordítása terjed a kézirat 131—174. lapjáig. — A 174. l. közepén kezdődik:

C) Ór-ólam [5]). *Ez világnak világossága.* Ennek fordítása teljes, végződik a 213. lapon. Ugyane lapon veszi kezdetét:

D) Ór-gádol [6]). *Nagy világosság,* melynek szintén teljes

[1]) *De Vidas* könyvében 283-*a* l. egész a דרך ארץ נחלקת לד׳ שערים szavakig 284-*b* l.; a *konstantinapolyi* 1735-iki (4°) kiadás szerint idézek.

[2]) A *Résit-chochmá*-ban 293*a* a דרך ארץ האומן szavaknál.

[3]) חופת אליהו, a *Résit-chochmá*ban 293*a* — 297*a* l.

[4]) Egész a שלשה דברים מעין הע״ה kikezdésig u o. 293*b* l.

[5]) אור עולם; *De Vidas*nál 297*a* — 300 l.

[6]) *De Vidas*nál, s utána természetesen Péchinél is, ennek is אור עולם a czíme, hogy a helyes olvasás אור גדול, mint *Schechter* i. h. 124. l. egy kézirat nyomán állítja, már abból következik, mivel felirása גדולים מעשה יי׳, s az értetekezésnek minden egyes tétele, vagy mint Péchi mondja reguláját a גדול (*nagy*) szóval kezdődik.

fordítása a 248. lapon végződik. Utána pedig ugyanazon lapon a következő epigraphium olvasható:

»A. (= anno) שנת [1]) *Mensis Chesván* Die 4. Ittem: 1632. die 24 Octobris.

Eörökké Dücsősség a Teremptő Istennek.

Az Ngoss. *Péchi Simon* Sidóból Magyarra fordította.

Pax aeterna requiescat super eum.«

Nem szenved kétséget, hogy az 1705-ből való kéziratnak irója ezen epigraphiumot, tán az utolsó sornak kivételével, így találta azon régibb példányban, melyet lemásolt. Péchi tehát 1632. október 24-ikén végezte be *Álnákvá*nak a *Résit-Chochmá*ban felvett négy rendbeli munkáját.

Ezen epigraphium után a leiró hozzáfog Péchi egy másik munkájának másolásához. A következő (249.) lapon ugyanis ugyanazon kéz, mely az eddigieket irta, igy folytatja:

8. »Ez világ szorgalmatosságinak vizsgálásáról *iratott könyv, kinek Authora, szerzője volt amaz igen régi* **Rabbi Simon,** *ki a második templom alatt élt.*«

Ezen sorok talányt adnak elénkbe, melynek biztos megoldása nem könnyű.

Egy *Simeon* nevű rabbi, ki a második jeruzsalemi templom idejében élt és még mai napság meglevő valamely könyvet irt, *nem létezik.* Voltak ugyan, kik a *Zóhár*-t rabbi Simeon ben Jócháinak tulajdonitották; de a kábbálá e bibliájáról itt szó sincsen. Az itt felhozott czím alatt Jedájá (Penini) Bedársi-nak *Bechinát-ólám*-ját vártuk volna, mely czímnek tökéletesen megfelel az »*Ez világ szorgalmatosságinak* [2]) *vizsgálásáról* iratott könyv«: a mi pedig a kéziratban következik, nem egyéb mint több fejezet a *Mibchár há-peníním* — (Válogatott gyöngyök-)ből, melynek szerzője *Salamon Ibn-Gabiról,* ki azt eredetileg arabúl irta volt.

Mindezen rejtélyes körülmények csak úgy magyarázhatók, hogy Péchi olyan könyvből fordított, melynek hiányzott a czím-

[1]) Itt kimaradt az 1632-nek megfelelő, nyilván szintén héber betükkel kiirt zsidó évszám. A tudós *Koncz,* i. h. 7. l., az epigraphiumból szintén kihagyta a zsidó keltezetet, és 1632 helyett tévesen 1634-et irt.

[2]) *Szorgalmatosság,* az akkori nyelvszokás szerint, annyi mint *foglalkozás törekvés, gond*; Péchi hozzáteszi, mivel a בחינת עולם nem a *világot* vizsgálja, hanem azt, mit a világ *szorgalmazni* szokott. L. alant. Péchi fordításának kezdetéről.

lapja. Azon zsidó utján, kitől azt kapta, vagy a kinél azt tán messze földön vásároltatta,[1]) csak annyit tudott meg felőle, hogy szerzője *Bedársi.* A *Mibchár há-peninímot* ugyanis, kivált a zsidók, egész a legujabb időkig nem Gabiról, hanem Bedársi müvének tartották: Péchi, ki Bedársinak csak *Bechinát-ólam*-ját, azaz, *ez világ vizsgálásáról* irt könyvét halotta volt említeni, a neki küldött könyvet tévesen *ennek* tartotta. Lehetséges az is, hogy a *Bedársi* nevet abbreviaturának vette, melyből tévesen kihozta, hogy az általa fordított könyv a Bechinót-ólám, s még pedig rabbi *Simeon ben-Jócháí* müve.[2])

Péchi azonban nem teljesen fordítja, hanem a maga részéről is megválogatja a *Válogatott gyöngyöket*. A *Mibchár há-peninímból*, a sorrendet nem tekintve, csak egyes fejezeteket, itt-ott csak egyes kisebb részleteket közöl. A kiszemelt gyöngyöket — s az ilyenek: rövid, velős erkölcsi tételek, életszabályok és közmondások, képezik a könyv tartalmát — szakadatlanul füzi egymáshoz a nélkül, hogy megnevezné a fejezeteket, vagy mint az eredeti mondja: a *kapúkat,* melyekből fordított.[3]) Kezdi a könyv kellő közepén a 44. fejezet *második* mondatával:[4])

»Ez világi hatalmas királyok, fejedelmek három kiváltképpen való okokért (és nem többekért) gyötrődnek, veszekednek *ez világon való szorgalmatoskodásokban:* gazdagságért, nyugodalomért és méltóságos becsületért.«

Úgy látszik, szándékosan ezzel kezdi fordítását, hogy ezen monda által némikép igazolja az általa elfogadott hamis czimet: »*Ez világ szorgalmatosságinak* vizsgálásáról iratott könyv.«

Ezen (44.) fejezetből fordítja a 2—46 tételt, folytatja »az *igazság*« (30.), »a »*szemérmetesség*« (31), »az *igazság-szeretet*« (35.), a *gazdagság*« (36.) kapúival, s így tovább egész a 264. lapig.

Azután, rendesen külön felirás s minden közelebbi megjegyzés nélkül, következnek.

---

[1]) L. fent. 184. l.

[2]) בדרשי, vagy mint tán e névnek kiejtése szerint irta: בעדרשי ,mint abbreviatura e helyett: בחינת עולם דרבי שמעון (בן) יוהאי. Erre a hamis értelmezésre tán az a zsidó vezette, kinél a könyvet vásárolta, hogy annak értékét Péchi szemeiben emelje.

[3]) Az egész *Mibchárt*, a nélkül hogy Péchi fordításáról tudomása volna, magyarra lefordította *Pollák Kaim*, Válogatott gyöngyök, Budap. 1886.

[4]) איז מבקשין העולם אלא sat. A *cremóniai* 1557-iki kiadás szerint idézek.

9. Rövid kivonatok különféle zsidó könyvekből.

Ezen apróbb-nagyobb darabok a következők:

A) A *Jalkut-Simeóni* fordítása a *Krónika* II. könyvének 36. fej. 16. verséhez; a talmud nyomán irt rövid fejtegetés azoknak büntetéséről, kik megvetik a bölcseket. (264. l.).

B) A *Jalkut-Simeóni* forditása a *Krónika* II. könyvének 9. fej. 1—9. verséhez. Régi zsidó legendák nyomán leirja Sába királynéja látogatását Salamon királynál, s elmondja a talányokat s kényes kérdéseket, melyek által a királyné próbára tette Salamon bölcseségét.[1]) 265—268. l.)

C) »*Az olyan állatról, ki halálos mérget talált volna megenni, ilyen tanuság iratott.*«

Ezen felirás után következik a *Sulchán-árúch, Jóre-déá (Hilchót teréfót)* 60. szakaszának majdnem szószerinti fordítása (269-270. l.).

D. A *Túr, Chósen-mispát* 7. fejezetéből *(Hilchót-dájónim)* válogatott, *birákra* vonatkozó többrendbeli törvények. (270—275. l.)

E) *Többféle haggadai könyvekből összeállított tételek és elbeszélések.*

Vonatkoznak a bünbocsánatra, a jövendölés tilos voltára, valamint arra, hogy isten a bűnnek megfelelő mértékkel méri a büntetést. (275—280 l.)

F) »*Az sz. irás és sz. törvény magyarázatjának 13 regulairól és módjáról.*«

Ez szokásos elnevezése azon 13 szabálynak, melyet rabbi *Jismáel* állított fel a szentirás magyarázatára nézve.[2]) Péchi ezen szabályokat, úgy a mint a *Szifrá* elején állnak, egész terjedelmökben lefordította. (280—294. l.)

A 294. lap végén:

»*Finis imponitur 8. Junii A. 1705.*«

Ezen évszám a másolás befejezésének, illetve a kódex keletkezésének idejét jelzi. A másoló azonban még ezentúl is folytatja munkáját; a következő (295. lapon ugyanis Péchi egy ujabb munkáját kezdi, s ez:

---

[1]) V. ö. מדרש משלי רבתי 1. 1-hez.

[2]) י״ג מדות שהתורה נדרשת

10. »Életnek ösvénye.«

Nem egyéb az, mint rabbi *Áser ben-Jechiél*nek vallás- s erkölcstani rövid tételeket tartalmazó *Hánhágá*, vagy máskép *Órchót-chájim* czímű könyvecskéjének [1]) fordítása. A kézirat, melynek a 304. lappal, egy mondat közepén, vége szakad, a fordításnak csak első felét tartalmazza; az *Életnek ösvénye* második fele a csonka kézirat hiányzó leveleivel elveszett. Velök elveszett az epigraphium is, mely bizonyára ezen apróbb-nagyobb munkák után is megjegyezte, hogy fordítójuk Péchi volt. Szelleme és sajátszerű irálya mindnyájokban felismerhető.

11. Ima- és szertartási könyv.

L. róla bővebben fennebb 228—249. l.

12. Mózes öt könyvének fordítása és magyarázata.

Ennek eredetijét szintén *Koncz József* szerencsés keze fedezte föl a gróf Teleki-család levéltárában. A kézirat csonka; kezdődik Mózes I. könyve 5. 14-ik versén és végződik a II. könyv 12. fejezetével. Az első könyv végén áll: »Mózes első könyvének *magyarázatjának fordításával együtt* az örök áldandó Istennek segedelméből *vége*. Die 28. Szept. 1634. *Samelysan.*« [2]) A fordítás, zsidó szokás szerint, *párásák*ra, vagy mint Péchi mondja: *Szombati leczkék*re osztja be a szöveget s a lehető legnagyobb hűséggel ragaszkodik a héber eredetihez, melyet szószerint iparkodik visszaadni. Hol az értelem, vagy a magyar nyelv sajátságai valamely az eredetiben elő nem forduló szót kivánnak, zárjelek közé teszi azt, hogy mint hozzáadást tüntesse fel. [3]) A fejezetek végén álló *jedzegetések* néha még terjedelmesebbek magánál a szövegnél, melyet magyaráznak. Idézi, illetve felhasználja a *kaldeusi* fordításokat, az idevágó *midrás*-irodalmat s a zsidó biblia-magyarázók közül leggyakrabban *Chizkijá ben-Mánóách* kommentárját. [4])

---

[1]) L. róla *Zunz*, Zur Geschichte u. Literatur 128. l.

[2]) Ezen *Koncz*nál kérdőjellel ellátott szó helyett tán *Solymoson* olvasandó. *Koncz* az általa felfedezett bibliafordítást ismertette: *Erdélyi Figyelő* 1880. évf. 10. szám és *Protest. Egyh. és Isk. Lap*, 1888. évf. 12. sz. A fordításra vonatkozó itt következő megjegyzésekhez az általa közzétett mutatványok szolgáltatták az anyagot.

[3]) Péld. Móz. I. k. 41, 25 »Monda József (erre) Parohnak;« u. o. 34. v. »és vegyék ötödét (az gabonának) az hét bő esztendőben; u. o. 40. v. »csak az (egy) királyi székömmel legyek nagyobb náladnál.«

[4]) חזקוני.

Hogy Péchi az 1634 körül kezdett bibliafordítást be nem fejezte, annak oka nyilván a szombatosoknak 1635-ben kezdődő üldözésében rejlik, mely végre a deési veszedelmet hozta rájok és Péchire.

13. Alkalmi imádságok.

L. fennebb 202. és 211. l. ff., és

14. Szombatos énekek.

Ezen énekekről, illetve a zsidó liturgiai énekeknek Péchi által eszközölt fordításairól, vagy átdolgozásairól l. fennebb. 256. l. ff.

Péchi irodalmi tevékenységét végre kiegészítik:

15. Politikai és magán levelei.

Péchi, kivált politikai szereplése idejében, sürű levelezést folytatott Erdély fejedelmeivel, főuraival és követeivel, valamint külföldi államférfiakkal és tudósokkal. Ezen többnyire történelmi jelentőségű, terjedelmes levelezésből már sokat közöltek a Péchi korszakára vonatkozólag megjelent különféle levél- s okirat-gyüjteményekben. [1]) A többi, közte több fontos emlékirat, még kiadatlanul hever az erdélyi, bécsi, müncheni, drezdai, berlini és párizsi levéltárakban. [2])

---

[1]) L. *Hatvani*, Brüsseli Okmánytár IV.; *Mikó,* Erd. Tört. Adatok III. és IV.; *Szilágyi*, Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei; a *Tört. Tár* majdnem minden évf., kivált az 1878—1881. az 1884—5. és 1887. évf.; *Kereszt. Magvető* XVIII. 41. és 169—170 l. sat.

[2]) Az ilyenekre, egybek közt, többször hivatkozik *Gindely*, Gesch. d. dreiszigjährigen Krieges a II., III. és IV. kötetben.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Péchi Simon mint iró és mint hebraista.

I.

A Péchi munkáiban rejlő magyar nyelvkincsek. — Péchi sokoldalu és termékeny irói tevékenysége. — Rendkivüli munkaereje. — Irályának jellemzése. — Péchi, mint fordító, s mint a rabbinikai irodalomnak magyar talajra átültetője.

Péchinek az előtte való fejezetben felsorolt munkái, politikai levelezésének a külfölddel folytatott csekély részének kivételével, mind magyar nyelven vannak irva. Tősgyökeres magyarsága pedig fölötte tanulságos a korabeli irodalom-, s még inkább népnyelvére nézve. Megismertet mai napság elavult, de az akkori nyelvtudatban még élő szókkal; meg másokkal, melyeket majd más értelemben, majd más grammatikai alakban, vagy elrendezésben és szerkezetben mutat be, mint a minőkben jelenleg használtatnak; szóval: számos korabeli erdélyi tájszólás mellett, sok régi magyar nyelvkincs rejlik benne, mely még mindig nincsen kiaknázva.[1])

Péchi mestere volt a tollnak; sokat és sokfélét irt, s könnyen és gyorsan dolgozott. Egyaránt s gyakran egyidejüleg irt magán- és hivatalos-leveleket, országgyülési üzeneteket s törvényjavaslatokat, intructiókat külföldi követek s egyéb államhivatalnokok számára, hadi parancsokat, politikai emlékiratokat, vallásos énekeket és imádságokat, és fordított illetve magyarázott a szent irásból és a későbbi zsidó-irodalomból vett könyveket. Főkanczellársága legmozgalmasabb idejében, midőn annyi alkudozást folytatott irásban és élő szóval, annyit utazott, s tevékeny részt vett a hadviselésben is, irta a *Szent atyákból kiszedegetett tanulságokat.*[2]) Mióta 1624 vége felé a börtönből kiszaba-

---

[1]) *Kohn Sámuel,* Egy kiadatlan irodalom föl nem használt magyar nyelvkincsei, Magyar Nyelvőr XVII. 567—573 l.

[2]) L. fent. 183. és 266—7. l.

dult, egész 1638-ig, midőn ismét börtönbe jutott, tehát alig tizennégy év alatt, fordította és magyarázta a zsoltárokat, irta ima- és szertartás könyvét és, vagy huszonkilencz vallásos költeményen kivűl, még nyolcz apróbb, nagyobb munkáját.[1]) E mellett számos pert folytatott, ujból szerzett tetemes jószágokat és, mint ez időből ránk maradt magán-levelei mutatják, behatóan foglalkozott vagyona kezelésének s gazdasági ügyeinek legaprólékosabb részleteivel. [2])

Irálya világos, erélyes s rendesen élesen tünteti fel a gondolatot; mindazáltal terjengős s áradozó. Kedveli, sőt keresi a szószaporitást, kivált a jelzők halmozását, s a fogalmat, melyen a fősuly fekszik, két vagy három hasonértékü szóval szereti adni.

A Péchi irályát jellemző e sajátság, melyben korának izlése irói csint s szépséget látott, kivált fordításaiban, ezeknek nem csekély hátrányára, kirivóan tünik fel. Péchi nem birja, vagy helyesebben: nem akarja hiven visszaadni héber szövegeinek rövid, tömött nyelvezetét. A 43. zsoltár elején, például, ebben a versfélben: »Mint sikolt, *sí rí* a *szomjú* szarvas a vizek *szép* forrásihoz«, a dült betűkkel szedett szavak Péchi hozzáadásai; ép ugy ebben: »Soha ne rohanjon, *bökkenjen* hirtelen, *véletlenül* felebarátja házába, de elsőbben híjja, *szólitsa, kiáltsa* nevezet szerént.«[3]) A *Válogatott gyöngyök* e tételét: »Igazság által minden dolog fentartatik, hazugság által megrontatik« (XXXV. 2.) igy forditja: »Az igazság *állat, épit s erösit* minden dolgokat; az hamisság *felforgat, elront, elpusztit* mindeneket.« Csupán Mózes öt könyvét forditja lehetőleg szószerinti hűséggel,[4]) mivel isten igéjének tartja, melynek megmásitása bűn.

Másrészt azonban bámulatos az ügyesség, melylyel a zsidó, kivált a rabbinikai irodalom idegenszerű termékeit magyar talajra tudja átültetni. Ritka nyelvmesternek mutatkozik, midőn ezen irodalmat, melynek valamely modern nyelvre való forditása nem csekély nehézségbe ütközik, a maga magvas magyarságával, bár kissé terjengősen s itt-ott hibásan is, de rendesen hiven s helyesen birja visszaadni. A különleges zsidó fogalmak, a rabbinikai

---

[1]) L. fent. 265. l. ff.

[2]) L. péld. leveleit, *Kereszt. magvető* XVIII. 169—174. l. v. ö. fent 198. l.

[3]) *Izráel ben-József Alnákvá* műveinek forditása, a kézirat 207. l.

[4]) L. fent. 384 .l.

észjárás és nyelvezet sajátságai s műszói számára valóságos magyar terminologiát teremtett, majd úgy, hogy az illető héber szót magyaros kiejtéssel megtartotta;[1]) majd úgy, hogy szószerinti forditásban, uj, bár ilyen értelemben nem szokásos magyar szót csinált;[2]) majd pedig úgy, hogy az illető szóval összekötött fogalmat valamely tősgyökeres magyar kifejezéssel adta, illetve körülirta.[3])

Péchi nem éri be azzal, hogy szolgai hűséggel adja a héber szövegeket, hanem elég önállóan szokott eljárni forditásaiban. Nem tekintve az eredeti nyelvezetének korának izlése szerinti fentebb megbeszélt csinositását, mindig szemmel tartja azokat, kiknek számára fordít, valamint az ügyet, melynek szolgálatában ir. Mindenütt közbeszúr apróbb, nagyobb magyarázatokat, hogy székely hiveinek felfogását elősegitse, s viszont kihagy zsidó theologiai discussiókat tartalmazó egész darabokat, melyeket amazokkal csak bajosan birna megértetni. Föl nem veszi továbbá azon részleteket, melyek szombatosainak tényleges viszonyaival meg nem egyeznek, vagy pedig vallásos gyakorlatokat ajánlanak, melyek azok számára elfogadhatatlanok, vagy épen keresztülvihetetlenek.[4]) Másrészt meg tetemesen megtoldja az eredetit; belésző zsidó tanokat, vagy vallásos gyakorlatokat fejtegető, olykor terjedelmes darabokat, vagy pedig bővebben magyarázza azokat miket a zsidók számára iró szerző csak jelzett, vagy csak mellékesen érintett;[5]) szóval: a héber szövegeket sok helyt inkább átdolgozza, semmint forditja.

II.

Péchi, mint hebraista. első helyen áll a korabeli keresztény tudósok közt. — Rabbinikai munkák, melyek nem léteznek más fordításban, mint a Péchi által eszközölt magyarban. — Az uj-héber irodalom tanulmányozásával járó nehézségek. — Péchi e nehézségeket itt-ott nem birja szerencsésen leküzdeni. — Fordítási hibái s egyéb botlásai bizonyitják, hogy zsidók segítsége nélkül, önállóan fordított.

Forditásaiban, valamint az azokat kisérő magyarázó jegyzeteiben s egyéb önálló hozzáadásaiban Péchi, mint a zsidó

[1]) Pésa, Hanika (Chánukká), Hamida, Szelikut sat.

[2]) Ujság (e. h. ujhold), Lakatolás (neilah) sat.

[3]) Szedő-vedő; hagyó és tiltó parancsolatok; »homlokon, karon szent ségek az imádkozás közt« (tefillin) sat.

[4]) L. fent. 233. l. kövv.; v. ö. a következő fejezetet.

[5]) L. például fent. 277—8. l.

vallásos életnek s a héber nyelvnek s irodalomnak egyik legalaposabb ismerője tünik fel.

Keresztény egyházi s tudományos körökben abban az időben nagy buzgalommal foglalkoztak a szentirás nyelvével s a zsidók későbbi irodalmával. Voltak is köztük, mint például Péchi kortársai, a Baselben élő Buxtorfok, kik nagyot lenditettek az idevágó tudományokon s elévülhetlen érdemeket szereztek körülök, mig Péchinek egyoldalú s az idők mostohasága következtén feledékenységre jutott irodalmi működése meddő maradt rájok nézve. De azért bizonyos, hogy Péchi, ha nem kizárólag szombatos czéloknak s törekvéseknek szenteli héber tudományát, *mindnyájukat felülmulja.* A héber nyelv s a zsidó irodalom alapos ismeretére nézve, határozottan *első* helyen áll korának, és kiváló helyen minden kornak hebraistái közt. Kivált keresztény tudósok közt alig volt, ki olyan széles és sokoldalú olvasottsággal birt a zsidók régibb s ujabb irodalmában, mint ő, s kötve hisszük, hogy akár csak egyikök is képes lett volna, annyi szakértelemmel és rendesen olyan helyesen fordítani valamelyik rabbinikai könyvet, mint azt Péchi tette.

Tényleg nincsen keresztény tudós, ki a zsidó irodalom majdnem minden ágából annyi s oly különféle tartalmú munkát fordított, illetve átdolgozott, mint Péchi, köztük több olyant is, melynek forditását, Péchin kivül, még senki sem kisértette meg. Chájun József *Millé de-ábót*-ja, Mósé-ben Jákob *Szemág*-ja, Izráel ben-József Álnákvá négyrendbeli munkája és Áser ben-Jechiel *Hánhágá*-ja mind a mai napig nem léteznek más fordításban, mint Péehi fentismertetett *magyar* fordításában.[1])

Péchi idevágó munkáinak tudományos becsét helyesen csak az birja méltányolni, a ki ismeri a nehézségeket, melyeket

---

[1]) Ezen ténynyel szemben, épen a magyar országgyülésen legkevésbbé volt helyén, ismételten ráutalni, hogy tágabb körökben még mindig nem ismerik a zsidóknak vallásos életét, kivált pedig erkölcstanukat. Ha valakinek, ugy a magyarnak volt módjában megtudni, mikép érez s gondol, mit imádkozik, milyen rituális szertartásokat végez a zsidó, és miképen viselkedik ez, vallása értelmében, máshitüekkel szemben. Péchi mindezeket már harmadfél századdal ezelőtt ismertette, még pedig maguknak a héber forrásoknak, részben olyanoknak bemutatása által, melyekhez a nem-zsidó épen csak az ő *magyar* fordításai utján férhet. Hogy ezen aránylag régi, tanulságos irodalmat mind a mai napig kiadatlanul hevertetik, mulasztás, mely csakis az illető szakköröket terheli.

az uj-héber irodalomnak kaldeusi elemekben s mesterkélt módon csinált uj kifejezésekben s szólásmódokban gazdag nyelvezete, sajátszerű tartalma s észjárása a fordító elé gördítenek. Hozzájárul az a sok abbreviatura, mely gyakran egész mondatot fejez ki néhány betüvel, valamint az a sajátság, hogy az irók előadásukba sűrűen szoktak belészőni az összes héber irodalomból vett s összefüggésükből kiszakitott apróbb-nagyobb részleteket, melyeket néha csak jeleznek, mivel ismeretüket feltételezik.

Mindezekkel a nehézségekkel rendesen csak a zsidó bir szerencsésen megküzdeni, ki már gyermekkorában, részben már a liturgiából, ismerkedett meg velök, s azóta szakadatlanul élt abban a gondolat-világban, mely azokat teremtette, s abban a légkörben, mely azokat fejlesztette. A nemzsidó, ki csak érettebb korban szokott megismerkedni a héber nyelvvel, melyhez csak könyvei révén férhet, rendszerint alaposan elsajátítja a szabályokhoz kötött s egyszerűségében klaszikus ó-hébert, mely nyelve az ó-szövetségnek, a melybe tökéletesen beleélheti magát. Az *uj*-héber, kivált a rabbinikai irodalom terén mely utóbbinak szorosan véve, grammatikához nem kötött és szótárba még nem foglalt nyelve csupán a gyakorlatból tanulható meg, a fentjelzett nehézségeken itt-ott legjelesebb keresztény hebraistáink is meg szoktak botlani. Megesett az, például, Péchi hires kortársán, az idősb Buxtorfon is, még pedig elég kirivó módon s elég gyakran, egyebek közt annak, bizonyos tekintetben, alapvető *Lexicon hebraicum et chaldaicum*-jában[1]) — és megtörtént az Péchin is.

Péchi ugyanis nem ritkán rosszúl olvassa s hibásan értelmezi az uj-héberben sűrűen előforduló abbreviaturákat, minek következtén fordításaiban található oly helyek is, mint például a következő: »Szintén azont tanítják a *Miṣkát Sota*-ban, az *századik* perekben: Mondja a rabbi *Jóchánán* a Lévi fia.« Már pedig a talmud itt idézett részének mindössze csak 9 *perek*je, azaz fejezete van, s az illető abbreviaturák helyes feloldása szerint, az *első* fejezetről van szó, »rabbi *Jóchánán*« helyett pedig »rabbi *Jehósua* elvasandó.[2]) Több más helyen meg, majd azért mert a pon-

[1]) Több efféle botlására utaltain *Frankel*, Monatsschr. 1866, 192. s 233. l. ff.

[2]) Az eredetiben (*De-Vidas*, Résít-Chochmá 283 l.) ודרשינן במס׳ סוטה בפ״ק אריב״ל; világos, hogy Péchi בפ״ק-ban a ק betűt nem קמא-nak (első) olvasta, hanem számjegynek (=100) vette; ebben pedig ריב״ל a י betűt

tozatlan szöveget rosszul olvassa, majd azért mert bizonyos müszók, vagy ritkább kifejezések igazi jelentését nem ismeri, apróbb nagyobb hibákat övet el, melyek az eredetinek értelmét elhomályosítják, néha egészen elferdítik.[1])

Az efféle hibák és tévedések világosan bizonyitják, hogy Péchi nem követte a korabeli egyéb keresztény hebraisták példáját, kik a rabbinikai irodalom könnyebb és biztosabb megérthetése czéljából, zsidó tanitó-mestereket szoktak tartani,[2]) hanem hogy *önerejére utalva, maga végezte* az ezen irodalomhoz tartozó könyveknek fordítását. Azért ezek, a bennök előforduló botlások daczára, nem mindennapi jártasságra mutatnak ebben a nemzsidók számára olyan idegenszerű irodalomban. Az ó-héber nyelven, vagy a hozzá hasonló hébersségen irt könyveket pedig, a minők, Mózes öt könyve s a zsoltárokon kivül, még a talmudnak *Ábot* czímü része, meg a zsidók köznapi s részben ünnepnapi imakönyve is, vajmi kevés kivétellel, mindig helyesen fordítja és értelmezi. S így bátran ismételhetjük, *hogy Péchi, nem csak a maga korának, hanem minden idők nem-zsidó hebraistái közt kiváló helyet foglal el.*

Jóchánán-nak olvasta, *Jehósua* helyett. Péchi szóban forgó fordításait l. a fent (279 l. 7. sz. a.) ismertetett kézirat 1. l. — Megjegyzendő, hogy Péch a מסכת szót rendesen igy szokta átirni: *Miskát.*

[1]) Szakértők számára példa gyanánt idetesszük a következőket: »Tanították annak felette az *Atyákról: Rabbi Nátánnak hagyja volt ez* rabbi Eliezer, mondván« (az előttevaló jegyzetben idézett kézírat 3. l.); az eredetiben *(De-Vidas,* i. h., u. o.) ונרסינן באבות דרבי נתן רבי אליעזר אומר — »Tartozó vigyázása ez az emberi állatnak, hogy a *Mennyeiknek ostorozó kezeket maga ellen* ne ingerelje« (i. h., 5. l.); az eredetiben (i. h., u. o.): חייב אדם לצאת ידי שמים — »Azt mondotta az *Úr* Zutra is, Tóbiás fia *hogy* Rab Huna az Bizna fia tanította volna« (i. h., 8. l.); az eredetiben: (i. h, 284 a l.) — א׳ מר זוטרא בר טוביה ואמרי לה אמר ר׳הונא Az eredetit tökéletesen félreértette például a következőkben: »Légy igen szorgalmatos kenyered *keresésében* hogy nyárba *az nap fénye künn feketítsen* és télben *az hideg fagyon is künn forogj* (i. h. 176. l.); az eredetiben (i. h. 296 b l.) הוי זהיר בפת בשחרית בקיץ מפני החמה ובחורף מפני הצנה: — »Örökké szoktassa ember magát, hogy *valamit cselekedik*, mondja ezt: Istentől, az egekből jó végre» (i h. 182. l.); az eredetiben: לעולם יהא אדם רגיל לומר כל מה דעבדין מן שמיה לטוב.

[2]) Ezen köztudomásu tényt Magyarországra nézve, érdekes világitásba helyezi Oláh Miklósnak levelezése Campoi Jánossal 1532-ből, *Ipolyi*, Oláh Miklós levelezése 192—4; v. ö. fent. 12—3. l.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A szombatosság második korszakának dogmatikája és vallásos élete.

I.

Péchi tanitásainak gyakorlati jelentősége. — A szombatosságban már elenyésző félben van a keresztény tudat. — Csak az ó-szövetség *szentirás*. — Az új szövetségnek, Jézusnek és tanainak nincsen többé befolyása a szombatosság vallásos életére. — A chiliasmus helyt enged a zsidók messiási hitének.

Már fentebb (193. l. kövv.) kiemeltük, hogy Péchi, mióta 1624-ben a börtönből kiszabadult s a szombatosság élére állott, annak elismert feje, vezetője volt. Azért az e korbeli szombatosság vallásos életének az ő munkáiban találjuk a majd csak nem egyedüli, de annál bővebb s megbizhatóbb forrást.

Igaz, hogy kivált *Ima- és szertartáskönyve,* mely itt első sorban jő tekintetbe, minden esetre tartalmaz számos olyan dolgot, melyre Péchi még csak *tanítani akarta híveit,* kik akkor még aligha végeztek *minden* imát és *minden* szertartást, melyet e könyvében előir. De ez csak a részletekre nézve állhat. Nagyjában bizonyára már akkoriban követték Péchi utasításait. Bizonyítják ezt többrendbeli egykorú tudósítások, valamint azon tény, hogy a szombatosok olyan mohón kapták fel Péchi tanításait, hogy alig két évtizeddel később már általános gyakorlattá vált náluk mindaz, mit *Ima- és szertartáskönyve* vallásos kötelességként állít fel. Minden esetre az ő munkáiban ismerhetünk legjobban s legtisztábban az irányra, melybe a szombatosságot terelte, s melyben az, egész a mi időnkig, állhatatosan megmaradt.

Az a kevés szombatos költemény, mely az övéin kivül e korszakból ránk maradt, csak vajmi gyér s nem épen jellemző adatokat szolgáltat, de olyanokat, melyek mindenben megegyeznek Péchi tanításaival. Az egykorú, egytől egyig ellenséges szellemtől áthatott nem-szombatos tudósításokat csak gyanakodva

fogadhatjuk és csak akkor tekinthetjük megbizhatóknak, ha az, mit a szombatosokról elbeszélnek, összevág Péchi megfelelő tanaival.

A szombatosság vallásos élete Péchi vezetése alatt minden tekintetben fejlődött s nagyot haladt abban az irányban, melyben megindúlt volt.

Az előbbi korszakban alakulófélben láttuk a szombatosságot, a mint még csak keresi a fennállására szükséges alapot, melyet védelmez és erősit: most, mint véglegesen megalakult felekezet tűnik fel, mely vallásos épületet emel a már lerakott s szilárdnak vélt alapra. Akkor még sokat fáradozott azon, hogy az uralkodó vallásos nézeteket, mint téveseket mutassa ki, s okokat keressen a maga hitfelfogása igazolására: most már túl van rajta; még csak ritkán polemizál s még ritkábban bizonyítgat a maga hite mellett. Az utóbbi az egyedül igaz; ezen meggyőződésből indúl, mint tényből. Most csak az a kérdés: mi *következik* vallása igazságaiból?

S Péchi bátran, mondhatni merészen vonta le a következtetéseket az Eőssi András által felállított elvekből és tételekből. Közelebbről meghatározta, részletezte és szabályozta azt, a mit amaz még csak egész általánosságban tanított. Most testté vált a szombatos ige, gyakorlattá az, a mi mindaddig inkább csak elmélet volt, s a kis felekezet hatalmas lépésekkel közeledett a zsidóság felé, melynek főbb elveit már azelőtt elfogadta volt.

Eőssi iskolájában még olyan erős a keresztény tudat, hogy az új-szövetséget az ó fölé helyezi, s Mózes törvényének kötelező voltát kiváltképen azzal szokta igazolni, hogy azt tanították és tartották Jézus és apostolai is (fent. 62—4. l.). A Péchi szombatosságában már egészen háttérbe szorúl az új-szövetség. Az pedig, hogy Jézus, meg az apostolok Mózes törvényét meg nem változtatták s hatályon kívül nem helyezték, nem is helyezhették: végleg megállapíttatott igazság, mely nem szorúl megokolásra. Számára az igaz vallásnak megdönthetetlen alapja, egyedüli forrása: az ó-szövetség, vagy egyszerüen a *szentirás,* mely szó alatt mindig csak amazt érti.

A szentirást, mint isten megmásíthatatlan igéjét okvetetlen elfogadni s egész terjedelmében vakon kell követni, még ha a tudomány vagy a tapasztalat látszólag ellene szólnának is; mert

a mit mond, annak igaznak *kell* lennie. »Nem találják másutt az igaz tudományt, sem jó okoskodást, ha nem az Isten törvényében; az kívül okoskodni — bolondság... az ezen törvényen *kívül-* és *ellene*-szólás, mind tévelygés.« [1])

Az evangeliumokra alig történik már hivatkozás, az e korszakból való szombatos énekekben — *soha.* Péchi csak vajmi ritkán idézi azokat, még pedig nem mint vallásos, hanem csupán mint tudományos tekintélyt, akár mint Josephust, vagy valamely régibb bibliafordítást, vagy rabbinikai munkát, s mindig csak az ó-szövetség értelmének kiderítése, vagy a maga nézetének megerősítése czéljából.

A zsoltár e versében például: »Maga te szent Úr Isten ülsz Izráel dicsiretiben« azt találja, hogy istent a legtisztábban tisztelik Izráelben, »a hol igaz ismereti vagyon; mások, a mit nem tudnak, olyant imádnak, tisztelnek.« Ezen magyarázatának helyes voltát pedig János evangeliumával (4. 22.) igazolja.[2])

A hol tehát ellentétet lát az evangeliumok meg az ó-szövetség, vagy egyátalán a zsidó felfogás közt, nem habozik az utóbbinak álláspontjára helyezkedni. Az egyház által Jézusra vonatkoztatott egy zsoltárszóra nézve, például, kereken kimondja, hogy az, mit az evangeliumok benne találnak, »nincsen a zsidó irásokban,« azaz, a héber eredetiben; ennek helyes értelmezésére

---

[1]) *Péchi* megjegyzése Zsolt. 119. 66- és 113-hoz. L. még megjegyzését u. o. 104. 3-hoz: »Hogy az egek felett vizek legyenek, a *philosophia nem engedi meg,* de a szentirás Gen. 1. és Psalm. 148 *nyilván bizonyítja,* hogy az egek erőssége az felső vizeket az alsótúl elrekesztette; *itt is azt bizonyítja.«* — U. o. 104. 26-hoz a *leviátán*ról ezeket írja: »Azt mondják, hogy ennél semmiféle állat nagyobb ez világon nincsen; hal penig az tengerben. Volt társa az teremtéskor, de az Úr Isten megölte, hogy ne szaporodhassék. Mert nagysága miatt, ha ide és tova kergetőzött volna, szaporodáskor főképpen, sok szigeteket felfordított volna, sőt ártalmas lett volna az világnak azon állapotban való maradásában. És most csak az *egy* vagyon, de nagysága miatt ingyen sem az földre való, sem az apró tengerekre, hanem az nagy oceánusban maradhat.« E régi zsidó legendához pedig hozzá teszi: »És *hogy ezt fabulának ne tartsd, ő maga az Isten ennek* (t. i. a *leviátán*nak) *csudálatos voltával dicsekedik Jóbnál,* és méltóságának descriptiójával. Olvasd ott Cap. 40 in fine et 41 in integro.«

[2]) L. Péchi megjegyzését u. o. 22. 4-hez; a verset Péchi fordításában idéztem. Hasonló értelemben *kétszer* hivatkozik az evangeliumokra u. o. 117. 1-hez.

nézve pedig, Márk evangeliuma ellenében hivatkozik, — egy középkorú zsidó bibliamagyarázóra, Kimchire.[1])

Elég ritkán, de néhányszor mégis hivatkozik Jézusra, például bizonyos zsidó szertartásokra nézve, melyeket Jézus, mint a ki Mózes törvénye szerint élt, bizonyára jól ismert és helyesen gyakorolt.[2]) Péchi és hívei még minden aggály nélkül említik a Jézus vagy a Krisztus nevet. Előfordúl az Péchi zsoltáraiban az e korbeli szombatos énekeskönyvben, de csak valamely dallam megjelölésére, a szombatos imakönyv »tanulság«-aiban, sőt a Krisztus szó magában a zsidó imakönyvből fordított imádságokban is, hol persze nem Jézust jelenti, hanem, mint a héber *másiách* szószerinti fordítása, egyáltalán *megváltót,* a zsidók által várt messiást.[3]) Alkalomadtán elmondják továbbá a magában véve felekezetnélküli Miatyánkot, a mint Máté és Lukács evangeliuma szerint Jézus tanította volt.[4]) Valami természetfölötti tulajdonságot, vagy szentséget azonban már nem tulajdonítanak neki.

[1]) L. *Péchi* megjegyzését u. o. 22. 2-hez fent. 271 l. 4. jegyz.; e megjegyzése pedig így végződik: »Ilyen magyarázat vagyon erről *Kymhi*nél is.«

[2]) Teszi azt *imakönyv*ében (l. fent 241. l.) a *pészách* ünnepesti vacsorának szokásaira (a *széder*-re) nézve, melyben már a régibb szombatosok a voltaképi úrvacsorát látták (fent. 97. l.). Csak ebben az értelemben magyarázhatók a tanúvallomások, melyek szerint Péchi »az gyermekeinek az úrvacsoráját feladta, s maga is fölvette magától olyan formán, mint az mi papjaink adják, de kenyérrel-e, pogácsával (azaz, a szombatosok terminologája szerint, kovásztalan lepénynyel, *máczá*-val)-e, azt nem tudom.« (Erd. Orsz. Eml. X. 188. l.) A tanúk nyilván a *széder*-t értették, vagy azért mert *úrvacsorá*nak hallották nevezni, vagy azért mert látták, hogy a házi úr a *széder* alkalmával a *kenyér*ből és *bor*ból, mely fölött áldást mondott, az asztal körül ülőknek szokott osztogatni.

[3]) A zsoltárokra nézve l. fent. 270—1. l.; az imakönyvre nézve fent. 241. l. és »az hét első napjára való imádság második formájában« (l. fent. 240. l.), hol a והראנו פני משיחך szavakat így fordítja: »Adjad látnunk Messiásodnak, *Christúsodnak* orczáját,« csakhogy a *Christusodnak* szó az újabb példányokban már kimaradt. V. ö. *Régi énekesk.* 60, 14—15, hol elmondatik, hogy Victor pápa *húsvétet* csinált a *pészach*ból: »Ez rút változás lőn akkor Rómában, — Hogy Kommodus lőn olaszok urává — Esztendő számot *Krisztusról* számozva — irtak hetvenben száz felett akkorba.« Ezt így megtartotta az *Uj énekesk.* legrégibb példánya, a Pál-féle (39a l.); az újabb példányokban már az egész kimaradt. Ugyancsak a Pál-codexben (78a, az *uj* énekesk. 36. énekében) egy Jeruzsálem dicsőítésére irt ének elején, a »*Nota*: Jézus Christus, Istennek szent fia.« A későbbi kéziratok még a dallam megjelölésére is kerülik a nótákat, melyekben a Krisztus név előfordul.

[4]) Máté 6, 9—13; Lukács 11, 2—6. L. a Péchire vonatkozó tanúvallomásokat, *Erd. Országgy. Eml.* X. 186—7. l.

Főkanczellársága idejében maga Péchi még mint messiást dicsőíti, »szent Jézust, Mária fiát« (fent, 67. l.); most e hitnek már semmi nyoma többé, még kevésbbé pedig annak, hogy Jézus, akármilyen értelemben, »isten fia,« mit a régibb szombatosok még elismertek.[1]) Péchi és kortársai fent ismertetett újabb énekei Jézust sehol sem említik; a régibb énekeket pedig ez uj szempontjukból veszik vizsgálat alá és megváltoztatják, illetve módosítják. Bizonyos, hogy már most veszi kezdetét a későbbi időkből való énekeskönyvekben olyan kirívóan feltünő jelenség, melyet alantabb ismertetünk, az t. i., hogy a keresztény elemeket tartalmazó versszakok zsidó szellemben átdolgoztatnak, a teljesen keresztény szinezetü énekek pedig egyszerüen félretétetnek.

Ilyen nézetek mellett az eredeti szombatosság egy lényeges alkotó részének, a *chiliasmus*nak, nem lehetett többé helye az e korszakbeli szombatosság dogmatikájában. Miután ez Jézust már egyátalán nem ismerte, »isten fiának« s a »nagy messiásnak«: nem tarthatta fenn ama régibb hitét sem, mely szerint Jézus, ki a korabeli világ gonoszsága miatt messiási küldetését nem teljesíthette, újból jő, hogy félbeszakított munkáját befejezze, s felállítsa isten ezer éves birodalmát (fent. 65—8. l.) Pécsi szombatosai várnak ugyan megváltót és buzgón imádkoznak jötteért: de ezen megváltó még sohasem járt a földön; hanem a zsidók jövendőbeli messiása az, kitől az ó-szövetség igéreteinek s a zsidóság reményeinek beteljesülését várják.

Ezért »a Dávid magvából származott messiás«-ért imádkoznak a zsidókkal együtt az ezektől átvett imádságokban, hogy jőjjön »nem sokára, még az ő napjaikban.« Ő fogja hozni »az egész Izráelnek mostani rabságokból való szabadulását és annak nagy napját,... mikor rabsága örömre, méltóságra fordul. Ha mind ez világtól megvettetik is és üldöztetik, mindenek ellen csudálatosan felemeli az Úr, és akkor csudálkoznuk minden királyok, nemzetségek rajtok.[2]) Jeruzsálemnek »adatik régi gyönyörüsége, neki igért dicsősége, s új énekben mondja e szép dicséretet«:

---

[1]) L. fent. 267. l.; v. ö. fent. 61—2. l.
[2]) *Péchi*, Zsolt. 118. 10. és 22-hez.

»Engemet Czíjont vastag örömbē
Öltöztetél Uram, friss köntösbe.
A port lerázta ruhámról,
Igát elvette nyakamról.«[1])

Akkor »megtérnek és térítetnek minden pogányok az egy Uristenhez; minden bálványok, bálványimádók kitisztíttatnak: marad csak *egy* igaz hit és *egy* igaz vallás, tudniillik az egyedül való Istennek igaz ismereti az ő *igaz Messiása* által. Úgy, hogy a zsidóság az ő neki adatott törvénye szerint, az pogán nemzetségek penig az Nóénak adatott *hét* parancsolatok szerint, szentségben, igazságban és fegyhetetlenségben szolgálják az Úristent.«[2])

II.

A Nóé idejében adott, meg a zsidóknak kinyilatkoztatott törvény. — Az utóbbiak még most is isten kiválasztott, szent népének tekintendők. — A zsidó bölcseknek Mózestől eredő hagyományos tanításai mértékadók vallás dolgában. — A szombatosság, a mennyire külső körülmények megengedik, szorosan a rabbinikai zsidóságot követik. — A szombati nyugalomnak s a zsidók egyéb ünnepeinek szigorú megtartása.

Az e korbeli szombatossságban, a fennebbiek szerint, már elenyésző félben van a kereszténység, melyből kiindult volt, a chiliasmus pedig végkép eltünt, s azon három elem közül, melyből eredetileg alakult, még csak *egy* maradt meg: a zsidóság, s még pedig a *rabbinikai* zsidóság.

Péchi, a zsidó hagyományt követve, azt tanítja, hogy Isten Nóé idejében *hét törvényt* adott volt, melyek a »pogány,« vagy »külső nemzetségekre« nézve, még mai napság kötelezők, s rájok nézve elégségesek is.[3]) De »külön volt és külön lészen a zsidóknak,

---

[1]) *Uj énekek.* 36. 1. és 8.

[2]) *U. o.* 107. 1-hez; v. ö. u. o. 104 1-, 23. 31- és 41. 46-hoz. A Nóénak adott hét parancsolatról l. a következőket.

[3]) Ezen *hét törvény* Péchi szerint (zsolt. 117. 1-hez) a következő: »1· *Egy* Istent higyjen és csak azt imádja, tisztelje. — 2. *Bálványképeket* ne csináljon, se tiszteljen. — 3. *Az szombatot megszentelje,* mint világteremtésének frigyét és jegyét. — 4. Embert *ne öljön.* — 5. *Ne paráználkodjék.* — 6. *Felebarátját úgy szeresse,* (hogy) az mit magának nem akar, mással se cselekedje, az mit magának kivánna hasonló állapotban, ő is azt másnak megcselekedje *és arról magistratus előtt igaz törvényeket szolgáltasson.«* — 7. Semmiféle állat *vérét meg ne egyék,* hanem a földre öntsék; se eleven állattól tagot ki ne mes-

nagyobb szentségökre és tisztaságokra való törvényök, mivel ők istentől *szent néppé* és *királyi papságra*, sőt mint *titkos kincse* [1]) külön választattak volt.« [2])

Ezen zsidóknak pedig a mostankori zsidók nem csak utódai, hanem az amazoknak nyilvánult vallásos igazságoknak örö- és őrzői is. Izráel

> Leesett most bátor uraságból
> És előbbi dicső állapotból:
> De rabságban is Úr hagyásából,
> El nem fordul szent parancsolatjáról.[3])

Nála »igaz ismereti vagyon az Úr Istennek,« s azért még mindig »istennek szent népe,« [4]) s az Úr mind a mai napig csodálatosan oltalmazta s még most is hadakozik érte,[5])

> Ő népét nem hagyja soha
> A pogánynak elnyomnia. [6])

---

sen az végre, hogy megegye.« Péchi hozzáteszi, hogy az »apostolok is ilyen formán láttattak discurralni a pogányokból megtérendőknek törvénytartásokról.« Ezt nyilván vonatkozással *Máté* evang. 19. 18—19 és *Apostolok cselekvései* 15. 20 és 29-re irja. — Megjegyzendő, hogy az egy *istenről*, valamint a *szombat megszenteléséről* szóló 1. és 3. törvényt a Nóénak adott hét törvény közt nem számítja fel sem a zsidó hagyomány, sem pedig az evangelium. L. *Talmud*, Synhedr. 56a; *Toszifta*, Ábódá-zárá IX., összevetve az evangeliumok fennebb idézett helyeivel. Ezt a két törvényt, mint a szombatosság két sarkalatos elvét, Péchi jónak látta e hét törvény közé felvenni Hogy mindazáltal kikapja a *hét* számot, a talmudban első helyen említett *igazságszolgáltatást* belévonta a 6. törvénybe, az *istenkáromlás* tilalmát pedig egészen kihagyta.

[1]) A bibliai ממלכת כהנים וגוי קדוש (Móz. II. k. 19, 4) és עם סגלה (u. o. 19, 5. és V. k. 7, 6.).

[2]) *Péchi*, Zsolt. 117. 1-hez.

[3]) *Uj énekesk.* 27. 38.

[4]) *Péchi*, Zsolt. 22, 1 és 4-; 41, 1-; 118, 10 és 22-; 104, 1-; 117, 1-hez. Érdekes az ellentét egy ujévre való énekben, mely az ujév haváról elmondja, hogy az »*Szentek nyelvén* Tisri holnap — *mi nyelvünkön* Mindszent.« Uj énekesk. 25, 28.

[5]) »Kicsinybe múlt, hogy a pogányok mind meg nem emésztették őket. Isten oltalmazta csudásan, *mint megmutatja azt Albert, austriákus császár historiája, mint hadakozott a zsidók oltalmáért*« (*Péchi*, Zsolt. 94, 6-hoz); vonatkozik II. Albertre, ki a zsidók ellen kegyetlen rendeleteket adott ki, mire nem sokára meghalt. L. *Graetz*, Gesch. d. Juden VIII. 190. l.

[6]) *Uj énekesk.* 25, 28.

A zsidók e kiváló és maradandó szentségének oka pedig abban rejlik, hogy a szentirást *egész terjedelmében s egyedül helyes magyarázata szerint követik.*

Már a régibb szombatosság állította, hogy a szentirást mindenben úgy kell érteni, mint »a Mózes székiben ülő irástudók« magyarázták, s ezek nyomán a zsidók még ma is értelmezik.[1]) Csakhogy e tételnek inkább *igazolásával,* semmint *alkalmazásával* foglalkozott; a Péchi szombatossága ellenben már csak azon fáradozik, hogy azt *gyakorlati érvényre* juttassa. Mindenben feltétlenül követi a »zsidó bölcsek,« vagy mint egyszerüen szokták mondani, »a bölcsek« tanításait.

Azzal, hogy »mondják a bölcsek,« vagy »a bölcsek ezt így értelmezik,« hit dolgában hivatkozás történik olyan tekintélyre, mely szerint akármilyen vallásos kérdés, minden további kutatás nélkül, biztosan eldönthető. A zsidó bölcsek magyarázataiban és tanításaiban látják az egyedül helyes bibliai exegesist, ethikájokban a legmagasabb erkölcstant, fejtegetéseikben és eldöntéseikben a zsinórmértéket, mely az egész vallásos életet szabályozza.

Egymást buzdítván, igy énekelnek:

Igy értvén Urunknak szent akaratját,
Szent nevét tisztelni s parancsolatját,
Követtük ebben mi is ő hagyását.
Rázzuk le nyakunkról az pogány igát,
Kövessük szent nép formáját! [2])

S a deési periratok eszerint nem ok nélkül már nem *zsidózás*-nak, hanem egyenesen *zsidó vallás*nak mondják a szombatosságot, híveit pedig a *zsidó vallás követői*nek.[3])

[1]) L. fent. 64 és 89. l. V. ö. *Régi Énekesk.* 109. I. első rész 28 és 32—3.

Mózestől fogva, egész szentirást mind megmagyarázták
Az szent próféták és zsidó bölcsek, azt mind megfejtették,
Kiben Krisztus is apostolokkal egyet értett velök. — —

Pharizeusok, az kik Mózesnek maradéki voltak,
Magyarázatát végig igazán mind úgy követték
Mózestől fogva, mind az Krisztusig, ő idejében is.

Mely azután is csak egy pontban is meg nem változhatott
Hanem ő nálok az magyarázat épen megmaradt,
Minthogy az Isten, az mit iratott, megmagyaráztatta.

[2]) *Uj Énekesk.* 41, 12; v. ö. u. o. 27. 39—40.

[3]) »Judaica professio« és »judaicam professionem exercere,« *Erdélyi Orsz. Eml.* X. 182—3. és 188—9. l.

A körülmények azonban, melyek közt éltek, a szombatosoknak meg nem engedték, hogy a »bölcsek tanitásait« s a zsidók hagyományos szabványait *mindenben* kövessék. Számos szertartást már azon egyszerü oknál fogva nem végezhettek, minthogy a külsőségeket, melyekhez azok kötve vannak, előteremteni nem birták, még több zsidó vallásos törvénynek vagy szokásnak pedig már csak azért sem tehettek eleget, mert gyakorlati keresztülvitelükre nem voltak szakavatott embereik. Péchi pedig elég belátó volt, hogy fölötte nehezet, vagy épenséggel lehetetlent ne követeljen. Híveit nem akarta sem visszariasztani, sem pedig ellentétbe hozni azokkal, miket vallásos kötelességként tanított. Sokat, a mi zsidó felfogás szerint lényeges, elhallgatott, mihelyt nagyobb vagy épen le nem küzdhető nehézségekbe ütközött a foganatosítása; de fölvett mindent, bármily aprólékos vagy mellékes dolog légyen, mihelyt gyakorlatilag keresztülvihetőnek látszott.[1]) Tanítása ilyformán elég erélyes, de a lehetőség határain belül maradó kezdeményezés volt a zsidó ritusok meg a zsidó liturgia bevezetésére. A mit kénytelen volt belőlök egyelőre kihagyni, annak életbeléptetését a jövőtől, felekezetének további fejlődésétől várta; de a mit tanított és híveivel gyakoroltatott, az mind zsidó, s még pedig a korabeli zsidók vallásos gyakorlata volt.

Ha ezen szempontból tekintjük, érthetővé válik Péchi és a korabeli szombatosok vallásos élete.

Keresztény szertartásoknak, vagy szokásoknak már semmi nyoma nálok. Gyermekeiket nem kereszteltették, s szerencsétlenségnek tekintették, ha akaratuk ellenére valahogy mégis megtörtént.[2]) Az úrvacsorát nem vették fel, nem gyóntak és, ha családi vagy egyéb tekinteteknél fogva nem tették, egyátalán nem jártak keresztény templomba.[3]) A keresztény ünnepeket nem ünnepelték, bár voltak, kik elővigyázatból, vagy keresztény cselédségök kedveért, külsőleg megülték a vasárnapot is.[4]) Még a keresz-

---

[1]) Ide tartozik a fentebb (277. l.) kiemelt körülmény, hogy Péchi inkább volt tekintettel a zsidó vallás *tiltó*, semmint *hagyó* parancsolataira.

[2]) L. fent. 203—4. l.; v. ö. Kereszt. Magvető, XVIII. 43. l. és *Geleji Katona,* Titkok Titka, Ajánló előbeszéd.

[3]) Tört. Tárt 1884. évf. 548—9. l.; v. ö. u. o. 552. l.

[4]) L. fent. 224. l.; v. ö. Tört. Tár, i. h. 550—1. és Erd. Országgy. Eml. X. 210. l.

tényeknél szokásos kulcsolt kezekkel való imádkozást is helytelenítették.[1])

Annál szigorúbban ragaszkodtak a zsidó vallásos gyakorlatok- és szokásokhoz.

Már a régibb szombatosok többé-kevésbbé tartózkodtak a zsidó értelemben véve, tisztátalan állatok élvezésétől; most általán és szorosan ragaszkodtak az ó-szövetség idevágó határozataihoz. Az ellenök kihallgatott tanúktól első sorban azt szokták kérdezni: tudják-e, »ki nem eszik disznóhust, rákot, menyhalat, hajatlan kövi halat és csikot« ?[2]) Péchinek alig általán befogadott tanítása szerint, a tiszta állat sem volt »szabados a megételre, ha dögi nyavalyája és több tilalmas jelek lesznek benne.« Ezen nyavalyákat és jeleket azonban, melyeket a megfelelő rabbinikai műszó *(teréfa)* szószerinti fordításával »szaggatott«-nak nevez, csak nagyjában ismerteti.[3]) Az eledelre szánt állatokat a zsidók módjára vágták le, mire nézve Péchi, minthogy szakértő metszőik nem voltak, a rituális szabványoknak megfelelő elég részletes utasításokat adott. A kifolyó vért, melyet úgy mint a faggyút, tilosnak tekintettek, földdel szokták befödni s ez alkalommal elmondani a zsidóknál szokásos hálamondatot.[4])

Mindezen zsidó étkezési törvényeket olyan szigorúan tartották, hogy a betegek csak »az doktorok persvádiálásából« nyúltak a tilos eledelhez, s hogy keményen szokták megbüntetni gyermekeiket, kik nyalánkságból ilyesmit ettek. A buzgóbbak, az idevágó zsidó szabványok értelmében, még az edényeket sem használták, melyekben efféle tilos étkeket főztek volt, s azért cselédjeik számára »főzni való fazakakat is külön tartattanak.« A disznót pedig még házukban sem tűrték.[5])

A zsidóknál szokásos kézmosásokat a megfelelő imádságokkal végezték;[6]) elmondták a legkülönfélébb alkalmakra rendelt hálamondatokat, s a kötelesbőjtökön kivül önkényt is vállaltak magukra

[1]) L. fent. 272. l.

[2]) Kereszt. Magvető IX. 247. l.

[3]) Fent. 247. és 278. l.

[4]) Fent. 247. l.

[5]) Kereszt. Magv. XVIII. 43. l.; u. o. IX. 258. l. Erd. Országgy. Eml. X. 186. l. és fent. 203—4. l.

[6]) Fent. 236. l.; érdekes, hogy a *Szomb.* Imakönyvben az illető hálamondat után következik: »Viz nélkül, valami száraz ruhával megtörölvén, úgy ha vize nem volna, mondja: »Áldott vagy te szent Úr« stb., mi a zsidó

bőjtnapokat, melyeket egészen zsidó módra tartottak meg.[1]) A haldoklókkal elmondatták a zsidó »gyónást«; halottjaik eltakarítása alkalmával a szokásos zsidó imádságokat végezték, s a mennyire tehették, megtartották a zsidó gyászszertartásokat, köztük azokat is, melyek inkább a babonának, mint vallásos törvénynek a kifolyásai.[2])

A körülmetélést, bár szentségét elismerte, Péchi kötelezőnek nem mondotta, nyilván azért nem, mivel nem voltak e műtéthez értő gyakorolt embereik. Mindazáltal buzgóbb hívei közül többen mégis véghez vitték ezt a régibb szombatosoknál még teljesen szokatlan szertartást, melynek következtén néhányan állítólag meg is haltak.[3])

Annak, hogy házasságokat zsidó ritus szerint kötöttek, vagy felbontottak, sehol semmi nyoma; a zsidó esketési rituale még Péchi ima- és szertartáskönyvében sem talált helyt. Ennek oka nyilván szintén abban rejlik, hogy nem voltak szakértő embereik, kik e szertásokat végezni, vagy a rituális házassági szerződést *(Ketubá)*, illetve válólevelet *(get)* irni tudták volna. Hozzájárult azon nem kevésbbé döntő körülmény, hogy az efféle házasságokat, illetve elválásákot az országos törvény el nem ismerte volna, minek következtén az ilyen esetekben, akarva, nem akarva, valamely befogadott vallásnak papjához kellett fordulniok, s ez bizonyára rendesen az unitárius lelkész volt.

A fősúlyt a zsidó ünnepekre, valamint a zsidó imádságokra fektették. Az utóbbiakat, a török zsidóktól átvett spanyol *(szefárdi)* ritus szerint, magyar fordításban mondották; de azért gondoskodtak róla, hogy a zsidó vallásos életben napi renden

imakönyvekben nem fordul elő, de található a *Sulchán-Áruch*-ban, Órách-Chájím, 4, 23.

[1]) Fent. 246—8. és 240. l.

[2]) Az idevágó imádságokat l. az *Ima- és Szertartásk.* legtöbb példánya végén (néha elején); v. ö. fent. 97., 249. és 273. l. — Az utóbbi helyen bemutatott gyászszertartások közt, az 5. pont: »Mihelyt meghal az ember, ottan mindjárt minden vizet, melyet vagy azon házban, vagy az közel való házakban találnak, kiöntik; mert azt mondják, hogy a ***halálnak angyala az ő fegyverét, melylyel azt az embert megölte, abban az vízben mossa meg.***«

[3]) Kereszt. Magv. XVII. 107. l.; *Geleji Katona*, i. h. Ajánló előbeszéd; v. ö. fent. 235. l. — Hogy a körülmetélés következtén »némelyik meg is holt,« az orthodox reform. status hallomás szerint elbeszéli az I. Rákóczi Györgyhöz a szombatosok ellen felterjesztett supplicatióban; Kereszt. Magv. i. h. ugyanott.

levő héber műszókkal megismerkedhessenek, s hogy a főbb zsidó hitczikkelyeket tartalmazó rövidebb mondatokat, magyar betükkel átirva, a héber eredetiben is birják elmondani.[1])

A hétköznapi imádságokat kiki a maga házában végezte; csakhogy imáközben nem vették fel a zsidóknál szokásos imaköpenyt *(tálit)* és imaszíjakat *(tefillín)* és nem használták a szemlélő szálakat *(cziczít)*,[2]) mivel nem volt köztük, ki mindezeket a törvényszabta módon késziteni, illetve irni birta volna. Mellékesen megjegyezzük, hogy ép úgy voltak azzal az isten szent nevét s a szentirásból vett verseket tartalmanó tokkal *(mezuzá)* is, melyet a zsidók az ajtómelléken szoktak megrősíteni.[3])

Szombaton, valamint a zsidó ünnepeken, a hol legalább »tiz számmal« *(minján)* voltak — a felnőtt férfiak legcsekélyebb száma, mely zsidó szokás szerint nyilvános isteni tiszteletre szükséges — az e czélból berendezett zsinagógákban közösen végezték az imádságokat s felolvasták Mózes öt könyvéből, valamint a prófétákból az előirt szakaszokat.[4]) A szokásos zsidó imádságokat prédikácziók (tanítások) s az illető ünnepnapra irt énekek egészítették ki.[5]) A szentirásból való felolvasásokat, valamint a prédikácziókat a gyülekezet élén álló legtekintélyesebb férfiú, a hol pedig nagyobb számmal lévén, külön papjuk volt, ez végezte.[6]) Házaikban zsidó szokás szerint gyakorolták a szombat-

[1]) L. péld. a zsidó hónapok neveit, *Szelikut, Kippur* napja, *hamida, pésa, perek,* stb. (Péchi imakönyvében fent. 230. l. követ.; v. ö. 272. l.); egész héber mondatok: »*Semáng Jiszróel*« (a שמע ישראל szefárdi kiejtés szerinti transcriptiója); »*Mizmór sír lejóm hásábát*« (mind a kettő az *Imakönyv*nek csak régibb példányaiban); »*Ádonáj hú-há-elóhim*« (l. fent. 245. l.); »*Min semájó letáb*« (*Péchi*, Ez világnak világossága, a kézirat 183. l.) stb.

[2]) L. fent. 236. l. — *A Szentséges élet utá*ban Péchi ezen szertartásokról, mint valami ismeretlenről beszél; így péld. u. o. 6. l.: »*Tephilím*: homlokon, karon szentségek az imádkozás közt«; u. o. 182. l. »*Tefilin* és *Mezúza*: homlokokra, ajtómellékekre való Szentségek.« A *cziczít*nek, az összes szombatos irodalomban még nevére sem bukkantam.

[3]) L. az előtte való jegyzetet. Az *Ima- és szertartáskönyv*ből szintén kimaradt *mezuzát* különben már azért sem alkalmazhatták, mivel házaikat, üldözés idején, mint szombatos házakat elárulta volna.

[4]) Szomb. Imak.; *Geleji Katona,* i. h., u. o.; Erd. Országgy. Eml. X. 186. l.; Kereszt. Magv. IX. 254. l.

[5]) L. fent. az Uj Énekesk. tartalomjegyzékét és Tört. Tár 1884. évf. 552. lap.

[6]) Szent-Erzsébeten Péchi, esetleg udvari papja Szentmiklósi (fent 200. l.); Nagy-Solymoson 1639-ben Albert Mihály volt »az judaizansok«

vagy ünnepnapokon »mind kezdetén, közepén és végén, a bor mellett való szentelést, *kiddust.*« [1])

A szombati nyugalmat, bár voltak, kik a cselédséggel dolgoztattak,[2]) szigorúan megtartották. A buzgóbbak »szombat nap csak az falú közé sem mentek ki,« s az asszonyok »olyan fehér ruhában öltöztek fel, kit más napokon nem viseltek. Már péntek este eloltották a tüzet és készítették a szombatra való étkeket, s mit a napszámosok számára szombaton főzettek, azt mint rájok nézve tilos étket, másokkal kóstoltatták meg.[3])

A szombaton kivül leginkább az által tüntek fel a szombatosok, hogy megülték a *peszách*-ünnepet. Az ellenök indított perekben bünös voltuk egyik fő ismertető jele minig az, hogy »megtartották a pogácsás ünnepet,« vagy hogy »husvét innepében kovásztalan kenyérrel éltek[4].) Láttuk, hogy az idevágó zsidó szertartásokat mind ismerték és gyakorolták.[5])

Az újévet, melyre korán reggel elmondandó »poenitentia-

papja« (Kereszt. Magv. XVII. 219. l.) A fejedelemért való imádságot, a Szomb. Imakönyv szerint »a gyülekezet *feje, papja*« mondja (fent. 231. l.)

[1]) Szomb. Imak. és *Péchi,* Szentséges életnek uta, a kézirat 6. l.

[2]) Tört. Tár 1884. 550. l.

[3]) Kereszt. Magvető. IX. 247—258. l.; az illető tanúvallomások csak 1670-ből valók; de a szombatosság a deési veszedelem után már nem fejlődött tovább, hanem csak megőrizte régibb tanait. Ezekre nézve pedig, a mennyiben a szombatra vonatkoznak, fölötte érdekes a *Parancsolatok nagy könyvé*nek 65. tiltó parancsolata, a mint azt Péchi, szombatosai számára, nem fordította, hanem átdolgozta. E parancsolat (a kézirat 36. l.) nála ekkép hangzik: »Exod. 20, v. 10. *Ne míveljetek semminémü munkát szombat napon;* tudniillik: földmívelést, szövést, fonást, varrást, vadászást, sütést, főzést, mészárkodást, timárkodást, irást, építést, kovácsolást, evezést és minden egyéb efféle munkát. Sőt nemcsak ezeket, hanem még minden ezekre a munkákra néző *aprólék segitséget* (így fordítja a תולדות מלאכה-t) is és valami ezekhez hasonló, parancsolják, hogy eltávoztassuk; mint nemcsak azt, hogy tüzet ne gyújtsunk, hanem a *már meggyújtott gyertyához, sőt, még gyertya nélkül is, a gyertyatartóhoz nem szabad nyulni.* Nemcsak sütni, főzni nem szabad, hanem még *enni is abban, a mit szombatnap készitettek volna, hanem ha attól félne ember, hogy halál következik miatta,* mert úgy nemcsak a szombatot, hanem a törvénynek minden parancsolatit is — a paráználkodás-, gyilkosság- és bálványimádástól elválva (azaz: e háromnak kivételével) — szabad felfejteni.«

[4]) L. az elitélt szombatosok pereit s az idevágó okiratokat fent. 221. l. kövv.; v. ö. Kereszt. Magvető IX. 247. l.

[5]) Fent. 241—3. l.; a *széder* alkalmával ették a »keserü salátát« *(márór)* is, Uj Énekesk. 23, 25,

tartó imádságokkal« készültek, két napon át, az ünnepnapi kürtölés nélkül, de különben egészen úgy ünnepelték, a mint a zsidók szokták. Velök együtt hitték, hogy

Ez nap olyan, melyen Isten elrendeli bölcsen,
Az emberek életének végök meddig menjen,
És halálok hol, mi formán és micsodás legyen[1].)

A *Kippúr,* vagy az engesztelés, illetve sanyargatás napja, melynek a régibb szombatosoknál még csak alárendelt szerepe jutott, most már kiváló helyet foglal el vallásos életükben. E napot, mely

Egyéb napok felett felemeltetett,
Szombatok Szombatjának neveztetett...
Bepecsétlésnek napja, bűnbocsátásnak napja,
Jó és gonosz sententiáknak napja,[2])

reggeltől estig böjtölve töltötték zsinagógáikban. Mindenben úgy készültek reá, úgy ünnepelték s úgy fogták fel, mint a zsidók.[3])

Az *Úr sátorosán* nem végezték a pálmaág- *(lúláb)* meg a czedrus-almához *(etróg)* kötött szertartásokat, mert a délszak e növényeit, melyeket a zsidók, akkoriban nagy költségen, messze földről szoktak hozatni, meg nem szerezhették. De építették s használták az ünnepi sátort; különben alig énekelhették volna az ez ünnepre irott énekükben:

Édes viz mellett, szép kies helyen
Kiki füz ágból szép sátort építsen;
Az Úr nevének ott énekeljen,
S ezen törvényben fiakat neveljen.[4])

[1]) Uj Énekesk. 29, 12; ugyanazt a gondolatot fejtegeti a zsidóknak *unetánne-tókef*-kezdetü ujévi imája. A *sófár* sehol sincsen említve.

[2]) Uj Énekesk. 27, 9 és 14.

[3]) U. o. 27, 7; v. ö. fent. 243—5. l.

[4]) U. o. 28, 22. A többi zsidó ünnepekre s egyéb zsidó szertartásokra nézve l. az Ima- és szertartásk. fenti ismertetését 228—249. l.

III.

A szombatosság felkarolja a zsidók erkölcstanát. — Mutatványok Péchi idevágó munkáiból. — A szombatosok mély meggyőződése vallásuk igazságáról. — Ebbeli meggyőződésük nyilvánulásai.

A szombatosság erkölcstana azonos volt a zsidókéval, s mindenben a *talmud* meg a *midrás* idevágó tételeiből indult. Neki szentelte Péchi irodalmi tevékenységének java részét; nem kevesebb, mint *hat* munkája kizárólagosan vele foglalkozik.[1]) Tüzetesb ismertetése a zsidó erkölcstannak volna ismertetése; ennek pedig itten nincsen helye. Szellemének jellemzésére beérjük a Péchi fordításaiból vett néhány olyan mutatványnyal, mely a felebaráti, illetve társadalmi kötelességekről szól.

Az *Életnek Ösvényé*ből (a munka kezdete; a kézirat 295—6. l.; l. fent 284. l.):

Az kevélységet tökéletes eltávoztatással távoztasd magadtúl. A képmutatást és tettetet szentséget, jóságot hasonlóképpen távoztasd.

Minden hamisságtúl és hazugságtúl távol légy.

Mások csufolásátúl és megnevetésétől távol légy. Rágalmazástúl és susorlástúl távol légy.

Haragtúl távol légy. Fogadástételidben való botránkozásoktól igen őrizkedjél.

Távoztasd akarmely ember nyomorgatását, se marhájokban, se jószágokban való bántását; gyülölségöket és boszúállásokat távoztasd.

Ne költs csúfnevet felebarátodra, se ne híjjad, nevezzed oly névvel, a melyet mások, csufulásaért, költöttek reá, ha nem, ha az már jó nevezetre és tisztességére nem vált volna az ő nevezetiben.

Mások rágalmazásit ingyen se beszéljed, se azokat igaz gyanánt ne fogadjad, se higyed.....

Meglásd, hogy minden embereket megelőzz békeséggel való köszöntéssel.

És ha szidalmaznak, vagy gyaláznak téged az emberek, soha azt csak egy szóval is vissza ne mondd nekik, de inkább elrejtezzél előlök.

---

[1]) L. fent. Péchi munkái közül a 3., 5., 7., 8., 10. és (java részében) 9. szám alattiakat; számos idevágó adatot tartalmaznak még a zsoltárokhoz, valamint az Ima- és szertartáskönyvhöz irott magyarázatok, illetve »tanulságok.«

Ne szökjél fel hirtelen perlekedésre, veszekedésre, és őrízd igen magadat esküvésektül, fogadástételektül.

A *Szentséges életnek utá*ból (l. fent. 279. l.):

Rabbi Nehemiást, az bethlehémit kérdik volt tanítványi: Mivel sokasította volna ennyére meg esztendeit? Felele az nekik: teljes életemnek napjaiban soha nem örültem felebarátom gyalázatján, sem pedig felebarátom ellen mondott átkamat magammal ágyamba nem vittem; a fölött javaimnak költésében mindenkor bőkezü voltam.

Azonképpen rabbi Ákibá is kérdezte a nagyobbik rabbi Nechemiát: Mi okkal hosszabbította volna ennyére életének napjait? Kire amaz felele: Soha az én kezem ajándékot el nem vöttenek, amaz mondás szerint, Prov. 15, 16: Valaki gyűlöli az ajándékot, él. — Soha természetemben, szokásomban kemény, átalkodott nem voltam; javaim költésében mindenkor bőkezü voltam. (A kézirat 7. l.)

Sokkal jobb és könnyebb volna az embernek, ha elevenen az égő kemenczében vettetne magát, hogysem mint felebarátjának orczáját sokaság előtt, gyalázat miatt, fejérré vagy pirossá tenné, melyet akárkinek is örökön örökké felette igen távoztatni kell. (U. o. 8. l.)

Áros és kalmár embereknek kereskedésekben való rendtartásokról.

Az eladó, mikor árulja marháját, ne dicsirje, magasztalja; mikor veszi, ne hányja, vesse rosszaságát, fogyatkozásit: de mind vevése, adása legyen csak nagy hüséggel és igazsággal. Reá vigyázzon penig arra és megőrizze, hogy megmondott szava, beszéde mindenkor világosan igaznak, helyesnek találtassék, és a mit mond hűséggel megállja, beteljesítse, elanynyéra, hogy ha valakinek egy marhát elárulna egy *minán* (egy *mína* száz siklus), azonban találkoznék oly áros, ki azért az marháért kétszáz minával kénálná, hogy azon elvenné: beszédét, megmondott szavait mégis soha ne változtassa... Ha penig időt, napot ad adóssága megfizetésének, igen reá vigyázzon arra a napra, időre, hogy megfizesse, valamit fogadott akorra megadni. És soha semmi rendbeli emberre versengése, veszekedése, se harczolása és irígykedése ne legyen. (U. o. 118—9. l.)

A *Chuppát-Élijáhú*ból (l. fent. 280. l.):

Imez három bűnöknek nincsen megbocsátása: ha ki zúgolodik maga sorsán, állapotján; ha ki mást mond szájával, hogy sem mint szivében vagyon; ha ki felebarátjában bűnt, törvényszegést látván, egyedül akar ellene bizonyságot tenni.

Négyféle jó természet hasznos és dicsíretes az emberekben: a szent törvény tanulása, tudása, munka, vének tanítása és alázatos, csendes lélek.

Ez ellen négyféle rossz szokások. ártalmasak: hivalkodás, ifjak tanácsa, csacsogás és kevély, felfuvalkodott lélek.

*Ez világnak világosságá*ból (lásd fent. 280. l., a kézirat 190—1. l.):

Örökké kövesse ember az irgalmat és jóságos cselekedeteket még azokkal is, kik ő véle gonoszul cselekedtenek. Ne is légyen soha haragtartó, se boszúálló, mint mondva van *Levit.* 18—19.: »Ne légy boszúálló, se haragtartó.«

Örökké vigyázzon és szorgalmatoskodjék ember azon, hogy jót cselekedjék mind az elevenekkel s mind az holtakkal, azért, hogy a szent áldott Isten is ő véle irgalmasságot cselekedjék, mint mondva van, *Rút* 1, 8.: »Cselekedjék az Úr ti veletek irgalmatosságot, miképpen ti is cselekedtetek mind az holtakkal s mind az elevenekkel.« Mert ugyanis nagyobb és érdemesb a jóságos cselekedet és kegyes jótétel az alamizsnaosztogatásnál; mert az alamizsnaosztogatás csak pénzéből, javaiból, marhájából lehet: de az jótételt testével, személyében való fáradságával és pénzével, marhájával is cselekedheti. Az alamizsnaosztogatás csak az élőkhöz lehet: az jótétel mind élőkhöz s mind holtakhoz. Az alamizsnaadás csak szegényekhez, nyomorultakhoz való: de a jó cselekedet mind szegényekre, gazdagokra származhatik.

Örökké legyen ember okos és vigyázó, és haragját nyomja le, téritse el, békeségét penig sokasítsa, erősítse atyafiaival, szomszédival és minden emberekkel, hogy igy szerettessék mind onnat felül az egekbül, és kedveltessék itt alant is a földi emberektül. És megelőzzön békességnek köszöntésivel mindenféle embereket, még csak a piaczon járkáló akármely idegeneket is

Örökké foglalatos legyen az ember imez három dologban: legyen békeségszerző összeháborodott emberek között; szeresse, keresse békeségét maga teljes háza népének; mindenek felett penig szeresse igen a szent, áldott, mindenható Úristent.

A *Nagy világosságból* (l. fent 280. l.; a kézirat 213—4. l.):

A ki kölcsön ad a szükölködőnek szorongató kényszeritésének idején, nagyobb, érdemesebb jótétel a szokott, közönséges alamizsnáskodásnál.

Nagyobb érdeme annak, a ki *cselekedteti mással* a jótételt, alamizsnálkodást, hogy semmint, a ki cselekedi, mint mondva van, Isaj. 32, 17: »És lészen az irgalmasság s alamizsna *cselekedtetőnek* békeség« — ne olvasd: מעשה *mádsze,* a *cselekedet,* אלא מעשה, hanem *meásze,* a *cselekedtetőt*; צדקה, justitia, proprie: igazság, de a zsidó szólásban: alamizsna.

Sokkal érdemesebb, nagyobb az utonjárónak szálást adni, gazdálkodni, hogy nem a szent *Sehiná*nak (isten dicsőségének) szinét látni, fogadni, mint mondva van Genes. 18, 3: »És monda, Uram, ha kedvet találtam a te szemeid előtt, jőjj be, térj be!« — Érdemesebb, méltóságosabb az utonjárónak szálást adni, hogysem igen reggel az imádságrá sietni a gyülekezetbe, mint taníttatik a *misná*ban.

Igen nagy méltósága az alamizsnálkodásnak, mert a szent áldott Isten abban szenteltetik, mint mondva van Isaj. 8, 17: »És felmagasztaltatott a seregeknek ura az itiletben, és az szent erős Isten megszenteltetett az (igaz) alamizsnában.

A szombatosok mélyen voltak meggyőződve, hogy Mózes törvényének meg a zsidó bölcsektől eredő hagyománynak elfogadása és fennebb ismertetett gyakorlata által az egyedül igaz vallásnak lettek követői. Ezelőtt — azt énekelték

Ezelőtt az tisztátalanságban
Találtattunk, nagy fogyatkozásban,
Kiváltképen még az te utadban
Nem jutottunk szent igazságodban.

De tőriben az gonosz ördögnek
Fetrengettünk, mint rút ellenségnek,
Mert után a te szent törvényednek
Nem jártunk és szent ismeretednek.[1])

De isten, mint hajdan Izráelt, őket »a sötétségből ki-felemelte« és »kiválaszta nagy kegyelmesen az világ fiai közül, hogy ne lennének seregökben.« [2]) Ők, a mint a hitrajongás tekintetet nem ismerő erős hangján elmondják, elváltak »eleik vakságától, tudatlanságától« és rájok hagyott »fertelmes bálványozásától,« és szakították őseik hagyományaival, a tőlök örökölt hittel s vallásos gyakorlattal. Ugy tudták, hogy nem imádkoznak »»*atyáik* istené«-hez s mint láttuk (fent 234. l.), gondosan kerülték ezen a zsidó imádságokban gyakori szólásmódot, s azért mindig másmás szavakkal ismétlik, hogy hit tekintetében atyáik nincsenek, s így *árvák*nak érzik magukat:

Atyáink régenten az mit felraktak
És tulajdonúl minekünk hagytak,

---

[1]) *Uj Énekesk.* 31, 6—7.

[2]) U. o. 41, 23; 30, 8.

Attól választjuk el magunkat.
Nem követjük gonoszba az ő nyomdokukat —
Szánj meg szegény *árvákat*! [1])

E földi atyáiktól elszakadva, megtalálták mennybeli atyjukat, kinek akaratát a zsidókkal együtt teljesítik, s kinek igaz szolgálata, dicsérete, mint amazoknál, úgy van az ő kicsiny táborukban is.[2]) Minden egyes vallásos éneküket azzal rekesztik be, hogy áradozó hálát adnak istennek, a ki őket, »vad ágak«-at, az ő szent fájába oltotta és kézen fogva vezette az igaz útra, törvényének elfogadására, egyedül helyes gyakorlatára.[3])

[1]) Uj Énekesk. 41, 74; v. ö. 41, 19 és 43, 6.

[2]) U. o. 28, 1; 30, 9.

[3]) U. o. 29, 22; 41, 20; 27, 42; 31, 26 stb.; a zsidó liturgiai énekek *fordításaiban* az efféle hálaadások természetesen nem találhatók.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A szombatosság harmadik korszokának története (1638—1869)

I.

A beszterczei terminus. — Az elitélt szombatosok a református hitre téríttetnek. — Péchi sulyos feltételek alatt visszanyeri szabadságát. — Péchi a református hitre tér. — Életének utolsó évei. — A szombatosok erről szóló mondája — Péchi családi viszonyai és utódai.

A deési terminus végzetes csapást mért a szombatosságra Vezetői s legbuzgóbb hívei vagyonuktól megfosztva s vasra verve, börtönben sínlődtek s csak a fejedelem kegyelmének köszönték életüket; egyéb követői vagy szintén koldusbotra jutottak, vagy, ha a törvény szigorát mindaddig kikerülték, hasonló sorstól rettegtek. Mert I. Rákóczi, ki a szombatosság kiirtását tűzte ki feladatául, a deési terminus után erélyesen folytatta az elnyomott felekezet üldözését.

A még el nem itélt szombatosok ügyének befejezésére ugyanazon (1638.) év november elejére ujabb terminust hirdetett Beszterczére, hol mindnyájokra kimondatott az állandóvá vált fő- és jószágvesztés büntetése. [1])

Közben fölvétette a tárgyalásra szükséges tanúvallomásokat [2]) s elrendelte, vagy legalább tűrte, hogy papjai nagy buzgalommal fogtak ahhoz a nagymértékű, részben erőszakos hittérítéshez, mely, évtizedeken át folytatva, a református vallásnak meghódította a szombatosok java részét s egyúttal kiterjedt az unitáriusokra is.

Az elitélt szombatosok csak úgy szabadúlhattak föl kemény fogságuk alól, ha magukat ujból megkereszteltetvén, a befogadott vallások valamelyikére tértek s hitlevelet adtak róla, hogy abban állhatatosan meg fognak maradni. Csakhogy majdnem mindnyájan, bár külsőleg többnyire az unitáriusokhoz tartoztak volt, épen a

[1]) Erd. Országgy. Eml. X. 208—212. l.

[2]) Tört. Tár 1884. évf. 546—557. l.

református hitre tértek, mely Rákóczinak is a hite volt, részben azon nyomás alatt, mely ez irányban rájok gyakoroltatott, részben mivel igy legbiztosabban várhattak kegyelmet, sőt elkobzott jószágaik egészben vagy részben való visszanyerését is. Medgyesi Pál, Rákóczi udvari papja, *egy* napon, 1638. szeptember 24-én, ötvenötöt keresztelt ki közülök. [1])

A szombatosság elitélt főemberei s vezetői szintén a számukra még fenmaradt egyetlen mentő eszközhöz nyultak. Kisebb-nagyobb habozás után engedtek a kényszerítő viszonyoknak és — az egykorú krónikás megjegyzése szerint — »isten ő felsége tudja, szívbűl-e? — az helvetica evangelica igaz vallásra hajtottak, melyről mindenik hitlevelet is adván, mind holtokig úgy mutatták magokat, mintha abban löttek volna.« [2])

Tették azt egymásután mind a fentemlített előkelő szombatosok, kiket perbe fogtak s elitéltek volt, köztük Péchi egész családja. [3]) Példájokat követte Péchinek Fogarasba elzárt udvari papja Szentmiklósi Mihály, ki, miután a református hitre tért, előbb kölpényesi, később marosvásárhelyi lelkészszé neveztetett ki. [4])

Utóljára Orbán Ferencz és Péchi Simon is fölvették a keresztséget a református pap kezéből. Az előbbit Rákóczi ismét teljesen kegyelmébe fogadta; visszaadta neki jószágait és udvarmesterévé nevezte ki. [5]) Péchi állhatatosabb volt; csak későn engedett a kényszernek, s tán épen e miatt bántak vele keményebben.

A beszterczei terminuson megjelent főurak és rendek közt ugyanis mozgalom támadt Péchi érdekében. Közbenjártak Rákóczinál s kieszközölték, hogy Péchinek visszaadja szabadságát s lefoglalt jószágainak, persze csak csekély részét a következő feltételek alatt.

Péchi igéri, »hogy immár, vénségére az igazságot isten, kedve ellen is vele megismertetvén, abban állhatatos, tökéletes, nem képmutató lészen«. Fogadja továbbá, hogy Rákóczi ellen nem

---

[1]) *Szalárdi*, Siralmas Magy. Krónika 133—4. l.; Kereszt. Magvető XVI. 323. l.; Erd. Országgy. Eml. X. 208—212 l.

[2]) *Szalárdi*, i. h. 135. l.

[3]) Erd. Országgy. Eml. X. 182—212. l.; v. ö. fent. 223—7. l.

[4]) *Benkő*, i. h. II. 243. l.

[5]) *Szalárdi*, i. h. 135. l.

fondorkodik, hanem mint hű alattvalója viselkedik mindenben; hogy az országból, még a magyar részekbe sem megyen ki, s hogy jogérvényes nyilatkozatban, a maga s utódai nevében, örökre lemond lefoglalt jószágairól. Viszont a fejedelem a szent-erzsébeti udvarházat néhány részbirtokkal, mindössze hetven jobbágygyal,[1]) kiszolgáltatja Péchinek s feleségének, kik ezer tallért tesznek le, hogy éltök fogytáig birhassák azokat. Holtok után Rákóczi akárkinek adhatja e jószágokat, s Péchi örökösei, kik ez esetben fölveszik a letett ezer tallért, semmi jogot nem tarthatnak rájok. Ezen föltételek pontos megtartásaért a közbenjáró főurak s rendek elvállalják a kezességet, úgy hogy, ha Péchi az egyezkedés valamelyik pontját megsértené, »eo facto halál legyen a fejére érette«. Ha pedig őt ki nem szolgáltathatnák, tizezer forintot fizetnek a fejedelemnek, mely összegért huszonegyen, kik mindössze *tizenkétezer* forintot irtak alá,[2]) kezeskedtek Rákóczinak, köztük Mindszenti Gábor, Péchi veje, Orbán Péter Eössi András testvérgyermeke, Apaffi Györgyné, Péchinek első felesége után sógornője, fiával Apaffi Istvánnal, Rákóczi sógorával, továbbá Barcsai Zsigmond és Ugron Pál egyenként ezer forint erejéig.

A kezességlevél Beszterczén, november 11-én iratott alá.[3]) Péchi azonban csak hónapok mulva, úgy látszik 1639. februárban, tért a református hitre és, miután a kezesei meg Rákóczi közt létrejött egyezkedést elfogadta s aláirta,[4]) 1639. május 21-én nyert kegyelmet.[5]) A szent-erzsébeti reformátusoknak ezen év feb-

---

[1]) Ez a 70 jobbágy sehogy se kerül ki az okiratnak eddig közölt két kiadásában (l. alant a 3. jegyz.) felhozott egyes tételekből. *Kemény János* (Önéletirás 49 l.) 75 jobbágyot említ. V. ö. Tört. Tár 1887. évf. 713. l.

[2]) A 2000 forintnyi többletet nyilván azért kellett aláirniok, hogy a 10,000 forint esetleges behajtása annál inkább biztosítva legyen.

[3]) Némi csekély eltérésekkel kiadták *Szilágyi*, Erd. Országgy. Eml. X. 213—6. l. és *Koncz*, Keresztény Magvető XVIII. 309—311. l.

[4]) L. az okiratot Nemzeti Társalkodó 1835. évf. II. 273. l.; v. ö. Tört. Tár 1887 évf. 586 l. és Kereszt. Magvető XIX. 353. l.

[5]) Kereszt. Magvető III. 255. l. *Szalárdi*, i. h. 135. l. tévesen állitja, hogy Péchi s Orbán Ferencz »majd *két esztendeig* való fogságok után« tértek a református hitre, mire aztán felszabadultak. Péchi mindössze legfölebb 8 hónapig 1638. jul. 14-ikétől 1639. február elejéig lehetett börtönben; l. fent. 226. l. összevetve a következő jegyzetben idézett forással. Még nagyobb *Kemény* tévedése (Önéletirás 11. l.), hogy Péchi »1647-ben convertála fogságában«.

ruár 12-iki hivatalos összeirásában első helyen áll: »Péchi Simon uram háznépestől«. [1])

Péchi ezentúl szegényes viszonyok közt élt, bár továbbra is helyet foglalt Erdély főurai közt. A fehérvári országgyűlés zárünnepélyére, 1640. május 15-ikére, berendelt urak sorában az ő nevével is találkozunk. [2]) Valószinüleg ez volt utolsó nyilvános föllépése. Változatos életének alkonyát elég elhagyottan a szent-erzsébeti udvarházban töltötte feleségével; gyermekei közűl egyik sem volt nála. Irodalmi tevékenységével végkép felhagyott; [3]) szellemi erejét s munkakedvét azonban mindvégig megtartotta. Családjának, kivált peres ügyeiben, ezentúl is tanácsadója volt, s a sokat tapasztalt beteges aggastyán élte fogytáig személyesen foglalkozott gazdaságával. Kirándult részjószágaiba, hol anynyira látott a munka után, hogy, mint az 1641-iki aratás alatt irja, nagy kárára volna, ha csak egy órára is távoznék. [4]) Meghalt 1642—3. körül »igen vén korában«, életének legalább is 75-ik évében; de valószinüleg jóval öregebb lett. [5]) Még azt sem tudjuk, hol halt meg; sírját, bár keresték, sehol sem találhatták. [6])

---

[1]) Kereszt. Magvető, XVII. 217. l.

[2]) Erd. Országgy. Emlékek. X. 295. l.

[3]) Az ilyennek elitélése óta semmi nyoma többé; a Bod Péter (Athenás 223. l.) után többek által ismételt állitás, hogy Péchi a református vallásra térése után »a bibliának zsidó nyelvből magyar nyelvre forditásában töltötte idejét *s abba is holt belé«, Koncz* (Erdélyi Figyelő 1880, 8. sz.) megczáfolta. V. ö. fent. 284—5. l.

[4]) L. leveleit Kereszt. Magvető XVIII. 172—3. l.

[5]) *Kőváry* (Kereszt. Magv. VI. 47. l.) tévesen 1640-re teszi halála évét. Eddig közzétett levelei közül az utolsó 1641. augusztus 25-én kelt. *Koncz,* mint velem közölni szives volt, Péchinek 1642. október havában kelt levelét látta. Ha 1643-ra tesszük halálát, a legkésőbben 1565—1570 közt született Péchi legalább 75 éves volt; l. fent. 159. l. 2 és 3. jegyz. — *Kemény* szerint (Önéletirás 11. l.) Péchi »*igen vén korában* hala meg;« az 1638-ban érte kiadott kezeslevél szintén kiemeli, hogy akkor már »vén korában« volt.

[6]) *Orbán Balázs* (i. h. I. 146; v. ö. u. o. 154. l.) azt állitja, hogy Péchi Szent-Erzsébeten halt meg; de *Kemény* János Önéletirásából (108—9. l.), melyre hivatkozik, ez nem olvasható ki. Szent-Erzsébeten, melyet I. Rákóczi még Péchi életében épen Kemény Jánosnak adományozott, s mely azóta a Kemény család tulajdona, gróf Kemény József hiába kerestette Péchi sirját, *Kurz,* Magazin f. Gesch. Literat. stb. Siebenbürgens II. 423. l. Lehetséges, hogy nem itt, hanem valamelyik részjószágában érte el a halál s ott temettetett el; láttuk (fent. 4. jegyz.), hogy életének utolsó éveiben Szent-Erzsébeten kivűl, például Sárdon, huzamosb ideig szokott tartózkodni.

Szent-erzsébeti udvarházának sem maradt semmi nyoma. A hol hajdan állott, most czigányok laknak, a helyet pedig *Pusztának* nevezi a nép. [1])

A szombatos hagyomány azonban, mely meg nem engedheti, hogy a szombatosság voltaképi alapítója mint református halt meg, úgy tudja, hogy Péchi, miután a börtönből kiszabadult, számos hivével Moldvába, s onnan Konstantinápolyba menekült, hová felesége s gyermekei is követték. Ott szabadon gyakorolhatták vallásukat, és Péchi, ki a török állami nyomda igazgatója lett, gyakran írt Erdélyben visszamaradt híveinek, buzdítva s intve őket, hogy szilárdul maradjanak meg hitükben. [2])

Halála után gyermekei számos hosszadalmas pert folytattak atyjuk lefoglalt jószágai visszanyerése végett, részben a fiscus, részben azok ellen, kiknek Rákóczi e jószágokat adományozta volt. [3])

Két fia még életében halt meg, az egyik 18 éves korában ló által elgázolva. [4]) Második felesége, Barabási Kata [5]), és öt leánya túlélték őt. Az utóbbiak közűl négynek: Zsuzsánnának Krisztinának, Erzsébetnek és Juditnak, Kornis Judit volt az anyja; az ötödik, Margit, második házasságából származott.

Zsuzsánna, Péchi leányai közt, úgy látszik, a legöregebbik, [6]) Kénosi Gál Ferencznek, a hires ügyvédnek, s midőn ez 1638 után meghalt, Mikes Jánosnak lett felesége. [7]) Magtalanul halt el. Krisztinát bőgőzi Farkas Ferencz (l. fent. 208. l.) vette feleségül. E házasságából származott leánya férjhez ment Orbán Pálhoz, kinek fia Elek, ugyanaz, kinek végrendelete Péchire vonatkozó számos adatot tartalmaz, alapítója lett a mai báró

---

[1]) *Kurz*, i. h. II. 423. l.; *Orbán* Balázs, i. h. I. 154. l.

[2]) *Orbán* Balázs, i. h. I. 147. l.

[3]) L. például, Tört. Tár 1887. évf. 666—7., 709—13. l.; Kereszt. Magv. XIX. 355—6. l. és XXI. 158. l.; Erd. Országgy. Eml. X. 460. l.

[4]) L. fent. 193. l., 1. jegyz.

[5]) Barabási Kata 1648. junius havában még életben volt; Kereszt. Magvető XXI. 158—9. l.

[6]) Krisztinát (Farkas Ferencznét) és Juditot (Angyalosi Istvánnét) ismételten öcsémnek mondja, Kereszt. Magvető XIX. 353—4. l. — *Kővárynál* (u. o. VI. 48. l.) csak negyedik helyen áll.

[7]) A beszterczei terminus idején (1638. novemberben) még Kénosiné volt (Kereszt. Magvető XIX. 353—4. l.), Péchi halála után már Mikes Jánosné (u. o. 355. l.). Kénosiról l. fent. 198. és 224. l.

Orbán családnak, melynek egyebek közt Orbán Balázs, a *Székelyföld* írója, egyik sarja. [1])

Erzsébetet Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor özvegye, 1630. ápril 28-án adta össze viczei Mindszenti Gáborral, később dobokavármegyei főispánnal (fent. 194. l.). Ennek 1642. márczius 13-án bekövetkezett halála után [2]) Erzsébet a későbbi hallerkői gróf Haller családból való Haller Péterrel, küküllői főispánnal kötött ujabb házasságot. Judit kisegrestői Angyalos Istvánhoz ment férjhez (fent. 210. l.); meghalt 1641. szeptemberben. [3])

Második házasságából származott leányát, Margitot, Rákóczi 1639. márczius 23-án, igen fiatal korában nőül adta főasztalnokához, Gyulai Ferenczhez, [4]) ki később Udvarhelyszék főkirálybirája, Déva s Borosjenő fő- és Várad alkapitánya, Zaránd-, Arad- s Biharmegye főispánja, a hajdúvárosok és a magyar részek főgenerálisa lett. Tőlök származnak a hadipályán sok kitüntetést szerzett gróf Gyulai család horvát- és erdélyországi ágai, az utóbbiból, leányágon, egyebek közt a gróf Kuun család. [5])

Péchi, bár nyomtalanul elenyészett az idők sötétségében, ilyformán tovább él még Erdély-Magyarország legelőkelőbb családjaiban; szelleme pedig föltámadását fogja ünnepelni, ha a különféle könyv- s levéltárakban heverő kiadatlan munkái végre napvilágot látnak majd. Akkor irodalomtörténetünk diszlapot fog szentelni a Péchi Simon névnek, mely Erdély politikai és vallástörténetében már régen szerepel.

---

[1]) L. báró Orbán Elek a fentiekben többször emlitett végrendeletét.

[2]) A temetésére kiadott meghivót l. Tört. Tár 1884. évf. 672. l.

[3]) Erd. Történ. Adatok IV. 72. l.; ez év augusztus havában súlyosan megbetegedett, Kereszt. Magvető XVIII. 173. l.

[4]) *Szalárdi*, i. h. 135. l.

[5]) Tört. Tár 1887. évf. 704—7. l. *Kővári*, Erdély nevezetesebb családjai 102. l. — Péchi nőtestvére Anna, mint Sárdi Simén János felesége, ősanyja lett a még most is virágzó Sárdi Simén családnak; Kővári i. h. 224. l. — A Péchi családjára vonatkozó ez adatok kiegészítik, illetve helyregazítják Péchi családfáját *Kővárynál*, Kereszt. Magv. VI, 48. l.

II.

I. Rákóczi további eljárása a szombatosok ellen. — Hitlevelet vesznek tőlök, mely által zsidó esküformával lekötik magukat, hogy keresztényeknek megmaradnak. — Velök együtt az unitáriusokat is kényszerítik a református hitnek elfogadására. — Az Approbatae Constitutiones megujitják a judaizánsokra kimondott vagyon- s fővesztést — Az elfojtottnak vélt szombatosság felhasznál minden alkalmat, hogy ujból lépjen a nyilvánosság elé. — Üldözések II. Rákóczi és Apafi alatt. — Az Ausztria hatalmába került Erdélyben a katholikus egyház veszi kezébe a szombatosság elnyomását.

Rákóczi nem érte be az elfogott vagy elitélt szombatosok megtéritésével, hanem külön bizottságot küldött ki, hogy bejárva az elnyomott felekezettől lakott helységeket, a református vallás fölvételére birja a még szabad lábon levő szombatosokat is, azokat közülök pedig, a kik áttérni nem akarnának, irják össze, hogy megindíthassák ellenök a büntető eljárást. Csakhogy e bizottság kiterjesztette működését sok olyan unitáriusra is, kit vagy tényleg ért a gyanú, vagy a kire csak ráfogták, hogy szombatos. Velök szemben majd erőszakhoz vagy fenyegetéshez folyamodtak, majd szép szóhoz, csábításhoz. Egyebek közt katonai szolgálat alóli fölmentést igértek a református hitre térőknek.

Ezen eljárás nem maradhatott nagyobb eredmények nélkűl, kivált a megrettent szombatosok közt. Szent-Erzsébeten 1639. február havában, tizenhatnak kivételével, mind a szombatosok a református hitre tértek, e hó 14-én egyszerre tizennyolczan. A rákövetkező napról hasonlókat jelent a bizottság Nagy-Solymosról, hol csak heten maradtak »judaizánsok«, s Hidegkutról, hol egy sem maradt közülök. Kis-Solymoson még csak két szombatos találtatott, kiknek a bizottság beleegyezése nélkül »*megengedték,* hogy az unitária religióra esküdtek.« A többi mind, köztük a buzgó szombatos Mátéfi család,[1]) már azelőtt, legalább külsőleg, elfogadta vala a református hitet. Bözödön, Bözöd-Ujfalún és Erdő-Szentgyörgyön »az mely judaizánsok voltak, konvertáltak,« s így folyt az márczius 4-ikéig.[2])

Mindezen áttérőknek hitlevelet kellett adniok, melyben magukat kötelezik, állhatatosan megmaradni a kereszténységben,

[1]) A Mátéfi családra nézve l. fent 78. és 195. l.; hogy a református hitre tért l. Kereszt. Magvető XVIII. 108. l.

[2]) Kereszt. Magvető XVII. 217—223. l.

keresztény predikátorokat s iskolamestereket tartani, azokat pedig, kik őket ismét más vallásra akarnák csábítani, a fejedelemnek feljelenteni. »Mindezeknek megállására, tartására, teljesitésére — így végződik a hitlevél — minket meg is az mindenható bizony, *örök Isten, ki az mennyet, földöt teremtette, és Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak istenének neveztetik,* úgy segéljen és úgy adja lelkünk üdvösségét.«[1]) A szokásos zsidó esküre emlékeztető ez esküforma[2]) által legerősebben s legbiztosabban vélték lekötni azokat, kik csak Ábrahám, Izsák s Jákob istenéhez szoktak imádkozni.

Ezzel párhuzamosan járt számos unitárius templomnak a reformátusok javára történt lefoglalása. A szombatosok birtokába jutott unitárius templomok ugyanis, mint például Bözöd-Ujfalún és Kis-Solymoson, már amazoknak áttérése által kerültek a reformátusok kezére; több más templom pedig, mely tényleg az unitáriusoké volt, az által jutott hatalmukba, hogy az előbbi református kisebbség, a szombatosok, illetve unitáriusok erőszakos áttérítése által többséggé vált, melynek az illető templomot, a bizottság parancsából, át kellett engedni. Igy történt ez Szent-Erzsébeten, Nagy és Kis-Solymoson, Bözödön, Uj-Székelyen és Szent-Demeteren.[3])

Az unitáriusok ereje meg volt törve, a szombatosság pedig, úgy látszott, végkép kiirtva. Geleji Katona István, ki épen akkor irta 1645-ben megjelent *Titkok Titka* czimű nagy munkáját, miután (u. o. 271. l.) megállapítja, hogy »a' nyilván vagyon, hogy a Sidózás ezt az országot szintén elborította vala«, isten jutalmát kéri le Rákóczi fejére, »hogy ezt a fenét tovább terjedni nem engedé, hanem annyira kiirtá, hogy immár, hanem *ha csak titkon lappanganának valahol, de nyilván efféle szombatosok az országban nem tudatnak.*«

Geleji könyve még sajtó alatt lehetett, midőn a tények már meghazudtolták. Maga kiemeli, hogy a kik öreg korukban vették fel a keresztséget, többnyire csak kényszerből tették »és osztán

---

[1]) Kereszt. Magvető XVII. 223—4. l.

[2]) L. az Apafi Mihály által török tolmácsnak kinevezett Júda zsidónak esküjét, Török-magy. Okmánytár VII. 68. l.

[3]) Mindezekre nézve l. Kereszt. Megvető XIII. 362—6. XIV. 35 XVI. 323. és XVII. 108. és 217. l.

tsak tsufolodtak véle.«[1]) Nyilt titok volt, hogy »kedvök ellen«, csak »kételenségtől« esküdtek a református hitre, de szivök még mindig függött a szombatosságon.[2]) Titokban tovább gyakorolták, s csak lesték az alkalmat, hogy lerázhassák a rájok kényszerített vallás nyomasztó békóit. Ezen alkalmat elérkezettnek vélték, midőn a fejedelem 1644-ben háboruba keveredvén III. Ferdinánddal, az országon kivül volt hadaival, és távollétében fia, a fiatal Rákóczi vezette az ország ügyeit. A kormányzó azonban legott erélyesen lépett fel ellenök. A székelyföldre bizottságot küldött ki a következő utasítással: »Az judaizansok, úgy értjük, ismét az székelységen szaporodni kezdettek, sőt azok közűl is sokan, kik elhagyták volt azt a sectát, ismét vissza kezdettek állani. Azokat is tudakozza fel s nekünk hozzon igaz regestrumot rólok, kik s hová valók legyenek?«[3])

Ezen bizottság, melynek működéséről közelebbi tudomásunk nincsen, úgy látszik, eredménynyel járt. A rákövetkező nyolcz évben ugyanis, szó sincsen a szombatosokról. A fejedelem halála után azonban ismét vakmerőbben kezdtek föllépni s II. Rákóczi 1652. szept. 19-én ujabb kemény rendeletet adott ki ellenök.[4]) Az ezen idő körűl összeállított Approbatae Constitutiones, hivatkozással az idevágó régibb határozatokra, »jövendő időkre« megujítják a judaizánsokra kimondott vagyon- és fővesztést.[5])

A szombatosság ezentúli története az elnyomásnak s az üldözésnek szakadatlan hosszú lánczolata. A kis felekezet a hitrajongás lelkesedésével tűrt s szenvedett. Híveit halállal fenyegették, keményen büntették; lefoglalták vagyonukat, kiűzték őket az apáiktól örökölt házakból; bujdosásra, sőt arra kényszerítették, hogy, mint földönfutók, külföldre szökjenek, s az előkelőbbek, kiknek több volt a veszíteni valójuk, lassanként mind elpártoltak tőlök: de azért, bár egyre fogyva számra és erőre nézve, makacsul ragaszkodtak vallásos meggyőződésükhöz. Üldözés

---

[1]) Titkok Titka, 271. l.

[2]) Erd. Országgy. Emlékek X. 214; *Kemény* János i. h. 409. l.; *Szalárdi*, i. h. 135. l.

[3]) Kereszt. Magvető XI. 63. l.

[4]) *U. o.* III. 260. l.

[5]) Approbatae Constitutiones Regni Transsylv. Pars I. Tit. 4; v. ö. u. o. Pars I. Tit. 1. Art. 4.

idején, vagy ha szigorúbb ellenőrzés alatt álltak, titokban, néha erdőkben s sziklahasadékokban gyakorolták vallásukat; valahányszor pedig külső vagy belső viszonyoknál fogva kevésbbé ügyeltek rájok, kevésbbé elővigyázóan viselkedvén, elárulták magukat, sőt olykor levetették az álczát és nyiltan szombatosoknak vallották magukat. Erre újabb üldözés az állam, illetve a papság részéről, az ő részökről ujabb szinlelés; s ez rövidebb-hosszabb időközökben ismétlődik több mint két századon át.

A szombatosoknak 1652-iki üldözése óta vagy tiz év folyt le. II. Rákóczinak Lengyelországba vitt fényes seregével odaveszett Erdély nemességének és vitézeinek szine; belháborúk s a törökök kegyetlen pusztításai vérrel s iszonynyal borították el a szerencsétlen országot. Ezen viharos, kemény időkben, midőn a különféle vallású egyházak még a szokásos gyűléseket sem tarthatták, vajmi keveset törődhettek a szombatosokkal, s ezek mindenütt ismét nyiltan gyakorolták vallásukat. Az Apafi által, 1662. május havában, visszatéritésökre kiküldött biztosoknak kereken mondták szemök közé, hogy »nem az most gondja nagyságának, hogy religiót igazgasson.« Hiába intették őket, maradnának hívei a deési és beszterczei terminusok után szóval s irásban hitük alatt letett fogadásuknak. 1638. óta uj szombatos nemzedék keletkezett, s ez határozottan kijelentette: »*Mi* meg nem esküdtünk sem egyszer, sem másszor; — ha az mi atyáink megesküdtek: nem tartozunk mi azzal, hogy azt kövessük, ha nem akarjuk, a mire ők kötelezték volt magukat.« Igy hangzott a szombatosok válasza Kis-Solymoson, így Bözödön, hol a biztosok előtt meg sem jelentek, hanem papjukat küldték oda harmad magával, s hozzájok csatlakozotak a Bözödre idézett bözöd-ujfalviak. Sőt Bözödön »az szombatos prédikátor erősen biztatá a paraszt községet, hogy ennekelőtte is volt efféle admonitio, de semmisem tölt benne; ez is csak így lészen.« Csupán Szent-Erzsébeten voltak többen, kik a református hitre való visszatérést megigérték.[1])

A háború s belső bonyodalmak következtén azonban komolyan nem léphettek fel ellenök. Nyiltabban, sőt még nagyobb buzgalommal mint azelőtt gyakorolták vallásukat. Seregesen elpártoltak a református, illetve unitárius hittől, melyhez külső-

---

[1]) Kereszt. Magvető XVII. 224—6. l.

leg tartoztak volt. Templomba nem jártak, vasárnapon dolgoztak, mind szigorúbban ragaszkodtak a zsidó étkezési törvényekhez s a nyilvánosság előtt erélyesen védelmezték hitüket s meggyőződésöket. A parasztság mellett, feltünő sok volt köztük a lófőnemes, a »deák«, kivált pedig a »vörös darabont.«[1])

Igy volt ez egészen 1670-ig. Ekkor Apafi újból megpróbálta a már több izben követett eljárást, s bizottságot küldött ki, mely május havában bejárta a szombatosok akkori főfészkeit, s mindenütt tanúvallomásokat vett föl ellenök, hogy perbe foghassák őket. A Szent-Erzsébeten, Kis- és Nagy-Solymoson, Bözödön, Bözöd-Ujfalún és Kőrös-Patakon fölvett tanúvallomások a szombatosság ujabb rohamos terjeszkedésének élénk képét tárják elénkbe. Nagy-Solymoson és Kőrös-Patakon egy-egy tanú 23, illetve 46 személyt jelentett föl mint zsidózókat.[2])

Az ellenök folytatott további eljárásról nincsen tudomásunk. Ugy látszik, hogy a törvény teljes szigorát éreztették, s ezentúl elég keményen bántak velök, mert 1670-től egészen 1717-ig mitsem hallunk rólok. De azért bizonyos, hogy a XVIII. század elején ismét felmerültek. Az akkor kitört kurucz háboru alatt lengő szabadabb szellemnek, még inkább tán az e háborúval járó zavaroknak köszönhették, hogy kevésbbé törődtek velök. Elég hozzá, sokan közülök ismét nyiltan kezdtek fellépni, s egy ideig bántatlanul hagyták őket. A szatmári béke után azonban, miután Erdély a törökök fölött diadalmaskodó Ausztria hatalmába került, s a katholikus egyház hatalma országszerte emelkedett: a bécsi udvartól kinevezett, vagy ennek befolyása alatt álló kormányközegek erélyesen s kiméletlenül léptek föl a szombatosok ellen. Gyökeres kiirtásuk volt a czél, melynek elérésére most gyorsan egymásután következtek a kérlelhetlen szigorral folytatott üldözések, minek egyebek közt az volt a következménye, hogy számos szombatos a katholikus vallásra tért. E század első felében legelőször találkozunk szombatosokkal, kik külsőleg a katholikusokhoz tartoznak. Ezek száma egyre gyarapodik, s a szombatosság ellen folytatott hosszadalmas harczban a református

[1]) Mindezekre nézve l. a következő (17.) fejezetet, valamint az alantabb emlitett 1670-iki tanuvallomásokat.

[2]) Kereszt. Magvető IX. 147. l. kövv.

papság mindinkább háttérbe szorult. Ennek szerepe a katholikus klerusra száll, mely mostantól fogva a zsidózóknak legfélelmesebb ellensége.

III.

Az 1717—1725-iki üldözések. — A szombatosok részben Törökországba menekülnek, részben szinleg felveszik a katholikus vallást. — Az utóbbiakat megfosztják a jogtól, hogy jószágaikat eladhassák. — A Törökországba való kivándorlások mindazáltal sűrűen ismétlődnek. — A Drinápolyban megtelepedett zsidó hitre tért szombatosok. — A katholikus papság felügyelete alá helyezett szombatosok, a legszigorúbb ellenőrzés daczára, folyton gyakorolják vallásukat. — II. József türelmi rendelete ujabb veszedelmet hoz rájok. — Czinczéri plébános, Kovács és Hajnald püspököknek a szombatosokkal szemben követett eljárása. A szombatosok viszonyai 1867-ig

Az uj, mondjuk: osztrák korszaknak szombatos-üldözéseit az 1717-iki üldözés nyitja meg. Ez évben ugyanis az erdélyi főkormányszék újból előszedi a szombatosok ügyét. Az ellenök hozott határozatok foganatositásához azonban, minthogy azok a bécsi udvar helybenhagyására szorultak, csak 1722-ben kezdhetett.[1]) A szombatosokat országszerte összeirták s kereset alá fogták. A tizenkét éven alóli apró gyermekeken kivül, mindössze még csak 108-at találtak, kikre a szombatosságot rábizonyíthatták: 37 férfiut és 71 nőt, Iklandon csupán csak asszonyokat, »10 nőt, 1 hajadont.« Vagyonukat összeirták s ez év október havában zár alá helyezték.[2])

A további eljárást »egyéb nyilvános ügyek miatt« egyelőre felfüggesztették. 1724 márczius 24-én azonban a főkormányszék felszólítja a rendeket, hogy a szombatosok ügyét végrehajtás utján véglegesen intézzék el, »nehogy a kárhozatos eretnekség, ha még továbbra is türetnék, isten haragját boszúra hivja ki.«[3]) Ennek következtén május 22-ikén rendelet bocsáttatott ki Udvarhely- s Marosszék tiszteihez, hogy a szombatosok közül, miután »mind magok és javok jó cautio alatt vagyon« csupán négyet-ötöt idézzennek meg a legközelebbi »gubernium confluxusára«,

---

[1]) »Sabbatistarum causa *anno adhuc 717 inchoata* in tabulaque regia decisa, sed ab altioribus necdum ratificata.« *Erdélyi kir. főkormányszéki levéltár* (a budai orsz. lltárban) A. 1724. No 504.

[2]) Találtattak : »B.-Ujfaluban : férfi 27, férjezett nő 24, özvegy nő 7, hajadon leány 4 ; Bözödön : egy házaspár ; Ernyében : 9 férfi, 19 nő, hajadon 5 ; Iklandon 10 nő, egy hajadon.« *Erdélyi főkormánysz. lltár.,* u. o. A. 1722, No 253 és 304.

[3]) U. o. A 1724, No 504 és 505.

hol mindnyájok perét eldönteni, a fölöttük hozott itéletet pedig halogatás nélkül végrehajtani fogják.[1])

Ez a rákövetkező 1725. április vége felé és május elején csakugyan megtörtént. A vagyonvesztésre szóló itéletet nyomban végrehajtották. A bözödi, nagy-ernyei és iklódi szombatosok lefoglalt fekvőségeit 10,000 forinton adták el a kincstár javára.[2]) A kuldusbotra jutott szombatosok egy része Törökországba vándorolt ki, mások a bözöd-ujfalvi plébánia könyv megjegyzése szerint, »kényszerből a római katholikus vallást vették föl, de azért szombatosok maradtak.«[3]) Az utóbbiakat, legalább Bözöd-Ujfalun, a plébános felügyelete alá helyezték, ki azonban a zsidó szertartások gyakorlatában nem akadályozhatta őket, úgy hogy 1729-ben jezsuitákat küldtek ki megtéritésökre.[4]) Egyúttal felkutatták s vagyonvesztésre itélték az ország egyéb vidékein szétszórt egyes szombatosokat, így például 1728-ban Pál János tordai polgárt.[5])

Ilyen körülmények közt az üldözött szombatosok még csak a kivándorlásba vethették reményüket, s azért azon voltak, hogy minden áron túladjanak jószágaikon. A főkormányszék, melynek tudtára esett, hogy »Bözöd-Ujfaluban most is tanáltatnak a szombatosok damnált vallásán valók, kik jószágokat ma is distrahalnak«, hogy ennek elejét vegye, 1744. szeptember 19-ikén közhírré tétette, »hogy senki efféle jószágokat tőlök ne vásároljon, különben in casu contrario, pénz és jószág nélkül is maradnak, simpliciter revindicalvan az ilyen jószágokat a Regius Fiscus jövendőben.«[6])

Ezen rendelet végrehajtásának czéljából a rákövetkező (1745) évben hivatalból összeirták a göröngyhöz kötött szeren-

---

[1]) U. o.; A. 1724, No 187 és 51.

[2]) Ezen részletre nézve l. a vevőknek, Dindár testvéreknek, meg az elitélt szombatosok utódai közt keletkezett pert u. o. A. 1797. No 825; v. ö. *Orbán Balázs*. i. h. I. 147. l.

[3]) *Acta Parochiae B.-Ujfalvens.* u. o. A. 1868, No 28479. A terjedelmes okirat a b.-ujfalvi plébánia könyvének a szombatosokra vonatkozó följegyzéseit tartalmazza, s ezek kapcsán a másolónak, Betegh Imre kanonok s al-esperesnek idevágó észrevételeit.

[4]) Acta Paroch. B.-Ujfalv. i. h. u. o.; v. ö. *Illia*, Ortus et progressus variarum in Dacia gentium 52. l.

[5]) Kereszt. Magvető III. 161. l.

[6]) *Erd. főkormánysz. Lltár*. u. o. A. 1744, No 573.

csétleneket, s köztudomásra hozták, kik azok, kik ezentúl nem adhatják el jószágaikat. E jószágokat meg kellett tartaniok, hogy karhatalommal elvehessék tőlök, mihelyt valamely zsidó szertartás gyakorlatán rajtakapnák őket.[1])

Bözöd-Ujfalun, Ernyén kivül akkor már az egyedüli helyen, hol még nagyobb számmal voltak szombatosok, a plébános szigorúan ellenőrizte, vajjon vasárnapon s egyéb keresztény ünnepeken eljárnak-e a templomba, s ha igen, kellően részt vesznek-e az isteni tiszteletben? vajjon titokban nem jönnek-e össze? a haldoklókat ellátják-e az utolsó kenettel? a koporsókat vagy sirhantokat nem készítik-e zsidó ritus szerint, s gyermekeiket a katholikus iskolába küldik-e? Akit az egyik, vagy másik tekintetben vétkesnek találtak, azt szigorú büntetéssel sujtották. Hasonló büntetés terhe alatt meghagyták nekik, hogy vasárnapon és egyéb keresztény ünnepeken a ház őrzésére otthon maradó egy családtagon kivül, mindnyájan jelenjenek meg a templomban.[2])

Ez eljárásnak, mely mint látni fogjuk, csak képmutatásra s a rájok kényszeritett kereszténység gyülöletére nevelte a szombatosokat, egyebek közt az volt a következménye, hogy mind sűrűbben szöktek Oláh- s Törökországba. Java részök Drinápolyban telepedett meg, hol a zsidó hitre térvén, többnyire mint mesteremberek, kedvező viszonyok közt éltek. Egyikök, Kovács József, még 1778-ban folytatott levelezést Bözöd-Ujfalún maradt szüleivel, kiknek részletes tudósitásokat küld a kivándoroltak felől, kik »mind együtt vannak« ottan, mint »*Ger Sidók.*«[3]) Minden ember — azt irja egyebek közt — megbetsül, még a nagy Papok is. Az dolog nem ronttya el az Testemet; konpektor, könyvkötő mesterségem vagyon, jól élek, mert mint a szép fejér gyolcs, oljan szép fejér tzipóval élek; a piros bornak a javát akor Iszom, mikor Kedvem tartya.«[4]) Az efféle tudósitások

[1]) Acta Paroch. B.-Ujfalv. i. h., u. o.

[2]) U. o. *Lukács György* és *Vinkler Pál* feljegyzései; v. ö. *Betegh Imre* Udvarhely kerületi alperesnek 1868-ban a m. val.- és közokt. miniszteriumnak felterjesztett, 28479. sz. a. bevezetett jelentését l. róla fent. 323. l. 2. jegyz.

[3]) *Ger* az uj-héber nyelven: zsidóságra tért máshitü.

[4]) Az érdekes levelet, a M. N. Muzeumban őrzött eredetije után, közöltem Magy. Zsidó Szemle, II. 74—5. l. A levél 1778-ból való, de egyebek közt felsorolja, »hogy még kik vagyunk életben«, s elbeszéli, hogy »a régiekből« még csak Sükös Dani él, »a többi mind meg holt«; a kivándorlás tehát jóval régebben történt.

a szombatosokban bizonyára fokozták a vágyat, szintén eljutni a boldog országba, hol testvéreik s gyermekeik, kiket otthon hitük miatt üldöznek s vagyonuktól megfosztanak, szabadon gyakorolhatják vallásukat s azonkivül még »szép fejér tzipóval« élnek és »a piros bornak a javát« isszák.

A kivándoroltak lefoglalt jószágait a kincstár 1747 körül az akkori bözöd-ujfalvi plébánosnak adományozta. A plébános, Bertalan Antal, a szökevények vérrokonaira ruházta azokat »megtérésök reményében« ; kikötötte azonban, hogy e jószágokat vagy maga, vagy hivatalbeli utódai visszavehetik tőlök, ha rosszúl, azaz nem mint jó katholikusok fognak viselkedni.[1])

A szombatosok makacsságán azonban ez sem fogott, valamint vajmi csekély eredménynyel járt a katholikus papság által unszolt Mária Terézia ama rendelete is, melynek értelmében 1750-ben egy csapat szerzetest, fegyveres erő kiséretében küldtek a szombatosokra s minden egyes családjukban egy-egy szerzetest helyeztek el, mint tanitót és felvigyázót.[2]) A szombatosok sorai országszerte még jobban ritkultak ugyan; de azért a bözöd-ujfalvi plébánia 1753- és 1764-ből való jegyzőkönyvei csak egyre elpanaszolják, hogy nem győzik ellenőrizni a szombatosokat, kik a keresztény szertartásokat, a legszigorúbb felügyelet daczára, csak hanyagúl s csak a kényszernek engedve gyakorolják, de annál nagyobb buzgalommal csüggnek a zsidó ritusokon, melyeknek végzésére titkon szoktak gyülekezni.[3]) Tudták azt nemcsak a plébánián, hanem egész Udvarhelyszéken, sőt többnyire jól ismerték az egyes szombatosokat. Csakhogy ezek olyan óvatosan jártak el, s olyan mély titokba burkolták vallásuk gyakorlatát,[4]) hogy lehetetlen volt rájok bizonyitani a zsidózás bűntényét, ugy hogy a gyanús családok ellen, bár szigorú felügyelet alá helyezték, egész 1781-ig nem léphettek fel komolyan.

Ebben az évben adta ki II. József a türelmi rendeletet, mely, bár hatalmas lépést jelzett a vallásszabadság felé, újabb vesze-

---

[1]) Acta Paroch. B.-Ujfalvens., u. o. — Kovács Judit megszökött szombatosnő 1750-ben összeirt s a bözödi pap rendelkezésére bocsátott vagyonáról l. *Orbán Balázs* i. h., I. 147. l.

[2]) *Orbán Balázs, i. h.*, u. o.

[3]) *Lukács* és *Vinkler* plébánosok feljegyzései, Acta Paroch. B.-Ujfalv. u. o.

[4]) Ebbeli eljárásukról l. a következő fejezetet.

delmet hozott a szombatosokra. E hires rendelet ugyanis, épen az által, hogy az Erdélyben bevett négy vallás egymásközti viszonyát elég szabadelvüen szabályozta, a szombatosságot újból törvényesen el nem ismert vallásnak nyilvánitotta. Az efféle, a türelmi rendelet szerint nem jogositott felekezetek irányában pedig II. József elég türelmetlen szokott lenni.[1]) Innét jött, hogy épen e rendelet kiadása után számos szombatost perbe fogtak s elitéltek. Sokan közülök vagyonuk hátrahagyásával Törökországba vándoroltak és Konstantinápolyba jutottak, hol, miként levelükben szólnak, »a török nyomda mellett külön utczában laktak és vallásukat anyanyelvükön gyakorolták.«[2])

1817-ben többen közülök, kiket elitéltek s a kincstár javára vagyonuktól megfosztottak, miután elkeseredésükben egész vasárnap szántottak, értékesebb ingóságaikat szekerekre rakva, éjjel megszöktek s szintén Törökországnak vették utjokat. 1827-ben Czinczéri Sándor az akkori bözöd-ujfalvi katholikus pap volt kérlelhetetlen üldözőjük. Arra kényszerítette őket, hogy szombaton dolgozzanak; vasárnapon házról-házra jártak küldöttjei s erőszakkal a templomba hurczolták őket, hol folyton keresztet kellett vetniök. Az ellenszegülőket a szokásos büntetés érte: három családnak lefoglaltatott a vagyona. Ezek is Törökországba menekültek. Mások, kiket törvényszék elé idéztek, azzal mentegetőztek, hogy a jég több izben épen szombaton verte el vetéseiket, azért megfogadták, hogy isten e csapása elhárítására, meg fogják ünnepelni a szombatot; különben nem zsidóznak. A törvényszék néhány tagja, hogy meggyőződjék róla, vajjon csakugyan nem tartják-e a zsidó étkezési törvényeket, többet közülök meghivott ebédre, ezek azonban a cselt csellel játszván ki, maguk helyett nem-szombatosokat küldtek oda. Sőt a szombatnak, mint fogadalmi ünnepnek, megtartására engedélyt kértek és állitólag nyertek is.

Most, Kovács Miklós püspök megtiltotta a mindig csak egymás közt házasodó szombatosoknak összeeskętését. Erre ujabb kivándorlás Törökországba, míg a hon maradt, szinre

[1]) Érdekes példa rá a cseh *Abrahamiták* vagy *Deisták* irányában követett, a kegyetlenséggel határos eljárása; l. fent. 26. l. s az ott idézett idevágó kútforrást.

[2]) *Orbán Balázs*, i. h. 147. l.

katholikus szombatosok nagyrészt a református hitre, persze, szintén csak külsőleg, álltak át.[1])

1829-ben Bözöd-Ujfalún 31 férfiut és 8 asszonyt, Nagy-Ernyén 8 férfiút[2]) fogtak perbe, mint zsidózókat, köztük az Ács családnak 5, a Csukor családnak 9, a Kovács családnak pedig 14 tagját. A hosszadalmas vizsgálat azonban csak annyit derített ki, hogy a vádlottak vasárnapon s keresztény ünnepeken dolgoztak, nem pedig azt, hogy zsidó ritusokat végeztek. Ennek következtében 1833. augusztus 6-ikán, bizonyitékok hiányában, fölmentették őket. A közvádló felebbezése ez évi november 23-ikán terjesztetett fel I. Ferenczhez, ki 1834. február 13-ikán kelt rendeletével a fölmentő itéletet azzal hagyta helyben, hogy vádlottak a keresztény ünnepek megülésére s szentültartására szorítandók, minek ellenőrzése a papságra bizatott.[3])

Haynald Lajos, mint erdélyi püspök, jó móddal s rábeszélés útján iparkodott a katholikus vallásnak megnyerni a szombatosokat. »1855-ben szép réz feszületes kereszteket ajándékozott nekik a templomban, melyeket mind a pad alá hánytak.«[4]) Azután pedig közibök ment s megkapó ékesszólásával fényes beszédeket tartott előttük. A szombatosok hidegen maradtak s azzal távoztak: »Beh szép szája van; kár, hogy nem szombatos!«[5]) Mindazáltal Haynaldnak is szigoru eszközökhöz kellett nyulnia ellenök. Egy bözöd-ujfalvi szombatos, Kovács Pál Samu ugyanis, suttomban zsidó hitre tért leányát zsidóhoz adta férjhez. Haynald, kinek ezt feljelentették, kényszeritette az asszonyt, hogy közben született és zsidónak nevelt gyermekével férjét elhagyja s visszatérjen atyjához.[6])

---

[1]) *Orbán Balázs*, i. h. I. 147—8. l. Czinczéri kegyetlenségeiről még mai napig undorral beszélnek a szombatosok; l. *Egyenlőség*, VI. évf. 9. sz.; v. ö. a következő fejezetben róla mondottakat.

[2]) A perbe fogott asszonyok aránylag csekély száma abban találja magyarázatát, hogy a vádlottakra csupán a vasárnapi munkát birták rábizonyitani. A nők efféle munkája pedig inkább csak a házban folyt, mire nézve csak ritkán akadhattak tanúk. Különben a szombatosok közt mindig feles számmal találjuk az asszonyokat.

[3]) Erd. főkormánysz. Lltár., u. o. A. 1833. No 4125 és A. 1834, No 2011.

[4]) Acta Paroch. Bözöd-Ujfalvens. u. o.

[5]) *Orbán Balázs* i. h. 148. l.

[6]) Acta Paroch. Bözöd-Ujfalvens., u. o.

Ezen viszonyok még vagy tiz éven át maradtak így. A szombatosokat egyenkint jól ismerték, kellően ellenőrizték is; s a bözöd-ujfalvi katholikus papok az ottani körülményeket nem ismerő hivatalbeli utódaik számára, formaszerü instructiókat hagytak hátra, miképen ügyeljenek a zsidózókra, s milyen külsőségeken ismerhetnek azokra.[1]) Másrészt azonban a szombatosok olyan óvatosan jártak el, s annyira birták elrejteni vallásos gyakorlatukat, hogy tetten nem kaphatták őket. 1867-ben végre levetették az álczát és nyiltan zsidózóknak vallották magukat.

Mielőtt azonban a nyilvánosság előtt végbe menő e mozgalomra térünk, mely végre a zsidóság ölébe vezette a szombatosokat, tekintsük a szombatosság vallásos és szellemi életét azon 230 év alatt, mely a deési terminus óta egész 1867-ig folyt le.

[1]) U. *o.*, több helyen.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A szombatosság szellemi s vallási élete történetének harmadik korszakában. (1638—1868.)

I.

Az üldözések véget vetnek a szombatos irodalom további fejlődésének. — A szombatos könyvek másolatai mindinkább silányulnak s csak a legszükségesebbekre szoritkoznak. — E korszakban keletkezett szombatos verseckék. — Szombatos népmondák és közös czélzatuk. — A Péchiről és II. Rákócziról szóló mondák. — Czinczéri plébános és Miklós járásduló miképen lakolnak a szombatosok üldözéseért. — Csodálatos zivatar. — Monda a magyarok ősi hazájában járt szombatosokról.

A 230 éves üldözés, melyen a szombatosság keresztül ment, ennek szellemi és vallási életére is rásütötte szomorú bélyegét.

A vezetőitől megfosztott, erejében megtört, szakadatlanul zaklatott még csak titokban lappangó szombatosság a deési terminus óta egészen leszorult az irodalom teréről, melyen mindaddig annyi buzgalommal működött volt. Sanyarú helyzetében alig birta megóvni régibb irodalmi kincseit; arról, hogy ujakat szerezzen, végkép le kellett mondania. Hivei közt még csak *másolókkal* találkozunk, de egyetlen *iróval* sem. S az előbbiek sem voltak többé a régi iskolázott másolókhoz foghatók, hanem jámbor földmivelők és kézmivesek, kiknek ügyetlen és rendesen hibás irásán azonnal ráismerhetni, hogy kezök inkább szokott az ekével vagy szerszámmal elbánni, semmint tollat forgatni. Másolataik pedig, minél későbbi időből valók, annál silányabbak.

A régibb szombatos kéziratok mind iv-, vagy negyedrétüek, erős, egyforma papiroson, gyakorolt s biztos kézzel vannak irva, s még a megrongáltakon is meglátszik, hogy könyvkötőnek műhelyéből kerültek ki. Az 1638 után készültek mind csak nyolczad-, sőt tizenhatodrétüek, minthogy az ilyeneket könnyeb-

ben birták elrejteni, vagy magukkal vinni titkos gyülekezeteikre, s minthogy az efélékre feltünés nélkül s olcsóbban szerezhették a szükséges papirost. Ez a papiros ugyanis rendesen különféle szinü és minőségü, gyakran kisebb-nagyobb darabokból áll, melyek elég ügyetlenül vannak összevarrva, s a legkezdetlegesebb módon, olykor más könyvekről vett bőrtáblákba kötve; mert könyvkötőhöz nem mertek fordulni. A nehézkes irás, kivált pedig a fogyatékos helyesirás világosan elárulják, hogy az a pár »deák« s egyéb tanult ember, kiket 1670-ben a zsidózók közt még találunk, az idővel kihaltak s csak a parasztság maradt meg a szombatosság táborában.[1]) S ezen silány másolatokkal a vallásos gyakorlatra legszükségesebb könyvekre szoritkoztak: a mindennapi használatra nélkülözhetetlen ima- s szertartáskönyvre, valamint az énekeskönyvre.[2])

Ilyen körülmények közt végkép megszünt az irodalmi tevékenység, melyre, arra alkalmas, képzett egyének hijában, még a szükség sem késztette a szombatosokat. Hitvitákat nem folytathattak, vallásos gyakorlatukra nézve pedig Péchi ima- s szertartáskönyve szolgált nekik zsinórmértékül. Mellette csak alárendelt szerepe jutott a vallásos éneknek, s e tekintetben is beérhették a rájok származott elég bő énekkészlettel. Ebben az egész korszakban egyetlen szombatos munka, vagy akár csak ének sem keletkezett. E hosszú időn át a szombatosság összes szellemi tevékenysége a már meglevőnek, mint láttuk, csak részben fentartására, valamint régibb énekeinek átvizsgálására s helyenkénti módosítására szorítkozott, melyről alantabb fogunk szólni. Néhány apró versecske s néhány népmonda minden, a mit ezen kétszázharmincz évben képes volt teremteni.

A szóba nforgó, rendesen az ima- s énekkönyvek elején, vagy végén található versek többnyire a kézirat másolóitól vagy tulajdonosaitól eredtek. Csak egy van köztük, melyet tágabb körökben

---

[1]) Az egyedüli kivétel a következő jegyzetben említett, még 1708-ból való kézirat. A papirosra, de csakis arra nézve, többnyire előnyösen elütnek a *legujabb* időkben készült kéziratok. A jelen század közepe körül ugyanis, már olcsóbban s feltünés nélkül vásárolhatták a szükséges papirost.

[2]) Péchi valamely más munkájának utolsó, s egyúttal még szépen s ügyesen irt másolata az 1708-ból való fent (278. és 283. l.) ismertetett kézirat; későbbi időkből csupán ima- és énekeskönyveket ismerünk.

fogadtak el. Ugy látszik a XVIII. század első felében keletkezett; mert csak akkor tünik föl és azóta majdnem minden szombatos ima- s énekeskönyvben található:

Dicséret, dicsőség az urak Urának,
Ábrahám és Izsák s Jákob királyának,
A ki főbirája az egész világnak;
Adjon szabadulást Izráel magvának.

E sorokhoz a XIX. század eleje óta szokássá vált hozzátenni: »*Mi velünk egyetemben*«, vagy: »*Minekünk* is.«[1])

Az efféle versek közül kiemeljük még a következőt, mely két, 1713-ban, illetve 1779-ben készült imakönyv elején olvasható:

Óh én kedves könyvem, — Ki körösként nékem — Volt hü társam s vezérem, — Este-reggel esedezem, — Veled együtt dicsérem Istenem. — Élj sokáig én velem, — Vigasztalj meg engem; — Mikor ismerem vétkem — Esedezzél én velem. — Kérjük együtt Istenem, — Adja szent lelkét belém, — Kivel bátorítsa lelkem, — És bünt ne cselekedhessem. — Söt végy kedvedben — És számlálj köziben — A szentek seregiben, hogy örökké mennyekben — Dicsérhessem Istenem.[2])

---

[1]) Ritkábban található e versnek következő szövege:

Dicséret, dicsőség az Ábrahám urának,
A ki főbirája az egész világnak;
Adjon szabadulást Izráel magvának,
A mit megigért Ábrahám atyánknak.

[2]) Az orsz. rabbiképző intézet I. sz. a. imakönyvében, a *Kalendárium* után a XIX. lapon. A vers végén: »Ammen« s alatta: »Anno Millesimo Septem Centesimo Septymo et novem 1779.« Ugyanez, alatta »Anno Millesimo Septemcentesimo Decimo Tres« található egy meglehetősen megrongált imakönyvben is, melyet közben megszereztem. Ujabb czimlapján olvasható: »Ezen könyv renováltatott 1786. esztendőben.« A fenti vershez hasonló az Akadémia II. számu imakönyve elején álló, melyet *Deák Farkas* közölt, Századok, 1875. évf. 413. l. Ide tartozik végre a M. N. Muzeum II. számu énekeskönyvének végén álló e verstöredék:

Mig a világ meg nem csala,
Nevem Péter A(n)drás vala.
Szülőföldem Istvánfalva,
Nemzetem is ott élt s hala.
Itt néha kedvemre éltem,
Jaj, de bú . . . . .

Végül felemlítünk még egy versecskét, mely bár szombatos könyvben sehol sincsen feljegyezve, megbizható tudósítás szerint, a jelen század közepe felé a bözödi szombatosok közt dívott. Minthogy azt hitték, hogy vihar tombolása közt érkezik a messiás, dörgés és villámlás idején, miután ajtót, ablakot felnyitottak, ezt szokták énekelni:

Nyisd meg Uram, nyisd meg
Irgalmad ajtaját
Küldd el nekünk, küldd el
Az igért messiást.[1])

Az efféle verseken kivül még csak néhány népmonda keletkezett e kor szombatosai közt. Az elnyomott felekezet vigaszt keresett boldogtalan helyzetében és reményt jövőjérenézve, s minthogy a valóságban nem találta, a képzelet világában kereste. Ide tartozik első sorban a fennebb (315. l.) említett, Péchiről szóló monda, mely, hogy kitartásra buzdítsa a szombatosokat, elhitette velök, hogy nagy tanitójuk nem pártolt el az általa hirdetett vallástól, s nem mint református halt el közöttük, hanem kivándorolt és Konstantinápolyban, mint buzgó szombatos, fejezte be életét. Valószinü, hogy e monda nem csekély befolyással volt a szombatosoknak Törökországba való sürü kivándorlására. Ide tartozik még azon monda, mely Péchinek zsidó feleséget ad, ki gyermekestül Törökországba követte őt.[2]) A későbbi, mint látni fogjuk, csak egymás közt házasodó szombatosok mit sem akartak tudni Péchi két keresztény feleségéről és keresztény gyermekeiről. Egyúttal pedig azt akarták kimutatni, hogy az igazi szombatos nő a számüzésbe is követi férjét, hogy vele együtt szabadon gyakorolhassa vallását.

Egy egész kis mondakörnek közös célzata, annak a kimutatása, hogy a gondviselés lakoltatja azokat, kik fejökre vonták az üldözött szombatosok átkát, vagy a szombati nyugalom megszegésére kényszerítették őket.

II. Rákóczi Györgynek és seregének lengyelországi veszedelme isten büntetése volt, azért, hogy a két Rákóczi olyan kegyetlenül bánt Péchivel meg a többi szombatossal. Kiméletlen

---

[1]) *Orbán Balázs,* i. h. I. 148. l. v. ö. Vasárnapi Ujság 1873. évf. 168. l. mind a két iró a szombatosok közt élő *Ürmösi Sándor* feljegyzéseiből vette ez adatot.

[2]) Fent. 81. és 315. l.

ellenségükön, Czinczéri Sándor katholikus papon, ki egyebek közt arra szoritotta őket, hogy szombat napján dolgozzanak, (l. fent 326. l.) teljesült a szombatosok átka, »hogy meg ne halhasson, míg meg nem eszik a férgek.« A szószéken ütötte meg a guta, midőn épen heves beszédet tartott ellenök; azután még soká kinlódott. Hiába hivatta magához a szombatos rabbit, hogy bocsánatot kérjen tőle és a szombatosoktól, de nem akartak neki megbocsátani életében, s végre utálatos betegségben kellett kimulnia.[1])

Valóságos székely humor beszél az inkább adomának beillő következő mondából.

Miklósi Pál, a bözödi járás dulója, a szombatosoknak szintén egyik kemény üldözője, szombatonként útcsinálásra hajtotta és *borjúk*nak gúnyolta őket.[2]) Ezt is megátkozták, még pedig hogy *borjút szüljön.* Az iszákos ember, midőn egyszer részegen lefeküdt, azt álmodja, hogy az átok teljesült, s ő borjút szült. Izgatottan felébred s érzi, hogy valami nyalja a talpát, oda tekint s iszonyodva látja, hogy — borjú. Tehene ugyanis, mig ő aludt, borjút szült, melyet felesége, a hűvös idő miatt, bevitt a szobába. Miklósi, mámoros állapotában hinni kezdi, hogy ő szülte, s hogy szégyenét elrejtse, kiviszi s kutba löki. Reggel a háznépe hiába keresi a borjút, s a szerencsétlen azt hiszi, hogy már a cselédségnek is tudomása van a hallatlan esetről: félrehívja feleségét és azt súgja neki: »Feleség, a szombatosok átka megfogott; én borjút szültem az éjjel, s hogy gyalázatom elrejtsem, a kutba dobtam.« Nyelves felesége emberségesen kiszidta, a falú népe pedig annyira boszantotta a borjúszüléssel, hogy hivataláról lemondva, az emberek társaságát kerülte s örömtelenül folytatta életét.[3])

Egy hasonló czélzású mondát a következő szavakkal közli a zsidó hitre tért szombatosok egyike.[4])

---

[1]) *Orbán Balázs* i. h. I. 149. l.; v. ö. Egyenlőség 1887. évf., 9. sz.

[2]) A kiválóan adóbehajtásra kiküldött *dulónak*, úgy látszik, az is volt a hivatása, hogy a kényszermunkára itélt szombatosokat ellenőrizze, valamint lefoglalt vagyonukat elkobozza. L. Régi Szomb. Énekesk. 86, 3.: Akkor, t. i. ha megjött a messiás:

»Akkor a *dulótól* s fene kapitánytól
Nem ijedünk, rejtezünk.«

[3]) E mondát bővebben közölte *Orbán Balázs* i. h. I. 149. l.

[4]) »*Dán Ábrahám*, volt *Kovács Mózes*« Bözöd-Ujfalún 1875. márcz. 1-én kelt, hozzám intézett levelében.

Még az is történt a szombatosokkal. Még a jeleni öregek idejében történt, hogy volt itten egy katholikus pap, ki annyira reá esett a szombatosokra, hogy szombaton kihajtotta őket a szénába dolgozni.[1]) Nagyon tiszta, meleg idő volt; de egy pár óra múlva, egy felhő kerekedett, s olyan szél került elő, hogy az elrázott szénával bétölt a határ, hogy a sok szénából semmit sem használt.[2]) Azonban olyan esős idő, zápor és menkőhullás támadott, hogy egy szomszéd falusi embert meg is ütött, hogy mindjárt meghalt. Hogy látták azon nagy veszedelmet, egy úri keresztény ember kiáltotta nagy hangon: »Jertek haza szombatosok, ne dolgozzatok! Mert veletek együtt elveszünk.« Azzal többet a szombatosokat nem erőltették a szombati dologra.

Érdekes egy ujabb keletü szombatos népmonda, melyet a Bözöd-Ujfalúba kiküldött Betegh Imre, atyhai plébános irásbeli hivatalos jelentése[3]) ekkép közöl:

Ezen század első negyedében Bözöd-Ujfaluból három székely ember utra kelt, hogy menjenek el Szityiába, hogy őseink lakását felkeressék, monda szerint egyik Lovász Mihály, más Csukor Ferencz lett volna, harmadiknak nevét nem hallottam. Elindultak Keletre és kilencz évig oda bolyongottak, összejárták Ázsiát, még a szent földön is voltak; végre reá találtak őseink földére, hol egy embert mezei munkával foglalkozva látván, szóba eredtek vele, s az bámulva hallotta, hogy némi eltéréssel saját nyelvén beszélnek az idegenek, a ki megkérdezvén kilétöket, tudtára adták, hogy ők az Attila hunjainak maradékaik s nyugot felé a magyar földnek Erdély nevezetü részében laknak. Örvendezett ezen a keleti rokon, de nagyon bámult azon, hogy fajuk ugy elaprósodott, pedig azt mondják embereim, kik személy szerént ösmerték Lovász Mihályt és Csukor Ferenczet, hogy jó magas emberek voltak, de a keleti rokon mint valamely óriás oly nagy volt, — ki ugy nyilatkozott a székelyeknek, hogy menjenek bé a faluba, a jelvény előmutatása mellett keressék fel nevében feleségét, s mondják meg neki, hogy öljön meg egy tyukfiat s nagy lakomával várja őket, mert kevés idő mulva végezvén dolgát, ő is haza megyen. Elindul a falu felé a három székely, de utközben ugy gondolkoztak, hogy ők hárman, a gazda és annak családja hogy fog nagy lakomát ütni egy tyúkfiuból, s elhatározták egymás között, hogy az asszonynak azt fogják mondani, hogy a gazda azt üzente, hogy két tyúkfiat öljön. Bementek a faluba, kérdezés után feltalálták a házat s a megmutatott jelvényt átadván, az asszonynak azt mondották, hogy férje azt izente, hogy öljön meg két tyúkfiat és várja jó lakomával, mert hamar haza jön. A nő hitt az izenetnek, bárha azon nagyon csodálkozott,

---

[1]) Ezen adatok arra mutatnak, hogy ez a monda is a fentemlitett Czinczéri nevü papról szól.

[2]) T. i. a pap, kinek szénájában szombaton kellett dolgozniok.

[3]) L. róla fent. 323. l. 2. jegyz.

hogy *két* tyúkfiat izent megölni férje. Teendőit teljesedésbe kezdi venni, hát egy nagy tekenyő húst visz be a szobába, min a székelyek nagyon elbámultak. Azonban haza érkezik a gazda, bemegy a szobába s bámulva látja a sok húst. Kérdi nejétől, hogy miféle sok hús az, hisz ő azt izente ezen atyafiaktól, hogy öljön meg egy tyúkfiat? A nő azonban megmondja, hogy azok *kettőt* mondottak, mire bárha felboszankodott, a gazda eltiltotta haragját, de nőjét szorgalmazta, hogy hamar ugyan jó lakomát készítsen. Elkészülvén az étel, keleties vendégszeretettel látta el vendégeit, s midőn vége volt a lakomázásnak, ezt mondotta vendégeinek: »Barátaim, én nem sajnálom, a mit megettetek és ittatok, mert azokat jó szivvel adtam; de sajnálom, hogy nyugoton olyan rokonaink laknak, a kik nem beszélnek igazat. Ez országban a hazugság a legnagyobb bűn, és a kit hazugságon érnek, annak e hazában nincs helye; azért készlekedjetek és e földről eltünjetek, mert ha megtudná ezen föld népe, hogy ti hazudtatok, legrosszabb lenne dolgotok.« A kiadott szó szerint történt a dolog, haza indultak és kilencz év múlva, haza érkeztek, s még sokáig élvén itthon, községemben is vannak emberek, kik ismerték őket.«

E népmonda alapja, Betegh helyes megjegyzése szerint, bizonyára az, hogy Lovász Mihály, Csukor Ferencz s egy harmadik székely tényleg jártak keleten, s hogy csakugyan őseik felkeresésére jártak oda; csakhogy nem a Szittyaországban visszamaradt magyarok, hanem a Törökországba kivándorolt szombatosok felkeresésére indultak volt.

A Lovász és a Csukor családok ugyanis régi szombatos családok, melyeknek számos tagjával az 1638-ban Deésen elitélt szombatosok közt találkozunk, valamint azok közt, kik 1868—9-ben végre a zsidó hitre tértek. A mult század közepe felé Törökországba kivándorolt szombatosok közt voltak e két családból valók is, s a tőlük Drinápolyból haza küldött jó hirek nyilván arra birták a jámbor székelyeket, hogy a kivándoroltak felkeresésére induljanak.[1]) Úgy látszik, hiába jártak, és, tán kósza hirek nyomán, egész Palaestináig keresték a zsidóságra tért őseiket, mig végre, reményeikben csalatkozva, hazatértek és a fennebb közölt mondával magyarázták több évi távollétüket s messze földre terjedő utazásaikat.

---

[1]) Ezen kivándorlókról s Drinápolyból irt levelökről (l. fent. 324. l.) A szóban forgó levél irójának *Csukor Sára* volt a felesége, s az 1778-ban még életben levők közt ott van *Lovász Zsuzsi* is. Az 1868—9-ben a zsidó hitre tért szombatos családokról l. a következő fejezetet.

II.

A szombatosok végkép szakitanak a kereszténységgel. — A Krisztus nevét még kiejteni sem akarják. — Énekeskönyvükből kihagyják az erősen keresztény szinezetü darabokat. — A többi énekekben átdolgozzák, vagy törlik a keresztény elemeket tartalmazó versszakokat. — Miképen jártak el ezen átdolgozás alkalmával. — Néhányan, imakönyveikből kitörlik az istenre vonatkozó *te* szót.

A szakadatlan kemény üldözések rendes következményei felismerhetők a szombatosok vallásos életén is. Minél erőszakosabban bántak velök, s minél tovább tartott kegyetlen elnyomatásuk: annál szivósabban ragaszkodtak a meggyőződéshez, melytől őket eltávolitani akarták; annál drágább lett szemeikben a hit, melyért szenvedtek s türtek, s annál inkább idegenkedtek attól a vallástól, melynek nevében őket üldözték.

E tekintetben legjellemzőbb a mind inkább ridegebbé váló álláspont, melyre a kereszténységgel szemben helyezkedtek, s a melyről végre visszautasitottak mindent, a mi akár a legtávolabbról is arra a vallásra emlékeztetett, a melyből kiindultak volt.

A deési terminus után következő első évtizedekben még találkoztak egyes szombatosok, kik tán csak megszokásból, vagy minthogy a nép nyelvén beszéltek, a Krisztus nevét alkalomadtán emliteni szokták. Csakhogy már ezek nem tették keresztény értelemben, hanem majd zsidó felfogásuk támogatására, — mint például az a szombatos asszony, ki környezetének szemére lobbantotta, hogy »az *Krisztus* azért nem áldja meg a határt, *hogy az szombatot nem ülitek*«[1]) — majd pedig, Bogáthi és Péchi példájára, általában a *messiás* értelmében, a nélkül, hogy Jézus személyére gondoltak volna.[2]) Nyiltan kimondották, hogy »az Krisztus szintén olyan ember, mint mi közülünk akármelyik;«[3]) még keményebben, sőt épen durván nyilatkoztak, ha nyelvöket megoldotta a bor, vagy

---

[1]) Kereszt. Magvető IX. 250. l.

[2]) 1670 előtt Kelemen György, lófő nemes személy, Kőrispatakon »némely embereknek az ó-testamentomot tanítja, hogy az szerént higyjék az Krisztust, és ne az uj-testamentom szerént«, *i. h.*, u. o. 259. l.

[3]) Más-más tanúk vallomása szerint, ugyanezekkel a szavakkal éltek Sipos Tamás, nemes személy Kis-Solymoson és Hatos István, veres darabont Bözödön; *i. h.*, u. o. 250. és 255. l.

ha hitvitákba bocsátkoztak.[1]) Mindnyájan pedig gondosan kerülték mindent, mi akár a legtávolabbról emlékeztetett a Krisztus imádására és segitségre hivására. Sőt voltak már akkor köztük, kik a Jézus nevet még kiejteni sem akarták.[2])

Ezen szempontból szoros vizsgálat alá vették régi énekeskönyvüket. Az erősen keresztény szinezetü énekeket egyszerüen kiküszöbölték; így példáúl ez énekeskönyvnek a fennebbi lajstrom szerint mindjárt első énekét, mely egyebek közt azt a gondolatot fejtegeti, hogy isten »egyedül van, társ nélkül, mennyen-földön övé csak az osztatlan uraság,« de igy folytatja (1. 10—12):

Utánad nagyobbá szerelmes fiadat,
Ember Jézus Krisztust tetted s hagytad azt;
Hívek őt fejekül tartanak, mint királyt,
És tévelygés nélkül tartanak ez vallást.

S ez elegendő ok volt arra, hogy ezen, az énekeskönyv három legrégibb példányában egyaránt előforduló ének egyetlen egy későbbi énekeskönyvben se találjon többé helyt. Ép úgy kihagyták Eössi András hasonló szellemü terjedelmes tankölteményeit, valamint az unitáriusoktól átvett majdnem összes énekeket, s az efféle okoknál fogva, a régi szombatos énekeskönyvnek 110 éneke közül az *uj* énekeskönyvből vagy *negyvenkettő* végképen eltünt.[3])

A többi régibb énekeket pedig, melyekben csak elvétve találtattak keresztény elemek, ezeknek eltörlése, illetve átdolgozása által hozták összhangzásba megváltozott vallásos nézeteikkel. Nem lévén azonban elismert vezetőjük, vagy akárminemü szervezetük, az egyesek, vagy talán csak a közös isteni tiszteletre gyülekező egyes szombatos *községek,* egymástól függetlenül jár-

[1]) Nagybúni György, Bözöd-Ujfalun — azt vallja egy 1670-ben kihallgatott tanú — *»disputatióm lévén vele,* Dávidot az Krisztusnál nagyobbnak állitotta lenni.« Ugyanakkor Székely-Keresztúrott lakó nemes Borbély Tamás . . . *az ital közben* monda ilyen szót: »hijában, mert bizony akasztott istenben nem hiszek, nem is imádom« : i. h., u. o. 250. és 247. l.

[2]) Erős zivatar alatt valaki azt találta mondani: *Úr Jézus ne hagyj!* Kire Kis-Solymoson lakó János deák lófő nemes személy felelé: Mit beszélsz! Még te is *az kisebbiket* hivod segitségül! *I. h.*, u. o. 248. l.

[3]) A Régi Énekeskönyv fenti (51. l. körv.) lajstromában a következők: 1, 2, 9—11, 13, 14, 17, 21, 22, 26, 30, 34, 40, 44, 46, 48, 59, 79, 81, 83 85, 86, 88, 89, 92—103, 106 110.

tak el az énekeknek ez irányban történő átalakitásában. Uj énekeskönyvük különféle példányai ugyanabban az egy énekbe más-másképen mutatják átdolgozva a keresztény jellegü versszakokat, melyeken megütköztek.

. Ezen alakra s tartalomra nézve különböző módosítások gyakran elég jól illenek belé az egésznek szerkezetébe, gyakran pedig olyan ügyetlenek, hogy azonnal erőszakos változásokúl ismerhetők fel. Csak abban szoktak megegyezni, hogy vallásos énekeikben a Jézus, vagy Krisztus nevet ezentúl nem türik.

Egy szombatra való énekben, például, e sorok fordulnak elő (15, 3):

Igy várhatjuk nagy örömmel Úr amaz nagy napját,
Úr Jézusnak dicsőséges, méltóságos napját;

az *új* énekeskönyv kölönféle példányaiban »Úr Jézusnak« helyett található II.-ben[1]): *Mi Urunknak;* IV.-ben: *Messiásnak;* V.-ben: *az Istennek;* s ezen olvasások egyikét, vagy másikát elfogadták az imakönyvek, melyeknek elején vagy végén található a szóban forgó ének.[2])

Ugyanezen ének 5. versszaka így kezdődik:

Akkor látjuk meg valóban te szent városodat,
Szent fiadnak szinről-szinre való méltóságát;

a »Szent fiadnak« helyett, II.-ben áll: *Szenteidnek;* IV-ben: *Messiásnak;* V.-ben az egész versszak kimaradt.

A 77-ik:

Adjunk hálát az nagy Úr Istennek
Jézus Krisztusnak atyjának

kezdetű énekben a második sor IV.-ben: *Ábrahám egy Istenének;* III.-ban ez a sor ki van hagyva; a többi kéziratból az egész ének kimaradt.

Az 58-ik ének 13-ik versszakában e helyett:

Szent fia Jézus Krisztus úgy minket is váltson.

---

[1]) Az illető kéziratok megjelölésére nézve l. fent. 253. l.

[2]) Igy *Akadém.* II., *saját* példányom IV.; e megjelölésekre nézve l. fent. 228. l.

I.-ben és VI.-ban[1]):

Szent Felséged őrizzen minket is kegyesen;

a többi példányokban az egész ének hiányzik.

Mint tanulságos példára utalunk még a fennebb (67—8. l.) közölt *Pésáhra való* énekre. A 2. versszak 3. sora:

Csakhogy szent Jézust, Mária fiát velünk nem tudhatja

V-ben:

Nagy inségünkben s rabságunkban szüntelen óhajtja.

---

[1]) Ezen ív már sajtó alatt volt, midőn Bözöd-Ujfalúban lakó *Kovács Elektől* még egy énekeskönyvet sikerült megszereznem, melyet ezentúl VI. alatt idézek. A 127 nyolczadrétű lapból álló kézirat a 110. lapig 1768-ból való, s az I. (Pál-féle) kódexben előforduló énekek java részét tartalmazza, azonkivül pedig még *két éneket, mely csak itt található:* az egyik a (74. lapon) A sanyargatás napjára való: »*Légy irgalmas Úr Isten* mi nekünk«; a másik (97—106. l.) *Ezdrás éneke,* melynek első versszaka:

Szent életnek utát szerezz ez életben,
Kit, (l)ám, megjelentett Ezdrás irásában,
Negyedik könyvének hetedik részében;
Minden istenfélőt bátorított ebben.

A terjedelmes ének az apokryph IV. Ezdrás-könyv 7. fejezetének szabad átdolgozása, melynek szombatos eredetét, egyebek közt, világosan bizonyítják a következő jellemző versszakok (a 47—49.):

Türjük csak zsidókkal pogányok inségét,
Ne féljük, ne nézzük világ mérgeségét:
Boszút álló Isten, higyjed, az szentekért
Nem hagyja büntetlen az ő szent neveért.

Kenyerünket nékünk szájunkból kivonszszák,
Mert Isten törvényét elvetettnek tartják,
Az törvényt utálják és már szánkat bánják,
De az bibliából ki nem szakaszthatják.

Egyfelől azt mondják, hogy jó, az ki tartja,
De ő semmiképen úgymond, nem tarthatja;
Másfelől tartóját azért szidalmazza —
Igazat mondok én, mert fülem hallotta.

A kézirat 110—127-ik, eredetileg üresen maradt lapjaira 1842-ben Nagy Dániel irt még néhány egyébbütt is előforduló éneket.

I.-ben és VI.-ban az egész versszak kimaradt. Ugyanott a 4. versszakban a 3. sor:

Szentséges, nagy nap, melyen Krisztusunk országát foglalja.

I., V.- és VI-ban: *Melyen Messiás országát foglalja.* A többi példányokból az egész ének, bár, mint a versfőkből kitünik, Péchi irta volt, egészen kimaradt.

Hasonló, többé-kevésbbé erőszakos változásokkal találkozunk mindazon énekekben, melyekben valamely keresztény nézet, vagy akár csak az uj-szövetségre vonatkozó czélzás fordul elő.[1])

Ide tartozik még a következő nevezetes jelenség. Péchi imakönyvében sűrűen előfordulnak helyek, mint a következők: Oh *te* szent Úr — A *te* szent neved — A *te* parancsolatid — *Te* hozzád fordulunk stb. Ezen nagyobb nyomatékosság kedveért használt *te*, a hol istenre vonatkozik, az imakönyv néhány ujabb, e század első feléből való példányában[2]) mindenütt gondosan ki van vakarva. Ugy látszik, hogy illetlenségnek tekintették, ha istennel szemben, a *te* szóval ott is éltek, a hol nem okvetetlen szükséges.

III.

A szombatosság gyorsan közeledik a zsidóság felé. — Általánossá vált, vagy ujabban befogadott zsidó vallásos gyakorlatok. — A nőknek hitrajongása. — A szombatosság mindinkább családi vallássá lesz. — A rá kényszerített titkolózás és annak következményei. — A szombatosok összetartása. — Miként palástolják zsidó ritusaikat, s miként bújnak ki a keresztény szertartások gyakorlata alól.

Ugyanabban a mértékben, melyben a kereszténységgel szakították a szombatosok, mindinkább közeledtek a zsidóság felé.

Péchi Ima- és szertartáskönyve mindnyájok kezében volt. Szerinte végezték a zsidók imádságait, a benne foglalt *tanulságokban* elrendelt zsidó szertartásokat pedig, vagy huszonöt évvel

---

[1]) 41, 4-ben, például, előfordul: »Boldog, ki példáját tartja az *bölcs szüzeknek*«, vonatkozással *Máté* evangeliuma 25, 1—12-re; az Imakönyv IV. példányában: »az *bölcseknek*«. U. o. 6-ban e helyett: »*Krisztussal* az együtt él«, ugyanabban a kéziratban: »*Ábrahámmal* együtt él«; a többi kéziratból kimaradt az egész ének. Az efféle változások találhatók még a Régi Énekesk. 25, 41, 42, 54, 55, 58. 77. stb. szám alatti énekeiben.

[2]) A Múzeum példányában, valamint egy 1831-ből származó példányban, mely *Kovács Zebulon*, áttért szombatosnak tulajdona.

Péchi halála után, már mint befogadott vallásos gyakorlatot látjuk náluk. Az ez irányban történt gyors haladás félreismerhetetlenül tünt ki az 1670-iki vallatások alkalmával (fent. 320. l.) Most már általánossá vált mindaz, a mit mindaddig csak néhány búzgóbbak szoktak vallásos parancsként teljesíteni; mindnyájan szigorúabban mint azelőtt ragaszkodtak a zsidó étkezési törvényekhez. S ezen utóbbi körülménynek, egyebek közt, az volt a következménye, hogy mindenütt ludakat hizlaltak sertések helyett és, mint az ügyökben kihallgatott tanúk egyre ismétlik, »ludszalonát tartanak disznóhús helyett, azt eszik.«[1])

Ép olyan általánossá vált nálok a zsidó ünnepeknek szorosan az idevágó zsidó szabályok szerinti megülése, a mint Péchi tanitotta volt. Inkább éltek száraz kenyérrel, vagy éheztek, és szivesebben szenvedtek tetemes anyagi veszteséget, semmint főzés, vagy akárminemü munka által megszegték volna a szombati nyugalmat.[2])

Rajongásuk által kivált a nők tüntek ki, kik a bözödujfalvi plébániakönyv 1753-ból való feljegyzése szerint, »sokkal inkább ragaszkodnak felekezetükhöz és nyakasabbnak látszanak, mint a férfiak.« Ők alkották a szombatosság zömét és fentartó elemét. A szombatos isteni tiszteletben, azon férfiun kivül, a ki azt vezette, nem ritkán csupán asszonyok vettek részt.[3]) Egyikök tanúk előtt kijelentette: »Ha a fejedelem fejem felé állana is egy pallossal, még sem enném meg az disznóhúst«; egy másik »a disznóhúsnak az szagát is neheztellette.« Egy harmadik, »hogy az szombatot jobban megülhesse, pénteken este halálos beteggé teszi magát, de — mint a jegyzőkönyvileg kihallgatott tanú hozzáteszi — ismét vasárnap egy csepp gondját sem látom.« Több más szombatos nő, nyilván egy bibliai törvénynek szószerinti értelmezése következtén, »szombatnap csak az falú közé sem ment ki,«[4]) meg más, a kegyes zsidó asszonyok módjára, szombaton »olyan fejér ruhában öltözik fel, kit más napokon nem visel.«[5]) A zsidót, ki valahogy közéjök került, örömmel fogadták

---

[1]) Kereszt. Magvető IX. 246—259. l.

[2]) Példákat l. *i. h.* u. o. 247. és 258. l.

[3]) *I. h.*, u. o. 254. l.

[4]) *Móz.* II. k. 16, 29: »Maradjon kiki az ő helyén; ne menjen ki senki helyéből a hetedik napon.«

[5]) Kereszt. Magvető IX. 247, 250,2 52—4. l.

a házba s mint kedves vendéggel bántak vele; ellenben keresztény vendégeket nem szivesen szoktak látni.[1])

Bámulatos a varázsszerű hatalom, melyet a törvény által kárhoztatott e vallás hiveire gyakorolt. Igaznak bizonyitotta a költő szavát:

> A vész, mely össze hoz, mártirt teremt,
> Erőt ád, *ott van az eretnekekkel.*[2])

Családból, melybe a szombatosság egyszer befészkelődött, többé egykönnyen nem volt kiirtható. A Kovács, Csukor, Sükös, Nagy, Lovász, Ács, Gál, Sipos stb. családokkal, melyeknek tagjai a deési nótázás óta két századon keresztül szerepelnek a perbe fogott, elitélt, vagy kivándorolt szombatosok soraiban, e korszak végén is találkozunk a zsidóságra tért szombatosok közt. A szombatos, ki »még testamentomában is meghagyta: Édes leányom, még élsz, ezt a szép vallást el ne hadd,«[3]) ezzel csak oly eljárást követett, mely, mint a tények bizonyítják, gyermekeikkel szemben szokás volt köztük. »Apám is az volt, magam is zsidózó akarok lenni,«[4]) ez volt a legnyomósabb ok, hogy szivósan ragaszkodtak az üldözött valláshoz. Minél inkább kiszorult a szombatosság a nyilvános életből, annál mélyebb gyökeret vert a családi életben. Gyermekeiket, kiket keresztény iskolába nem küldtek, otthon tanították az irásra s olvasásra, mivel a nélkül nem használhatták volna kéziratú ima- s énekeskönyveiket; s ezen házi nevelésnek köszönhették, hogy alig találkozott köztük ki nem tudott volna irni s olvasni.[5]) Rendesen otthon tartották az isteni tiszteletet is, melynek közös végzésére csak ritkán mertek gyülekezni, s igy iskolává és családi szentélylyé vált minden szombatos ház. E szentélyeik fentarthatása céljából pedig már e korszak kezdetén, a mennyire tehették, csak egymás közt házasodtak a szombatosok, s ez később szabálylyá vált nálok.[6])

---

[1]) Acta Paroch. Bözödujfalv., *i. h.*, u. o.

[2]) *Madách.* Az ember tragédiája, 7. szin.

[3]) Kereszt. Magvető 254. l.

[4]) U. o. 249. l.

[5]) Acta Parochiae Bözödujfalvensis, Vinkler Pál feljegyzése; v. ö. *Orbán Balázs*, i. h. I. 148. l.

[6]) A négy Ács testvér »mind zsidózó helybül vettenek magoknak feleségeket«, Kereszt. Magvető 258; v. ö. a Haranglábi és Gál családokról u. o. 250. l., valamint alantabb az e korszak végére nézve mondottakat.

Családjaikba ilyformán alig férkőzhetett idegen elem; többnyire tisztán szombatos családok voltak és maradtak, s kivált ezen körülménynek köszönhették a titoktartást, mely biztonságuknak, sőt fenmaradásuknak nélkülözhetetlen feltétele volt. Az ellenök folytatott kegyetlen üldözéseknek egy további következménye ugyanis a rájok kényszerített titkolózás, s az ezzel járó képmutatás és furfang volt.

Minél keményebben bűnhődtették vallásukért, annál gondosabban kellett elrejteniök annak gyakorlatát. Ha megtörtént, hogy szombatos férfi keresztény leányt vett feleségül, a nőt előbb titoktartásra megeskedték; ha pedig a szigorú családi élettel, valamint a zsidó ritusok gyakorlatával meg nem barátkozhatott, eleresztették, de csak miután átokkal egybekötött esküvel fogadta, hogy őket el nem árulja. S tényleg »nincs eset rá, hogy egy renegát, vagy inkább visszatért nő a szombatosok dolgairól csak egy szót is mondana.«[1] Idegeneket, vagy keresztény vendégeket nem szivesen láttak házukban, kivált asztalukon, mert attól tartottak, hogy háztartásuk, mint zsidózókat elárulhatja őket.[2]) Ha pedig a törvényszék, hitük alatt, tanúvallomást követelt tőlök, mely egyiköket terhelte volna: inkább fizettek birságot, semmint egymást elárulták volna.[3])

Még a XVII. század közepe felé szombatonként házakban, sőt kertekben gyülekeztek közös istentiszteletre;[4]) két évtizeddel később már azon ismertek rájok, hogy »szombaton nem dolgoznak, hanem *elrejteznek, elbúnak,* s úgy üllenek szombatot.«[5]) E czélból később elzárt, vagy elfüggönyözött kis kamarát rendeztek be házaikban, hol családostúl imádkoztak és a hol ima- és

---

[1]) *Orbán Balázs,* Székelyföld I. 149. l. — A szerző, mint (u. o. 146. l.) maga elbeszéli, a szombatosok ismertetésében felhasználta a sokáig közöttök élt Ürmösi Sándornak *A szombatosok* czimü kéziratát, mely a kolosvári unitárius collegium könyvtárában van. Ezen adatok tehát, a mennyiben nem a szombatosság multjára, hanem a jelen század tényleges viszonyaira vonatkoznak, lényegökben minden esetre hitelesek, bár a részletekre nézve itt-ott túlzottaknak látszanak.

[2]) Acta Paroch. Bözödujfalv. i. h. u. o. Lukács György plébános 1753-ból való feljegyzése.

[3]) J. h. u. o.

[4] Kereszt. Magvető IX. 254 és 257. l.; XIII. 362-366. l.

[5]) U. o. IX. 247. l.

énekeskönyveiket elrejtették, valószinüleg másokat is.[1]) A zsidó nagy ünnepeken mindig más-más, a hiveknek idejekorán kijelölt titkos helyen szoktak gyülekezni, olykor erdőkben, árkokban, vagy valahol a hegységben. Ezen helyeket pedig olyan gondosan válogatták, s olyan óvatosan keresték fel, hogy nem ismerünk esetet, hogy valaha tetten kapták volna.[2])

Rendes állandó papjaik s tanitóik, a minőkkel e korszak elején, ahol nagyobb számmal voltak, itt-ott még találkozunk,[3]) ezentúl már nem voltak, hanem közülök a buzgóbbak és tanultabbak vállalkoztak e szerepekre.[4]) Ezek vezették az ünnepnapi istentiszteletet, tanították Mózes könyveit és végezték a barommetsző rituális teendőit. Minthogy pedig azt követelték tőlök, hogy, míg e tisztséget viselik, tartózkodjanak a zsidó értelemben tilos beretválástól: lehetőleg rövid időközökben, állitólag minden hat hét után, más valakire ruházták e tisztséget, »nehogy reá jöhessenek a keresztények azon tudomásra, hogy ki a szombatosok papja, saktere.«[5])

Hogy a zsidó ritusok gyakorlatát palástolják, kivált pedig a rájok kényszeritett keresztény szertartásoktól szabaduljanak, mindenféle furfanghoz, cselhez, hazugsághoz kellett folyamodniok.

A nyúl vagy sertéshúst, állitásuk szerint, csak azért nem ették, »mivel természetök nem tűri.« Ha keresztények ebédre

---

[1]) *Orbán Balázs,* i. h. I. 146 és 148. l.; A fent (339. l. 1. jegyz.) emlitett Kovács-féle énekeskönyv első régibb része az »Ezdrás éneke« végén található következő sorokkal záródik:

Tovább nem akarom irni énekemet,
Mert arra nem ereszt az idő engemet.
Ezt is alig irám *az más háta megett,*
Intem, serkenjenek ebben, füleimet.

[2]) »Mikor *Rosesóne* és *jankipur* (az ujév és az engesztelő nap népies kiejtésszerinti héber elnevezése) következett, azelőtt kikeresték az erdőn a legnagyobb vad és setét árkot; odamentek, gyertyákat gyujtottak ott nagy félve, ugy ünnepelték.«; *Kovács Mózes* fentemlitett levele. V. ö. *Orbán Balázs* i. h. I. 148. l.

[3]) L. péld, Kereszt. Magv. XVII. 225. l.; v. ö. u. o. XIII. 365—6 l.

[4]) I. h. IX. 254 és 259. l.

[5]) *Betegh Imre* jelentése; v. ö. *Orbán Balázs,* i. h. 148. l.; Vasárnapi Ujság, 1873. évf. 168. l.

hivták meg őket, mindenféle ürügy alatt otthon maradtak, sőt, a hol személyesen nem ismerték őket, magok helyett másokat küldtek oda.[1])

A keresztény templomokat e korszak elején még nyiltan kerülték, s voltak sokan, kik sohasem jártak oda.[2]) Mióta a papság felügyelete alá helyezték őket, és elmaradásukban bűnjelt láttak, vasárnapon s az egyes ünnepeken minden házból egy, kettő, felváltva ment a templomba, a többi otthon maradt, henyélt, vagy épen dolgozott. Azok pedig, kik »csupa félelemből« a templomba jártak, közömbösen, sőt olykor illetlenül viselkedtek. Az egyházi beszédet lesütött szemekkel, ideges komorsággal hallgatták; kivált mikor keresztény dogmákról volt szó, vagy Jézus neve említtetett. De mihelyt Mózes valamely tanáról, vagy általában az ó-szövetségről beszéltek, mintegy felvillanyozva fordultak a szónok felé, és feszült figyelemmel s lángoló arczczal lesték szavait. A kényszerből fölvett oltári szentségeket, ha csak módjukban volt, le nem nyelték, kivált husvétkor, ha ez ünnep a zsidók *pészách*jával összeesett. Ilyenkor azok, kik ki nem kerülhették, hogy az úrvacsorához járuljanak, elhalaványodva vették szájukba a *pészách* miatt tilos kenyeret, melytől minden áron megint szabadulni iparkodtak. Arra pedig, hogy a templomon kivül keresztet, olvasót, vagy egyéb keresztény jelvényt viseljenek, vagy használjanak, semmi szín alatt sem voltak rábirhatók. Ha feszületet vagy szentképet adtak nekik, melyet visszautasítani nem mertek, elfogadták, de azután tiszteletlenül félretették, sőt gúnyt űztek vele.

A haldoklókkal az utolsó kenetet sohasem vétették fel. Bevárták, mig kimúlt és csak akkor küldtek papért, kinek, ha eljött, azt mondták, hogy a beteg idő közben meghalt. A hullát, miután elmondták fölötte a zsidó halottas imákat, ha csak szerit ejthették, pap nélkül, olykor titokban, éjjel temették el. Sőt volt rá eset, hogy a temetésre megjelent papnak üres, vagy kővel megrakott lezárt koporsót adtak temetni, azzal magyarázván a koporsó lezárását, »hogy a szegény boldogult egy kissé megszagosodott.«[3]) Keresztény temetésektől távol maradtak, s egyátalán

[1]) *Acta Paroch.*, Lukács György plébános feljegyzése; v. ö. fent. 326. l.

[2]) L. a tanuvallomásokat Kereszt. Magvető IX. 246—259. l.

[3]) Hogy, mint *Betegh* jelentése állitja, *rendesen* igy jártak el, bajosan tehető fel.

csak akkor vettek részt valamely keresztény szertartásban, ha »féltek a büntetéstől.«

Ilyen körülmények közt nem csoda, hogy Bertalan Antal bözödujfalvi plébános, miután elmondja, hogy a katholikus hitre tért szombatosok közül alig kettőt tart igaz katholikusnak, az ottani plébánia-könyvbe 1747-ben, egyebek közt, ezt is feljegyezte: »Ha valakire rákényszeritett erény egyátalán nem mondható erénynek: én számos szombatosnak keresztelését nem helyeslem; mert sokan vallották, hogy csak félelemből vették fel a keresztséget.«[1])

IV.

A szombatosok sorai mindinkább ritkulnak. — Bözöd-Ujfalú fekvése, lakossága, helyi viszonyai. – A többi világtól elszigetelt falú a szombatosság utolsó menhelyévé válik. — Az ottani szombatosok a jelen század hatvanas évei elején. — A keresztényekhez meg a szomszéd zsidókhoz való viszonyuk. — Az utóbbiak a szombatosokkal szemben tartózkodóan viselkednek. — Mindazáltal nem csekély befolyást gyakorolnak azoknak nézeteire és vallásos életére. — A szombatosok tényleg már zsidóknak tekintik magukat.

A szakadatlan üldözések és sűrű kivándorlások következtén, szivósságuk és türni s áldozni kész rajongásuk daczára, mindinkább ritkultak a szombatosok sorai. A XVII. század második felében még számosan voltak Szent-Erzsébeten, Székely-Keresztúron, Nagy- és Kis-Solymoson, Kőröspatakon, Uj-Székelyben, Szent-Demeteren, Ernyén, Iklandon, Bözödön s Bözöd-Ujfalúban.[2]) A XVIII. század közepe óta csak Bözöd-Ujfalún

[1]) »Si coacta virtus nulla virtus: ego multorum baptistmum nec approbo; multi enim fassi sunt, quod timore perculsi susceperint« Acta Paroch. Bözödujfalv. — Innét, valamint a szombatosok ügyének megvizsgálására kiküldött *Betegh Imre,* udvarhelyszéki alesperes jelentéséből (l. róla alant.), továbbá *Orbán Balázs* többször idézett könyvéből és a Vasárnapi Ujság 1873. évfolyamában megjelent czikksorozatból meritvék a fentiekben felsorolt részletes adatok. Megjegyzendő, hogy az Acta Paroch., bár keményen nyilatkoznak a szombatosokról, minden túlzástól, vagy épen koholmánytól távol tartván magukat, a korukbéli viszonyokra nézve teljesen megbizhatók. Kevésbbé áll az Betegh jelentéséről, kivel, Bözödujfalún pár napi tartózkodása alatt, ugy látszik, elhitettek vele egyet-mást, mi a valóságnak meg nem felelt. Az utóbbi két forrás, mi a szombatosok vallásos gyakorlatát illeti, szintén csak óvatosan használható.

[2]) Kereszt. Magvető IX. 246—259. l. és XIII. 362—366 l.

és Ernyén találtattak még nagyobb számmal; a jelen század hatvanas éveiben már csak *egy* számbavehető községük volt, a bözödujfalvi.

Bözöd-Ujfalú Udvarhelyszék délnyugoti hatarszélén fekszik, a Küsmöd patakja mellett, egy minden oldalról meredek hegyek által elzárt, nehezen hozzáférhető, regényes völgyben.[1]) Vasútnak az egész vidéken semmi nyoma, de még postakocsi sem jár oda; nincs is neki való rendes országút. Leveleket még most is a háromnegyed órányi távol Erdő-Szent-Györgybe kell vinni. Vendégfogadó, vagy akár csak korcsma még mai napság sincsen a faluban. Minek is? Idegen, vagy utazó úgy se szokott ottan megfordulni. A népség szegény, többnyire földmivelő; a köves talaj nem épen termékeny, gyakran csak fukarúl fizeti a rá forditott fáradságos munkát. Kevés a kereset és kevés a szükséglet.

A falúnak vagy 700, részben székely, részben oláh lakosa van; de van benne *hat* felekezet: r. katholikus, református, unitárius, egyesült és nem-egyesült görög és szombatos, kikhez 1865 körül még néhány zsidó s 1868. óta a zsidó hitre tért szombatosok járultak. S mindezek a legjobb egyetértésben, békésen éltek és élnek egymás mellett. Mert hit dolgában a székelynél nincsen türelmesebb nép. A többi világtól elzárt e kis darab földön különben is egymásra vannak utalva a szegényes viszonyok közt élő emberek.

Még a hatvanas években *egy* hirlapot járatott az egész falú s a »falú ujságát« biró uram, vagy más irástudó szokta felolvasni a figyelő népségnek.[2]) Egyéb hirek a nagy világból alig jutottak oda. Az efféle, mondhatni elszigetelten élő, egyszerü emberek, mint mindenben, úgy hit dolgában is konzervativek. Állhatatosan ragaszkodnak tájszólásukhoz, népöltözetükhöz s szokásaikhoz, és makacsul csüggnek az egyszer befogadott vallásos nézeten és gyakorlaton.

---

[1]) Bözöd-Ujfalú fekvéséről s jelenlegi viszonyairól l. Vasárnapi Ujság, 1873. évf. 167. l.; Siebenburg.Volkskalender für. d. J. 1876, 51. l; Századok, 1876. 228. l., *Orbán Balázs*, i. h. I. 150. l., *Dux Adolf.* Aus Ungarn, 270 l. ff. Magy.-Zsidó Szemle II. 654—660. l. s. u. o. IV.88—98. l.; Egyenlőség, VI. (1887.) évf. 9. sz. és Jewish Chronicle, 1889. évf. 1044. sz.

[2]) *Betegh* jelentése.

Ezt a világforgalomtól távol eső, hegyek mögé rejtőző kis helységet, a szombatosságnak régi idők óta egyik ősi fészkét, ilyformán maga a természet, valamint helyi viszonyok mintegy kijelölték arra, hogy végső menhelyévé váljék egy még csak titokban lappangó, üldözött felekezet utolsó maradványainak. A zsidó nagy ünnepek megülésére ide gyülekeztek a Maros- és Udvarhelymegyékben szétszórtan lakó egyes szombatosok, s az események, melyek a szombatosság történetének utolsó fejezetét alkotják, mind itt játszódtak le.

A hatvanas években Bözöd-Ujfalúban még vagy negyven szombatos család találtatott, mindössze 170—180 lélekkel[1]); az egész falúnak tehát jó negyed része szombatos volt. Jobb, szabadabb korszak közeledett, s ennek előjelei közé tartozott az is, hogy a szegény rajongók ellen nem alkalmazták többé a régi kegyetlen törvényeket. Egyenként jól ismerték őket, de azért nem zaklatták, hanem beérték azzal, hogy külsőleg keresztényeknek vallották magukat. Ők alkották a falú magyar lakosságának zömét, értelmiségre nézve, mindnyájan tudván irni s olvasni, a többieket felülmulták; Általában szorgalmas, józan s becsületes embereknek voltak elismerve[2]), s ezek következtén kiváló állást foglaltak el. A falú birája is szombatos volt.

De köztük meg a falu többi lakossága közt fennálló békés, jó viszony azért még korántsem vált bensővé. Máshitüekkel szemben még mindig tartózkodóan és gyanakodva viselkedtek, amint azt hagyományként örökölték apáiktól, kiknek századokon át feladástól s árulástól kellett rettegniök. Hitök miatt az idő szerint nem üldözték ugyan, de azért még mindig teljes jogerővel birt a törvény, mely e hitet kemény büntetés terhe alatt eltiltotta. Az elnézés s béke idejét pedig ismét ujabb üldözések válthatták fel, s a multnak keserű tapasztalatai óvatosságra intették a szombatosokat. Meggondolatlan, pajkos gyermekeik, kik játszótársaik előtt gúnyt üztek feszületekkel, olvasókkal s szent képekkel, elárulták ugyan a szellemet, melyben otthon neveltettek, sőt kérdőre vonatván, bevallották hogy szüleik tanitásából s meghagyásából bántak igy a keresztény szentségekkel.[3]) De a felnőttek most is

[1]) L. a következő fejezetet.

[2]) Ezen körülményt különösen kiemeli *Orbán Balázs* i. h. 146. l.

[3]) *Betegh* jelentése.

gondosan elrejtették vallásos gyakorlatukat, melyből előbb-utóbb még súlyos vádat formálhattak ellenök. Azért keresztényeket még mindég nem láttak szivesen házaikban, s ebédre, vagy hálásra nem hivták meg őket. Hozzájárultak vallásuk némely szertartásai és elvei. A keresztények edényeit, mint a minőkben a Mózes törvénykönyvében tiltott étkeket főznek, vagy tartanak, nem használták, s azért szombatos asszony keresztény szomszédnőjétől sohasem kölcsönözött valamely edényt, még kevésbbé kölcsön adott neki olyant. Máshitüekkel egy tálból nem ettek, azok nászlakomáiban részt nem vettek, sőt még temetéseiken sem szoktak megjelenni. Végre pedig szabálylyá vált nálok, hogy »szombatos leány soha keresztényhez nem megyen; szombatos férfi keresztény nőt soha nem veszen, ha az előre szombatossá nem lesz.«[1])

Zsidókkal szemben épen ellenkezően viselkedtek. Közben ugyanis több zsidó telepedett le Bözöd-Ujfalú környékén, és kis zsidó község keletkezett a közel Erdő-Szent-Györgyön, s azóta hében-hóban zsidó utazó, vagy vándorló mesterlegény is elvetődött hozzájok. Ezeket a zsidókat felkeresték. Ha valmelyik zsidó falujokba került, kérve kérték, legyen vendégök, s örültek, ha meghivásukat elfogadta.[2]) Szépségükről országszerte híres leányaik[3]) örömest férjhez mentek zsidóhoz, ha akadt, a ki elvette.

A szomszédságukban letelepedett zsidók ugyanis a szombatosokat sehogysem tekintették hozzájok tartozóknak. Az utóbbiak, bár elméletre nézve egészen, vallásos gyakorlatra nézve majdnem egészen zsidók voltak, többbrendbeli zsidó szertartásokat egyáltalán nem, másokat csak hiányosan végeztek. Egyebek közt a rituális körülmetélés, melyet régebben gyakoroltak volt, végkép megszünt köztük; úgy látszik, hogy már évtizedek óta felhagytak e szertartással, mely őket könnyen elárulhatta, s melynek ez idő körül nem is értettek már végzéséhez.[4]) S mi a

---

[1]) *Orbán Balázs*, i. h. I. 149. l.

[2]) Acta Paroch. Bözödujfalv., *Lukács György* feljegyzése; *Orbán Balázs*, i. h. 150. l.

[3]) Székely közmondás: Szép, mint a bözödi menyecskék.

[4]) *Orbán Balázs* (i. h. 148. és 149. l.) valamint a Vasárn. Ujság 1873. 202. l. mindketten Ürmösi nyomán, az ellenkezőt állitják, de, mint a következő fejezetben látni fogjuk, tévesen. A zsidóságra térő szombatos férfiak és figyermekek közül egy sem volt körülmetélve, magát a szertartást pedig mindig zsidó végezte.

lődolog: a zsidó hitre formaszerüen nem tértek volt sem ők, sem pedig szüleik. Ezek következtén a szigorú felfogásokhoz ragaszkodó orthodox zsidók — s a környékbeli zsidók még most is azok — csak úgy tekintették a szombatosokat, mint akár a többi keresztényeket. Sőt *denevérek*nek csúfolták őket, azaz olyanoknak, kik sem nem madarak, sem nem egerek, sem nem keresztények, sem nem zsidók.[1]) Azért közönynyel viseltettek irányukban és távol tartották magukat tőlök; még egy edényből sem ettek velök. Arról pedig, hogy sógorságra lépjenek velök, szó sem volt. Zsidónő sohasem ment nőül szombatoshoz; s csak másunnét odakerült, kevésbbé szigorú felfogású zsidók között találkoztak, kik kivételesen elvettek szombatos leányt, persze csak akkor, ha előbb a zsidóságra tért.[2])

A szomszéd zsidók azonban mindazáltal félreismerhetetlen befolyást gyakoroltak a szombatosok vallásos életére. Az utóbbiak, kik Ábrahám, Izsák és Jákob isteuéhez és »Izráel megváltójához« imádkoztak és hit dolgában a zsidókban látták tanitómestereiket, kikkel ezért minden úton-módon iparkodtak érintkezni, bizonyára felhasználtak minden alkalmat, hogy egyet-mást eltanuljanak, vagy akár csak ellessenek a »szent nép« hitéből s szokásaiból. Hisz e czélból az erdőszent-györgyi zsidókhoz szerették szolgálatba adni gyermekeiket, gyakran ingyen, csakhogy zsidó házban tudják őket.[3]) Innét jött, hogy e század ötvenes évei óta olyan zsidó szokásokkal és orthodox, részben kabbalistikus felfogásokkal találkozunk a szombatosoknál, melyek az előbbi időkben teljesen ismeretlenek voltak náluk.

Ha házasságot kötöttek, az esketést előbb azon felekezet papjával köttették, a melyhez külsőleg tartoztak, azután pedig a rabbi teendőivel megbizott szombatos otthon, a menyegzői boltozat alatt, zsidó ritus szerint ujból összeadta a jegyeseket.

---

[1]) Igy *Orbán Balázs*, i. h. 150. l. — *Betegh* jelentése kétszer elmondja, hogy a zsidók, hasonló értelemben, »tarka *kutyák*«-nak nevezték a szombatosokat, s hozzáteszi: »zsidóhoz illő elnevezés«; tényleg a bözödi unitárius lelkész élt vele. Századok. 1876., 229. l. és *Dux Adolf*, Aus Ungarn, 274. l.

[2]) *Orbán Balázs* i. h., u. o.; v. ö. a következő fejezetben Wolfinger Salamonról mondottakat.

[3]) Egyenlőség, VI. évf., 9. sz. 4. l.; e czikknek adatai csak a szombatosok ujabbkori viszonyaira nézve megbizhatók.

A fiatal asszony haját, orthodox zsidó szokás szerint, rövidre lenyirták. Halottaik mellé égő gyertyát, vagy mécsest tettek; a halottas szobában vizzel töltött edényt helyeztek el.[1]) Elfogadták a zsidó néphitet, mely szerint néhány nappal a temetés után angyal jelen meg a sirnál[2]) s a halottat, miután földi életének büneit és tévedéseit vele elmondatta, ezek mértéke szerint tüzes ostorral sujtja, lelkét pedig, hosszabb-rövidebb kínos vándorlás után, az öröklétbe vezeti. Hittek a gonosz szellemekben, s hogy magukat ellenök oltalmazzák, sokat bőjtöltek. Ismerték a zsidó mesét, mely szerint a *Számbátjon,* a számüzött tiz zsidó törzs birodalmának határfolyója, az egész héten át köveket hány ki, szombaton pedig szünetel, és dicsekedve kiemelték, hogy a folyó példájára a szombati nyugalmat ők is megtartják. Felkapták a hirhedt szadagórai rabbiról keringő csodahireket, s hittek bennök, mint a »nagy próféta« által mivelt csodákban. Imaszobáúl használt, elkülönitett szobáik (fent. 343. l.) most már minden házban, a zsinagógák módjára, épen napkelet irányában voltak elhelyezve. Ott gyujtották meg péntek estén a »szombati gyertyát«, s egy, különben alig megbizható tudósítás szerint, az ismeretes zsidó szokást utánozva, imaköpenyben s imaszijakkal végezték már imádságukat. Barmaikat s szárnyas-állataikat csakis megválasztott rabbijuk által vágatták le, s minden efféle rituális metszés után bizonyos dijat fizettek neki; a zsidók által mért húst azonban minden további kutatás nélkül használták.[3]) Jellemző, hogy énekeskönyvük legujabb példánya[4]) nem a könyvecske első, hanem utolsó lapján kezdi a másolást, tehát mint a héber könyveknél szokás, jobbról balfelé olvasva a lapokat, úgy tünteti fel a magyar énekeket.

---

[1]) A *Betegh* jelentésében emlitett »babonás brámini (!) szertartások« közül, melyekkel a szombatosok halottjaikat gyászolják, nyilván csak a fentemlitett zsidó szokások felelnek meg a valóságnak; arról, hogy »sirjaikra étel-ital tétetett«, a többi idevágó tudósitások mitsem tudnak.

[2]) A zsidóknál a *Dúmá* nevü angyal.

[3]) A szombatosság utolsó tizedének vallásos nézeteire s gyakorlataira nézve összevetendő: *Orbán Balázs*, i. h. I. 146. és 148—150. l. Vasárnapi Ujság 1873. évf. 167—8. és 102. l. kövv.; *Betegh* jelentése; Sebesi József, bözödujfalvi kathol. lelkésznek 1868. november 22-én kelt jelentése, Orsz. Lltár, Vallás s közoktat. miniszt. ad 28. 979—868. sz.; Udvarhelyszék főkirálybirájának jelentése, u. o. 2419—879. sz.: Egyenlőség. i. h., u. o.

[4]) A M. N. Muzeum II. példánya; l. fent. 253. l., 2. jegyz.

Ilyen vallásos felfogás és gyakorlat mellett, nem csoda, hogy egy Bözöd-Ujfalún átutazó zsidó tanitó egy régi szombatos imakönyvbe, a tulajdonosnak bizonyára nem csekély megelégedésére, ezeket irta be: A *mózesvallású székely nemzetbeli hiveket* meglátogatni szerencsém vala 5623. *Tamuz* hó 11-én, azaz 1863. junius 28-án.[1]) Az akkori szombatosokat tényleg még csak *egy* lépés választotta el a zsidóságtól: a formaszerü áttérés.

S e lépést nemsokára megtették. Már rég lesték az alkalmat; mihelyt elérkezettnek vélték, azonnal megragadták.

---

[1]) Alatta: »*(Schermer) Csernyei Gyula* mózes hitvallású néptanitó.« A fentebb (331. l. 2. jegyz.) emlitett 1713-ból való imakönyvben a »kalendárium« után üresen maradt féllapon.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

A szombatosoknak áttérése a zsidó hitre.

I.

A szombatosok zajos örömmel fogadják a zsidók egyenjogositásának hirét.— Héberül tanulnak olvasni és imádkozni. — A Bözöd-Ujfalúra került Wolfinger Salamon. — A szombatosok miként magyarázzák a vallásügyi törvényjavaslatot. — Ennek alapján elhatározzák, hogy a zsidó hitre térnek. — Áttérésök ügyében kérvényt intéznek a ministeriumhoz. — Az első áttérések.

1867. deczember 22-én fogadta el az országgyülés, a rákövetkező napon a főrendiház a zsidók egyenjogositásáról szóló törvényjavaslatot. Ennek hirét, mint a megváltás üzenetét fogadták a szombatosok. Midőn hozzájok eljutott a nagy ujság, hogy, mint azt egyikök, kihallgatása alkalmával, később kifejezte, »a zsidó a magyarral egy rangra emeltetett, s az országgyülés megengedte, hogy a zsidó, mint bárki, szabadon imádhassa istenét« : a szombatosok, kik már rég zsidóknak érezték magukat, annál zajosabban fejezték ki örömüket, minél hosszabb ideig kellett vala elrejteniök legbensőbb érzelmeiket. A bözödujfalviak három napon át ültek örömünnepet s a szomszéd Erdő-Szent-Györgybe rándulva, az ottani zsinagóga előtt nyilvános körmenettel, tánczczal ünnepelték a zsidók egyenjogositását.[1]) Azután pedig többen közülök, mintegy készülve a jövendőkre, felkérték a köztük élő Wolfinger Salamon nevű zsidót, tanitaná őket a héber olvasásra s imádságokra. Wolfinger ráállt kérelmükre, s tudvágyó tanulói, meglett, s többnyire megőszült férfiak, a hosszú téli estéken feszült figyelemmel hallgattak fiatal tanitómesterükre,

---

[1]) *Betegh Imre* jelentése és *Raduly János,* püspöki helyettes 1868. jun. 27-én, 1911. sz. a. kelt jelentése, Orsz. Lltár. Vallás- s közokt. minist. 12802—868. sz. a.

kinek öszszes zsidó-theologiai tudománya a héber olvasásra s a mindennapi zsidó élet közönséges ismereteire szoritkozott.[1])

Ez a Wolfinger Bácsmegyében, Zentán született s mint szappanos-legény került Bözöd-Újfaluba. Ottan pedig 1864-ben feleségül vette egy vagyonos szombatosnak, Kovács Pál Sámuelnek Sára nevü leányát, ki néhány évvel azelőtt titkon a zsidó hitre lépvén, Rózner Jakab Hévizen lakó zsidóval kelt egybe, de Hajnald fellépése következtén, zsidónak nevelt gyermekével atyjához visszatérni kényszerittetett, mire férjétől elfogadta a rituális váló-levelet. A rákövetkező évben, 1865-ben Maros-Ludason mint szappanos-mester telepedett le, de műhelye leégvén, vagy félév múlva visszatért Bözöd-Ujfalúba, hol ipja segitségével boltot nyitott, s az alantabb elbeszélt események lefolyása alatt, a mint látni fogjuk, nem csekély szerepet játszott.

Még nagyobb s örvendetesb feltünést, mint a zsidók egyenjogusitása, a nemsokára ezután az országgyülés elé terjesztett vallásügyi törvényjavaslat keltett a szombatosok közt. Ennek hirét ifjabb Kovács Sándor utján vették, kinek, mint a falú jegyzőjének, »a falú ujság lapja járt,« melyből a dolgot úgy adta elő, mintha a javaslat már szentesitett törvény volna. S a szombatosok erősen kezdték hinni azt, a mit elhinni szerettek, hogy t. i. »most már, a ki 18 éves korát betöltötte, akármelyik vallásra áttérhet«, természetesen az emanczipált zsidókéra is. Ebben a hitben megerősitette őket Wolfinger is, ki a zsidó felekezeti lapokból hasonlókat olvasott ki, valamint egy Dicső-Szent-Mártonból való Geiger nevü irnok, vagy jegyző, ki Bözöd-Ujfalún átutazván, a szombatosok kérdésére: vajjon csakugyan szabad-e a zsidó hitre való áttérés, határozottan igennel felelt.[2])

A szombatosok táborában most hatalmas, s mint később

---

[1]) *Raduly* jelentése szerint, e tanitásért fejenként öt forintot fizettetett magának, mit a nálam két izben megfordult Wolfinger határozottan tagad. A jelenleg Homoród-Szent-Pálon lakó Wolfinger nekem előbb élő szóval, később irásban adta elő a szombatosok áttérésének történetét, valamint a szerepet, melyet ez alkalommal viselt volt. Adatai megerősítik, néha kiegészítik, itt-ott helyreigazítják a többnyire egyházi személyektől eredő idevágó tudósításokat.

[2]) *Betegh* jelentése; az Erdélyi kir. főkormányszék 1869. márcz. 4-én kelt jelentése, Orsz. Lltár. u. o. 2419—869. sz.

kitünt, vissza nem tartható mozgalom keletkezett, melynek végczélja a zsidóságra való nyilt áttérés volt.

Rajongó buzgalmukkal ez alkalommal is az asszonyok tüntek ki. Egyes szombatos nők, már az 1868-iki év elején, tanúk kiséretében jelentek meg papjuk előtt és kinyilatkoztatták, »hogy kedvök van által állni az izraelita vallásra«.[1]) Valamivel később két öreg szombatos állt az addig terv nélkül folyó mozgalom élére: Bözöd-Ujfalún az akkor 67 éves Kovács Pál István, a szomszéd Nagy-Ernyén, hol szintén lakott néhány szombatos család, a 66 éves idősb Kovács Mózes. Ez a kettő, április vége felé felkereste Wolfingert, kérvén őt, segitené őket, hogy hozzátartozóikkal a zsidó hitre térhessenek.

Tanácskozásaiknak az volt az eredménye, hogy Wolfinger a vallás- és közoktatási miniszteriumhoz intézendő kérvényt fogalmazott számukra, melyben előadták, hogy ők azoknak az utódai, kik már 380 év óta, majd titokban, majd nyilvánosan gyakorolnak zsidó szertartásokat, most pedig házuk népével együtt »testestüllelkestül lettek zsidókká.« Hivatkoznak az erdélyi főkormányszéknek 1834. április 26-án, 2011. és 2012. sz. alatt kelt rendeletére, mely, mint fennebb (327. l.) láttuk, az akkoriban perbe fogott őseiket felmenti, minthogy a zsidózás rájok nem bizonyithatták, s e nyilatkozatot oly szinben tüntetik fel, hogy őket, mint zsidókat *elismerte*. Vonatkozással ezen állitólagos elismertetésökre, »esedeznek, a kormány ismerné el őket, mint zsidókat, a többi zsidók sorában.« Ezen németül, még pedig meglehetős hibásan s ügyetlenül fogalmazott kérvény, miután tizenkilenczen, köztük nem kevesebb mint *tizennégy* Kovács, aláirták, május 1-én Budára küldetett.[2])

E kérvényük elintézését be nem várták. A fentemlitett két Kovács, a kérvény aláirói közt is az elsők, türelmetlenül szorgal-

[1]) L. a Sarkos Györgyné, Lovász Anna számára ez évi január hó 1-én és 25-én kiállitott bizonyitványt, Magy.-Zs.-Szemle II. 551. l. Több hasonló bizonyitványnak eredetije birtokomban van.

[2]) Eredetije az Orsz. Lltárban a szombatosok eltérésére vonatkozó faxiculusban, u. o. ad 12560—868. sz. A kérvény *német* szövegét a Wolfinger által vallott azon körülmény magyarázta, hogy a fennebb emlitett »Geiger irnok«-kal iratta a kérvényt; l. az Erd. kir. főkormányszék fent (354. l. 2. jegyz.) emlitett jelentését.

mazták a zsidóságba való tényleges fölvételöket s azonnal hozzá fogtak hőn ápolt óhajuk valósitásához.

Már a kérvénynek elküldése utáni napon, május 2-án, kijelentették Sebesi József, bözöd-újfalvi plébános előtt, hogy a katholikus vallásból kilépnek s a zsidó hitre térnek. Ezen még kétszer ismételt nyilatkozatokról a magukkal vitt tanúkkal bizonyitványt állittattak ki maguknak,[1]) azután pedig kérték Wolfingert, járna közben az erdő-szent-györgyi rabbinál, hogy zsidókká lehessenek.

»Nem hittem — ezt irja Wolfinger — hogy ők oly odaadással a sulyos operácziónak és rá következő betegségnek kitegyék magukat. Megmagyaráztam nekik, hogy mily nagy fát mozgatnak, de ők szilárdul megmaradtak komoly elhatározásukban«.[2]) Bözöd-Ujfalúra hivatták az erdő-szent-györgyi metszőt, ki ottan a rituális körülmetélést is szokta végezni, s ez május 31-én mind a kettőn véghez vitte a fájdalmas műtétet, mely után vagy három hét múlva, teljesen fölgyógyultak. Kovács Pál István az Ábrahám nevet, idősb Kovács Mózes pedig az Ábrahám Izsák nevet nyerte.[3])

A példa hatott. Midőn az ifjabbak látták, hogy a két öreg olyan szerencsésen esett át a súlyos műtéten, sürüebben kijelentették katholikus, illetve református, vagy unitárius papjuk előtt, hogy a zsidó hitre térnek.[4])

---

[1]) Az illető okiratok birtokomban vannak.

[2]) Wolfinger levélbeli tudósítása; v. ö. az alantabb felhozott idevágó adatokat s okiratokat.

[3]) Az áttért szombatos férfiaknak birtokomban levő körülmetélési lajstroma szerint, 3. lap, hibás héber irással. Hogy »az erdő-szent-györgyi schaktert, ki egyúttal Erdő-Szent-György árendás mészárosa, az odavaló keresztények és zsidók egyaránt elcsapták a mészárosságból, mert *a schakterező kését használta a b.-ujfalvi szombatosok körülmetélésére,*« egyike a *Betegh* jelentésében sűrüen előforduló meséknek, melyeket a Bözöd-Ujfalún való rövid tartózkodása alatt vele elhitettek.

[4]) A magukkal vitt tanúkkal kiállitott idevágó bizonyitványok birtokomban vannak; v. ö. Magy.-Zsidó Szemle II. 551. l.

II.

Az erdélyi katholikus egyház fellépése a zsidó hitre való áttérések ellen. — A ministerium az erdélyi főkormányszéktől kimerítő jelentést kér a szombatosok multjáról s jelenlegi viszonyairól. — Tömeges áttérések. — Sebesi József, bözöd-ujfalvi plébános, valamint Betegh Imre al-esperes idevágó jelentései. — A zsidók figyelmen kivül hagyják a szombatosok áttérését. — Fogarasy püspök felterjesztése s annak következménye.

A Bözöd-Ujfalún lefolyt, feltünést keltő események természetesen magukra vonták az erdélyi egyházi hatóságok figyelmét.[1]) Junius 15-én vizsgálatot inditottak az ottani plébános, Sebesi József ellen, »ki alatt a katholikus egyház ügye nemcsak elő nem haladhat; sőt rövid idő̋n megbukik«, egyúttal pedig nyomozást rendeltek el a szombatosok ügyében, kik akkor már »minden titkolódás nélkül, nyiltan bevallják, hogy Móyses hitüek«, és hogy »mind zsidókká akarnak válni.«[2]) A beérkezett jelentések alapján Fogarasy Mihály, az erdélyi katholikusok püspöke, junius 27-én értesítette a főkormányszéket a Bözöd-Ujfalún történtekről s erélyesen követelte e törvényellenes kihágások megtorlását s a keresztény valláson ejtett e sérelmek orvoslását.[3])

E közben a vallás- s közoktatási ministerium a szombatosok kérvényét junius hó 12-én azon meghagyással tette át az erdélyi főkormányszékhez, szerezze be a szombatosok jogviszonyaira vonatkozó régibb, ujabb okiratokat s azok kapcsán »tegyen kimerítő jelentést ezen állítólagos hitfelekezet jelenlegi számáról, lakóhelyi, erkölcsi s más hitfelekezetekhezi, általában összes viszonyairól.«[4])

A főkormányszék nagy szorgalommal kutatta a rendelkezésére álló levéltárakat s végre november 30-án meghagyta Udvarhelyszék főszolgabirájának, hogy a ministeri rendelet értel-

[1]) Az Orsz. Lltárban csak a kath. papság idevágó jelentései találhatók, minthogy csak ez lépett fel mint panaszos és vádló. Bizonyosra vehető, hogy a református s az unitárius egyház szintén nem látták közömbösen a hozzájok tartozóknak zsidó hitre térését.

[2]) *Raduly János*, püspöki helyettes 1869. jun. 27-én, 1911 sz. a. kelt jelentése, Orsz. Lltár u. o. 12802—68. sz. a. és *Betegh Imre* jelentése, i. h., u. o.

[3]) Orsz. Lltár u. o. 3817—868. sz., ad 28779—869. sz.

[4]) U. o. 9750. sz. a., ad 12560—368. sz.

mében ejtse meg a szükséges nyomozásokat, s az eredményről a lehetőleg legrövidebb idő alatt tegyen jelentést.«[1])

Majdnem egyidejüleg a katholikus egyház a maga hatáskörében is ejtetett meg hasonló nyomozásokat.

Az áttérési mozgalom ugyanis nőttön-nőtt. November 30-áig 37 szombatos férfiú vetette magát alá a felvételi szertartásnak, *egy* napon, november 15-én, nem kevesebb mint *tizenegy*.[2]) A zsidóságra tért asszonyok s leányok száma aligha volt kisebb, s deczember elején a 173 bözöd-ujfalvi szombatos, néhánynak kivételével, már mind zsidónak vallotta magát, köztük több olyan férfi is, ki még körülmetéletlen maradt.[3]) Az áttért férfiak mindnyáján az Ábrahám nevet vették fel, melyhez, megkülönböztetés kedveért, még egy másodikat adtak. Az utóbbira nézve sorban vették a bibliai patriarkák neveit, úgy, hogy az első áttérő az Ábrahám *Izsák* nevet nyerte, a másodikat Ábrahám *Jákobnak* nevezték a harmadikat Ábrahám *Rúben*-nak s így tovább. A nők részben bibliai, részben egyéb zsidó nőneveket nyertek.[4])

A történtek hire országszerte általános megdöbbenést keltett, kivált katholikus egyházi körökben. Nem ismervén közelebbről a szombatosság negyedfélszázados multját s vallásos nézeteinek fokonkénti fejlődését, a szemök láttára lejátszódó eseményeket csak úgy birták magyarázni, hogy itten titkos kezek működnek. Általános volt a hiedelem, hogy zsidók keltették s szítják e mozgalmat, s a hitükre térőknek fejenként pénzt igértek s adtak is.

Csató József, Udvarhelyszék kerületi főesperes november elején jelentést kért Sebesi József, bözöd-ujfalvi plébánostól, az ottani szombatosok ügyéről. A plébános megerősíti a szombatosok java részének a zsidó hitre való térését, melynek főokát, a zsidók egyenjogusitása mellett, kivált Wolfinger unszolásaiban és fondorkodásaiban látja. Felsorolja a zsidókká lett szombatosokat, szám szerint huszonkilenczet,[5])

[1]) U. o. ad 12560—868. sz. a.

[2]) Az áttért férfiak birtokomban levő körülmetélési lajstroma szerint.

[3]) *Sebesi József* és *Betegh Imre* jelentései, összevetve az előbbi jegyzetben említett körülmetélési lajstrommal.

[4]) *Betegh* jelentése összevetve a körülmetélési lajstrommal.

[5]) Közte a Kovács családból nem kevesebb, mint *tizenhat*.

köztük 9 férfiut, 6 nőt és 14 gyermekeket, kik ezelőtt szinleg katholikusok voltak, s előtte, vagy tanúk előtt kijelentették, hogy »*két* úrnak szolgálni nem akarnak«, s azért »az általok alattomban szívből tisztelt zsidó vallásra kivánnak állni.« Elmondja, hogy a körülmetélés titokban, »sokakon, nevezetesen az ifjakon, erőszakkal, az ágyba lekötözve, vagy lefogva hajtatik végre« ; hozzáteszi, hogy »azt is *beszélik,* hogy a kik önként adják magokat a körülmetélésre, 50 osztr. frt díjt kapnak,« s azzal a panaszszal végzi sok tekintetben nyilvánvaló tévedéseken[1]) alapuló jelentését, hogy »e Sodoma és Gomorha átkozott földén« történtek ellen, a hatóságok, bár tudomással birtak rólok, ez ideig semmit sem tettek.[2])

A fő-esperes azonban, Sebesi jelentését be sem várva, november 20-án meghagyta Betegh Imre, atyhai plébános és Udvarhely kerületi al-esperesnek, menjen tüstént Bözöd-Ujfalúba, s lehetőleg zajtalanúl nyomozza ki, »hogy igaz-e, hogy a bözödujfalviak közül többen átállottak a zsidó vallásra, körülmetéltették magukat, és hogy az átálláskor 50 forintokat kaptak«, a nyomozás eredményét pedig egyenesen a püspöknek terjessze fel.

Betegh november 26-án jelent meg Bözöd-Ujfalún, maga elé hivatta a volt r. katholikus szombatosokat, s kihallgatásukról jegyzőkönyvet vett fel, melyből, mint minden esetre hiteles forrásból, hadd álljon itt néhány érdekes s tanulságos részlet, mely erős világitásba helyezi e sajátszerü mozgalom voltaképi rugóit s annak egész lefolyását.

Az al-esperes által felvett jegyzőkönyv ekkép kezdődik:

»1. Elő állott a szombatosok legtehetősbike és úgymondva feje: *Kovács Pál Samu,* 68 éves, maga és Dániel testvére képében, s nyájasan kérdezvén tőle, hogy igaz volna-e az, mit róluk hallunk, sőt az ujságokban is olvasunk, hogy zsidókká lettek volna, őszintén és legnagyobb nyiltsággal felelte: hogy igaz, hisz, úgymond, *a mint eddig is tudva volt, ők titokban Moyzes hitét tartották,* s e miatt ők és őseik sokat nyomorgattattak

---

[1]) Az ilyen az erőszakos körülmetélésen s az 50 forintnyi dijon kivül az, hogy az erdő-szent-györgyi rabbi a keresztény házasságban élő személyeket előbb *elválasztja,* s csak azután ujból adja össze. Nem létezik zsidó törvény, vagy szokás, mely a fennforgó esetben e házasfelek előleges elválasztását követelné.

[2]) A november 22-én 28. sz. a. kelt jelentést l. Orsz. Lltár. u. o. ad 28979—868 sz.

annyira: hogy rokonaik egy része kénytelenittetett a mult században vándorbotot venni, és Törökországba bújdosni, de most, hála Istennek, miután a zsidó a magyarral egy rangra emeltetett s egyenlők lettünk: az országgyülés megengedte, hogy a zsidó, mint akárki, szabadon imádhassa Istenét, hogy a ki 18 éves korát betöltötte, akármelyik vallásra átmehet. Erre azt mondottam: Samu bácsi! A zsidók emancipatiója és a zsidók saját vallása szabad gyakorlata egészen más dolog attól, hogy egy keresztény törvényesen bevett vallásfelekezetből a másra át lehet állani — de arról még eddig törvény nincs: hogy keresztényből zsidó lehessen. Erre azt felelte, hogy nekiek ujságban megjött a szabad áttérés, és a hol szükség lesz, ők azt megmutatják, — erre mondottam, hogy a keresztény felekezetekre nézve a Cultus minister beadott az országgyülésének áttérhetési törvényjavaslatot, de abban a zsidó vallásra való áttérhetésről nincs szó, s osztán még meg sincs erősítve a törvényjavaslat, mire ő azt felelte: hogy az övék már törvény és *semmi sincs a földön, mi őket a zsidóságtól vissza legyen képes tartóztatni, ebben éltek*, úgymond, *őseink is, nem távozunk ettől műk is.* Végre azt mondottam: ugyan öregségére hogy ment arra, hogy körülmetéltesse magát s nem sajnálja-e kereszténységét? s nem szégyelli-e dicső székely nemzetiségét a mindenütt megvettetett, söt néhol gyülölt és még üldözött zsidó nemzetiséggel felcserélni? Az elsőre azt felelte, *nem csak örömmel körülmetélteti magát, sőt hogy az igéret földére juthasson, gégéjét is szivesen engedi elmeczetni.* A másodikra, nemcsak hogy nem szégyelli, söt *örömének és dicsőségének tartja, hogy Ábrahám ivadéka,* mert az ők nemzetségéből születik a messiás, s máris ők a világon a legtehetősebb és befolyásosabb nemzet, ezért ösmérte el őket a Magyarország gyülése is, osztán *csak ők mehetnek be és senki más az igéret földére,* s minthogy azt mondja a közmondás: »akár iszom, akár nem, csak részeges a nevem«, *eddig is, mig titkon tartottuk vallásunkat, csak zsidóknak szidtak, most már nyiltan és örömmel valljuk hitünket, hogy méltán viseljük a zsidó nevet;* volt és van hála Istennek szép magyar zsidó imádságos könyvünk s abból folytatjuk kötelességünket. Én ugyan még nem vagyok körülmetélve, de ha élek, rövid időn elérem szivem óhajtását, már kétszer jelentettem is magam a tisztelendő úrnál, s most, ha szükség, jelentem harmadszor is.«

»*Jegyzés.* Szomorú meggyőződést szerezve Kovács Pál Samúnak *bátor, egyenes nyilatkozatairól,* miután megkérdeztem: hogy őket erre valaki késztette-é, igéreteket vagy ajándékot adott-e? nemmel felelvén, haza bocsátottam, intvén: hogy a kereszténységet s a dicső magyar s székely nevet ne szennyezze be gondatlan lépésökkel, — *sed jam serum est!*« [1])

»*Második.* Megjelent *Nagy Pál* 24 éves, volt r. katholikus, törzsökös székely, ezelőtt három héttel metéltetett körül a mint mondja, a szent-györgyi sakter által saját kérelmére és már állítása szerint meg is

[1]) Ezen »jegyzés« többi része elbeszéli, hogy ezen Kovács Pál Samú és testvére Dani »rendesen vitték a papi és sakteri kötelességet,« s mik voltak a szombatos rabbinak külső ismertető jelei; l. fent 344. l.

gyógyult, kérdezvén őtet, ki csábította őtet a Moyzes vallására? azt felelte, hogy *senki, ő nem is kapott semmit és nem is vár, mert ő lelkiismerete meggyőződéséből állott a zsidó vallásra*, a környülmetélés alkalmával az *Ábrahám József* nevet vette fel.

Hasonló értelemben nyilatkoztak a többiek is. »Lelkem ösmérete sugallatát követve, — ezzel rekeszti be vallomását az utolsónak kihallgatott szombatos — környülmetéltettem magam s *Ábrahám Dániel* nevet vettem föl. Bennünket senki se csábitott ezen lépésre se szóval, se igérettel, se pénzzel; mi saját vonzalmunkat követtük.«

Betegh csupán a bözöd-ujfalvi plébánia könyvéből, melynek idevágó, hézagos feljegyzéseit kiirta és jelentéséhez csatolta, ismerte a szombatosok multját; akkori viszonyaikra nézve pedig első sorban Sebesi plébánostól vette az informatiókat.[1]) Mélyen sértett vallásos érzületén kivül, kivált ezen körülmény lehetett oka annak, hogy az előtte tett, mint maga mondja, »bátor és egyenes« vallomásokban, bár elég világosan mutatják a szombatosoknak vallásuk történelmi fejlődéséből majdnem szükségképen folyó észjárárását, nem talált kielégítő választ az általa felvetett azon kérdésre: »Mi vitte ezen nemes, tősgyökeres székely családokat ez évben arra, hogy a zsidó nemzetiségre és vallásra álljanak?«

Ezen, mint joggal állítja, »hallatlan dolog« okát azért Wolfinger csábitásaiban, Kovács Sándor cselszövéseiben, első sorban pedig abban keresi, hogy »a világhirü pénztőzsér *Rotsild* zsidó« a szombatosokat, »*úgy látszik*, gyámolitotta, sőt újabb időkben pláne a zsidók utján ajándék s igéretek mellett vette rá, hogy zsidók legyenek.«

Pedig a magyarországi zsidók ezen egész idő alatt (1868—9-ben) a maguk ügyeivel, az Eötvös által egybehivott egyetemes izraelita congressussal s az azzal járó s utána következő elkeseredett belső küzdelmeikkel annyira voltak elfoglalva, hogy a szombatos mozgalomról még tudomást sem vettek.[2])

---

[1]) *Betegh* jelentése nagyjában megegyezik a *Sebesi*ével, csakhogy terjedelmesebb s a fentiekben ismertetett, illetve felhasznált néhány uj adatot is tartalmaz.

[2]) E könyv szerzője, akkor már a fővárosi zsidó hitközség egyik rabbija s hitszónoka, csak Geigernek a következő jegyzetben idézett czikkéből értesült a szombatosok áttéréséről.

A külföldi zsidók közül pedig csak a németek, még pedig egy keresztény felekezeti lap utján s csak a szombatosok áttérése *után,* tudtak meg valamit az Erdély végső határszélein történtekről.[1])

Mindazonáltal Fogarasy püspök bizonyosra veszi a Betegh jelentésében foglalt összes adatokat; ismétli azokat és hivatkozik rájok az erdélyi királyi biztoshoz, gróf Péchy Manóhoz deczember 19-én ez ügyben intézett ujabb felterjesztésében. Erélyes hangon követeli a zsidózás eltiltását s a zsidó hitre való áttérésnek beszüntetését. Wolfinger Salamont űzzék ki Bözög-Ujfalúból; a többi csábitókat puhatolják ki s távolitsák el. A kereszténységet s a székelységet egyaránt meggyalázó e mozgalmat, a mindeddig megbocsáthatatlan közönynyel viselkedett hatóságok végre-valahára gátolják és nyomják el.[2])

Ezen felterjesztés következtében a királyi biztos azonnal ujabb rendeletet bocsátott Udvarhelyszék főkirálybirájához, inditson szigorú vizsgálatot a püspök által felhozott összes vádpontokra nézve s intézkedjék »hogy amaz Bözöd-Ujfalúban, s talán más szomszédos községekben is, már megkezdett botrányos törekvés, addig is, mig törvényhozás utján az elvre nézve intézkedés nem történik, rögtön betiltassék.« Az eljárás eredményéről már deczember 30-ikára várja a hivatalos jelentést. Ezen intézkedéséről értesíti Fogarasy püspököt és egyidejüleg a vallás- és közoktatási ministeriumot is.[3])

---

[1]) *Geiger,* akkoriban majnai frankfurti rabbi, a Juedische Zeitschriftban (VII. évf. 1869, 227. l.) elpanaszolja, hogy a székely szombatosok közt keletkezett áttérési mozgalomról a *zsidó* sajtó útján mit sem tudhatott meg; azért közli a Protestant. Kirchenzeitung idevágó tudósítását, melynek végén felszólítja lapjának osztrák-magyar olvasóit, értesítsék közelebbről az Erdélyben lefolyt sajátszerü eseményekről. Mindazáltal egész 1875-ig nem találkozott zsidó, ki a szombatosok ügyét figyelemre méltatta, s maga *Löw* szegedi főrabbi, ki akkoriban czikket irt a szombatosok imakönyvéről, csak annyit tudott felőlök, a mennyit Deák Farkas idevágó jelentéséből, meg Lugosi értekezéseiből meríthetett. L. fent. 229. l., 1. jegyz.

[2]) A deczemb. 10-én, 3817—1868. sz. a. kelt felterjesztést l. Orsz. Llt. u. o. ad. 28979—868. sz. a. fasciculusban.

[3]) Orsz. Llt., u. o.

III.

A Bözöd-Ujfalúra kiküldött vizsgáló biztos eljárása. — A hatóságok beavatkozása sietteti a még át nem tért szombatosoknak zsidó hitre térését. — Eötvös szabadelvü rendelete. — Ennek ellenére a szombatosokat fenyegetik s a kereszténységre való visszatérésre kezdik kényszeríteni. — A szombatosok ujabb kérelem-levele. — Eötvös második rendelete eltiltja a szombatosok erőszakos visszatérítését. — Az erdélyi kir. biztos kimerítő jelentése. — Eötvös harmadik rendelete, betiltván a szombatosok minden további háborítását, a zsidó hitre történt áttéréseket véglegesen elismeri.

Péchy rendelete következtében Dániel János főkirálybiró azonnal eljárt a vett utasítás értelmében. Két jegyző kiséretében vizsgáló biztost küldött Bözöd-Ujfalúra, ki egyenként vallatta a szombatosokat, hogy kiderítse, vajjon csakugyan pénzt kaptak-e áttérésökért, s hogy kik voltak a közbenjárók, illetve csábítók? Egyhangulag ismételték a Betegh alesperes előtt tett régibb vallomásukat: pénzt nem kaptak; őket nem csábitotta el senki sem; csupán lelkiismeretök késztette, hogy a zsidó hitre térjenek. Végül Wolfingerre került a sor. Keményen faggatták; két jegyzőkönyvnek aláirását megtagadta, minthogy »igen fondorlatosan voltak felvéve«, a harmadiknak kiállitását a következő napra kellett halasztani. Miután ezt végre aláirta, letartóztatták s Székely-Udvarhelyre kisérték, minthogy a plébános azt állitotta, hogy mig őt látják, a szombatosokkal lehetetlen boldogulni. Udvarhelytt tizenkét napig zárva tartották, azután pedig, a nélkül, hogy kihallgatták volna, szabadon bocsátották, mire Bözöd-Ujfalúra visszatért. A vallatások bevégezése s a jegyzőkönyvek felvétele után, a biztos semmiseknek nyilvánitotta a zsidó hitre történt áttéréseket és betiltotta az esetleg ujabban előforduló áttéréseket.

Ezek megtörténvén, a főkirálybiró az 1869. év elején beküldte a tőle bekért jelentést.[1]) Eredményekkel nem dicsekedhetett. Puszta szóval, komoly tilalom, vagy fenyegetés által már nem tarthatta vissza a mozgalmat, mely nőttön-nőtt, sőt még ujabb erőt meritett a hatóságok beavatkozásából. Az utóbbi csak

[1]) A 95—1869. sz. a. jelentést l. u. o. E. K. B. (Erdélyi Királyi Bíztos) 2419—1869. sz. a. — Wolfingerre nézve l. annak alantabb emlitett panaszlevelét, valamint a vallás- és közokt. miniszt. idevágó végzését u. o. E. K. B. 3272. sz. A Wolfinger vallatására s elfogatására vonatkozó részleteket annak szó- s irásbeli tudósításának köszönöm.

fokozta a szombatosok rajongását és siettette a válságot. Épen ez idő körül többen közülök jelentek meg Sebesi plébános, illetve Sándor Gergely, református lelkész előtt s tudatták velök szilárd elhatározásukat, hogy kilépnek »volt vallásukból« és szintén zsidók lesznek.[1]) Azok pedig, kik kilépésöket már azelőtt bejelentették volt, s már zsidóknak vallották magukat, de tényleg még nem vétettek föl a zsidóságba, most siettek az áttéréssel. Befejezett tényeket akartak teremteni, s azért minden áron azon voltak, hogy a felvételi szertartáson túlessenek. Feles számmal, mint soha azelőtt tódultak a körülmetélésre. Csupán deczember 29-én, tehát egy nappal az nap előtt, melyre gróf Péchy Manó bekérte Udvarhelyszék fökirálybirája jelentését eljárásának eredményéről, *hét* férfiú, köztük több aggastyán, vetette magát alá a fájdalmas műtétnek.[2])

Míg a szombatosok erélyesen s elszántan valósították áttérési szándékukat, a hatóságok vagy három hónapig tétlenül nézték a dolgok további fejlődését. A főkirálybiró újabb utasítást várt az erdélyi királyi biztostól, ez megint Budáról; a vallás- s közoktatási ministeriumban pedig türelmetlenül várták az 1868. junius 21-én bekért kimerítő jelentést (l. fent. 357. l.) melynek beérkezése előtt nem akartak határozni olyan ügyben, melynek eldöntése szükségképen vagy a még fennálló törvényekbe, vagy a vallásszabadság elvébe kellett hogy ütközzék. Eötvös előtt pedig egyaránt szent volt mind a kettő. Végre azonban mégis kellett nyilatkoznia a mind égetőbbé vált kérdésben.

A szabadelvű férfiút ugyanis nyugtalaníthatta Péchy ama hivatalos jelentése, hogy a zsidó hitre való áttérést *hatóságilag betiltotta;* úgy látszik, tartott erőszakos beavatkozástól, melyet hit dolgában határozottan elitélt. Azért 1869. május 12-én rendeletet bocsátott ki, melyben, vonatkozással Péchy e felterjesztésére, kijelenti, hogy a törvény értelmében ugyan még mindig tiltva van úgy a szombatosság, mint a zsidó hitre való áttérés, « de másfelől szem elől téveszteni nem szabad, hogy *vallásos kérdésekben a tettleges kényszerítés alkalmazása ellenkezik úgy a vallás, mint az állam érdekeivel.«* »Ennélfogva — így folytatja — meg-

1) A tanúk által kiállitott idevágó bizonyitványok birtokomban vannak; v. ö. M.-Zs.-Szemle II. 151. l. a b) alatt közölt bizonyítványt.

2) A körülmetélési lajstrom szerint.

keresem Nagyméltóságodat, hogy az ezen tárgyakban működő végrehajtó közegeknek tegye kötelességökké, hogy az illetőket világositsák fel egyaránt, hogy jelenleg fennálló törvényeink szerint, a keresztény vallásból a zsidó vallásra való átmenet még nincs megengedve; ha azonban ezen felvilágosítás a kivánt sikert nem eredményezné, *a visszatérésre nézve tettleges kényszerítő eszközöket ne alkalmazzanak.*«[1])

Ezen rendelet világosan jelzi az irányt, melynek követésére Eötvös el volt határozva; az elv, melyet itt hirdetett, végképen, még pedig kedvezően döntötte el a szombatosok ügyét. Csakhogy egyelőre nem épen szerencsésen értelmezték s foganatosították a szóban forgó rendeletet.

Udvarhelyszék főkirálybirája ugyanis nyomban a rendelet vétele után egyházi s világi biztosokat küldött ki Bözöd-Ujfalúra. Ezek a szombatosokat tömegesen idézték a falúházához, hol nagy közönség előtt « nyilvánosan tanitották és figyelmeztették őket a lehető káros következményekre, ezen eljárásukról jegyzőkönyvet vettek fel s azt az illetőkkel aláiratták«, szóval ez az Eötvös által elrendelt »felvilágosítás« gróf Péchy jelentése szerint »nagy tüntetéssel és hivatalos szinben« ment véghez, olyannyira, hogy az abbeli eljárást maga Péchy nem találta »sem tapintatosnak, sem czélszerűnek.«[2]) De még ennél több is történt, miről a királyi biztosnak, midőn a ministeriumhoz felterjesztett e jelentését irta, úgy látszik, nem volt hivatalos tudomása. Mert az összecsőditett szombatosokat nem csak »tanitották«, hanem fenyegették is, kivált azzal, hogy a hatóságok őket kényszeríteni fogják az előbbeni hitükre való visszatérésre, sőt a volt katholikusok ellen kényszerítő eszközöket kezdtek alkalmazni.

Erre Wolfinger, a »bözödujfalusi szombatosok zsidó hitre tért *százöt* tagjának megbizásából«, Hirsch Márk, ó-budai rabbi utján, kérelem-levelet juttatott a ministeriumhoz, »hogy a katholikus hitvallásra való visszatérésre a hatóságok által ne kényszeríttessenek.« Eötvös e levelet julius 13-án, azzal tette át Péchyhez, utasítsa Udvarhelyszék hatóságait, hogy a szombato-

[1]) Az 1318. sz. a. kelt okiratot l. Orsz. Llt. E. K. K. 701—869. sz., v. ö. Magy.-Zs.-Szemle I. 351. l.

[2]) L. a vallás- s közoktat. ministeriumhoz felterjesztett jelentését u. o. E. K. B. — 2149. sz. a. julius 7-ikéről.

-sok ügyében kibocsájtott előbbi rendeletét, »mely szerint a visszatérésre nézve tettleges kényszerítő eszközöket alkalmazni meg nem engedtetett,« egész terjedelmében tartsák fenn. Végül még egyszer, most már harmad izben, sürgeti a már egy év óta hiába várt, okiratokkal igazolt jelentést a szombatosok multjáról, jogviszonyairól s jelenlegi állapotáról[1].)

Péchy azonnal kiadta a megfelelő utasítást s felszólította Udvarhelyszék főkirálybiráját, igazolná a szombatosokkal szemben követett eljárását. A főkirálybiró tüstént válaszolt. Az általa kiküldött közegek, kérdőre vonatván, tagadják, hogy a szombatosokat fenyegetésekkel ijesztgették; arról, hogy őket, vagy Wolfingert bántalmazták volna, nincsen tudomása. Az utóbbit elzárták ugyan, de a zsidó hitre való áttérésekkel össze nem függő, egyéb vétségek miatt.[2])

Ezen a főkirálybiró eljárását igazoló jelentéssel együtt, vagy valamivel előbb végre-valahára Budára érkezett az anynyiszor sürgetett jelentés is, melyből a ministeriumban a fennforgó rendkivüli s kényes ügyben a kellő tájékozást várták. Részben a hozzácsatolandó számos okirat beszerzésével járó nehézségek, részben az erdélyi főkormányszéknél közben beállott rendszer- s személyváltozás következtében csak márczius 4-én, tehát csak nyolcz hónap mulva készült el, de még azután is hónapokig hevert Kolozsvárott, mielőtt Budára küldték.[3]) Későn jött, de annál bővebb felszereléssel: igazán »kimerítő jelentés« volt, nem kevesebb, mint 42 darab, régibb-ujabb okiratot tartalmazó melléklettel, melyhez még a *Liber regius* XVII. kötete csatoltatott.[4])

A terjedelmes jelentés elég tárgyilagosan ismerteti a szombatosok hitét és vallásos gyakorlatát, valamint általános, nagyjában helyes körrajzban, a szombatosok külső történetét Péchi Simon óta. Kimutatja, hogy az 1834-ből való legfelsőbb

---

[1]) Az Eötvös megbizásából Tanárky Gedeon államtitkár által kibocsátott rendeletet l. u. o. 12455 sz. a.

[2]) U. o. E. K. B. — 2961. sz., augusztus 23-ikáról.

[3]) Az illető okirat (i. h., u. o. ad 28879—1868. sz.) 1869. márcz. 4-én kelt 2419. sz. a., de mint Eötvös utolsó sürgetéséből kitünik, julius 13-án még nem érkezett volt Budára.

[4]) Ezen kötet egyebek közt tartalmazza a Péchi Simonra, valamint általában a szombatosokra vonatkozó okiratokat I. Rákóczi György idejéből

elhatározások, melyekre a szombatosok, mint felekezetük törvényes elismerésére, hivatkoznak (fent. 355. l.), nemcsak hogy el nem ismerik vallásukat, hanem tényleg ujból megerősítik az ellene hozott régibb tilalmat. A 173 lelket számláló 39 szombatos család közül a »múlt (1868.) év vége felé 11 r. katholikus, család 44 lélekkel, 12 ev. református család 43 lélekkel, 5 unitárius család 24 lélekkel a zsidó hitre állott nemcsak, de 11 r. katholikus, 12. ev. református és 4 unitártus családfő és egy özvegy nőnek 2 fia környülmetéltették is magukat. Továbbá 1 r. katholikus és 4 unitárius nő a szokásos feresztésen és hajnyiráson keresztül esett, kik közül egy, mint terhes állapotban levő, az hülés következtében meghalt s a zsidó rabbi által temettetett el.«

»*Nem lehet tagadni* — így folytatja a jelentés — *hogy ezt teljes meggyőződésből tették és teszik;* »továbbá bē kell vallani, hogy a lelkiismeret szabadsága, a mennyiben a keresztény hitről a *pogányságra* való áttérés *fenn nem forog,* ma már több elismerést igényel, mint a mennyire méltónak találtatott a szombatosok ellen hozott törvények kelete idejében«; mindazáltal azt javasolja, hogy a ministerium, a még el nem törölt törvények értelmében, *semmiseknek nyilvánítsa a zsidó hitre történt áttéréseket, az áttért szombatosokat kellően büntettesse,* Wolfinger, az erdő-szentgyörgyi rabbi és sakter, továbbá a Dicső-Szentmártonból való Geiger, irnok ellen (l. fent. 354. l.) *mint csábítók, illetve bünrészesek ellen, rendelje el a bünvádi nyomozást.*

Eötvös nem késett a válaszszal. A jelentéshez csatolt okiratok hangosan szóltak a mellett, hogy a XVI. század vége felé hozott ama törvényt, mely fej- és jószágvesztéssel sujtja a szombatosokat, már azért sem alkalmazhatja a XIX. század második felében, minthogy a közbeeső századok tapasztalatai hiábavalónak, sőt, a mennyiben csak kivándorlás és vallási képmutatás volt az eredménye, károsnak bizonyitották. Másrészt a hozzá áttett történelmi források s adatok arról győzték meg, hogy az, a mi Bözöd-Ujfalún történt, nem valamely titkos kezek által mesterségesen keltett és szított, váratlanúl jött, uj mozgalomnak kifolyása, hanem egy több százados történelmi fejlődésnek természetszerü befejezése. A mi pedig a zsidó hitre történt áttéréseket illeti, mértékadó volt számára Péchy jelentésének nyilatkozata, hogy *tagadhatatlanul meggyőződésből* történtek.

Szemben ezen tényállással Eötvös perczig sem habozott, a fenforgó esetben érvényre juttatni a vallásszabadság elvét, melynek ő hazánkban legkiválóbb bajnoka volt.

1869. szeptember 2-án rendelet utján tudatta Péchyvel, hogy az Udvarhelyszék főkirálybirájának s hivatalos közegeinek a szombatosok ügyében követett eddigi eljárását igazoló jelentést tudomásúl veszi ugyan, egyúttal azonban felkéri Péchyt: értesítse a nevezett főkirálybirót, »miszerint *a zsidó hitre tért szombatosoknak a keresztény hitvallásra való visszatérésének minden további megkisértetésétől* az illető közigazgatósági közegek *óvakodjanak, a jelen állapotot épségben fentartván.*«[1])

A hazánkban akkor uralkodó hatalmas szabadelvü áramlat meg nem engedte, hogy a rendelet visszavonását, vagy gyakorlati keresztülvitelének meghiusitását akár csak meg is kisértsék. A szombatosoknak a zsidó hitre történt áttérése bevégzett ténnyé vált, mely ellen még felszólalás sem történt. A keresztény világ egy parányi részecskéje visszatért ahhoz az ősrégi forráshoz, melyből tizennyolcz századdal ezelőtt eredt volt.

[1]) U. o. E. K. B. 3272. sz.
